

САРВАР АЗИМОВ

Сайланма

Икки томлик

Иккинчи том

АБАДИЯТ

ТОШКЕНТ
Фафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

У32
А37.

А 4702570200—134
М 352(04)—88 Доп. 88

ISBN 5—635—00135—1
ISBN 5—635—00133—5

ҲАМИД ОЛИМЖОН АБАДИЯТИ

Монография

Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ,
Ев қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ;
Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман!

БИРИНЧИ ЛАВҲА

ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ МИНГ ЙИЛЛИК ТАРИХИГА НАЗАР

Замонлар камоли тўқиган аччиқ ҳақиқат бор: инсон умри—қуш уйқусидай калта, эҳтиёти шарт... Чиндан ҳам, одам боласига фақат бир марта бериладиган бу неъматга, бир тутам умрга эҳтиром билан қарай билишнинг, уни бекордан-бекорга совурмасликнинг ўзи бир ҳикмат, бир жонбозлик. Чапдаст Темурий, ижод булоғидан бир қадар баҳраманд Ҳусайн Бойқарони умр совурувчи дейиш қийин, албатта, лекин уни эслаш керак бўлса: «Ҳа, ўша мавлоно Алишер Навоийимиз даврларидаги ҳукмронми?» дейлиши ҳам бежиз эмас. Назокат ва ақл соҳибни Зокиржон Фурқат даврида не-не зодагонлар, адибни ватангадо айлаган беклар, ярим подшолар ўтган. Бироқ, тарих ва халқ буюк маърифатпарвар-демократ шоирини тилидан, дилидан қўймайди. Агар оташнафас Бобораҳим Машрабни дорга тортмаганда Балх ҳокими Маҳмудбий Қатағон номини кимам эсларди, дейсиз.

Инсон умри—қуш уйқусидай калталиқка калтаку-я, аммо чин ижод соҳибининг, чин яратувчи ва илҳомзавқ меҳнат эвазига ёзилган асар ҳаётининг чегараси йўқ; халқ ва Ватан йўлига, озодлик ва гўзаллик тантанаси йўлига жонини тиккан инсон умри абадий. Шулардан бири Ҳамид Олимжон жасоратидир.

«Ҳа, мана, уруш ҳам тугай деб қолди...— деган экан 1944 йилнинг иссиқ кунларидан бирида Ҳамид Олимжон.— Ғалаба яқин. Айни яшайдиган, айни ижод қиладиган замонлар келяпти, ўтган умрдан албатта розимиз... Умримиз, ёшлигимиз ёмон ўтмади. Жанг, кураш, ижод билан ўтди, завқ билан ўтди... Назаримда, бу ёғи ундан ҳам яхши бўлади»¹.

1944 йилнинг июлида Ватанимиз жаҳон аҳамиятига эга бўлган тарихий кунлардан бирини кечирмоқда эди: заҳматкаш Минск фашист босқинчиларидан тозаланган. Ва-

¹ Уйғун. Шоирнинг сўнгги кунлари. «Сен элимнинг юрагида яшайсан». Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1973, 42-бет.

тан уруши майдонидаги тарихий воқеалар орзиқиб, энти-киб кутилган ғалаба кунларининг яқинлигидан дарак берар, ҳар бир совет кишисини ва умуман соф виждонли барча инсониятни олам-олам қувонтирар эди. Империализм арзандаси Гитлернинг жони ҳалқумида!

Июлнинг шу иссиқ кунлари газеталар кутилмаган бир қайғули хабар дардини чекиб тўлғанарди:

«ЎЗБЕКИСТОН ССР ХАЛҚ КОМИССАРЛАРИ СОВЕТИ ВА ЎЗ КП(б) МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИДАН

Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети ва Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети *Ўзбек маданиятининг йирик арбоби* (таъкид меники — С. А.), атоқли совет ёзувчиси, Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзининг масъул секретари, ЎзССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси Ҳамид Олимжоннинг шу йил 3 июлда бевақт вафот этганлигини чуқур қайғу билан билдирадилар»¹.

«Ўзбек маданиятининг йирик арбоби», ўзбек совет поэзиясига асос солган ёзувчилардан бири, бадий адабиёт ва адабиётшунослик соҳасидаги забардаст асарлари билан социалистик маданиятимиз ривожига салмоқли ҳисса қўшган оташин ватанпарвар ва истеъдодли шоир Ҳамид Олимжоннинг, совет халқининг қаҳрамонона меҳнатини ва бахтиёр ҳаётини, қардошлик туйғуларини қизғин қуйлаган, уруш йилларида Совет Ватани учун қаҳрамонлик зафарларига ҳормай-толмай чақирган шоирнинг, улуғ ғалаба кунларини зўр орзу ва ишонч билан кутган гражданиннинг бевақт вафоти ҳақидаги бу хабарни бутун халқимиз изтироб билан қарши олди.

«Севимли шоир билан сўнги марта видолашиш учун келган одамлар кўчага сизмасди — деб ёзган эди «Қизил Ўзбекистон» газетаси.— Улар, жонажон Ўзбекистоннинг илҳомли қўшиқчиси билан сўнги марта кўришиш, унинг нурли чеҳрасига тўйиш орзуси билан ёнар эдилар.

ЎзССР Олий Совети мажлислар залига кира беришда Ҳамид Олимжоннинг сурати осиб қўйилган. Одамлар унинг чеҳрасига чуқур қайғу билан термилиб қарайдилар, сўнгра шоирнинг жасади қўйилган залга аста кирадилар.

Мотам оҳанглари юракларни пора-пора қилади. Бевақт ҳалок бўлган шоирнинг жасади гуллар билан ўралган тахтиравон устига қўйилган. Одамларнинг нигоҳи ўша ерга тикилади.

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1944 йил, 4 июль.

Халқ Ҳамид Олимжонни билар ва уни севарди. Мактаб ўқувчилари унинг шеърларини ёддан билишар, томошабинлар «Муқанна» драмасини севиб томоша қилардилар. Ҳамид Олимжоннинг шеърини ҳар бир совет ватанпарварига шунинг учун ҳам яқин ва қимматли эдики, у халқни жангга чақирарди. Ватан душманларига қарши шафқатсиз нафрат ва Совет мамлакатига чуқур меҳру муҳаббат билан суғорилган эди.

Шунинг учун ҳам халқ у билан видолашишга келмоқда.

Мана, пионерларнинг отрядлари яқинлашаётир. Уларнинг орқасидан оқ салла ўраган кексалар келмоқдалар. Артистлар, рассомлар, ўқитувчилар, ёзувчилар, ишчилар, архитекторлар... ҳарбий мактабларнинг курсантлари баравар қадам ташлаб ҳукумат уйига томон келмоқдалар... Халқ тўлқини залдан мутгасил оқиб туради...»¹

Бу ўз куйчисига нисбатан, кўп миллатли совет адабиётига нисбатан халқ севгисининг намоиши эди.

Ҳамид Олимжонни социалистик Ватанимизнинг барча халқлари билар ва ҳурмат қилар эдилар. Буни А. А. Фадеев, А. Н. Толстой, Н. С. Тихонов ва бошқа устод санъаткорларнинг юборган телеграммасидан яна бир марта кўриш мумкин:

«...Ҳамид Олимжон юксак шеърӣ илҳом ва катта маҳорат билан ёзилган йигирмата китоби билан совет адабиётини бойитди; Пушкин, Лермонтов, Шевченко асарларини ўзбек тилига таржима қилиш орқали халқимизнинг дўстлигини мустаҳкамлади.

Унинг шеърлари, дostonлари, пьесалари илҳом манбаи бўлиб қолажак. Халқ ўзининг содиқ фарзанди ва шоирнинг хотирасини сақлаяжак»². Бу жудодик алами 3-Украин фронти жангчилари томонидан Урта Осиё Ҳарбий Округи штаби номига юборилган телеграммада ҳам ўз ифодисини топган: «...Биз, 3-Украин фронти... жангчилари ўзбек халқининг атоқли шоири... Ҳамид Олимжоннинг вақтсиз вафот этганлиги ҳақидаги хабарни чуқур қайғу билан қарши олдик. Ҳамид Олимжон зўр инсоний туйғуга, қудратли қалбга, юксак шеърӣ маданиятга эга бўлган шоир эди. У бизнинг азиз дўстимиз эди ва шундай бўлиб қолажак»³.

Айтилган фикрлар ва келтирилган мисоллар шундан далолат берадики, Ҳамид Олимжон фақат ўзбек совет ада-

¹ Сўнгги видолашув. «Қизил Ўзбекистон», 1944 йил, 3 июль.

² «Қизил Ўзбекистон», 1944 йил, 4 июль.

³ Шоирнинг шахсий архивидан.

биёти тарихидангина эмас, балки умумиттифоқ совет адабиётининг минбаридан ҳам ўзига хос ўрин эгаллай олган йирик санъаткор. Унинг ижодий йўли Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ойбек, Фафур Ғулом каби сўнмас истеъдодлар қатори, умумиттифоқ совет адабиётининг революцион юксалиши билан узвий боғлангандир.

* * *

Ўзбек халқи жуда бой оғзаки адабиётга эгадир. XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган ажойиб олим Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону лугатит-турк» асари, Алишер Навоийнинг «Мезон-ул-авзон» китобида «Ёр-ёр» қўшиқларининг узоқ тарихга эгаллиги ҳақидаги асосли фикрлар ва ниҳоят, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги йилларда тўпланган минглаб терма ва юзлаб дostonлар халқ хазинасининг томирлари қадим замонларга бориб тақалишидан дарак беради:

Ҳой-ҳой ўлан, жон ўлан,
Ўлан кўпдир, ёр-ёр,
Ўлан айтган тилинган
Менга ўптир, ёр-ёр¹.

Халқ доим яратган: меҳнат ва меҳнаткашлар ҳақида, баҳодирлар тўғрисида, узоқни яқин, мушкулни осон қилувчилар ҳақида куйлаган. Яхшини кўкларга кўтарган, ёмонни ер билан яқсон қилган. Халқ шоирлари—бахшиларининг овози, дўмбира ва қўбизнинг сайроқ сози тўй-ҳашамларда, халқ йиғинларида, она-юртнинг омонлиги учун курашга отланган қаҳрамонлар орасида янграб эди; халқ йиғинларини тантанали қилар, сафарда қаҳрамонликка даъват этар, меҳнаткашларнинг оғир ва аламли ҳаётини ифодалаб, уларни халқ адолати учун курашга, ёмонларга қирғин солишга чақирар эди.

Халқ ўзининг энг эзгу орзулари ифода этилган қўшиқ ва дostonларини кўз қорачигидек асраб, янгидан-янги жило бериб келганлиги учун ҳам чуқур мазмунли, ранг-баранг шаклли қўшиқлар; «Алпомиш», «Гўрўғли», «Кунтуғмиш», «Орзуғул», «Равшан», «Авазхон», «Рустамхон», «Ширин билан Шакар», «Маликаи айёр», «Тоҳир ва Зухра» каби дostonлар оламга машҳурдир. Фақат «Гўрўғли» циклининг ўзигина қирқ дostonдан—қирқ хазинадан иборат. «Ғужмоқи буғдой», «Дали дарё», «Назвой гуллар» сингари ушоқ асарларни кўздан кечирсангиз ҳам, «Шер-

¹ Ўзбек шеърини антологияси. Биринчи том, Ўзадабийнашр, Тошкент, 1961 йил, 33—34-бетлар.

сиёқ», «Туморнисо», «Гулдурсун» каби энг қадимий қаҳрамонлик афсоналарини ўқисангиз ҳам, Фозил Йўлдош ўғли (1872—1955), Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868—1937), Ислом шоир Назар ўғли (1874—1953) каби нодир бахшиларнинг монументал асарларини варақласангиз ҳам бирдан-бир ўзак ғояга дуч келасиз: *тинч ҳаёт ва озод меҳнат*. Беқиёс қаҳрамонлик ва ватанпарварлик, яхшиликка ҳурмат ва ёмонликка нафрат, чин севги йўлида жон бағишлаш ва мунофиқона хатти-ҳаракатларнинг томирларини кесишга ўхшаш олижаноб хислатларнинг барчаси ҳалиги, асосий ўзак ғояга дастёрлик қиладигина, холос.

Чин инсоний гўзаллик ўзининг бадий йфодасини топган бундай асарлар умрбод яшайди ва меҳнат қилади. Чунончи, халқ оғзаки ижодининг меҳнатисиз ёзма адабиёти — ўзбек классик адабиётининг ютуқларини, доно Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср)дан буюк Алишер Навоий (1441—1501)гача, мавлоно Навоийдан нафосат дунёси Зокиржон Фурқат (1858—1909) билан Муҳаммад Амин Муқимий (1850—1903)гача, устоз Муқимийдан революция жарчиси Ҳамза Ҳакимзода (1889—1929)гача, оташин Ҳамзадан Совет адабиётининг йирик намояндалари Абдулла Қодирий (1894—1940), Ойбек (1905—1968), Ҳамид Олимжон (1909—1944), Гафур Ғулом (1903—1966) ва Абдулла Қаҳҳор (1907—1967) ларгача яратилган азамат ижод дарёсини тасаввур этиш мумкин эмас. Бу катта тарихий даврда бунёд этилган катта адабиёт Урта Осиё тупроғида қадимлардан истиқомат қилиб келган халойиқнинг бениҳоя машаққатли кечмиши билан узвий равишда пайванд, албатта.

Александр Македонский истилоси (эрамизгача 329—327 йиллар), айниқса, араб халифаси лашкарларининг жангу жадали ва ниҳоят, VII—VIII асрларда юз берган ўзга тезоб воқеалар натижасида Урта Осиёнинг социал-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида жиддий ўзгаришлар содир бўлган. Ислом қиличи Урта Осиёнинг бой маданияти, қадимий илм-фан хазиналари, тарихий ва бадий адабиёти, Сўғд ва Урхун-Енисей ёзувларидан бошланган анъаналарнинг кулини кўкка созуриб, маҳаллий тиллардаги ёзув, адабиёт ва давлат тилини умуман ман қилган: илм-фан тили ҳам, адабиёт ва санъат тили ҳам, давлат расмий тили ҳам, фақат араб тили, қуръон тили, ёзув эса араб ёзуви бўлиб қолган.

X—XI асрларда яшаган хоразмлик буюк мутафаккир Абу Райҳон Беруний босқинчи араблар ваҳшийликлари ҳақида шу ҳақиқатни ёзган экан:

«Қутайба хоразмликларнинг ёзувини билган, уларнинг ривоятларини сақлаб қолган барча кишиларни, улар ичидаги ҳамма олимларни имкон борича қувғин қилди ва қириб ташлади...»¹.

Ўзларидан маданий жиҳатдан бир неча поғона қолоқ бўлган арабларнинг ҳукмронлиги ва маданий тажовузига қарши кураш Ўрта Осиё халқлари дилида бир нафас ҳам сўнган эмас. Қатор халқ кўзғолонлари, жумладан, Дивашти раҳбарлигида ўтган Самарқанд ва Панжакент кўзғолони (722 йил), Шарик бошчилигидаги Бухоро кўзғолони (750—751 йиллар), Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарё водийсида юз берган Муқанна бошлиқ ғазабнок халқ ҳаракати, шунингдек, уста Маҳмуд Торобий кўзғолони, сарбадорлар ҳаракати ана шу Ўрта Осиё халқларининг ўз озодликлари йўлидаги кечинмаларидан бир шингилидир.

Халқ оғзаки ижоди эса бу ҳолат ва воқеаларнинг бошида бориб, қабиҳ ва маккор «Райҳонараб» каби босқинчиларнинг рамзий образини тасвир этувчи кўпгина асарлар яратди. Шунингдек, туркий тилнинг қадимий шухратини тиклаш юзасидан бошланган юртпарварлик ҳаракатининг қалдирғоч самаралари—XI асрнинг донишманд олими ва етук ёзувчиси Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» дидактик достони (1169 йилда ёзилган), «адиблар адиби, фозиллар боши...» дея ном қозонган Аҳмад Югнакийнинг XII аср охири XIII аср бошларида яратилган «Ҳибатул-ҳақоийқ» сарлавҳали шеърый насиҳатномаси, 1166 йилда вафот қилган Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлари» (диний-мистик йўналишидан қатъи назар) ҳам сиёсий-маданий жиҳатдан, ҳам бадий-эстетик жиҳатдан бениҳоя зўр аҳамиятга эгадир.

Кейин, Ўрта Осиё халқларининг асл фарзандлари араб адабий тилининг ўзида ҳам жаҳон назарига лойиқ илмий каби тузсиз мисраларни жуфтлайди. Ваҳоланки, поэзия бир бор намойиш қиладилар. Чунончи, IX асрда яшаган Муҳаммад Хоразмийнинг арифметика ва алгебра соҳасидаги ихтиролари Европа дарслиklarидан ўрин олган. Буюк зако ва даҳо соҳиби Абу Райҳон Беруний Ер куррасининг ўз ўқи атрофида айланиши ҳақидаги назарияни Коперникдан 500 йил аввал ўртага ташлагани бутун дунёга маълум. Бу даврнинг гениал фарзанди бухоролик Абу Али ибн Синонинг тиббиёт амалиёти назариясига оид дурдоналари ҳануз ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ. Хуллас, булар каби

¹ Ал Беруний, 36 (тарж. 42).

мисол ва исботлар талайгина, ҳар соҳадан келтириш мумкин. Мақсадга келсак, шунини айтиш лозим: Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг қадимги ота-боболари араб истилосига қарши курашларда, тил, урфу одат, адабиёт ва санъатларини сақлаб қолиш йўлидаги жангларда ақлан ва маънан шу қадар чиниқадиларки, энди Хитой найранглари ҳам, Эрон босқинчилиги ҳам, кўса Чингизхон офати ҳам фотиҳлар кутган натижани бермайдн.

Халқ ақли ва қалбининг кўзгуси бўлган бадий адабиёт чунон тез суръатлар билан ривожланиб, Дурбек (XIV аср), Хоразмий (XIV аср), Юсуф Амирий (XV аср), Лутфий (1366—67, 1465—66-йиллар), Саккоккий (XIV—XV асрлар), Атоий (XV аср), Сайид Аҳмад (XIV—XV асрлар) ва ниҳоят, Мавлоно Алишер Навоий—ўзбек классик адабиётининг гениал намояндаси ва ўзбек адабий тилини юксак поғонага олиб чиққан буюк сиймони оламга тақдим этади.

Мазкур ижодий тараққиёт босқичларида бир маданиятдаги икки йўналишнинг—қолоқ, диний-мистик, сарой маданияти билан илғор, халқчил, пантензм фалсафаси чўққилари сари етиб борган (ўша тарихий даврда) маданият ўртасида жадал кураш кетган, албатта. Масала бу икки қарама-қарши оқимдан қай бирининг ғолиб чиққанида. Айни ўринда, ғалаба эса диний-дидактик, таркидунёчилик, қуруқ мадҳиябозлик йўллари босиб ўтиб, дунёвий—инсонкаш адабиёт байроғини даст кўтарган, Гул билан Наврўзлар, Фарҳод билан Ширинлар, Лайли билан Мажнунлар романтикасини қойил этган истеъдодлар, «Турки назмида чу тортиб мен алам, айладим ул мамлакатни як қалам» («Лисонут-тайр») дейишга ҳадди сиққан Алишер Навоийдек улуғ шоир ва мутафаккирнинг етилишига замин ҳозирлаган заҳматкаш ижодкорлар томонидадир.

1936 йиллар бўлса керак, республикамызда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида қизгин мунозаралар бошланди. Айниқса, нигилистлар, маданий меросга ленинча қарашга ўрганмаган жўжаҳўрозлар кўпроқ «кичқиришар», Навоийни сўфизм доҳийси дея қоралашга тиришар эдилар. Икки кун давом қилган ана шундай мажлислардан бирида Ҳамид Олимжонга сўз берилади. Ҳамма ҳайрон. Бу бор-йўғи 27 яшарли шоир, Навоий дунёқараши тўғрисида нималар билиши мумкин?!

Минбарга кўтарилган оқмағиз, озгин, қиличдай йиғит—Ҳамид Олимжон бирпас кенг пешанасини силаб хаёлланиб тургандай бўлди-да, сўнгра ўзининг ширадор, но-

тиқона овозини баралла қўйиб, ёддан Фарҳод билан Ҳио-
рав ўртасида кечган диалогни ўқий кетди:

Деди: қайдин сен, эй мажнуни гумроҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ.

Деди: недур сенга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша.

Деди: бу ишдин ўлмас касб рўзи,

Деди: касб ўлса басдур ишқ сўзи.

Дедиким: ишқ ўтидин не фасона?!
Деди: куймай киши топмас нишона.

Дедиким: куймакингни айла маълум?

Деди: андин эрур жоҳ аҳли маҳрум?

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?

Деди: руҳ эрмас эрди танга пайваст.

Деди: бу ишқдин инкор қилғил?

Деди: бу сўздин истиғфор қилғил!

Деди: ошиққа не иш кўп қилур зўр?

Деди: фурқат куни ишқи балашўр.

Деди: ишқ аҳлининг недур ҳаёти?

Деди: васл ичра жонон илтифоти.

Дедиким: дилбарингнинг де сифотин?

Деди: тил ғайратидин тутмон отин!

Дедиким: ишқиға кўнглунг ўрундур?

Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.

Деди: васлиға борсен орзуманд?

Деди: бормен хаёли бирла хурсанд.

Деди: нўши лабидин топқай эл баҳр?

Деди: ул нўшдин эл қисмидур захр.

Деди: жонингни олса лаъли ёди?

Дедиким: ушбудур жоним муроди.

Деди: кўксингни гар чок этса бебок?¹
Деди: кўнглум тутай ҳам айла деб чок!

Деди: кўнглунг фидо қилса жафоси?¹
Деди: жонимни ҳам айлай фидоси.

Дедиким: ишқдин йўқ жуз зиён буд,
Деди: бу келди савдо аҳлиға суд.

Деди: бу ишқ тарки яхшироқдур!
Деди: бу шева ошиқдин йироқдур!

Деди: ол ганжу қўй меҳрян ниҳоний,
Деди: туфроққа бермон кимёни!

Деди: жонингға ҳижрон кинакашдур.
Деди: чун бор васл уммиди хушдур.

Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш!
Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!

Деди: жонингға бу ишдин алам бор,
Деди: ишқ ичра жондин кимға ғам бор?¹

Деди: кишвар берай, кеч бу ҳавасдин!
Деди: бечора, кеч бу мултамасдин!

Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм эткум!
Деди: ишқида мақсудумға еткум.

Деди: бу ишқда йўқ сендин йироқ қатл,
Деди: бу сўзларингдин яхшироқ қатл¹.

Негадир Ҳамид Олимжон сўнгги мисрадаги «қатл» сўзини икки марта «қотил... қотил!» дея қайтарганича минбардан тушиб, мажлисхонадан чиқиб кетди. Хонадагилар ҳам жим, аста-секин тарқалиш тараддудига тушиб қолдилар.

Чиндан ҳам, «Фарҳод ва Ширин» достонидан ўқилган диалогда Навоийнинг ижодий маҳорати, фалсафий фикрлар дунёси ва умуман, ўзбек классик адабиётимизнинг камолоти ўзининг гўзал ифодасини топган. Ҳамид Олим-

¹ Навоий. «Фарҳод ва Ширин». Ўзбек шеърятини антологияси, 2-том, 304—306-бетлар.

жон кейинчалик қоғозга туширган «Муҳаммад Амин Муқимий» «Навойи — ўзбек тилининг яратувчиси» мақолаларида гўё «диалог»ни ўқигандаги кечинмаларига қайтгандай, миллий буржуазия идеологлари бўлмиш — Бехбудий, Мунаввар қори ва ўзгаларни фикридан ўтказгандай, шуларни ёзганди:

«Буржуа миллатчилари... ўзбек халқи тарихидаги энг шонли саҳифаларни ўчирмоқчи бўлар эдилар. Ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоийнинг ўлмас ижоди улар томонидан фисқ ва фужур деб эълон қилинган эди.

Ўзбек халқининг душманлари поэзиямизнинг қуёши буюк Навоийни... миллатчиларнинг бобоси деб танитганликларини эсга олсак, бу қабиҳ одамлар ахлатининг... кузатган мақсадлари аниқланиб қолади.

Ўз тил хазинасининг бой ва кенглиги эътибори билан Навоий, Шекспир, Пушкин ва Фирдавсийлар қаторида турадиким, унинг асарларига луғат ёзганларнинг ҳеч бири бу хазинанинг ниҳоясига ета олмаганлар.

Хуллас, Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг яратувчиси, ўзбек адабиётининг улуғ бобоси бўлиб қолади. Навоий бу жиҳатдан бизга рус адабий тилининг яратувчиси, рус адабиётининг қуёши Александр Сергеевич Пушкинни эслатиб туради»¹.

Марказлашган феодал давлатини яратган Амир Темур (1327—1405)нинг вафотидан сўнг темурийлар ўртасида, йирик давлатмандлар ва руҳонийлар орасида ўт олган ўзаро низолар, тахт урушлари мамлакатни парокандалик сари етаклади. Уни инқироздан сақлаб қолиш учун Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий каби сиймолар қанчалик ҳаракат қилсалар-да, натижа чиқмади. Баланд чўққидан кўчган тош пастга қулаган сари офат довулига айланганидек султонлар, шаҳзодалар, беклар, шайхулисломларнинг кенг миқёс ола борган ўзаро хомташлари халқ бошига бало бўлиб ёғилди, салтанат томирига болта бўлиб тушди. Машҳур «Зичи Курагоний» асарининг автори Мирзо Улуғбекнинг—нодир гуманист ва жаҳоншумул олимнинг ўлдирилиши ана шу машъум даврнинг хунук кирдикорларидан бири эди, холос.

Муҳаммад Солиҳ (1455—1506), Заҳириддин Бобур (1483—1530), Мажлисий (XVI аср), Турди (XVII аср), Гулханий (XVIII—XIX асрлар), Махмур (XIX аср), Оғаҳий (1809—1874), Комил Хоразмий (1825—1899) каби шоир-

¹ Ҳамид Олимжон. Учинчи том, Ўзадабийнашр, Тошкент, 1960 йил, 315—322-бетлар.

лар шу ўтмиш даврда яшаганлар, Бобораҳим Машраб (1657—1711) билан Нодира (XIX аср) сингари беқиёс истеъдодлар шу замонда дорга тортилган, Аваз Утар ўғли (1884—1919) ни телба деб эълон қилганлар ҳам, Зокиржон Фурқатни ватангадо ва Муҳаммад Амин Муқимийни кафангадо айлаганлар ҳам шу йиллар зодагонларидир.

Халқ ҳамиша курашиб келди. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиншидан кейинги иқтисодий-сиёсий жараён, халқаро муносабатлар, рус пролетариатининг революцион синфий курашлари кўзини очгани сари ўзбек меҳнат-кашларининг ҳаракати ҳам синфий тус олар, кўзғолон кетидан кўзғолон тўлқини хуруж қилар эди. «Бир катак, икки қапа, уч олачуқ, тўрт каталак»дан иборат қишлоқ шароитида, «очликдан эгилиб қомати мисли камалак... Ажириғ томирини ўғирда майда туюб, қайнатиб кунда ичар, отини дерлар сумалак» (Махмур. «Ҳапалак») тариқасидаги ўлимдан қаттиқ ҳаётда халқ қаҳрамонлари бой-чечакдай бодраб чиқар, иқтисодий-ижтимоий ўзгаришлар ҳақиқатига жабрдийдалар кўзи билан қарайдиган санъаткорларни етиштирар эди. Маърифатпарвар-демократ ижодкорлар — Муқимий билан Фурқат шулар оламидандир.

Алишер Навоий ва ундан кейинги адабиёт эришган ғоявий-бадний камолот измидан бориб, халқ озодлиги учун кураш даврида, рус халқи билан яқиндан танишув ва дўстлашув кунларида яшаган ва ижод қилган Муқимий билан Фурқат фаолияти, улар изидан боришган маърифатпарвар адиблар ҳаракати ўзбек маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этади. Бу иккиси эса ўзбек адабиётидаги реализм оқимининг йирик намояндалари дейилса лоф бўлмас. Агар Алишер Навоий бутун Шарқ адабиётини ўзида мужассам қилган сиймо бўлса, Зокиржон Фурқат ўзбек адабиётини улуғ рус халқининг ойдин маданияти ва адабиёти билан, у орқали Европанинг илғор маданияти ва адабиёти билан боғлай олган камалакдир. «Жаҳон капитализми ва 1905 йилги рус ҳаракати, деб уқтирган эди В. И. Ленин,— Осиёни тамоман уйғотди... Осиёнинг уйғониши ва Европа илғор пролетариатининг ҳокимият учун кураш бошлаганлиги XX аср бошида бутун дунё тарихининг янги саҳифаси очилганлигини билдиради»¹.

Уйғонмиш Осиё Муқимий билан Фурқат бошлаган, ўзга маърифатпарвар адиблар давом эттиришган хайрли ишга янги ривож берадиган, халқимизнинг 1905, 1916 йил-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 23-том, 164-бет,

лардаги миллий озодлик қўзғолонига арзийдиган жарчин — революция куйчисини кутарди. Ҳамза Ҳакимзода (1889—1929) эса худди шундай куйчи—ижодий уйғониш йиллардаги барча қийинчиликларни енга, маърифатпарвар-демократ шоир поғоналарини босиб ўта, Урта Осиё тупроғида ҳам қанот ёзган халқ революциясининг минбар санъаткори, Шарқнинг Маяковскийси сифатида дунёга танилди. У ўзбек совет социалистик реализм адабиётининг асоскоридир.

Ўзбек совет адабиёти—«Ҳокимият—Советларга!», «Ер—деҳқонларга!», «Халқларга—тинчлик!» шиори билан туғилган янги революцион жамиятнинг адабиётидир. Бу адабиётнинг коммунистик жамият қураётган совет халқининг манфаатидан бошқа манфаати йўқ, бўлган ҳам эмас, бўлиши ҳам мумкин эмас. Шунинг учун ҳам умумиттифоқ совет адабиётининг муҳим қисми бўлган ўзбек совет адабиёти коммунистик мафқурани ардоқловчи халқчил адабиётдир.

Коммунистик партиянинг раҳбарлигида енгилмас қудратга, ижодий кучга, истиқбол режаларига тўлиб-тошган совет халқи ҳаётининг бадий ифодаси бўлган умумиттифоқ совет адабиётининг буюк ролини яхшироқ англаш учун XX аср бошларидаги жаҳон буржуа адабиётига, қисқача бўлса-да, назар ташлаб ўтмоқ зарур.

XX асрнинг бошлари буржуа маданияти учун ашаддий кризис даври эди. Бу даврда — буржуазиянинг тамомилан инқирозга юз тутиши, капитализмнинг чириши жаҳон буржуа адабиётида космополитизмни, тушкунликни, инсон ва ҳаётга нафрат мотивларини чуқурлаштирди. Бу реакцион ғоялар жаҳон адабиётини чулғаб олди. Талантлар ҳам, мавзулар ҳам, қаҳрамонлар ҳам майдалаша, бачканалаша борди. К. Маркснинг капиталистик ишлаб чиқариш маънавий ҳаётнинг баъзи турларига, санъат ва поэзияга бутунлай душмандир,¹ деган фикрлари яна бир бор тасдиқланди. Илғор классик реалистик традиция унутилди. Натурализм, формализм, символизм, декадентчилик ва мистицизм каби реакцион йўналишлар бутун Ғарб ва Шарқ буржуа адабиётининг асосий характерини белгиловчи оқимлар бўлиб қолди. Шу сабабдан, ҳатто, бу давр адабиётининг айрим илғор вакиллари ҳам жаҳон адабиётининг келажак тараққиёт йўлига умидсизлик, тушкунлик кўзи билан қарай бошладилар.

XX аср бошлари жаҳон адабиётидаги бу ғоявий қашшоқлик, адабий тушкунлик, чунончи чириб бораётган ка-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Об искусстве, Госиздат, «Искусство», М.—Л.,—1938, стр. 89.

питалистик жамиятнинг социалистик революциядан ниҳоятда қўрқшини ўзида акс эттирарди. Фақат Европа адабиётининг баъзи йирик вакиллари, Оснѐ халқлари адабиётининг айрим намоёндалари ва айниқса, рус адабиётининг А. М. Горький каби арбобларигина разолат ботқоғига ботиб бораётган антиреалистик оқимларга қарши кескин кураш олиб бордилар. Улар меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётини, эксплуататорларнинг ваҳшиёна кирдикорларини, капиталистик тузумга, империалистик сиёсатга нисбатан халқ нафратини ва халқнинг революцион курашга интилишини реалистик асарларда кўрсатиб бердилар.

А. М. Горький сингари буюк пролетар ёзувчиларининг етишувида Коммунистик партия, пролетариат синфи ва шахсан В. И. Ленин жуда катта роль ўйнайдилар. В. И. Ленин революцион ҳаракатларнинг қизғин даври бошланаётган 1905 йилда ёзган «Партия ташкilotи ва партия адабиёти» мақоласидаёқ буржуазия адабиётининг ўта реакцион адабиёт эканлигини, унинг сотқин, космополитик, таъмагир, шахсиятпараст адабиёт эканлигини фош қилиб ташлаган, коммунизм ғоясига хизмат қилиши керак бўлган янги адабиётнинг асосий белгиларини доҳиёна равишда кўрсатиб берган эди. У адабиёт партиявий бўлиши кераклигини таъкидлаб, Социалистик пролетариат, буржуа ахлоқига қарши, буржуазиянинг таъмагир, сотқин матбуотига қарши, адабиётда буржуа шуҳратпарастлигига ва шахсиятпарастлигига, «тўраларча анархизмга» ва манфаатпарастликка қарши адабиёт партиявийдир, деган принципти олға суриши, бу принципти кенгайтириши ва уни мумкин қадар тўла ҳамда бутун формада амалга ошириши керак деб уқтирган эди.

«Партиявий адабиётнинг бу принципи нимадан иборат? У шундан иборатки, адабиёт иши социалистик пролетариат қўлида айрим шахс ва группаларнинг бойиши учун қурол бўла олмаганлигидан ташқари, умуман, адабиёт иши умумпролетар ишидан айрим хусусий иш бўла олмайди... Адабиёт иши—умумпролетар ишининг бир қисми бўлиши керак...»¹

Фақат Улуғ Октябрь социалистик революцияси, жаҳонда энг демократик, энг революцион совет тузуми, Коммунистик партия адабиёт ва санъатни боши берк кўчадан кенг йўлга, социализм йўлига олиб чиқди. Уни илмий социализмнинг юксак ғоялари билан, жанговар ижодий метод—социалистик реализм билан қуроллантирди.

¹ Ленин. Асарлар, 10 т., 32—33-бетлар.

Жаҳон революцион ва ишчилар ҳаракатининг «Зарбдор бригадаси» деб ном берилган Коммунистик партия бой маънавий маданият—халқимизни коммунизм руҳида тарбиялашга хизмат қиладиган адабиёт ва санъатни яратиш ишига социализмнинг асосий масалаларидан бири деб қаради: «Адабиёт иши — умумпролетар ишининг бир қисми бўлиши керак» деган шиорни илгари сурди. Шунинг учун саноат ва қишлоқ хўжалигининг муваффақиятлари билан бирга адабиёт ва санъат соҳасида ҳам янгидан-янги ғалабаларга эришилмоқда. Совет адабиёти коммунистик жамият қураётган ва жаҳон илғор кишилигининг биринчи сафида бораётган совет халқининг ватанпарварлигини, ғоявийлигини оширишга, маънан ва руҳан бой кишилар бўлиб тарбияланишларига тинмай хизмат қилмоқда.

Социалистик реализмнинг кенг новаторлик кўлами асосида иш кўраётган умумиттифоқ совет адабиёти ва унинг узвий қисми бўлган ўзбек совет адабиётининг куч-қудрати шундан иборатки, бу адабиёт халқнинг ўзи томонидан вужудга келтирилган нафси ҳалол, хаёли кенг, чиндан ҳам ҳақиқатпарвар адабиётдир. Совет давронининг илк саҳаридаёқ юртимизга келишган С. Есенин ва Ф. Фурманов, Н. Тихонов ва Л. Леонов, В. Иванов ва В. Луговской, П. Павленколар ҳам бунга гувоҳлик беришган. Ҳа, худди мана шу хусусият ўзбек совет адабиётининг ҳам жаҳон адабиёти тарихида бутунлай янги, юқори босқич эканлигини кўрсатувчи «Сомон йўлидир».

Биласиз, Ҳамид Олимжон эса ана шундай халқчил адабиётнинг йирик намояндаларидан бири. Бу — бахт, беқисс жавобгарлик. Халқ ишончини, башарият умидини оқлаш, бу мақсад учун кураш майдонида чақмоқдай ёниш ҳаммага ҳам насиб бўлавермас экан.

Қалбимда оқмоқда бир дарё қўшиқ¹,—

деган Ҳамид Олимжон ўз ижоди билан ўзбек совет маданияти ва унинг энг муҳим қисми бўлган ўзбек адабиётининг камолотига катта ҳисса қўшолган шоирдир. У қисқа, лекин ғоят самарали ижодий ҳаётини социалистик Ватан ва совет халқининг манфаатларига, жаҳон бўйлаб тинчлик ва биродарлик ўрнатиш истакларига хизмат қилиш учун бағишлади; Коммунистик партиянинг етакчилигида коммунизм қураётган халқнинг «шодлик ва бахтини куйламаклик»ни ўзининг зўр саодати деб билди:

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 244-бет.

Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим.
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Куйламаклик зўр саодатим.

Чунки элим қайғуни билмас,
Чунки йўқдир ватанда мотам,
Озод халқим бошига келмас,
Энди сира мусибат ва ғам¹.

Ижодий фаолияти салкам 20 йил давом этган Ҳамид Олимжон халқимизни журъат, жасорат, садоқат ва қаҳрамонликка ундайдиган, озодлик ва кишилик душманларига нисбатан ўтли нафрат руҳи билан сугорилган кўп нодир асарлар яратди. Унинг асарлари коммунизм қурувчиларнинг меҳнат пафосидан илҳомланган социалистик поэзиянинг ёрқин намуналаридир. У яратган образлар — юксак гоёли, дид ва завқи баланд совет кишилари образидир. Совет эстетикасининг «содаллик—ғўзаллик демакдир» деган асосий қондаларидан бири Ҳамид Олимжон ижодининг марказий масалаларидан ҳисобланади.

Ҳамид Олимжоннинг ижодий йўли ҳақида сўз юритиш, демак, революция ва Совет ҳокимияти учун, Коммунистик партиянинг генерал линияси учун кураш йиллари ҳақида, қишлоқ хўжалигини қайта қуриш ва социалистик индустриалаш йиллари ҳақида, Улуғ Ватан урушидан бурунги буюк беш йилликлар даврида яратувчан ҳаёт ва социалистик маданият учун олиб борилган қатъий кураш йиллари ҳақида, Улуғ Ватан уруши кунларидаги кураш ва ҳаёт ҳақида сўз юритиш демакдир; иқтисодий, мафкуравий ва сиёсий мақсадларнинг бирлигига асосланган мазмунан социалистик, шаклан миллий ўзбек маданиятининг равнақи учун, ўзбек совет адабиётининг жанговар гоёвийлиги ва баднийлиги учун олиб борилган қизгин адабий фаолият ҳақида сўз юритиш демакдир. Шунингдек, улуғ рус халқининг қардош дўстига, ўзбек халқига берган ёрдами, илғор рус маданияти ва адабиётининг ўзбек совет маданияти ва адабиётининг юксалишидаги, кўп миллатли совет маданияти ва адабиётининг ривожигаги аҳамиятини махсус очиб бериш керак бўлади. Буларсиз Ҳамид Олимжон ижодининг ўзинга хос ҳаволарини ҳам, такомил босқичларини ҳам рўйирост кўрсатиб бериш мумкин эмас.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 230—231-бетлар.

Шарқ—шоирлар диёри. Ўзбек адабиётининг минг йиллик тарихи ҳам, асосан ва хусусан, шеърят денгизидан (бу ҳолга адабиётнинг ёшлиги деб қараш хато) иборат. Қайси жанрда қалам тебратмасин, Ҳамид Олимжон ҳам даставвал ёниқ юлдузларни сатрларга яширолган шоирдир:

Энди қўшиқ ҳурдур, юраклар бедоғ,
Қаддини кўтарди ўлка ва одам,
Қўшиқлар мўл бўлсин, тетик ва қувноқ,
Ота, замонамиз ғазалхон бир дам.

Далалар, саҳролар, чўллар бахтиёр,
Куй айтиб яшайди манзиллар, эллар,
Тинмасдан куй айтар суюкли диёр,—
Қўшиқдан осмонлар, тоғлар гумбурлар.

Куй айтар булутлар ичидан инсон,
Куй керак мардона, жувон ҳаётга.
Куй айтар лочинлар ўлкаси — осмон,
Ота, қўшиқ айтган етар муродга!¹

1926—1930 йиллардаёқ Ўзбекистонни кезиб чиққан рус ва совет адабиётининг бағри кенг арбобларидан бири— Николай Тихонов «...ниятлари кўп... кўп нарсани билган, кўп нарсаларнинг моҳиятини англашга интиланган...» Ҳамид Олимжон ҳақида манови хотирани ёзиб қолдирган: «Уша дўстона суҳбатимиздан сўнг мен ўзимга шундай дедим, сен ўзининг салмоқли сўзини айтишга қодир улкан шоирни кўриш шарафига муяссар бўлдинг. Унинг сўзи совет шеърятининг янги саҳифаси бўлиб қолажак!»²

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 174-бет.

² Николай Тихонов. Уйлар. «Сен элимнинг юрагида яшайсан», Рафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1973, 6-бет.

ИККИНЧИ ЛАВҲА

ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЁТИНИНГ ТОНГИДА

1

Қуёш кулиб боқди...

Улуғ Октябрь социалистик революцияси кишилиқ тарихидан янги порлоқ даврни—капитализмни емириш ва социализм ҳамда коммунизм ғалабаси даврини очиб берди. Ер шарининг олтидан бир қисмида яшовчи халқларни Улуғ Октябрнинг ғалабалари сари бошлаган Коммунистик партия миллий кучдан халқаро, интернационал кучга, жаҳон революцион ва ишчилар ҳаракатининг метин ишончига айланди.

Бир замонлар жаҳон маданиятининг йирик марказларидан бўлган Ўрта Осиё ва хусусан, ўзбеклар юрти зодагонларнинг тинимсиз ўзаро низолари, уруш ва таловлари, феодализмнинг ваҳший қонунлари туфайли Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида:

Гадо эди, қашшоқ эди, хор,
Қалби тўла нафрат, алам, зор.
Умрида ҳеч шодликнинг сасин
Тингламаган, бахт остонасин
Одам бўлиб асло кўрмаган.
Севинч билан ошно бўлмаган
Ўлкада тун кўрарди умр.
Гўшаларга тушмас эди нур...

Эрк деганлар кўрарди зулм,
Бахт излаган топарди ўлим.
Ҳар бир қонун ва ҳар бир асос
Замирида ётарди қасос.
Ҳар томонда фитна, интиқом,
Қаҳрамонлар кетарди беном.
Бешик-бешик бўлиб тўлқинлар,
Тун устига чўкарди тунлар.
Эл яшарди парча нонга зор,
Бутун ўлка улуғ бир мазор¹.

¹ Ҳ а м и д О л и м ж о н. Танланган асарлар. Ўздавнашр, Тошкент, 1951 йил, 279-бет.

Бу мисраларда тарихий ҳақиқат ўзининг ҳаққоний бадний ифодасини топган. Рост, революцияга қадар фақат ўзбек халқигина эмас, бошқа қардош халқлар—рус ва украинлар, грузин ва белоруслар, озарбайжон ва қозоқлар, тожик ва арманлар ҳам ана шундай оғир шароитда кун кечиришга мажбур эдилар. Шунинг учун ҳам бу халқлар эксплуататорлар тузумига қарши кескин кураш олиб бордилар ва Коммунистик партиянинг раҳбарлигида ер куррасининг катта бир қисмида эксплуатация кишанларини парча-парча қилиб, Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғолибона кунларига етиб келдилар, пролетариат диктатурасини ташкил этдилар.

«Советлар революцияси 1917 йил октябридан 1918 йил январь-февраль ойигача бутун мамлакатга ёйилди. Совет ҳокимияти жуда улкан мамлакатга шундай тез суръат билан ёйилиб бордики, Ленин унга Совет ҳокимиятининг «зафарли юриши» деб ном берди»¹. Бунинг исботини мана шундан ҳам кўриш мумкин: 1917 йил ноябридан 1918 йил бошларигача кечган вақт орасида революцион Тошкент билан Туркистоннинг ҳамма шаҳар ва вилоятларида Совет ҳокимияти ўрнатилди.

Совет ҳокимиятининг бу қадар «зафарли юриши», Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг жаҳон революцион ва ишчилар ҳаракатининг «зарбдор бригадаси»га айланиши дунё қора кучларини ташвишга солиб қўйди. Англия, Америка, Германия, Франция ва Япония империалистлари ёш Советлар ҳокимиятини бўғиб ташлаш учун чоралар излай бошладилар ва 1918 йилнинг биринчи ярмида мамлакатимиз ичкарасидаги контрреволюционерлар билан тил бириктириб, ҳарбий интервенцияни бошлаб юбордилар: инглизлар ва французлар Россиянинг шимолига аскар тушириб, Архангельск ва Мурмански босиб олдилар. Япон босқинчилари Приморьени ишғол қилдилар. Бундан ташқари, Англия, Америка, Франция ва Италия ҳукуматлари Владивостокка қўшин туширдилар. Закавказье Совет Россиясидан ажратиб қўйилди... Шимолий Кавказда Корнилов, Алексеев, Деникин каби оқ генераллар Англия ва Франциянинг ёрдами билан бой казакларнинг исёнини уюштириб, Советларга қарши ҳужум бошладилар. Краснов ва Мамонов деган генераллар немис империалистларидан махфий ёрдам олиб, Дон областини эгалладилар.

Туркистон ишлари ҳам бениҳоя оғир эди. Контрреволюцион, антисовет кучлар, миллий низо оловини ёқишни

¹ ВКП(б) тарихи. Қисқа курс. Ўздавнашр. Т., 1952, 262-бет,

нетаган жадидлар, феодал-клерикал гуруҳлар «Қўқон мухторияти»ни эълон қилдилар. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги қора реакция ўчоғига айланди. Тошкентда Осипов бош кўтаришга уриниб кўрди. Еттисувда қулоқлар исёни бўлиб ўтди. Закаспийдаги контрреволюцион элементлар 1918 йилнинг июль ойида фитна кўтариб, Англия империалистлари учун Закаспий ўлкасининг дарвозасини очиб бердилар. Бу чет эл империалистларининг Совет Туркистонига қарши ҳужумини осонлаштирди. Улар Совет Туркистонини Россиядан ажратиб олиш учун, революцион кураш натижасида озодликка эришган халқни яна қулга айлантириш учун кучаниб кўрдилар: аскарӣ қисмларини юбордилар. Дутов, Анненков каби оқғвардиячилар бошчилигида казаклар ва қулоқларнинг исёнини кўтардилар, пантуркистик ва панисломистик мақсадни кузатган «Қўқон автономияси»ни тузиш ва сақлаб қолиш мақсадида контрреволюцион миллий буржуазияга ёрдам бердилар. Бухоро амири ва Хива хонининг ёрдамида Фарғона водийси бўйлаб босмачиларнинг йирик тўдаларини ташкил этдилар. Мамлакат ичкарасидаги реакцион гуруҳлар орқали антисовет пропагандани кучайтирдилар. Хуллас, ҳамма ваҳшийлик ва ифлосликларни қилиб кўрдилар.

Лекин Туркистон меҳнаткашлари умидсизланмадилар. Улар Совет Иттифоқи Коммунистик партияси раҳбарлигида буюк рус халқи ва бошқа қардош халқларнинг оғаларча ёрдамига таяниб, Ленин топшириғи билан Туркистонга келишган М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев каби йирик арбоблар кўмагида барча қийинчиликларни сабот билан енгиб, ички ва ташқи душманларга қарши қақшатқич зарба бердилар, революция байроғини баланд кўтардилар, Ленин ғояларини ҳаёт ҳақиқатига айлантиришга бел боғладилар.

Интервенция ва граждaнлар уруши даврида Улуг Октябрь социалистик революциясининг ғалабаларини сақлаб қолиш йўлида Совет мамлакатини ишчи ва деҳқонлари томонидан кўрсатилган қаҳрамонликларни тарих асло унутмайди. Очлий ва вайронлик ҳам, мамлакатимизни парчалаб юбориш ва уни империалистик давлатларнинг мустамлакасига айлантиришни ният қилиб юрган империалистик йиртқичларнинг агентлари томонидан ташкил қилинган қулоқларнинг исёнлари ҳам, чет эл империалистларнинг қутуриб қилган «14 давлат юриши», деб аталган хуружлари ҳам, рус халқи билан ўзбек халқи ўртасида низо чиқармоқчи бўлган жадидлар ва ўзга қора ният эгаларининг кучанишлари ҳам мамлакатимиз меҳнаткашларининг эксплуататор синфлар устидан ғалаба қозониш йўлидаги,

социалистик ҳаёт қуриш йўлидаги букилмас иродасини синдирилмади: совет халқи бу курашдан ҳам ғолиб чиқди.

Мамлакатимиз халқларининг интервенция ва граждандар уруши йилларидаги ғалабасини таъминлашда, гарчи ёш бўлса ҳам, совет адабиёти маълум роль ўйнади. Граждандар уруши давридаги совет адабиёти ҳақида сўз кетар экан, даставвал буюк пролетар санъаткори Алексей Максимович Горький (1868—1936)нинг улуғ сиймоси кўз ўнгимизда гавдаланади.

Ер юзида жасур йигит Данконинг юраги тўғрисидаги машҳур афсонани билмаган биронта ҳам одам бўлмаса керак. Данко одамларга бўлган буюк муҳаббат билан лиммо-лим юрагини боши узра машъалдек кўтариб, зулматни ёриб юборади, халойиқни машъум қоронғиликдан ёруғ дунёга, қуёш нурларида эркин нафас олиш мумкин бўлган соҳилга олиб чиқади—ўлимга маҳкум этилган одамларга ҳаёт беради.

А. М. Горький ҳам худди Данко юрагидек инсонга бўлган буюк муҳаббат билан ёнган, чунки «Буюк эди бу одамда дил»¹ ва шунинг учун ҳам у меҳнаткаш халқ оммасининг бахт-саодати учун толмай курашди, капитализмнинг, инсон инсон учун душмандир, деган реакция назариясига қарши курашчан гуманизм байроғини баланд кўтарган янги пролетар адабиётининг йўлини машъалдек ёритиб берди. Унинг буюк қалби одамларга бўлган муҳаббат билан лиммо-лим эди. Турмушнинг турли томонларини қамраб олган унинг бой ижоди меҳнаткаш халқнинг маънавий хазинаси бўлди. «Пролетар санъатининг энг йирик вакили...» бўлган А. М. Горький «...буюк бадий асарлари билан ўзини Россиядаги ва бутун дунёдаги ишчилар ҳаракати билан мустаҳкам боғлаган...»²

Инсоният тарихида бутунлай янги давр очган Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабасидан сўнг А. М. Горькийнинг ижодий ва ижтимоий фаолияти гуркираб яшнади, ғоявий такомилнинг янги, энг юксак босқичига кўтарилди. А. М. Горький революцияга қадар доимо озод кишиларнинг эркин ижод қилиши ҳақида орзу қилар эди. У ўзининг бутун умри давомида эркин ижод қувончи учун курашди, эркин ижод қувончини куйлади. А. М. Горькийнинг бу олижаноб орзуси фақат Октябрнинг ғалабасидан сўнг, Совет социалистик мамлакатда ҳақиқатга айланди.

¹ Ҳамид Олимжон: Биринчи том, 232-бет.

² Ленин. Асарлар, 16 т., 108-бет.

В. И. Ленин келажак социалистик жамият адабиёти ҳақида «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақола-сида шундай деган эди: «Бу адабиёт эркин адабиёт бўлади, чунки унинг қаторига тобора янги кучларни тортувчи нарса манфаатпарастлик билан шуҳратпарастлик бўлмай, балки социализм ғояси ва меҳнаткашларга хайрихоҳлик бўлади... Бу адабиёт бутун инсоният революцион фикрининг энг сўнгги ижодини социалистик пролетариатнинг тажрибаси ва жонли иши билан бойитиб, унга бахш этадиган адабиёт бўлади»¹.

А. М. Горький ана шундай адабиётнинг, социалистик реализм адабиётининг асосчисидир. Унинг граждандар уруши йилларидаги ижодий ва ижтимоий фаолияти ёш совет адабиётининг шаклланиши ва ривожланишида, совет ёзувчилари отрядининг етишувида жуда катта роль ўйнади.

Совет социалистик поэзиясининг асосчиси В. В. Маяковский (1893—1930) «...ўзини революция жарчиси деб биларди ва ҳақиқатан ҳам, ўз ижодининг моҳияти билан шундай эди. У ўз асарларининг фақат мазмунинигина эмас, балки формасини ҳам революцион халқ билан бирлаштириб юборишга интилар эдики, келажак тарихчилари, унинг асарлари инсоний муносабатларни янгидан қураётган улуғ даврга муносибдир, десалар керак, албатта»².

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг дастлабки йилларида яратган «Революция одаси» (1918), «Сўл марш» (1918), «Санъат армиясига буйруқ» (1918) каби асарларидаёқ Маяковский «инсоний муносабатларни янгидан қураётган улуғ давр» миссиясини куйлади, зулм кишанларини парчалаб, озод ва шод ҳаётга эришган халқнинг ғалабасини улуғлади—партиявий поэзиянинг ёрқин намуналарини яратди.

Интервенция ва граждандар уруши йилларида Маяковский бутун энергиясини, бутун имкониятини, бутун ижодий кучини ҳаёт-мамот қуришга отланган совет халқининг манфаатига қаратди: революциянинг чин шоири сифатида қизгин ишлади. Бу даврда шоир асарларининг оммавий-сиёсий руҳи янада чиникди, агитацион-публицистик тенденцияси чуқурлашди. У англаш қийин бўлган ифода ва иборалардан, сунъий неологизмдан, ўта мураккаб метафоралардан қатъиян воз кечди; асарларини содда, пухта ва

¹ Ленин. Асарлар, 10 т., 36-бет.

² М. И. Калинин. Статьи и речи о коммунистическом воспитании. Учпедгиз, М., 1951, стр. 114.

расо тил билан ёзишга, поэтик образларнинг реализмига жуда катта аҳамият берди. Доимо ҳаётнинг ичида қайнашга интилиш, даврнинг жанговар масалалари билан ҳамнафас бўлиш тенденцияси 1919 йилнинг кузида Маяковскийни РОСТА (Россия Телеграф Агентлиги)га олиб келди.

Маяковскийнинг ғоявий-бадний такомилида унинг РОСТАдаги ижодий фаолияти катта роль ўйнади, У «РОСТА ойналари»да чет эл империалистларининг разил башарасини омонсиз фош этар, совет халқини Ватан душманларига қарши баҳодирларча курашга даъват қилар, галабамизнинг муқаррарлигини ишонч билан қуйлар эди.

Шоир ўз плакатларига ёзилган шеърларининг тилига, формасига катта аҳамият берар, аксарият, кенг халқ оmmasига—шинель кийган меҳнаткашларга яхши таниш бўлган «қўшиқ» формасига мурожаат қилар эди. У халқ оғзаки ижодининг ифода ва ибораларидан, таъбир ва мақолларидан кенг фойдаланиб, халқчил, жанговар, сатирик поэзиянинг ажойиб намуналарини яратди. Унинг ҳар бир мисраси душманларга қамчидек ботар, нишонга бориб тегар эди. Совет ҳокимиятининг душманлари:

Петроградга юришди,
Блокада қуришди,
Қари-қартаг антанталар
Десантлар туширишди,
Шкуро-ю, Петлюра,
Ҳамма калтак еганлар
Етаклашиб келишди,
Фондер мондер деганлар
Уларга танк беришди,
Жуда шахдам келишди-ю,
Нима бўлди оқибат!
Афсона бўлиб қолди
Иштончан қочганлари¹.

Кейинчалик, шоир «уч йил давомидаги энг оғир революцион курашнинг бўёқлар ва шиорлар жаранги билан ифодаланган протоколи...»²дан иборат бу плакатларининг бир қисмини «Даҳшатли кулги» (1929) номи остида нашр қилдирди.

¹ В. Маяковский. Қаранг: «Совет адабиёти», Уқувпеддавнашр, Т., 1953, 175-бет.

² Маяковский. Полное собрание сочинений, Т. 10, М., 1941, стр. 321.

Маяковскийнинг РОСТА плакатлари халқимизни совет ватанпарварлиги руҳида тарбиялади, шунинг билан бирга умумиттифоқ совет поэзиясининг тараққиёт йўлига кучли таъсир кўрсатди.

Бу даврда А. М. Горький ва В. В. Маяковский билан бир сафда туриб ижод қилган ёзувчилардан Александр Серафимович (1863—1949) ва Демьян Бедный (1883—1945) асарлари ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

Пролетар ёзувчиси А. Серафимович «Правда» газетасининг муҳбири сифатида гражданлар уруши фронтларини кезиб чиқди. Унинг совет халқининг Коммунистик партиёга бўлган чексиз садоқатини, Қизил Армиянинг қаҳрамонликларини тасвир этувчи очерк ва мақолалари «Правда» саҳифаларида тинмай босилиб турди. Улар кенг меҳнаткашлар оммасини интервентлар ва ички контрреволюционерларга қарши курашга сафарбар этишда, халқимизнинг ғалабага бўлган ишончини мустаҳкамлашда маълум роль ўйнадилар.

Социалистик базисни мустаҳкамлашда, халқни коммунистик руҳда тарбиялашда актив ҳаракат қилувчи совет адабиётини яратишда Демьян Бедныйнинг ижодий фаолияти, айниқса, гражданлар уруши йилларида яратган 30 га яқин шеърӣй тўпламлари — шеърӣй фельетон, ашула, поэма, эпиграмма ва сиёсий сатиралари айрича диққатга сазовордир. Шоирнинг бу асарларида гражданлар урушининг жанговар ватанпарварлик руҳи ўзининг реалистик ифодасини топган.

Буларнинг барчаси, умумиттифоқ совет адабиётининг илғор отряди бўлган рус совет адабиётининг дастлабки муваффақиятлари эди. Коммунистик партияннинг доно миллий сиёсати натижасида, совет воқелигининг кучли таъсири остида ва рус адабиётининг ибрати туфайли СССРнинг бошқа қардош халқлари адабиёти ҳам шакллана борди. Украин совет адабиётида Павло Тичина, белорус совет адабиётида Янка Купала ва Якуб Қолас, грузин совет адабиётида Галактион Табидзе, арман совет адабиётида Ованес Туманян ва Акоп Акопян, қирғиз совет адабиётида Тўхтагул Оқин, ўзбек совет адабиётида Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айнийнинг революциянинг биринчи кунлари ва гражданлар уруши йилларида яратган асарларида Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабасини улуғлаш, чет эл империалистлари ва ички контрреволюцион душманларга ғазабли нафрат, Коммунистик партиё ва унинг асоскори В. И. Ленинга оташин муҳаббат мотивлари баланд янгради.

Ўзбек халқи бой, ўзига хос демократик оғзаки ижодиётга эга эканлиги ҳақида гапирилган эди. Меҳнаткаш халқ орзу-умидларининг, демократик ва революцион фикрларининг ифодаси бўлган ўзбек халқ оғзаки ижодиёти ўзбек совет адабиётининг шаклланиши ва ривожланишига, унинг биринчи намояндалари Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айнийнинг ижодий такомилга мустаҳкам замин ҳозирлаб берди. Лекин ўзбек совет адабиёти социалистик реализмининг кенг йўлига тушиб олиши учун бу заминнинг ўзгариши етарли эмас эди. Бунинг учун Коммунистик партия ва Совет ҳукумати туғдириб берган барча имкониятлардан фойдаланиш, Алишер Навоий, Турди, Гулханий, Махмур, Муқимий ва Фурқат каби классикларимизнинг илғор демократик традицияларини ўзлаштириш керак эди. Бунинг учун рус адабиётини — рус реализмининг буюк намояндалари (А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. В. Гоголь, А. Н. Островский, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов) ва рус революцион-демократлари (В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, Н. А. Некрасов, М. Е. Салтиков-Шчедрин) ижодини илмий асосда ўзлаштириш, А. М. Горький, В. В. Маяковский, Демьян Бедный каби совет адабиёти йирик вакилларининг асарларини билиш керак эди. Бу улуг дарёдан баҳраманд бўлиш учун эса табиат ва жамият ҳақидаги фанни, социализм ғалабаси ҳақидаги фанни, коммунистик жамият қуриш тўғрисидаги фанни—марксизм-ленинизмни асосли равишда эгаллаш шарт эди. Ўзбек совет адабиёти ана шу йўлдан борди, шу асосда ривожланди. Ўзбек совет адабиётининг биринчи намояндалари Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айний ҳам шу заминда туриб, шу йўлдан бориб ижод этдилар, совет воқелигини тасдиқладилар, ўсиш қийинчиликларини, миллий маҳдудлик кайфиятларни босиб ўтиб, реалистик ёзувчилар бўлиб танилдилар.

Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айний революциянинг дастлабки кунлари ва граждандар уруши йилларида ёзган асарларида ўзбек меҳнаткашларининг революциядан олдинги оғир ҳаёти, азоб-уқубатлари, очлик-яланғочликлари ҳақида сўзладилар; амирлар, амалдорлар, руҳонийлар, бойлар—барча эксплуататорларга нафрат ёғдирдилар; революция туфайли меҳнаткашлар оммаси жабру жафолардан тамомила озод бўлганини зўр хурсандчилик билан куйладилар ва шу йўл билан халқни золимларга қарши шиддатли курашга, революция ютуқларини қўлдан бермасликка чақирдилар.

Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар—XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида маърифатпарвар шоир сифатида танилган йирик ўзбек демократлари Муҳаммад Амин Муқимий билан Зокиржон Фурқат ижодий принципларининг давомчиси бўлмиш Ҳамза Ҳакимзода революцияни зўр қувонч билан қарши олди. У ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб жанговар совет лирикасининг ажойиб намуналарини яратди. Шоирнинг граждандар уруши даврида ишчилар ҳақида ёзган қўшиқлари жанговар-революцион поэзиянинг ёрқин, таъсирчан намуналари эди. Ҳамза Ҳакимзода чет эл империалист босқинчилари ва ички контрреволюцион душманларга қарши курашда фаол қатнашди: Туркистон фронтини кезиб чиқди. Туркистон fronti сиёсий ишлар бошқармасининг ташвиқотчиси бўлди, қўшиқлар, фельетонлар, пьесалар ёзди, уларни жангчилар ўртасига ёйиб, Ватан фарзандларини жанговар курашларга сафарбар этди: У: «Бизга кимлар қарши турса, шартта-шартта отамиз!» шиорини ҳайқариб куйлади.

Ҳамза Ҳакимзода граждандар уруши йилларида озодликнинг оташин куйчиси сифатида совет халқига хизмат қилди. У ўзининг ўтли чақариқлардан иборат бўлган шеърларида меҳнаткаш оммани чет эл урушқоқлари ва халқ хонларига қарши шиддатли курашга ундади:

Папоқ кийган қаҳрамон,
 Гавдали қоплон.
 Темир панжанг билан тўк
 Душманингдан қон!..
 Яна истар хонлар
 Қилмоқ қонхўрлик,
 Битсин энди истибод
 Бирла контрлик!
 Ишчи эрлар гулшани,
 Яшасин, турлик!
 Берма эркинги қўлдан,
 Яшамоқ чоғинг!
 Ернинг шаридир сенинг
 Мулку чарбоғинг¹.

1918 йили Туркистон республикаси фронтларнинг ўтли халқаси ичида қолган бир шароитда, пролетар Россияси

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Танланган асарлар. Ўздавнашр, Т., 1949, 42-бет,

билан империалистик Антанта ўртасида кучайиб келаётган омонсиз кураш шароитида бизнинг ўлкамиз учун фақат икки йўл бор эди: ё рус халқи билан бирга бориб, империалистик зулмдан халос бўлиш ва ёки, Антантанинг хушомадларига учиб, инглизлар колониал ҳукми остида қолиш. Бу йўлларнинг биринчиси нажот йўли эди, ўзгаси эса фалокат сари элтарди. Халқимиз биринчи йўлни танлади: Коммунистик партия атрофига жипслашди, рус халқига қўл берди, барча ёвуз кучларга қарши ўтли кураш очди.

Мана шундай бениҳоя оғир шароитда Ҳамза Ҳакимзода халқ билан бирга бўлди, бирга курашди, доимо Совет Россияси—улуг рус оғаси билан бирга бўлишга бел боғлаган ўзбек халқининг истак ва иродасини ифода этувчи машҳур шеърини ёзди:

Яша, Шўро, яша, Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли, шуҳратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!¹.

Чет эл империалистлари ички душманларимиз билан жўр бўлиб (булар ичида ёзувчиликни даъво қилиб юрганлар ҳам бор эди), Туркистонда Совет ҳокимияти сўнги кунларини кечирмоқда, деб бутун дунёга жар солсалар, Ҳамза Ҳакимзода «Яша, Шўро!» деб ҳайқиради. Интервентлар ва ички контрреволюцион душманлар Совет Туркистонини бўғиб ташламоқчи бўлсалар, Ҳамза Ҳакимзода «Ишчилар, уйғон, уйғон! Сенга ишлашга етишди замон» деган чақириқни ташлайди. Чет эл босқинчилари, ички контрреволюционерлар Совет Туркистонини фронтлар ҳалқаси-ла ўраб олсалар-да, Коммунистик партия раҳбарлик қилаётган халқнинг енгилмаслигини кўрган Ҳамза Ҳакимзода ишонч билан:

Тузамиз янги турмушни жаҳон ичра,—
Абадий сўнгра яшармиз замон ичра,—

деб куйлайди.

Ҳамза Ҳакимзоданинг граждандар уруши йилларида яратган жанговар лирикасида: «Яша, Шўро» (1918), «Ҳой-ҳой, отамиз» (1918), «Уйғон» (1918), «Ишчи бобо» (1918), «Ишчилар уйғон» (1918), «Берма эркингни қўлдан» (1919),

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Танланган асарлар. Ўздавнашр, Т., 1949, 34-бет.

«Қизил аскарларга» (1919), «Яшангиз, ишчи-деҳқонлар» (1919), «Шарқингга чин қуёш чиқди» (1920) шеърларида ўзбек халқининг Коммунистик партия ва Совет ҳукуматига муҳаббати, Совет ҳокимиятининг ғалабасига комил ишончи, чет эл империалистлари ва ўзга контрреволюцион душманларга ўтли нафрати, қаҳрамонлик ва ватанпарварлик руҳи ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Ҳамза Ҳакимзода граждaнлар урушининг оғир йилларида революцион поэтик асарлар яратиш ва ҳамда мамлакат ичкарасида сиёсий арбоб сифатида жуда катта ижтимоий иш олиб бориш билан бир вақтда, ўзбек совет реалистик драматургиясига ҳам асос солди. «Тухматчилар жазоси» (1918), «Жаҳон сармойдорларининг сўнги кунлари», «Бой ила хизматчи» (1918) пьесаларини яратди.

Ҳамза Ҳакимзоданинги «Бой ила хизматчи» драмаси ўзбек совет реалистик драматургиясининг биринчи классик асаридир. Бу ажойиб драмада эксплуататорларга қарши кураш даражасига ўсиб чиққан меҳнаткаш халқ вакилларининг типик-реалистик образлари (Ғофир ва Жамила) ни кўрамиз, ўзбек совет адабиётида биринчи марта улур халқининг ўзбек халқига кўрсатган оғаларча ёрдамнинг бадий ифодасини учратамиз. «Бой ила хизматчи» асари ўзбек халқи тарихида жуда муҳим бир босқичнинг, эксплуатация қилинган меҳнаткаш оммаининг синфий онги уйғониши босқичининг ҳаққоний тасвиридир»¹.

Мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган Садриддин Айний ҳам Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг қизгин ижодий иш олиб борди. У: «Озодлик қўшиғи», «Октябрь инқилоби» (1918), «Байналминал марши», «Биринчи Май» (1919) каби шеърлари ва «Бухоро жаллодлари» (1920) повести билан ўзбек совет адабиётининг шаклланишига ўз ҳиссасини қўшди.

Революцион даврнинг юксак талабларига жавоб берадиган адабиёт яратиш учун фақат ғоявий мазмун жиҳатидангина эмас, балки бадий форма соҳасида ҳам новатор бўлиш керак эди. Бинобарин, классик анъанани давом эттириш уни айнан қайтариш деган гап эмас. Анъанага тўғри муносабатда бўлишни новаторликсиз тасаввур қилиб бўлмайди, унга ижодий ёндашиш новаторлик демакдир.

Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айний классик анъанага ижодий муносабатда бўлганлари учун ҳам эскирган

¹ Иззат Султонов. Қавалсин: Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Танланган асарлар. Ўздавнашр, 1949, 10-бет.

«адабий андаза»лардан воз кечиб, Навоий, Турди, Гулханий, Махмур, Муқимий ва Фурқат асарларидаги халқ ижодига яқин бўлган бадиий формага мурожаат этдилар, уни ривожлаштирдилар, сиёсий-публицистик лириканинг ажойиб намуналарини яратдилар. Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айний бу соҳада ҳам жиддий муваффақиятларга эришдилар.

Ҳой-ҳой, отамиз!

Тошни кесар болтамиз.

Замон келди, ишчиларни

Уйқудан уйғотамиз¹

каби содда, пухта, кескир мисраларни фақат новатор шоир яратиши мумкин эди. Ҳақиқатан ҳам, Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айний ана шундай новатор шоирлар эдилар. Тўғри, бу муваффақиятлар осонлик билан қўлга кирмади. Чунки ҳали совет мафкурасига ёт ва душман турли «назария»лар мавжуд эди, социалистик тузумга душман буржуа «ёзувчи»лари, халқ руҳига ёт формал эстетлар оқимига мансуб «ёзувчи»лар — ватан хоинларининг ҳаракати бу даврда айниқса кескин тус олган эди. Бунинг устига, ишчилар синфи қаршисида—«энг инқилобий синф қаршисида энг қабиҳ душман шаклини олган бу (миллий — С. А.) буржуазиянинг вакиллари...»² қилмишларини хаспўшлаш, «жадидизмни тўла прогрессив ва инқилобий ҳаракат деб қараш тенденцияси...» бор эди, «...айрим тарихчилар ўртасида... жадидизмни большевизмга олиб келиб боғлаш ҳаракатлари...» мавжуд эди, «улар жадидизмни Октябрь инқилобигача тўла прогрессив ва инқилобий бир ҳаракат деб қарамоқчи бўлдилар. Уларнинг фикрларига кўра, жадидлар Октябрь инқилобидан сўнггина ўзларининг прогрессив моҳиятини йўқота бошладилар»³. Бу совет идеологияси соҳасидаги диверсия эди, миллий буржуазиянинг реакцион отряди бўлган жадидларнинг, «бой бўлишга тиришиш ва бой бўлиш учун ўқиб маълумотли бўлиш» шиори учун курашган миллатчиларнинг 1916 йил миллий озодлик қўзғолонлари вақтида халқ жаллодлари бўлганларини «унутиш», «февраль революцияси» даврида халқ хоинлари сифатида ҳаракат қилганликларини

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Танланган асарлар, Уздавнашр, Т., 1949, 36-бет.

² Уйғун, Ҳамид Олимжон. Ҳарбий коммунизм даврида ўзбек буржуазия поэзияси. «Совет адабиёти», 1935, № 11—12, 85-бет.

³ Уйғун, Ҳамид Олимжон. Ҳарбий коммунизм даврида ўзбек буржуазия поэзияси. «Совет адабиёти», 1935, № 11—12, 88-бет.

«эсдан чиқариш», «Қўқон автономияси» вақтида революция ва революцион халқнинг ашаддий душманлари тарзида ҳаракат қилганларини «ёдга олмаслик», граждандар уруши даврида, чет эл империалистларнинг содиқ малайлари сифатида босмачи шайкаларнинг илҳомчиларига айланганликларини «билмаслик»ка уриниш эди. Социалистик тузумимиз эришаётган ғалабаларни кўрган жадидлар, буржуа миллатчи «ёзувчи»лари аввал кескин қаршилик кўрсатишга тиришдилар, «Шарқнинг ўзига хослиги» ҳақидаги пантуркистик—панисломистик назария учун курашувчи ташкилотларга уюшдилар, сўнгра барча хатти-ҳаракатларининг барбод бўлаётганига ишонч ҳосил қилиб, «...чуқур умидсизликдан қутулиш учун минг турли йўлларга кирар, изланар эдилар. Улар бу изланишларида гоҳ ўтмишга, гоҳ кўкларга, табиатнинг ваҳший қучоқларига қараб учдилар, гоҳ ўзларининг ички дунёларига қараб қочдилар, гоҳ дунёнинг ишларидан «қўл силтаб» умидсизлик, бадбинлик билан қайнаган ишқий шеърлар ёзиш билан шуғулландилар. Чунки бундай шеърлар буржуазия ёзувчиларининг аҳволи руҳиясига жуда мос тушар эди»¹.

Ҳамид Олимжон атоқли демократ шоир Муҳаммад Амин Муқимий ижодига бағишланган мақоласида ҳам жадидларнинг кирдикорлари ҳақида сўзлаб дейдики, «Ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлган буржуа миллатчилари бу халқнинг ўз озодлиги йўлида ёзувчиларга, эксплуататор синфларга қарши асрлар бўйи олиб борган курашини яширишга интилдилар. Ўзбек халқининг энг содиқ фарзандларини тарих саҳифасидан ўчирмоқчи бўлдилар...

Халқ душманлари ўзбек халқининг ўлмас севимли шоири, ўз халқининг чин ўғли бўлган Муқимийни ҳам жадид деб эълон қилган эдилар.

Бу тасодифий эмас, албатта. Бутун республикалардаги буржуа миллатчилари, халқ душманлари худди шу йўлни тутиб келганлар. Масалан, Украина буржуа миллатчилари Украина халқининг буюк шоири Тарас Шевченкони ҳам миллатчи, миллатчиларнинг яловбардори деб айтиб келган эдилар. Грузия буржуа миллатчилари грузин халқининг буюк шоири, грузин халқининг энг муқаддас орзуларини куйга солиб келган Илья Чавчавадзе ни ҳам миллатчиларнинг бобоси деб танитган эдилар.

¹ Ҳамид Олимжон, Уйғун. «Жадид адабиётининг синфий моҳияти масаласида». «Социалистик фан ва техника», 1935, № 1—2, 7-22-бетлар.

Ўзбек халқининг душманлари поэзиямизнинг қуёши буюк Навоийни ҳам миллатчиларнинг бобоси деб танитганликларини эсга олсак, бу қабиҳ одамларнинг Муқимийни жадид деб эълон қилишдан кузатган мақсадлари аниқланиб қолади.

Жадидларнинг Муқимийга ҳеч қандай яқинликлари бормиди?

Йўқ, албатта. Жадидлар ўзбек капиталистларининг шоирлари эдилар. Муқимий эса меҳнаткаш халқнинг шоири, ўз замонининг энг илғор кишиси эди.

Жадидларнинг дунёқарашлари миллатчилик эди. Уларнинг бутун ижодлари ана шу миллатчилик руҳи билан суғорилган эди.

Муқимий ижоди халқчил эди. Муқимий эксплуататорларнинг ҳаммасига, ёзувчиларнинг ҳаммасига душман эди. Муқимий зулмга қарши халқ куйчиси эди.

Муқимий ўз халқига то ўлгунича содиқ бўлиб қолди.

Жадидлар ўзбек халқининг қабиҳ хоинлари, сотқинлари бўлиб чиқдилар.

Муқимий ўз халқининг оташин дўсти эди. Жадидлар халқни чет эл жосусхоналарига сотган кишилар бўлиб чиқдилар».¹

Коммунистик партия Марказий Комитетининг раҳбарлигида халқимизнинг, социалистик маданиятимизнинг ёвуз душмани уясини фoш қилиш ва тугатиш бўйича қатъий кураш олиб бoрилаётган бир вақтда, зарарли назарияларни ташувчи янги адабий группировкалар ҳам пайдо бўлиб қолди. «Револуцион новаторлик» шиори остида иш кўрган, ҳақиқатда эса, совет адабиётига ёт ва душман қарашларни ташиган Пролеткульт группировкаси ана шундай зарарли адабий оқимлардан бири эди.

Пролеткульт группировкаси маданий меросга, совет халқининг ифтихори бўлган Пушкин ва Навоий, Шевченко ва Шота Руставели, Низомий ва Фирдавсий каби юзлаб буюк ёзувчиларнинг ижодига нигилистик муносабатда бўлдилар: классик меросни ўрганмаслик, ундан фойдаланмаслик, классик меросдан бутунлай воз кечиш керак, деган марксизмга зид, реакцион ғояларни илгари сурдилар.

Пролеткультчилар классик меросдан бутунлай воз кечиб, «янги» адабиёт, «пролетар» адабиёти яратишни мақсад қилиб олган эдилар. Бу марксизмни сийқалаштириш-

¹ Ҳамид Олимжон. Учинчи том, 314—316-бетлар.

га, вульгарлаштиришга интилишнинг ўзгинаси эди. Чунки совет маданияти ва унинг энг муҳим қисми бўлган совет адабиётининг ривожини учун классик меросдан танқидий фойдаланиш, унинг демократик революцион томонларини ўзлаштириш катта аҳамиятга эгадир. «... кишилик билими тўплаб келган нарсаларни уқиб олмасдан туриб,— деган эди В. И. Ленин,—коммунист бўлиш мумкин, деган хулосани чиқармоқчи бўлсангиз, жуда катта хато қилган бўлар эдингиз. Ҳамма билимларни ўрганиб ва билиб олмай туриб, коммунистик шиорлар, коммунистик фан хулосаларининг на уқиб олиш кифоя қилади, деб ўйлаш хато бўлар эди, чунки коммунизмнинг ўзи ана шу жами билимларнинг оқибат-натижасидир»¹. Чунки «Пролетар маданияти,—деб таълим беради В. И. Ленин,—инсониятнинг капиталистик жамият, помешчиклар жамияти, чиновниклар жамияти зулми остида яратилган билим запасларининг қонуний тараққиётини инборат бўлмоғи лозим»².

Совет адабиётининг ривожланиш программасини чизиб берган ва унинг ҳар бир ижодий қадамини диққат билан кузатиб турган Коммунистик партия Пролеткульт группировкаси томонидан илгари сурилган хато ва чалкаш фикрларни ўз вақтида очиб ташлади. В. И. Ленин томонидан ёзилган Пролеткульт ҳақидаги резолюция проекти (1920) ва РКП(б) Марказий Комитетининг Пролеткульт тўғрисидаги мактуби ана шундай документлардандир. «Футуристлар, декадентлар, марксизмга душман бўлган идеалистик философиянинг тарафдорлари,—дейилган эди РКП(б) Марказий Комитетининг мактубида,— ва ниҳоят, буржуазия публицистикаси ва философияси сафидан чиққан, аяқачи иши юришмаган шахслар баъзи жойларда Пролеткультнинг барча ишларини бошқарувчилар бўлиб қолдилар». Шунинг учун ҳам Пролеткульт янги, социалистик, ҳақиқий пролетар маданиятнинг ўчоғи бўлиш ўрнига, пролетариат синфига ёт ва душман назарияларни тарғиб қилувчи ташкилотга айланиб қолди: «Ишчиларга пролетар маданияти ниқоби остида философиядаги буржуа қарашлари тақдим қилинар (махизм), санъат соҳасида эса бе-маза, айниган дид ташвиқ қилинар эди (футуризм)».

Бу тарихий ҳужжатлар пролеткультчиларнинг реакцион чиқишларига, классик меросга нигилистик қарашлари, анархистларча «мустақиллик» ва «эркин ижод»ни талаб

¹ В. И. Ленин. Ёшлар союзининг вазифалари. Ўздавнашр, Т., 1951, 9—10-бетлар.

² В. И. Ленин. Ёшлар союзининг вазифалари. Ўздавнашр, Т., 1951, 9—10-бетлар.

қилишларига қақшатқич зарба берди; совет адабиётининг тараққиёт йўлини машъалдек ёритди.

Коммунистик партия Марказий Комитетининг кўрсатмалари билан қуролланган умумиттифоқ совет адабиёти ва унинг жанговар қисми бўлган ўзбек совет адабиёти халқ хўжалигини тиклаш ҳамда социалистик индустриалаш даврида тараққиётнинг янги босқичига кўтарилди.

2

20-йилларда умумиттифоқ совет адабиёти В. И. Лениннинг социализм қуриш планини амалга оширишга бутун имкониятларини сафарбар қилган совет халқининг адабиёти сифатида янги босқичга кўтарилди.

Буюк бурилиш йили билан яқунланган бу даврда, Совет Иттифоқидаги барча халқлар қатори, ўзбек халқи ҳам давлат, хўжалик ва маданий қурилиш соҳасида жиддий муваффақиятларни қўлга киритди. У тарихда биринчи марта ўзининг бирлашган миллий давлатига—Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасига эга бўлди (1924 йил 27 октябрь). Бундай улуг ишни фақат пролетариат диктатурасигина амалга ошириши мумкин эди, бундай муҳим тарихий ҳодиса фақат ленинча миллий сиёсий тантана қилган мамлакатдагина ҳақиқатга айланиши мумкин эди.

Табий, бу даврнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги қарама-қаршиликлар, «хўжалик процессининг мураккаблиги, бир-бирига зид, ҳатто бир-бирига очикдан-очик зид бўлган хўжалик формаларининг айна бир вақтда ўсиши ва бу тариқа ривожланиши орқасида янги буржуазиянинг туғилиш ва мустаҳкамланиш процесси...»¹ адабий фронтда ҳам ўз инъикосини топмасдан иложи йўқ эди. Шулардан бири «Серапион муридлари» деган адабий оқим эди.

Янги иқтисодий сиёсат даврида буржуазия элементларининг жонланиши билан бирга пайдо бўлган ва уларнинг руҳини акс эттирган «Серапион муридлари» оқимининг аъзолари ўзларининг сиёсий бебурдликлари ва маслакисизликлари ҳақида ҳеч тап тортмасдан сўзлар эдилар. «Жамоатчилик кўп замонлардан бери,— деган эди улардан бири,— рус адабиётини идора қилиб, унга кўп жабрлар қилди... Биз адабиётдан манфаат чиқазишни хоҳламаймиз.

¹ РКП(б) МК 1925 йил 18 июндаги резолюцияси, Совет адабиёти, Урта мактабларнинг X синфи учун хрестоматия. «Ўқитувчи», Т., 1966, 8-бет.

Биз ташвиқот-тарғибот учун ёзмаймиз. Дунёда ҳаёт қандай бор бўлса, санъат ҳам шундай ўзича бор нарсадир, ҳаёт ўзи қандай бемақсад бўлса, санъат ҳам шундай бемақсад ва бемаънидир, санъатнинг яшашига боис шуки, яшамоғи табиийдир». Бу оқимга мансуб бўлган ёзувчилар адабиётнинг гоёвийлигини инкор этиб, формализм ботқоғига ботдилар. Троцкийчиларнинг адабиётдаги агентураси бўлган «Перевал» группаси ҳам, Европа ва Американинг чирик маданияти қаршисида сўзсиз тиз чўкиши, формализм ва космополитизмни ташвиқ қилган «конструктивистлар» ҳам, сийқа натурализмни ёқлаб чиққан «лефчилар» ҳам ана шундай Советларга қарши ва ҳатто тўғридан-тўғри душман бўлган оқимлардан эди.

Социализм билан капитализм ўртасида «ким-кимни?» тарзидаги қатъий синфий кураш бораётган бу шароитда ўзбек буржуа миллатчи «ёзувчи»ларининг ҳаракатлари ҳам кескинлашди. Улар «Қизил қалам» адабий, ташкилотидан фойдаланишга уриндилар; ёш ўзбек совет адабиётига футуризм, конструктивизм, космополитизм ва формализмни олиб киришга тиришдилар. Қисқаси, чет эл империалистларининг малайлари бўлган буржуа миллатчи «ёзувчи»лар Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг муҳим тарбиявий қуроли бўлган ўзбек совет адабиётини беғоя ва бемаслак адабиётга айлантиришга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилдилар. Ўзбекистон пролетар ёзувчилар уюшмасидаги раҳбарлик вазифаларини эгаллаб олган буржуа миллатчилари эса ўзбек адабиётининг «ўзига хослиги» баҳонаси билан рус классик ва рус совет адабиётига, унинг баракали таъсирига, ундан ўқиш-ўрганишга қарши чиқдилар. Ўзбек халқининг ашаддий душманлари бу йўл билан халқлар дўстлигига раҳна солмоқчи, ўзбек совет адабиётининг тараққиётини тўхтатиб қолмоқчи, уни буюк рус халқининг миллий ифтихори бўлган сўз хазинасидан маҳрум қилмоқчи бўлдилар.

Аҳвол оғир эди. Лекин енгилмас қудратга тўлган совет халқининг иродаси мустаҳкам ва истаги қатъий эди. Совет халқи ўзининг социалистик маданиятининг муҳим қисми бўлган совет адабиётини яратишга бел боғлаган эди. Шунга кўра, халқ манфаатидан ўзга манфаати бўлмаган Коммунистик партия совет адабиётининг юксалиши учун, синфий курашдан голиб чиқиши учун барча чораларни кўрди: партиямизнинг XI, XII ва XIII съездларида бу масалага айрича аҳамият берилди, доҳиймиз В. И. Ленин совет адабиётининг ҳар бир қадамини диққат билан кузатиб борди, ниҳоят 1925 йил 18 июнда РКП (б) Марказий Комитети-

нинг «Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида»ги резолюцияси эълон қилинди.

Коммунистик партия Марказий Комитетининг бу тарихий резолюциясида алоҳида қайд қилинадик, «...бизда умуман синфий кураш тўхтамаганидек, бу кураш адабиёт фронтида ҳам тўхтагани йўқ. Умуман санъатнинг, жумладан, адабиётнинг синфий табиати, гарчи ҳар хил формада, чунончи, сиёсатдагига қараганда бениҳоя турли-туман кўп формада ифодаланса ҳам, синфий жамиятда бетараф санъат йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас»¹. Шу сабабли партиямиз Марказий Комитети мамлакатимиз халқларининг маданий революция даврига кирган тарихий тараққиёт босқичида марксизм-ленинизм дунёқараши билан қуролланган адабиёт учун курашнинг нақадар зўр сиёсий аҳамиятга эга эканини, совет адабиётининг гегемон бўлишдек тарихий ҳуқуқини таъминлаш нечоғлик зарур эканини, миллион-миллионлар тушунадиган реалистик асарлар яратиш қанчалик керак эканини, бунинг учун ғоясизлик ва маслаксизликка, формализм ва натурализмга, адабий меросга енгилтаклик билан қараш ва коммунистликни пеш қилиб мағрурланишга қарши омонсиз кураш олиб бориш шарт эканини махсус қайд этди: барча совет ёзувчиларини халқ завқини қондирадиган юксак асарлар яратиш учун журъат билан киришувга чақирди.

Коммунистик партия Марказий Комитетининг бу тadbирлари умумиттифоқ совет адабиётининг юксалиш йўлини ёритиб берди, совет ёзувчилари сафини мустаҳкамлади; умумиттифоқ совет адабиётини синфий курашнинг оғир шароитида, янги ғалабалар сари етаклади.

Демак 20-йиллардаги адабиёт тараққиётидаги асосий тенденция, биринчидан, умумиттифоқ совет адабиётининг тинмай ривожланиши, ҳаёт билан фаол равишда боғланган социалистик реализм санъатининг юксалиши бўлса, иккинчидан, ўлиб бораётган, лекин НЭП даврида бир қадар (вақтинча) жонланган буржуазия синфининг қаршилигини ўзида акс эттирган адабий оқимнинг мавжудлигидир. Ана шундай қарама-қарши тенденция мавжуд шароитда юксалган умумиттифоқ совет адабиёти фақат эски дунёнинг қаршилигини синдириш учун кураш, фақат уни революцион йўл билан инкор қилиш билангина чекланмади, балки шу чоққача кўрилмаган янги инсоний муносабатларни, янги социалистик идеални ҳам тасдиқлади.

Халқ хўжалигини тиклаш ва социалистик индустрлаш

¹ «Совет адабиёти». Урта мактабларнинг X синфи учун хрестоматия, «Ўқитувчи», Т., 1966, 9-бет.

даври умумиттифоқ совет адабиётининг ривожланишида А. М. Горькийнинг ижодий фаолияти катта моҳият қозонди. Бу даврда унинг автобиографик трилогиясининг учинчи қисми—«Менинг университетларим» (1923) повести, «В. И. Ленин» (1924) очерки, «Артамоновлар иши» (1925) романи, «Клим Самгиннинг ҳаёти» (1927) эпопеясининг биринчи қисми яратилди. Шунингдек, В. В. Ивановнинг «Партизан повестлари» (1921—1923), А. С. Серафимовичнинг «Темир оқим» (1924), Д. А. Фурмановнинг «Чапаев» (1923), Ф. В. Гладковнинг «Цемент» (1925), А. А. Фадеевнинг «Тор-мор» (1926) романлари нашр қилинди.

20-йилларда В. В. Маяковскийнинг ижоди социалистик реализм санъатининг юксак босқичига кўтарилди. Унинг «Уртоқ Неттога — пароход ва инсонга» (1925), «Поэзия тўғрисида фининспектор билан суҳбат» (1926), «Совет паспорти ҳақида шеър» (1929) каби публицистик шеърлари, «Маяковский галереяси» (1925) тўпламига кирган сатирик асарлари, «Қандала» (1928), «Ҳаммом» (1929) сингари пьесалари ва «Владимир Ильич Ленин» (1924), «Яхши» (1927) деган поэмалари кураш ва меҳнат даврининг революцион пафосини куйлаган асарлар бўлиб қолди.

20-йиллардаги совет поэзиясининг ўсишида Демьян Бедныйнинг шеър ва поэмалари, Н. С. Тихонов («Перекоп», «Кўк пакет ҳақида баллада», «Сомий»), Н. Н. Асеев («Будённий марши», «Семен Проскаков», «Йигирма олти»), А. И. Безименский («Еш гвардия», «Отилган ўқ»), М. А. Светлов («Гренада», «Каховка ҳақида қўшиқ») каби рус совет шоирларининг поэтик асарлари муҳим роль ўйнайди.

Рус совет драматургияси ҳам 20-йилларда янги муваффақиятларга эришди. Совет драматургиясининг классикаси бўлиб қолган К. А. Треневнинг «Любовь Яровая» асари шу йилларда яратилган. Б. А. Лавреневнинг «Айрилиш» драмаси шу даврнинг мевасидир.

Умумиттифоқ адабиётининг илғор отряди бўлган рус совет адабиётининг бу ютуқлари билан бир қаторда, бошқа қардош халқларнинг шаклан миллий, мазмунан социалистик адабиёти ҳам ривож топди. Украина адабиётида П. Г. Тичинанинг ижоди янги камолот босқичига кўтарилди, унинг «Украина шабадалари» (1924) тўплами катта муваффақият қозонди. Белоруссия халқ шоирлари Якуб Қолас ва Янка Купала ижоди тез ўсди. Грузин адабиётининг йирик шоири Галактион Табидзе символизмнинг реакцион таъсиридан қутулиб, «Замона», «Революцион Грузия» сингари гўзал асарларини яратди. Арман шоири Ақоп Ақопян «Ленин барҳаёт», «Волховстрой» каби асарларида озод

совет халқининг озод меҳнати шарафини улуғлади. Озарбайжон шоири Самад Вурғуннинг совет воқелигини тасдиқловчи асарлари нашр қилинди.

Ўзбек совет адабиётининг 20-йиллардаги йирик ютуқларидан бири унда реалистик прозанинг ривожланишидир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар ўзбек адабиётида реалистик бадний проза йўқ эди. Революциядан сўнг тарихий тараққиётнинг янги, юқори босқичига кўтарилган ўзбек халқи, илғор рус классик ва совет прозаси асарларидан ўрнак олган ўзбек совет ёзувчилари реалистик бадний проза яратиш ишига киришдилар. Бу адабий ҳаракатнинг биринчи ташаббускори Садриддин Айний бўлди. Унинг «Бухоро жаллодлари» (1920), «Одина» (1924—1927) повестлари ва «Дохунда» (1927—1929) романи ўзбек реалистик прозасини яратиш йўлидаги дастлабки дадил қадамдир. Лекин Абдулла Қодирий ижоди, унинг катта ўзбек прозасини яратиш йўлидаги ғайратлари айрича аҳамиятга эгадир. Ёзувчи ниҳоятда мураккаб ҳаёт ва ижод даврларини кечирган. Аммо совет кишилари ҳаётининг қудратли ҳақиқати Абдулла Қодирий истеъдодини нур томон бошлайди, давримизнинг катта кўчасига олиб чиқади. У, «Ўтган кунлар»дек ўлмас романини (1922 йилда «Инқилоб» журналида парчалари, сўнгра 1925 йилда тўласича эълон қилинган) тугатиш арафасида—«Мен Шарқ озодлиги ва унинг мазлум пролетариатининг саодати фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман»¹,— дейишга бутунлай ҳақли эди.

Адолат нуқтаи назаридан шуни айтмоқ лозимки, ўзбек адабиётидаги реалистик катта прозанинг отаси ҳам Абдулла Қодирийдир.

20-йилларда Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ғайратий, Шокир Сулаймон, Боту, Элбек, Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор, Ойдин ва Ҳусайн Шамс каби таланти ёшларнинг адабиётга кириб келиши билан ўзбек совет адабиётида янги давр бошланди: совет тематикаси актив равишда ишлана борди, совет кишисининг кечинмаларини куйлашдаги партиявийлик чуқурлашди, революцион даврнинг пафосини ифода этувчи асарлар, жумладан, реалистик бадний проза намуналари (Ҳамид Олимжон—«Ҳақиқат излаб», «Заҳарли юрак», «Тонг шабадаси»; Уйғун—«Аламзадалар», «Турсуной»; Ҳусайн Шамс—«Радио», «Дардли йигит», «Сўнги товушлар» ва ш. к.) кўпайди.

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи, II том, Ўзфанакадашр, Тошкент, 1962, 151-бет.

Халқ хўжалигини тиклаш ва социалистик индустрлаш даври ўзбек совет адабиётининг иккинчи катта ютуғи— унда ўзбек совет реалистик драматургиясининг ва айниқса комедия жанрининг янги ижодий поғонага кўтарилишидир. Бунга қаноат ҳосил қилиш учун санъаткор драматург Ҳамза Ҳакимзоданинг «Майсаранинг иши» (1926) ва «Бурунги сайловлар» (1926) комедияларини эслаш, уларнинг «масхарабозлик», «кўзбўямачилик», «қизиқчилик»ларга қараганда қанчалик юксак эканини, рус реалистик комедияларига нақадар яқинлигини қайд қилиш, уларнинг чуқур социал мазмунини таъкидлаб ўтишининг ўзи кифоядир. Яна шуни ҳам айтиш керакки, бу даврда Ҳамза Ҳакимзода ўзбек совет драматурги сифатида якка эмас эди. «Лола-хон» (1927) ва «Икки коммунист» (1928) пьесаларининг автори Яшин каби ёш талантлар ҳам етишмоқда, ўсмоқда эди. Буларнинг барчаси ўзбек совет драматургиясининг келажак тараққиёти учун мустақкам замин вазифасини ўтади.

20-йиллардаги ўзбек совет поэзиясининг муваффақиятлари ҳам Ҳамза Ҳакимзоданинг ижоди билан боғлиқдир. Бу йилларда Ҳамза Ҳакимзоданинг поэтик овози янада баланд янгради, янада жанговар тус олди. Лекин 1929 йилнинг баҳорида Ҳамза Ҳакимзода Шоҳимардон тоғлари этагида (ҳозирги Ҳамзаободда) бир тўда реакционерлар томонидан ваҳшиёна ўлдирилди. Ижодий журъатларга тўлган Ҳамза Ҳакимзода кескин синфий кураш шаронтида Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг ашаддий душманлари томонидан нобуд қилинди. Чет эл империалистлари малайларининг бу ёвуз ҳаракати янги социалистик ҳаётни тасдиқловчи, миллионлар бахтини куйловчи ўзбек адабиётига қилинган суиқасд эди. Аммо душман бундай ваҳшиёна йўл билан ўзбек совет адабиётининг тараққиётини тўхтатиб қолишга ожиз эди. Чунки совет воқелиги, совет халқининг қизғин ижодий меҳнати янги-янги талантларни етиштирмоқда, ўзбек совет ёзувчиларининг жанговар отряди майдонга чиққан эди. Коммунистик партия ва совет халқи ёш истеъодларни социализмнинг юксак ғоялари билан қуроллантирди, совет адабиётининг жанговар традицияларини сақлаш ва ривожлантириш руҳида тарбиялади, улар зиммасига Ҳамза Ҳакимзода бошлаб берган мазмунан социалистик, шаклан миллий ўзбек адабиётини ўстириш вазифасини юкледи. Шулардан бири 20-йилларнинг иккинчи ярмида адабиёт майдонига қадам қўйган *Ҳамид Олимжон* эди.

Жиззах—элу юртимизнинг тарих кўрган шаҳри. Ҳамид Олимжон 1909 йилнинг 12 декабрида ана шу шаҳарнинг Жиззахлик маҳалласида яшаб келган камбағал деҳқон оилаларидан бирида туғилди. Бу даврларда ўлкамизда буюк тарихий воқеалар юз бермоқда эди. Ҳамид Олимжон туғилишидан тўрт йил олдин Россияда 1905 йил революцияси бўлиб ўтдики, бу тарихий воқеа ўзбек халқининг ҳам сиёсий, революцион онгининг уйғонишига катта таъсир кўрсатди. 1916 йил воқеалари муносабати билан меҳнаткаш халқ бошига тушган мусибатлар бўлажак шоирнинг хотирасида чуқур из қолдирди: отадан 4 ёшида етим қолган Ҳамид Олимжон меҳнаткаш халқ қисматига шерик бўлди, «Жазо отрядининг товонин изи»¹ унинг ҳам пешанасида қолган.

«Абдулҳамид... ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотди... Утмишнинг ўроғини, кечмишнинг кетмонини кўрди. Унинг болалиги ғурбатли кунларнинг захри, кулфатли тунларнинг қаҳри билан ўтди... ҳали уруш бошланмай, мардикор деган гап пайдо бўлмай туриб ҳам халқнинг азоб-уқубати беҳад эди. Мардикор деган нарса оловга ёғ қуйгандай бўлди,—дея ҳикоя қилади Ҳамид Олимжоннинг онаси Комила опа,—Жиззахдаги халқ ҳам бирварақайига оломон бўлиб кўтарилди. Извошда кетаётган тўраларни, ҳокимларни ўлдириб юборишди. Шаҳардаги амалдорларни тутиб олишди, қолганлари қочиб қутулди. Орадан бир ҳафтача ўтгандан кейин гала-гала аскарлар келиб тушди, қиёмат қирғини солди. Кейин «Ҳамма халқ бозор бошига йиғилсин!» деган буйруқ чиқди. Ман ҳам бордим. Аскарлар милтиғини ушлаб қатор турар эди. Одамлар тўплангандан кейин, аскарбошилар халққа қараб: «Отишгамисанлар, ҳайдашгамисанлар?» деб сўради. Халқ: «Ҳайдовгамиз» деб жавоб берди. Шундан кейин халқни бола-чақа, эркак-аёл ҳаммасини ялписига шаҳардан ҳайдашди. Чуввос—тўполон бўлиб кетди. Шунда Ҳамиджон кўлимда, Асалат (шоирнинг онаси—С. А.) олдимда эди. «Энди қаёққа борар эканмиз?!» деб нима қилишни билмай йиғлаб турган эдим, Ҳамиджоннинг тоғаси—иним Аширмаҳмуд пайдо бўлиб қолди ва: «Эй жиянларим, бошларингга қандай кулфатлар тушди?» деб йиғлаб келиб, Ҳамиджонни орқаларига опичиб олдилар... Одамлар билан бошлашиб, даштга чиқиб кетдик. Бизни олиб бориб ташлаган жойлари сувсиз, экинсиз ер

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 176-бет.

эди, «Қийли» деб атар эдик. «Қийли»да «ҳайдовда» бир ҳафтадан зиёдроқ турдик. Уддасидан чиққан одамлар чайла-пайла тикиб олишди. Кўп одамлар шундай очиқ ҳавода ётиб-туриб юришди. Орадан 10 кунча ўтгандан кейин «Оқялов» бўлди, деб гап тарқалди. Бизга жавоб бердилар. Болалар билан шаҳарга келдик. Ҳовлимиздан нишон йўқ эди. Шаҳардаги бутун хонадонларни, дўконларни, расталарни тўпга тутиб ўт қўйиб юборган эдилар. Шаҳар тептекис бўлган эди. Шундан кейин далага чиқиб кетдик. Уша ерда қишлаб, ўша ерда тирикчилик ўтказадиган бўлдик...»¹

1916 йил июль ойининг бу жазирама кунларида Ҳамид Олимжон 7 яшар бола эди. У оч-яланғоч чўлу саҳрога қувилган, эксплуататорлар томонидан алданган халқни, тўпга тутилган шаҳарни, вайрон бўлган хонадонларни, оғир зулм ва даҳшатларни ўз кўзи билан кўрди, ҳеч қачон унутмади:

Мен бир қора тунда туғилдим,
Туғилдиму шу он бўғилдим.
Мен туғилиб кўз очган дунё
Хароб эди, бузғун, бенаво,
Вайронада изилларди ел,
Менга қондош, жондош бўлган эл
Гадо эди, қашшоқ эди, хор —
Қалби тўла нафрат, алам зор².

Шоирнинг бу мисраларида феодал ва колониал зулм остида эзилган халқнинг ҳаёти ўзининг аниқ тасвирини топган. Ҳамид Олимжон яшаган оила ҳам, барча меҳнаткаш халқ қатори ана шу ҳаётнинг бутун машаққатларини бошидан кечирган. Унинг отаси Олимжон ака бу ҳаётнинг азоб-уқубатлари натижасида оғир касалликка дучор бўлиб, вақтсиз вафот этгандан сўнг, оиланинг аҳволи янада оғирлашади. Бунинг устига 1916 йил, қўзғолон вақтида оиланинг кулбасига ўт қўйилди, бор-йўғи таланди: оч-яланғоч оила кўчада қолди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон бу даврдаги ҳаётини эслар экан: «Мен бир қора тунда туғилдим, туғилдиму шу он бўғилдим», дейди. Ҳиссиётли Ҳамиднинг нурсиз ҳаётини безаган бирдан-бир нарса онаси—Қомила опанинг узун тунларда сўзлаб берган эртаклари ва болажонли бобоси Мулла Азим билан рус тилини ўрганиш учун ўтказилган машғулоти бўлди.

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан». Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1973, 26—27-бетлар.

² Ҳ а м и д О л и м ж о н. Танланган асарлар, 279-бет.

Ҳамиджоннинг «қистови билан мен кечалари эртақ айтганим-айтган эди. У мен айтган эртақларга мириқмай туриб ухлай олмасди»¹. Бу сўзлар эгаси Комила опа ўз даврининг илғор аёлларидан эди. У ёш Ҳамиднинг чин сўзли, иродали, меҳнаткаш йигит бўлиб етишуви учун бор кучини сарф этди; уни эртақ ва дostonлардаги халқ баҳодирлари, халқ орзу-умидлари, кураш ва интилишлари, меҳнат ва ижоди билан таништирди. Ҳамид Олимжон болалик кунларида тинглаган эртақларининг сеҳрли кучини хотирлаб, шундай тиниқ мисралар яратган:

Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда,
Кўп эртақ эшитгандим,
Сўйлаб берарди бувим.
Эсимда ўша дамлар;
Ўзи учар гиламлар,
Тоҳир-Зухра, Ерилтош,
Ойни уялтирган қош,
Ўт боғлаган қанотлар,
Беқанот учган отлар,
Бахтиёр билан Ойгул,
Қиз бўлиб очилган гул,
Сўйлагувчи деворлар,
Бола бўп қолган чоллар...
Бувимнинг ҳар қиссаси,
Ҳар бир қилган ҳиссаси
Фикримни тортар эди,
Ҳавасим ортар эди.
Тинглар эдим бетиним,
Узун тунлар ётиб жим,
Сеза олардим кучин...².

Ҳамид Олимжоннинг «фикрини тортган», «ҳавасини орттирган», у «кучин сеза олган» асарлар шулар эди: «Учар гилам», «Ерилтош», «Тоҳир-Зухра», ўт боғлаган қанотлар, беқанот учган отлар. Булар эса халқ донишмандлигини, меҳнаткаш халқнинг олижаноб фазилатларини, унинг келажакка бўлган ишончини ташувчи нодир асарлардир.

Ҳамид Олимжон бу каби асарларни фақат онасининг оғзидангина эмас, балки «бойликлари умрларга тенг» бўл-

¹ «Сен элмининг юрағида яшайсан» тўнлами, 28-бет.

² Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 101-бет.

ган халқ шоирларининг «достон айтиш кечалари»да ҳам тинглаган. Унинг бобоси Мулла Азим билан ошначилиги бўлган Фозил шоир бу ҳақда шундай дейди: «Гези-гези билан Жиззахга бориб, уларга қўнардим, бир ҳафта, икки ҳафта туриб, қадрдонларимга қўшиқ айтиб келардим. Улар билан дардлашиб, ўзимнинг ҳам кўнглимни ёзиб қайтардим»¹.

Мулла Азим ўзбек классик адабиётини ҳам яхши билган, баъзан ўзи ҳам шеърлар ёзган. У 1916 йилда мардикорликка сафарбар этилганлар қаторида, ўгли Аҳмаджон билан ёнма-ён Пенза губернасида ишлайди, рус халқи ва унинг илғор маданияти билан танишади, рус тилини пухта ўрганadi.

Бу ҳол Ҳамид Олимжоннинг болалик чоғлариданоқ рус тилини ўрганишига, рус адабиёти намуналари билан танишувига катта имконият очади. «Саккиз-тўққиз ёшларимда,— деб ёзган эди Ҳамид Олимжон таржимаи-ҳолида,— мен Пушкиннинг кўп шеърларини ёддан билардим ва уларни ўз ўртоқларимга декламация қилиб берардим»². Уша даврдаги Ўзбекистон шароитида саккиз-тўққиз яшар ўзбек боласининг Пушкин шеърларини ёддан билиши кичкина гап эмас эди. Бундай бахт камдан-камларга nasib бўлган.

Демак, болалик йилларидан бошлаб, Ҳамид Олимжон улуғ ва қудратли рус тилини — Пушкин, Лермонтов, Толстой, Добролюбов, Белинский, Чернишевский тилини чин қалбидан севди, улуғ ва қудратли рус адабиётига — рус халқининг буюк миллий ифтихорига меҳр қўйди.

Ҳамид Олимжон 8 ёшга кирганда унинг «гадо», «қашшоқ», «хор» ва «бахт излаган» халқи, миллий феодаллар ва колонизаторлар зулми остида бениҳоя эзилган, лекин юксак инсоний фазилатли ва бахтиёр келажакка ишончини ҳеч қачон йўқотмаган ўзбек халқи Коммунистик партия раҳбарлигида, улуғ рус халқи ва бошқа қардош халқларнинг самимий ёрдами билан «икки ёқлама зулм» занжирларини парча-парча қилиб ташлади; озод ҳаёт қуришга ва социалистик маданият яратишга киришди.

Озод халқим бошига келмас,

Энди сира мусибат ва гам.³

¹ Фуло Каримов. Ҳамид Олимжон. Ҳаёти ва ижодий фаолияти, «Шарқ юлдузи», 1946, № 7—8, 131-бет.

² А. Н. Тихонов. Ҳамид Алимджан. См. Ҳамид Алимджан, Стихи о любимой земле. Изд. «Советский писатель», М., 1944 г., стр. 3.

³ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар, 208-бет.

деган Назир Сафаров, Насрулло Охундий, Шукур Саъдулла, Ҳамид Олимжон каби халқ фарзандлари учун илм-маърифат, маданият ва истиқбол эшиклари ланг очилди. 9 яшар Ҳамид Олимжон Жиззах Эски шаҳарининг каплон бозорига яқин бинода очилган Наримонов номидаги тўлиқ-сиз ўрта мактабда ўқий бошлади.

Бола эдик,
Танлар — олов.
Қалб — қайноқ,
Кўзлар — ўткир.
Диллар соф,
Эркин-эркин ўйнардик...
Ҳаёт билан
Қайнар эди
Куй, қишлоқ.
Бир ёнда тоғ,
Бир ёнда бог...
Сув оқарди,
Қўйнида
Кўкрак кериб,
Балиқ каби
Шўнғиб ётардик...
Қизлар ўтса,
Орқасидан
Олма отардик.
Нурли ойдин кечалар,
Порлар эди кўчалар,
Тўпланардик,
«Яшинмачоқ» ўйнардик.
Сўнг чарчардик,
Чумчуқ каби
Чирқиллашни
Ташлаб, биз
Роҳат-роҳат
Кўзи каби ухлардик¹.

Ҳамид Олимжоннинг «Болалик» деган шеъридан келтирилган бу парча унинг ёшлигини англашда катта аҳамиятга эга. Ҳамид соғлом, шўх, зийрак ва ҳатто бир қадар ўжар бола эди. У дарсларни ўзига хос зийраклик билан ўзлаш-

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 49—50-бетлар.

тирар, мактаб ҳаётида завқ билан қатнашар эди. Айниқса, мактабнинг кичкинагина кутубхонаси унинг энг сеvimли жойи бўлган. Чиндан ҳам, у «совет мактаби менга ҳаёт учун йўл очди...» дейишга тамомила ҳақли эди.

Мактабни тугатгандан сўнг Ҳамид Олимжон қаршисида «энди нима қилиш керак?» деган савол тургани йўқ. Бу унинг учун, унинг интилишини кўрган мактаб маъмурияти учун аллақачон ҳал қилинган масала эди: ўқишни давом эттириш керак. 1923 йилда Ҳамид Олимжон Самарқандга жўнади ва Абрамов хиёбонида, ҳозирги Самарқанд Давлат университетининг биноларидан бирига жойлашган В. И. Ленин номидаги билим юртига ўрнашди. У ёзган эди:

Кунлар ўтди,
Шаҳар бизни,
Олов кўзли,
Темир танли
От билан
Кўкрагига чақирди.
Узоқ кетдик,
Йўлда тоғлар
Бир тегирмон тошидек
Чир айланиб қолдилар...
Ёш кўнгиллар
Поёни йўқ ҳисларни
Йўлга сепиб,
Сўнг завқларга толдилар.
Йиллар учиб кетдилар.
Кўп баҳорлар
Қанот ёзиб,
Тилакларга етдилар.
Биз шаҳарнинг кураш маршин
ўргандик!¹.

Шаҳарда — Самарқандда «кураш маршин ўрганган», «мактабимиз (билим юрти — С. А.) шу қадар қизғин эдики, мени кўз ёшларини дарё қилиб жўнатган онам, хўрсиниб, деворларга суяниб йиғлаб қолган опам ҳам эсимга тушмас эди... Мен... севинчли ҳаётга борлигим билан отилдим»² деган Ҳамид Олимжон шу ерда 1924 йилда Ленин комсомоли сафига кирди. Комсомол тарбиялади уни. Сад-

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 50-бет.

² Ҳ. Олимжон. «Тонг шабадаси», Урнашр, 1930, 33—36-бетлар.

риддин Айний, В. Л. Вяткин, Олим Шарафиддинов сингари устозлар қўлида ўқиш Ҳамид Олимжон учун бутун бахт эди.

Билим юртида Ҳамид Олимжон Пушкин, Лермонтов, Толстой, Горький, Маяковский, Демьян Бедный асарларини, комсомол шоирлардан Безименский, М. Светлов шеърларини тинмай ўқир, таажжуб билан «тушунасимми?» деб сўраган ўртоқларига, камтарлик билан «тушунмига интиламан» деб жавоб қайтарар эди. Мактабдошларининг айтишларига қараганда, у Шайх Саъдийнинг «Гулистон»и билан ҳам қаттиқ қезиққан. Унинг «бугун Саъдийнинг бир яхши ҳикоясини батамом тушуниб ўқиб чиқдим», деб севиhib келган вақтлари, «газетада адабиётга доир яхши мақола чиқибди, ҳузур қилиб ўқидим» деган пайтлари кўп бўлар экан.

Лекин «шаҳарнинг кураш маршин ўргандик» деган Ҳамид Олимжоннинг бадий адабиётга бўлган ҳавасини тарбиялашда ва даставвал унинг шахс сифатида ўсишида буюк рус адабиёти бениҳоя катта роль ўйнади. У Пушкин асарлари билан танишар экан, «...Пушкин асарини ўқиш ва англаш даражасига кўтарилиш оддий бир ҳодиса эмас, балки буюк тарихий жараёндир... ўзбек халқи Пушкин асарлари орқали бадий ижоднинг энг буюк намуналари, кишилиқ маданиятининг энг муҳташам ҳайкаллари билан танишади»¹, дейиш даражасига кўгарилди. У, Л. Толстой асарларини ўқир экан, «Машҳур миссионер Остроумов ўзининг «Сарглар» деган китобида Толстой ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилганлиги тўғрисида ёзади. Бу — революциядан бурун эди. Миссионер Остроумов у замонлар мусулмонлар ўртасида диний тушунчани кенгрок ёйиш учун бутун кучини сарф қилиб ишлар эди... Миссионер Остроумов таржима қилган ҳикоялар ичида Толстойнинг «Яшашнинг маъноси» сингари асарлари бор эди. Остроумов Толстойнинг тасаввуф руҳи билан суғорилган ҳикояларини таржима қилиш билангина қаноатланмасдан, уни керакли жойларга бориб ўқиб ҳам берар эди. Толстойдан таржима қилинган биринчи ҳикояни Остроумов Самарқанд мадрасаларидан бирида, жума намози кунини ўқиган эди.

Остроумов Толстойнинг энг яхши асарларидан ўзбек халқига етказиш мақсадини кўзда тутгани йўқ, албатта... Рус халқининг улуғ ёзувчиси бўлган Лев Николаевич Толстойнинг жаҳон адабиётининг ифтихори бўлган асарлари-

¹ Ҳамид Олимжон. Толстой ва ўзбек халқи. «Қизил Ўзбекистон», 1938 йил, 9 сентябрь.

дан биронтаси ҳам революцияга қадар ўзбек тилига таржима қилинмаганлигини назарга олсак, Остроумов жанобларининг бу фаолиятлари заминида қандай ёмон ният ётгани ўз-ўзидан очилиб қолади.

Лев Николаевич Толстой инсониятнинг бадий юксалиши тарихида янги ва буюк қадам бошлаган санъаткордир. У ўзининг энг зўр асарларида одамзоднинг энг муқаддас ва энг эзгу хаёлларини, энг илғор тушунчаларини ифода қилган... ва шунинг билан халқнинг фикрини очган, ҳақиқатнинг кўзига тўғри қарашга ўргатган эди. Ўзбек халқи Толстойнинг худди ана шундай асарларини истар, ана шундай улкан асарлар руҳида юксалмоқ, кўтарилмоқ истар эди. Бундай шарафни Октябрь революциясигина келтирди...

Ўзбек ёзувчилари Толстойдан бадий маҳоратни, сергак, чуқур реализмни ўрганадилар... «Толстой бизнинг муҳаббатимизни доимо ўзига тортиб туражакдир»¹, деган натижага келади.

Ҳамид Олимжон А. М. Горький асарларини ўқиганини шундай эслайди: «Бу 1928 йилларда эди... Горькийнинг «Менинг дорилфунунларим» китобини ўқидим. Бу ўқиш энг аввал менинг роман ва ҳикоя китоблари ҳақидаги тушунчамни парча-парча қилди. Иккинчидан, у менинг ўй ва хаёлларимга шунчалик таъсир қилдики, мен буни ҳозир ҳам яхшилаб айтиб беришдан ожизман.

Мен китобнинг қанчалик зўр кучга эга бўлиши мумкин эканлигини биринчи мартаба тушундим. Менинг назаримда дунёнинг энг катта китоби шу эди ва бу қаноат мени яна Горький асарларига қараб тортди. Мен унинг «Она» романини бошладим... «Она» романи «Менинг дорилфунунларим»га нисбатан, менинг назаримда, фил қаршисида буюк тоғ тургандай бўлиб қолди. Бу китоб Русия ишчилар синфининг эксплуататорлар тузумига қарши кураш тарихини кўрсатар эди. Бу китоб миллионлар мураббийси, адашганларга раҳнамо бўла олур. Бу китоб кишилардаги инқилобий туйғу ниҳолларига мингларча пайванд қўша олиш қувватига молик.

«Менинг дорилфунунларим» ва «Она» романида тасвир қилинган ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳам эсимда қолмаган, лекин бу икки асарнинг мени қанчалик тарбия қилгани сира ҳам эсимдан чиқмас»².

¹ Ҳамид Олимжон. Толстой ва ўзбек халқи. «Қизил Ўзбекистон», 1938 йил, 9 сентябрь.

² Ҳамид Олимжон. Горькийни эслаш, «Қизил Ўзбекистон», 1936 йил, 18 июнь.

Совет давримизнинг оташи ва ватанпарвари ва талантли шоири В. В. Маяковский асарларининг чин дўсти бўлган Ҳамид Олимжон ёзган эди: «Пушкин рус шеърини жаҳон адабиётининг энг баланд юксакликларига кўтариб вояга етказди.

Пушкинни ўлдирдилар. Рус поэзиясининг буюк қуёши ўтдай қизиб турган чоғда совуқ қор устига тушди ва сўнди ҳамда шу замоннинг ўзидаёқ поэзия кўкида чақмоқдай ялтираб Лермонтов пайдо бўлди. Йигирма етти ёшида ўлган бу йигитнинг кучи Пушкиндан кам эмас эди. Пушкин ва Лермонтов рус поэзиясини баланд тоғ устига кўтариб чиқдилар. Рус классик шеъри Пушкин ва Лермонтовда ўз тақомилига эришди.

Буюк социалистик революция поэзия бобида Маяковскийни кутарди. Маяковский ҳам бир гигант эди. Маяковский поэзия бобида янги фикрлар билан майдонга чиқди. Бу тарихий жиҳатдан қонуний ва зарурий бир ҳол эди...

Маяковскийдан ўрганиш, Маяковский илгари сурган мақсад ва асосларни чуқур англаш негизда, катта маданий ва бадиий куч савиясига кўтарилирмиз¹.

Лекин асрларнинг энг нодир ақллари яратиб кетган бу улуг хазинадан баҳраманд бўлиш, унинг гўзаллигини англаб етиш ва социал аҳамиятини пухта фаҳмлаб олиш учун, «катта маданий ва бадиий куч савиясига кўтарилиш» учун фақат истак ва муҳаббатнинг ўзгинаси билан иш чиқмас эди. Бунинг учун буржуазия идеологияси билан кескин курашда юзага келган, ривожланган ва тарихий тараққиётда тобора юксалиб бораётган марксизм-ленинизмни асосли равишда эгаллашга киришув зарур эди. Бизнинг Ҳамидимиз ана шу йўлдан борди: ўқиди, ўрганди, ўсди. «Марксизм-ленинизмни ўрганишнинг эса жуда катта завқи бор,— деб ёзган эди у ўз тажрибалари ҳақида «Ўқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида» деган мақоласида.— Мен марксизм-ленинизмни ўрганишни башарият томонидан яратилган бутун маданий-адабий бойликни ўрганиш ва мана шу ўрганилган бойликка марксистик таҳлил бера олиш қувватига молик бўлиш шарафи деб тушунаман... Бундай бир соҳа эса ўлчаб бўлмас даражада кенг, айтиб бериб бўлмас даражада завқлидир. Бундай бир соҳада ўрганиш ишига киришар экансиз, сизнинг олдингизда турмуш картиналари борган сари яққоллаша, ранглари тўларақ очила, қоматлари пишиқроқ кўтарила, уни ташкил қилган

¹ Ҳ. Олимжон. Янги рус шеърининг яратувчиси. «Ўқитувчилар газетаси», 1936, 14 апрель.

унсурлар аниқроқ, очиқроқ англашила бошлайдир. Аввалда қораси кўринмаган нарсалар, сизга, ўзларининг бутун моҳиятлари билан, ички ҳаракат қонунлари билан пухта равишда билина бошлайдилар. Борган сари чуқурлашиб, сиз учун қоронғи бўлган нарсалар аниқлана, ҳал этилмаган масалалар ечила бошлайдилар. Узоқ вақт жавоб топа олмасдан тентираб юрган масалаларингизнинг равшан жавоби чиқади... Сизнинг кўз ўнгингизда порлоқ истиқбол, равшан келажак, Ильич чироқлари яшнаб кўринадилар»¹.

Уқувчилар диққатига ҳавола этилган бу материаллардан аёнки, Ҳамид Олимжон билим юртида юрган йилларидан бошлабоқ зийраклик билан ўзини келажак учун тайёрлаган. У фақат муҳокама доирасининг кенглиги билангина эмас, балки билим юрти ижтимоий ҳаётида қизғин иштироки билан ҳам жамоатчилик ҳурматига сазовор бўлган. Ҳамид Олимжон билим юртида чиқадиган «Ёш тарбиячи» (1925) деворий газетаси ва «Учқун» (1926) номли ойлик журналининг ташкилотчиси, редактори ва асосий авторларидан бири эди. Унинг илк шеър ва мақолалари, фелъетон ва эпиграммалари ана шу газета ва журнал саҳифаларида босилар, кичик-кичик инсценировкалари ўқувчилар драматик тўғарагида ўйналар, «тор улфат» доирасида «кўнгили очиниш» учун тўқилган шўх кўшиқлари эса одатда тилдан тилга ўтиб умумлашар, бутун билим юртига тарқалар ва бора-бора у кўшиқлар авторининг номи ҳаммага маълум бўлар эди. Бу ёш истеъдоднинг фаолияти билим юрти доирасида чекланиб қолиши мумкин эмас эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. Тез орада «Зарафшон» газетаси саҳифаларида унинг «Негр боласи кичкина Насурий» (1926 йил 26 июль), «Матбуот ҳунида катта йиғилиш» (1927 йил 9 май), «Миллий сиёсат ҳақида тўртинчи Шўро қурултойи» (1927 йил 15 май), «Самарқанд округ ижроқўмининг 4-плenums» (1927 йил 17 май), «Баъзи камчиликлар» (1927 йил 22 июнь), «Самарқанд билим юртида ишларнинг бориши» (1927 йил 6 июль), «Жиззах мусиқий тўдаси тўғрисида» (1927 йил 18 июль)», «Хужум дostonлари устида» (1927 йил 26 июль) каби мақолалари бирин-кетин босила бошлади. 1927 йилдан эса у «Зарафшон» газетаси редакциясининг комсомол бўлимини бошқарди. Ҳамид Олимжон 1927 йилда қақирилган Ўзбекистон зиёлиларининг иккинчи қурултойида вакил сифатида иштирок этди. «Зарафшон» газетасининг саҳифаларида қурултой ишини ёритиб турди.

¹ Ҳамид Олимжон. Уқув ва ўрганиш кийинчилиги тўғрисида. «Ўзбекистон шўро адабиёти», 1932, № 6, 7—75-бет.

Булар «Мухбир жамоат ходими... фирқа, Шўро, касаба ва комсомолнинг ишончли ёрдамчиси...» деган тушунча билан журналистикага қадам қўйган Ҳамид Олимжоннинг дастлабки дадил босқичидир. Бу вақтларда у ўзбек янги алифбеси Комитетининг масъул котиби бўлиб ҳам ишлаган.

Улар — Фафур Гулом билан Ҳамид Олимжон йигитликнинг қуюндай саркаш йилларида Самарқанд шаҳрида учрашдилар: Сиёб қирғоқларида, Ургут тоғларида, Жиззах ёнбағирларида, Бахмал адирларида, Шохимардон чўққиларида ёшлик билан келажак, ҳаёт билан ижод, гўзаллик билан севгининг сарғашта ва паришон дамларини кечирдилар; бир умрлик дўст бўлдилар.

Гофуро¹, ишлар қалай, ишлар қалай,

Сен эмасми Аъзам Аюбга² малай.

Соат олтида Регистон пирходи,

Сенга маъқул яхши гаплар бир талай.

Бу шўхлик ва дўстлик тўртлигининг автори Ҳамид Олимжоннинг матбуот соҳасидаги фаолияти шулар билангина чекланмайди. У очерк ва ҳикоялар ҳам ёзади. 1924—1925 йиллар орасида яратилган ва фақат 1930 йилдагина, ўшанда ҳам «Учқун» тахаллуси остида босилган «Заҳарли юрак» номли бадиий очеркида, ёзувчи миллатчилик-пантуркистик идеология билан заҳарланган бир йигитнинг қилмиш-кечирмишларини ўзига хос зийраклик билан фош қилиб ташлайди. «Ҳақиқат излаб» (1927) ва «Тонг шабадаси» (1928) ҳикояларида эса Ҳамид Олимжон ўлимга маҳкум этилган эски ҳаёт шарпаларига қарши курашни илгари суради; янги, яратувчи ҳаётимизнинг пафосини тасвирлашга интилади.

Бу ҳам барчаси эмас. Ҳамид Олимжоннинг асосий диққати поэтик асарлар яратишга қаратилган эди. У илк ижодий давридаёқ «Кимдир» (1926), «Зафар достони» (1927), «Янги турмушга...» (1927), «Октябрь ўлкасига» (1927), «Комсомол қиз» (1927), «Биринчи май алангалари» (1928), «Пролетар» (1928), «Қизил Москвага» (1928), «Нева хотиралари» (1928), «Шарқ» (1928) каби шеърлари билан ўзбек революцион адабиётининг ёш, лекин тетик фикрли куйчиси сифатида кенг ўқувчилар оммасига танила борди. Натижада, 1929 йилда нашр қилинган «Кўклам»³ тўплами юзага келди.

¹ Фафур Гулом.

² «Қизил Ўзбекистон»нинг собиқ масъул секретари.

³ Ҳамид Олимжон. «Кўклам», Шеърлар тўплами, Ўзбек давлат нашриёти, Самарқанд — Тошкент, 1929, 74-бет.

«Кўклам»—Ҳамид Олимжоннинг билим юртида ўқиб юрган даврларидаги ижодининг якуни ўлароқ майдонга чиқди. Бу тўплам унинг 1926—1928 йилларда ёзган 30 та шеърдан, асосан, сиёсий лирика намуналаридан ташкил топган. «Кўклам» шоирнинг изланиш, ўрганиш даврида эканидан дарак берса-да, замон учун зарур темаларни революцион пафос билан куйлашга интилиш, ҳаёт лавҳаларининг тасвирида конкретликка эришувга ҳаракат қилиш ва совет кишисининг ички дунёсини—маънавий қиёфасини ёритувга киришиш нуқтаи назаридан ўша давр ёш ўзбек совет адабиётининг тарихий такомилда каттагина ўрин эгаллайди. Шоир Собир Абдулла бу йиллар ҳақида шуларни ёзган: «1928 йилнинг ёз ойлари эди. Шаҳар боғларида сайил бошланганда Самарқандга, Ҳамид Олимжонга мактуб ёзиб, уни Қўқонга таклиф қилдим. Ҳамид, ёнида яна бир азиз меҳмон билан Қўқонга келиб, мени топди. Учаламиз ҳам ижодда ҳали ёш, ўзимиз ҳам навқирон йигитлар эдик. Мен қувончимга сизга май, қимматли меҳмонимни сайилга, томошаларга олиб бордим. Ҳамид халқ орасида бўлишни, тасодифий учрашувлар, янги таниш орттириш, ўз-ўзидан бошланиб кетадиган гурунг ва суҳбатларни яхши кўрар эди. У бор ерда ҳаммавақт асосий мавзу—адабиёт. У адабиёт ҳақида ҳамма жойда, ҳамма билан, ўнғайини топиб гап бошлай билар эди. Биз Қўқонда бир неча кун давомида фақат шундай суҳбатлар билан банд бўлдик. Бу тинимсиз меҳнатга ўхшаш эди. Мен бир оз хижолат бўлиб:

— Ҳамиджон меҳмонга чақирдимۇ бир оз сайр ҳам қилдиролмадим сизни,— дедим. У менинг бу гапимга жуда ажабланди. Унинг учун сайил ҳам, ҳаёт ҳам мана шундай жўшқин фаолият, меҳнатдан иборат эди»¹.

4

Демак, Ҳамид Олимжон ёш ўзбек совет адабиётига мактаб курсисидан қувноқ комсомол қўшиқлари, тетик фикрлар, янги жўшқин ҳислар билан кириб келди. Унинг илҳоми революция нури билан суғорилган², асрий зулмат бўғовларини синдиришда етакчилик қилган улуғ рус халқига—Коммунистик партиянинг буюк асосчиси ва доно йўлбошчиси В. И. Ленинни етказган халққа беғубор

¹ Собир Абдулла. Хотираси доим қалбларда. «Шарқ юлдузи», 1954. № 6, 153-бет.

² Ойбек. Оташин ватанпарвар ва таланти шоир. «Армуғон», Уздавнашр, Т., 1944, 181-бет.

муҳаббат билан алангаланган эди. Ёш Ҳамид совет халқининг озод ва шод ҳаётини куйлади, социалистик жамиятдан ўзга биронта жамиятда бўлиши мумкин бўлмаган янгича инсоний муносабатларнинг баҳори ҳақида сўзлади. Унинг революция ва бахт («Октябрь ўлкасига», «Қизил Москвага», «Зафар достони»), янги турмуш ва ижодий меҳнат («Янги турмушга...», «Шарқ») ҳақида ёзилган асарларида ҳам, хотин-қизлар озодлиги ва янгича муҳаббат («Комсомол қиз», «Қишлоқ қизи»), қувноқ ва бахтиёр ёшлик («Ёш куч», «Биринчи май алангалари») темасига бағишланган шеърларида ҳам, бепоеён Ватанимизнинг нашъали лавҳалари чизилган асарларида («Зарафшон қўйнида», «Болтиқ денгизи бўйларида», «Нева хотиралари») ҳам ақл ва ҳақиқий ниҳол ижоднинг нафаси депсиб туради. Шоир томонидан қаламга олинган бу темаларни суғорувчи асосий булоқ совет ватанпарварлиги ғоясидир:

Бир томчи қон томирларда қолгунча,
Ваҳшийлар-ла сўнги кураш бошлармиз!..
Ленинчилар, қўлда қилич, милтиқ-ла,
Шу қизил ўлкани мангу сақлармиз!..¹

Ватанпарварлик ғояси Ҳамид Олимжон шеърларини ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бунини шоирнинг Москвага қарата:

Яша, юксал, эй эркинлар ўлкаси!²

деганида ҳам, ё комсомол қизга:

Порлаган юз, яшнаган кўз, ботир қиз!..
Комсомолда чечак каби очдинг юз..³

деб мурожаат қилганида ҳам, ёки:

Биз олов, ўт каби кураш севамиз,
Шонли турмуш, улуғ жаҳон қурамиз..⁴

каби поэтик шиорлар билан чиққанида ҳам чуқур ҳис этиш мумкин.

¹ Ҳамид Олимжон. «Кўклам». Ўздавнашр. 1929, 28-бет.

² Уша асар, 28-бет.

³ Уша асар, 43-бет.

⁴ Уша асар, 29-бет.

Бу фикрнинг далили тариқасида яна шунини келтириш мумкинки, Ҳамид Олимжон тўнғич асарларидаёқ Ўзбекистон ҳаётида юз бераётган буюк ўзгаришларни жаҳон қуёши—Москва билан боғлаб тасвирлайди. Унинг 1927—1928 йиллар шароитида «Сен башарнинг уриб турган юраги» каби самимий сўзлар билан,

Меҳнат кулди, кураш зафар қозонди,
Порлаб турган бир қуёш сен жаҳонда,
Қизил юлдуз нашъа сочар ҳар онда,
Битди, кетди, алдаш, тангри, имон-да...

каби мисралар билан Москвага мурожаат қилиши совет ватанпарварлигини тасдиқлаш жиҳатидан жуда катта сиёсий аҳамиятга эга эди. Чунки Москвага бўлган муҳаббат—Коммунистик партияга, Совет ҳукуматига ва улур рус халқига бўлган муҳаббатнинг символидир. Шунга кўра, Москвани улуғлаган ҳар бир асар буржуа миллатчиларига, уларнинг адабиёт соҳасидаги гумашталарига қарши отилган ўқ эди. Чунки 20-йилларда республика-мизда пантуркистик-панисломистик ғояларга тиш-тирноқлари билан ёпишиб олган буржуа миллатчиларининг контрреволюцион ҳаракати анча кучли эди. Улар «Чигатой гурунги» вақтида совет тузумига, совет идеологиясига қарши фикрларни очиқдан-очиқ илгарини сурган бўлсалар, энди, Коммунистик партиянинг қатъий тадбирлари натижасида томирлари қирқилган душманлар турли найранглар билан зимдан қўпоровчилик ишларини давом эттирдилар: «Шарқнинг ўзига хослиги», «миллий коммунизм»га ўхшаш ўта реакцион назарияларни ўйлаб чиқардилар, адабий меросни идеаллаштиришга киришдилар. Аҳмад Яссавий каби мистик шоирни пролетариат адабиётининг отаси, деб эълон қилдилар. Меҳнат билан капитал ўртасидаги кураш кескинлашган, капиталистик ишлаб чиқариш усули ва капиталистик маданият чирий бошлаган, эксплуататорлар тузумини тор-мөр қилувчи моддий шароитлар етилган ва инсоният социализмга юз ўгирган даврда пайдо бўлган, ўлиб бораётган буржуазия манфатлариңи ёқлаган, «соф санъат учун» «назария»сига ёпишиб олдилар. Буржуазия ғояси бўлган партиясизликни ёқладилар. Социализм ғояси бўлган партиявийликка қарши курашдилар. «Муштарак маданият», «муштарак турк

¹ Уша асар, 30-бет.

тили» шнори остида ўзбек адабий тилини зўрма-зўраки «усмонли»лаштирмоқчи бўлдилар.

Бу ҳаракат «Қизил қалам» вақтида айниқса кескин тус олди. Ўзбек совет адабиёти кадрларининг ёшлигидан фойдаланиб, буржуа миллатчилар бу адабий ташкилотнинг раҳбарлик постларини эгаллаб олган эдилар. Уларнинг ўз олдиларига қўйган асосий мақсадларидан бири, ўзбек совет адабиётининг ёш талантларини «заҳарлаш» бўлган.

«Бир куни Ҳамид қандайдир мажлисда шеър ўқиб, тингловчиларнинг олқишига сазовор бўлди,— деб ёзади олим Наим Каримов ўз китобида.— Шеър мажлисда иштираётган Наркомпрос вакилига ҳам манзур бўлди шекилли, у Ҳамидга мурожаат этиб, «офарин! Сендан келажакнинг Чўлпони чиқиши мумкин!» деб хитоб қилди. Ҳамид шу заҳоти «Йўқ! Чўлпон—буржуа шоири. Мен Чўлпон бўлмайман!»— деб жавоб берди... Шу воқеадан кейин Ҳамид Олимжон.. билим юртидан ҳайдалди... Ниҳоят, талабаларнинг ҳаракати билан «Ҳамид Олимжоннинг иши»ни текшириш учун билим юртига комиссия келди. Кўп ўтмай, Ҳамид ўқишга қайта тикланди»¹.

«Ўзбекистон совет адабиёти,— дейди Ҳамид Олимжон,— буржуа миллатчилари билан курашда чиниқди. Контрреволюцион миллатчилар кўпгина талантларни ўз таъсирларига тортиш натижасида уларнинг истеъдодларини хароб этдилар ва йиллар давомида совет ёзувчиларининг ўсишига тўсқинлик қилиб келдилар.

Буржуа миллатчиларининг идеологлари кўп йиллар ёш ёзувчиларнинг ҳам ақлини заҳарлашга интилдилар... Мен ҳам ёзувчи сифатида мана шу оғир шароитда ўсдим. Тайёр рецептлар йўқ эди. Ҳақиқий халқчил совет адабиёти учун миллатчиларга қарши кураш руҳида тарбияландиган адабий ташкилот (Ўзбекистонда—С. А.) йўқ эди... Миллатчилар ўз таъсирларига олишга ҳаракат қилган ёш ёзувчилардан бири мен эдим.

Лекин мен, барча қийинчиликларга қарамасдан, илк ижодим биланоқ совет адабиётини ёқладим: биринчи шеъримдан сўнггисигача совет шоириман. Бунинг далили меннинг асарларим»².

Бу сўзлар ҳақиқатга тўғри келадими? Баъзи мисолларга мурожаат қилайлик.

¹ Наим Каримов. «Ҳамид Олимжон. Шоир ҳаёти ва ижодидан лавҳалар». Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш Гвардия» нашриёти, Тошкент,— 1979, 33-бет.

² Ҳамид Олимжоннинг Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг Ташкилот Комитети номга берган аризасидан. 7.III.1938. Шоирнинг шахсий архиви.

Ҳамид Олимжон 1928 йили билим юртини битиргандан сўнг сафарга чиқади: Ватанимиз пойтахти Москвани кўради, революция бешиги Ленинградда бўлади, Нева қирғоқларини ҳамда Болтиқ денгизи бўйларини кезади. Шоирнинг «Москванинг баҳори» (7.VI.1928), «Қизил Москвага» (12.VI.1928), «Болтиқ денгизи бўйларида» (20.VI.1928) ва «Нева хотиралари» (25.VI.1928) шеърлари шу сафар таассуротлари остида ёзилган. Сўнгра, Ҳамид Олимжон она шаҳри Жиззахга қайтиб, қисқа вақт ичида шаҳар ҳаёти ва одамларида юз берган катта ўзгаришларни ҳис қилади: ерсувли бўлган, хотин-қизлар озодлиги учун курашаётган, меҳр билан янги ҳаёт ниҳолни кўкартираётган халқ шоирни қувонтиради. У «Хужум гулига» (24.VIII.1928), «Кеч нашъаси», «Ёз ели», ва «Туйғум» шеърларида ана шу илиқ туйғуларни акс эттириш мақсадини кўзда тутган.

«Мен Ленинградда ўқишда эдим,— деб ёзади Ойбек «Шоир ҳақида хотираларим» асарига,— билмадим, 27 ёхуд 28-йиллар бўлса керак, баҳор чоғи, Ленинграднинг энг гўзал ва тансиқ қуёшли кунларидан бири эди. Нева бўйларида халқ қалин эди, институтдан қайта туриб, Нева кўчасидаги ресторанда овқат қилиб ўтирар эдим... Зал тигиз эди. Бирдан:— Ойбек эмасмисиз? Кўзимга иссиқ кўринасиз, руҳсат этинг, танишайлик. Самарқанддан келдим, Ҳамид Олимжонман,—деди кулиб ёнимда тўхтаган йигит.

Югуриб турдим, ҳаяжон-ла кўришдим. Иккаламиз ҳам бир-биримиз билан учрашганимиз ва танишганимиздан жуда хурсанд бўлдик, дарҳол гапга тушиб, қизгин суҳбатга киришиб кетдик.

Ҳамид 18—19 ёшларда кўринар эди. Қарашлари ўткир, кўзлари тиниқ, жиддий ва ақлли, сочлари қуюқ, мўйлови энди чиққан, ёш эди... зимдан кўз ташладим—қомат ва қиёфаси келишган, хушмуомала йигит!

— «Туйғулар»ни ўқидим. Умуман айтганда, яхши,— деди Ҳамид Олимжон кулиб.

Мен ҳам Ҳамиднинг бир неча шеърларини ўқиган эдим, аммо ўзини шахсан танимасдим.

— Қалай, шеър ёзиб турибсизми?— сўрадим Ҳамиддан.

— Самарқандда, институтда ўқиб турибман. Дарслар ва мутолаа кўп вақт олади, лекин шеър ёзмасдан туролмайман, тартади ўзига... Эҳтимол, яқинда тўплашим чиқар,—деди бир нафас ўйланиб.

— Жуда яхши, чиқсин, шоирларимиз жуда кам,— дедим ва адабиёт назариялари, санъат масалаларига доир фикрларни кўтаринки руҳ билан, завқ билан, иштиёқ билан гапириб кетдим.

Ҳамид ўзбек адабиётининг, санъатининг аҳволи ҳақида гапирди ва бирдан сўзини кесиб сўради.

— Ҳа, ростдан, эшитдим, халқ хўжалиги институтида эмишсиз?

— Иқтисодий билимлар, ижтимоий оқимлар, марксизм масалалари муҳимки, мен буларни яхши ўрганиш учун шу институтни танладим. Бизда марксизмга оид ишлар энди бошланмоқда, аммо марксизм таълимоти, иқтисодий билимлар энг зарур ҳам муҳимдир. Лекин майлим шеърдир, севаман шеърятни, юракдан севаман...

— Албатта, марксизм муҳим, кенг назариётдир. Мен ҳам уни ҳавас ила пишиқ ўрганилман. Минг йиллардан буён зулматда бўлган халқимизнинг Октябрь қуёши туфайли ёруғликка, илмга, фанга интилиши зўрдир. Биз ёшлар, шу ёрқин давримизга муносиб, мувофиқ бир адабиёт яратайлик, шоҳ асарлар, ижод этайликки, халқимиз мамнун бўлсин! Буржуазия хизматида бўлган, унга қуллуқ этадиган баъзи реакцион, сотқин шоирларимиз борки, Ватанимизга—туғилган қуёш юзига булут солаётирлар. Ана шуларга қарши курашмоқ бизнинг бурчимиздир.

Шоир Ҳамид Олимжон ғайрати жўшқин, қалби кенг кўламли, қайнаб-тошган йигит эди...

— Ленинградни қалай кўрдингиз, ёқдими, гўзалми?— сўрадим шоирдан.

Улуғ шаҳарни шу топда кўз ўнгига олгандай бир он ўйлади ва қошларини чимириб:

— Ленинград гўзал ва буюк экан...— деди ҳаяжон билан¹.

Бу саёҳат натижасида Ҳамид Олимжон Ватан қудратини, совет кишилари ғайратини янада чуқур англайди. 1916 йили чўл-биёбонга ҳайдалган халқнинг аҳволи қандай эди-ю, энди қардош халқлар оиласида бахтиёр ҳаёт қураётган халқнинг аҳволи қандай! Тарих қанча илгариларган. Халқ қудрати, янгидан-янги изланишлари қандай мўъжизалар яратмоқда. Бу туйғулар шоирни йирик, синтетик темалар сари етаклайди: 1928 йилнинг 7 ноябрида Ўзбекистон Давлат педагогика академияси социал-иқтисодий факультетининг студенти ўзининг «Шарқ» шеърини яратади.

Икки Шарқ масаласини кўтарган бу шеър композицион жиҳатдан уч қисмдан иборат. Биринчи қисмда, Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар² бўлган Шарқнинг мискин, ҳазин манзараси чизилади:

¹ Уша тўплам, 7—8-бетлар.

Ийглаб ўтарди кунлар...
Пастга тушмай кўклардан,
Чинор — миноралардан
Секин оқарди тунлар.

Қор чойшаблар ёпиниб,
Кекса тоғлар ухларди.
Йўқликларга ялғиниб,
Йўқсил диллар йиғларди...

Мискин, ҳазин уйлардан
Юксаларди бир фарёд.
«Тавгри» деган куйлардан
Қим завқ оларди?
 Ҳайҳот...

Шарқ эзилиб инграрди.
Епинганди тун... чодир.
Шароб ичиб бир шоир,
Сарой куйини куйларди.

Ҳаёт гўё бир ўрмон:
Бургут, арслон, йиртқичлар,
Тикан танли зўр кучлар
Ўйнар, чопарди ҳар ён.

Шеърнинг иккинчи қисмида зулмат бўғовларини синдирган Совет Шарқи тасвирланади. Шоир биринчи манзарадаги интонация ва ҳазин поэтик образларга бутунлай қарама-қарши бўлган нурли манзара яратади: «тун» ўрнини «кундуз», «зулмат» ўрнини «қуёш», «фарёд» ўрнини «шодлик», «мискинлик» ўрнини «ижодий меҳнат», «ҳазин сукунат» ўрнини «наъра тортувчи гудоклар», «сарой куйини» ўрнини «яшаш, кураш шеърлари» эгаллайди:

Меҳнат яшиндек порлаб,
Тунни тилиб юборди.
Илҳом сочган инқилоб,
Кундуз машғалдек ёнди.

Ортиқ Шарқнинг бағрида
Гудоклар тортди наъра.
Ҳар ер севди, ёпинди
Қуёшдан заррин парда...

Шарқ — нурлар қучоғида,
Озод меҳнат қилади!
Зулмат кўксин тилади,
Қонли кураш чоғида...

Эсан еллар куйларлар:
— Ишла, терлар оқсинлар,
Яшаш, кураш шеърлари
Қулоқларга ёқсинлар¹.

Лекин шоир бу билан чекланмайди. У реалист сифатида империализм зулми остида азоб чекаётган хорижий Шарққа ҳам назар ташлайди. Натижада, шеърнинг учинчи композицион бўлаги (бусиз шеър тамомланмаган бўлур эди) яратилади. Социалистик реализмнинг танқидий реализмга нисбатан юксак поғонага кўтарувчи асосий шартлардан бири шундаки, у воқелик тарихий тараққиётидаги етакчи тенденцияни очиқ-ойдин кўра билади. Шунинг учун ҳам янгиликни тасдиқлаш, истиқболни кўрсатиш ва эскиликни инкор этиш жиҳатидан бениҳоя катта кучга эгадир. Ҳамид Олимжон ана шу кучга асослангани ҳолда учинчи лавҳани чизади ва бу лавҳа истиқболни кўрсатиш жиҳатидан биринчи манзарадан тубли равишда фарқ қилади:

Афсус, узоқ ерларда
Ёзиқ бургут қаноти.
Зулмат дўстин ҳаёти
Фарёд чекар қирларда...

Лекин бир кун бизнинг ўт
Машғал бўлар унларга.
Ғамгин юзлар эришар
Эркин, қувноқ кунларга.

Албат порлаб кўринар,
Жўшқин, темир у меҳнат,
Истиқболда қурилар
Бир синфсиз жамият².

Қора ўтмиш манзарасини, бахтиёр бугунги кун ва буюк коммунистик келажакимиз тасвирини, партиямиз ва халқимизнинг инсоният тарихидаги озодлик ролини реалистик

¹ Уша асар, 59—60-бетлар.

² Уша асар, 59—60-бетлар.

акс эттирган бу шеър 19 яшар Ҳамид Олимжоннинг нақадар кенг сиёсий сезгирликка, нақадар чуқур муҳокамага, ҳақиқий шоир юрагига эга эканлигининг далилидир.

«Шарқ» шеърни биринчи марта «Маориф ва ўқитувчи» (1928 йил, № 12 (64), 36—37-бет) журналида босилди, босилганда ҳам «катта ўзгартишлар» (!) билан. Хўш, бу «катта ўзгартишлар» нимадан иборат? Булар шундан иборатки, биринчидан, журнал редакциясига шеърнинг сарлавҳаси «ёқмайди». Улар «Шарқ илҳомлари» (!) деб «ўзгартадилар» уни, иккинчидан, шеърни икки қисмга ажратиб, унга «Эски Шарқ» ва «Янги Шарқ» деган сарлавҳачалар «қўшишни» лозим топадилар ва «осонгина» шеърнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадарги «мискин, ҳазин» манзарани тасвирлаган мисраларини («Эски Шарқ» тасвирланган мисраларни) Совет Шарқи («Янги Шарқ») қисмига «қўчирадилар». Бунинг устига, шеърнинг Совет Шарқига доир мисралари орасига «Пок қўйнингда (Шарқнинг — С. А.) ҳар шайтон кезади» каби ноўрин сатрларни ҳам ўзларидан «қўшиб» қўядилар. Шундан кейингина, уни эълон қиладилар. Улар Ҳамид Олимжоннинг «Зарафшон қўйнида» шеърини ҳам («Маориф ва ўқитувчи», 1928 йил, № 7 (43), 25-бет), Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ўн бир йиллигига бағишланган «Қизил денгиз» асарини ҳам («Маориф ва ўқитувчи», 1928 йил, № 11, 26-бет; «Аланга», 1929 йил, №12, 10-бет) худди шундай «катта ўзгартишлар» билан босганлар.

Ҳали таланти тўла шаклланиб етмаган ёш ижодкор учун бундан ҳам оғир тўсиқ бўлиши мумкинми? Билмадим, менимча, мумкин эмас. Лекин Ҳамид Олимжон бу тўсиқлар қаршисида эсанкирамади. У ўзига хос қатъият билан курашди, асарларига «катта ўзгартишлар» киритганларни, аксарият, «корректорнинг бепарволиги натижасида (!) ўртоқ Ҳамид Олимжоннинг «Қизил денгиз» деган шеърда... «хато кетган. Бу тўғрида ўқувчиларимиздан кечирим сўраб, шеърни юқорида кўрсатилганича тузатиб ўқишларини сўраймиз»¹ каби баҳоналар излашга мажбур қила олди. Бундан Ҳамид Олимжон шу вақтлардаёқ адабиёт соҳасида иш кўраётган буржуа миллатчилари ҳаракатининг контрреволюцион моҳиятини асосли равишда англаб етган, деган маъно чиқмайди, албатта.

Лекин Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ғафур Ғулом каби ёш шоирларнинг ўз асарларида илгари сурган янги ижтимоий ғоялари жамият моддий ҳаёти ривожланиши заминида

¹ «Аланга», 1930, № 1, 30-бет.

пайдо бўлиб, халқ оммасининг орасига шахдам кириб бордилар, оммани совет ватанпарварлиги руҳида тарбияладилар, уларни жамиятнинг ўлаётган кучларига қарши сафарбар қилишда қатнашдилар ва шу йўл билан жамиятнинг ўлаётган кучларга қарши курашини, хусусан, буржуа миллатчилигига қарши курашини осонлаштирдилар.

Шубҳасиз, ёш ўзбек совет адабиётининг тараққиёт йўлида учраган энг оғир тўсиқлардан бири буржуа миллатчилиги эди. У билан кураш, унинг таъсиридан қутулиш учун жуда катта меҳнат сарф қилинди. Бу меҳнатнинг самарасини таъминлашда Коммунистик партиянинг доно миллий сиёсати ҳал қилувчи роль ўйнади. Коммунистик партия совет адабиёти кадрларини ардоқлаб тарбиялади, чиниктирди. Бунинг далилларидан бири Ҳамид Олимжоннинг 1929 йилда яратган «Сиёб» шеъридир. «Сиёб» асарининг тарихи тўғрисида ёзувчи Насрулло Охундий «Ён дафтар»идан олинган қизиқ хотира бор. Айни хотира фақат Ҳамид Олимжонгагина алоқадор бўлмай, кўп ёзувчиларимиз номи билан боғлиқ бўлгани учун уни тўла ҳолида келтириш маъқулроқ кўринади. Насрулло Охундий «Бир шеърнинг тарихи» хотирасида қуйидагиларни ёзган:

«Биз ҳали ёш эдик.

Самарқандда ҳар йили илк баҳор наврўз сайили бўлар эди. Ана шу сайиллардан бири одатдагидек 1929 йили Сиёбнинг кўркам соҳилида ўтказилди.

Жума куни эрталаб шаҳар меҳнаткашлари, комсомоллар, студентлар ва зиёлилар тўлқини духовой ва миллий оркестр садолари остида Сиёб водийсига оқдилар. Ўзбекистон Давлат педагогика академиясининг студентлари сафида Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойдин, Ботир Фулом, Йўқсил, Назир Сафаров, Илҳом Исҳоқов, Обид Ҳамидов ва бошқалар бормоқдалар. Ана шу навқирон оқим Регистонга яқинлашганида сафимизга Садриддин Айний, Ҳожи Абдулазиз, шоир Бектош ва ҳисоб муаллими Назрулла Абдужабборов ўртоқлар қўшилдилар. Биз билан бирга бораётган ҳурматли муаллимларимиз орасида рус тили ўқитувчимиз Квасницкий ҳам бор эди. Сафимизга Садриддин Айнийнинг қўшилганини кўриб, Квасницкий дарҳол унинг ёнига борди ва жуда қуюқ сўрашди. Айний домла ундан ҳар қайсимиз тўғримида нималарнидир сўради. Квасницкий унинг диққатини бир неча маротаба Ҳамидга жалб қилиб, нималарнидир уқтирди.

Мен, Сотти Ҳусайн, Хосиятхон Тиллахонова, Н. Раҳим, Тошпўлат Саъдий ва бошқалар билан бирга борар эдим. Ҳамиддан кўп нарсани сўраб, ўрганиб ва унинг маслаҳат-

ларни эшитиб, жойи келганда аччиқ ва очиқ гапларини эшитиб юрган бизлар, бугун навбатдаги сайилга ҳам ва у ерда бўлажак мушоирага қатнашиш учун ҳам ўзимизни жуда дадил сезар эдик. Чунки кеча ётоқда Ҳамид ўзининг «Сиёб» номли шеърини бизларга завқ билан ўқиб берган эди. Унинг бу шеъри йиғилиш қатнашчиларида жуда катта таъсир қолдиражағига сира шубҳа қилмас эдик. Гарчанд Ҳамид Олимжоннинг «Сиёб» номли шеъри ижодий чўққи бўлмаса ҳам, шоир бугун бу асарни билан жуда мураккаб адабий муҳитда ижодий мустақилликни тантина қилмоқчи эди. Чунки Ҳамидлар ўша кунлардаги адабий муҳитда энди «олов отишадиган бўлиб қолган» эдилар.

Навқирон оқимимиз Шоҳизинда ёнидан гурс-гурс қаддам ташлаб ўтиб бормоқда. Йўлнинг ўнг томонида асрларнинг энг мушкул сирларини ўз бағрида яширган Шоҳизинда мақбаралари гердайиб турибди. Унинг кетида эса дўзах ваҳималарига чўкиб, катта бир қабристон ястаниб ётмоқда. Шоҳизиндага қайриладиган йўлнинг икки чеккасида увадаларга ўралган гадолар пешаналари каби чатичизиқ қўлларини чўзиб, ўткинчиларга қараб ёлворадилар ва тинмай жаврашадилар. Ўтмишнинг аламли ва оғир бу мероси инсон қалбини тилади. Шоҳизиндага кираверишдаги зинапояларда эса савлати туяни ҳуркитадиган салла ўраб олган шайхлар ва салавотхонларнинг нурсиз, совуқ, вазмин, аммо машъум боқишларида қулаган аср намоёндаларининг бизга қарши бутун қаҳру ғазаби акс этиб турар эди. Уларга боқарканмиз, сафимизда бораётган бир кекса шоир: «Қўрқоқ одам ҳам, номард ҳам ваҳший бўлади», деб бизга уқтирарди.

Халқнинг нафратига кўмилган шайхлар қабристон хонақоҳларидан чиқиб, тинмай тасбеҳ ўғирар эдилар ва шоирнинг айни тасвири гавдаланиб турар эди:

Ҳов баландда,
Улуғ гўрда,
Бир пайғамбар чўзилган.
Янги насл
Уни ортиқ
Нафрат билан кўради.
Шам ёқмайди,
Пул — оқмайди:
Эшиклари бузилган.
Пойгаҳида

Оқ саллалли
Қора бургут туради,
Юзларидан тунроқ ёнаб,
Ўзин ҳар ён ташлайди.
— Еҳув!..— дейди,
Тағрисиға
Ёлвормоққа бошлайди.

Бизнинг сафимиз эскиликнинг биринчи истеҳкомини ениб, Афросиёб сағанаси ва у ерда ҳам мавжуд айнан манзарага парво қилмай, гўзал манзилга—Сиёб ва Обираҳмат қирғоқларига етди. Афросиёб сағанаси тепасида шайхлар ва бир-икки ғаламис одамлар ивирсиниб, ўзларнинг қандайдир маврудларини хуфия ўтказмоқдалар ва нималарнидир интиҳомсиз жаврамоқда эдилар.

Сиёб водийсига ҳар йил янги замоннинг хушбўй атжрларини таратиб келувчи қувноқ йиғитлар, қизларни Сиёбнинг ўйноқи, шаффоф тўлқинлар гажими дарҳол ўз бағрига қучиб олади. Бир гуруҳ ёшлар Улуғбек расадхонаси ҳамда Зарафшон водийлари сайрига йўл олдилар.

Пастда, Сиёб соҳилидаги гавжум садалар соясида мушоира бошланди.

Мушоирани созандалар бошлаб бердилар. Сўнгра Отажон Ҳошим бу йиғилишнинг моҳияти ҳам вазифалари ҳақида қисқатгина кириш сўзи қилди. Ундан кейин шоир Абдулла Алавий ўзининг синиқ ва хаста гавдасини зўрға кўтариб, Чўлпонга сўз берди. Чўлпон ўқийдиган шеър мушоира қатнашчиларида ғамгин, ҳазин ва аллақандай ҳасрат туйғуларини тутақтирувчи таъсир қолдирди. Бу шеър баъзи кўнгли шикастларга манзур бўлди шекилли, шоир яна бир шеърини ўқиди. Эсимда, ҳар иккала шеър ҳам кўпчиликнинг юрагида ёмон иллат қолдирди. Шундай шеърлар ҳам бўлар эканки, тугилиши билан жон берар экан. Чўлпоннинг ҳар иккала шеъри ҳам ана шундай қисматга дучор бўлди. Эҳтимол, мушоира қатнашчиларининг руҳини кўтариш учун бўлса керак, Алавий дарҳол сўзни Ҳожин Абдулазизга берди. Унинг дугор чалиб қилган хониши ҳаммага манзур бўлди. Ундан сўнг шоир Шокир Сулаймон даврага чиқиб, ўз ижодий кун муносабати билан бир шеър ўқиб берди.

Шокир Сулаймондан кейин Боту, Ботир Ғулом, Н. Раҳим ва бошқалар шеър ўқидилар. Яна созлар тилга кириб, даврага Қори Еқуб билан Тамарахоним тушдилар. Улар халқимизнинг севган лапарларидан «Жон акажон» лапарини зўр шавқ билан тўкис ижро этдилар. Мушоира қатнаш-

чиларининг юрак тўлқинлари айни авжигга чиққан тобда сўзни Ҳамид Олимжонга Абдулла Алавий шундай деб берди:

— Кўп истеъдодли ёш шоиримиз Ҳамид Олимжон бизнинг кунларимизни қаламга олибди. Диққату эътиборингизни ёш шоирга жалб қиламан.

Шул чоққа қадар анча паришон кўринган Айний домла лочиндек ўрнидан бир тирпиниб, яна ўрнида маҳкам ўрнашиб олди-да, Ҳамиднинг даврага чиқиб келишини синчиклаб кузатиб турди. Кузатаркан, унинг мош-гуруч соқоллари андак титради ва кўзларида севинч ёшлари ялтиради. Фақат Айний домлагина эмас, энди ҳамманинг кўзи Ҳамидда эди. Уша замондаги адабий муҳитнинг баъзи устакорман деб юрган шоирлари қарашида эса бепарволик, кибр аралаш ёш шоирни менсимаслик ҳам кўриниб турар эди.

Ҳамид даврага дадил чиқиб келди. Бироқ бизларни эса қаттиқ ҳаяжон ўпқини ўраб олиб, юракларимиз дукиллаб тепа бошлади. Чунки биз имтиҳондан—етуклик имтиҳондан ўтаётган эдик. Етуқлар билан беллашаётган эдик. Ҳамиднинг ғалабаси бизнинг ғалабамиз эди. Чунки у бизларни сўкканда ҳам, севганда ҳам совет адабиётининг умумий манфаатини уқтирар эди.

Шоир жилваланиб оқаётган Сиёб қирғоқларига тўйиб қарагандан сўнг, навқирон овози билан «Сиёб» деб ўз шеърининг сарлавҳасини эълон қилди. Давра сукутда, ҳатто садалардаги чумчуқлар ҳам чирқилламай қолгандек бўлди. Фақат Ҳамиднинг умидларга тўлиб-тошган ёқимли овози мушоира қатнашчиларининг онгига ва юракларига куйдек сингиб бормоқда эди.

Пастда
Ҳамма хурсанд,
Ўйин... кулги... роҳат...
Соз... мусиқи... чалади...
Ҳар ҳисни-да
Қитиқлайди,
Ҳар дилдан сир олади.
Кенг бир давра
Ўртасида,
Бир гўзал қиз ўйнайди.
Кўзни сузиб,
Қошни кериб,
Тинч тургани қўймайди.
Майда-майда

Қадам ташлаб,
қўшиқлар-ла
қайнайди.

Бу кун сайил,
Еш юракда
Қолмагандир
Қайғу ҳеч.
Эй, қайдасиз:
Уйғун,
Илҳом,
Кетмаймизми,
Бўлди кочи!

Ана шу сатрлардан сўнг қарсақ садолари Сиёбнинг шўх вағиллашини босиб кетди. Отажон Ҳошим ва Абдулла Алавий шоирнинг қўлини қаттиқ сиқиб, табрик қилдилар. Домла Айний югура келиб, Ҳамидни маҳкам қучоқлаб ўпди. Унинг орқасидан пешқадам шоирлар ҳам бирин-кетин табрик қилдилар ҳамда тан бердилар. Биз ўзимизда йўқ хурсандмиз, Фақат дўстимизни маҳкам қучоқлаб, табрик қилиш учун катталардан ийманамиз ва шунинг учун ҳам шоирнинг холи қолишини пойлаймиз.

Шундай шеър ҳам бўлар эканки, у асл қалбдан чиқиб, ўзга қалблардан жой олар экан-да, йиллар бўйи куйлалар, ўқилар экан. Ҳамиднинг «Сиёб» шеъри ҳали-ҳали ана шундай навқирондир.

Мушоира тугади. Йўқ, у тугамади, у шу кунларда ҳам давом этаётир. Энди эса мушоираларни Ҳамид ва унинг сафдошлари—талантли совет шоирлари ва шоиралари бошқариб бораётирлар. Биринчи ва ҳақиқий оммавий мушоира «Сиёб» шеърдан бошланди. Ана шулар эсимда, холос¹.

Совет ёзувчиси—марксист ёзувчи, реалист ёзувчи, ҳаётга коммунистлар кўзи билан қарай оладиган ёзувчи бўлиши керак. Чунки совет адабиёти умумпролетариатнинг ажралмас қисмидир. Шунга кўра, совет ёзувчиси яратган бадиий асар халқнинг онгига актив таъсир қилиши билан, халқни энг юксак инсоний идеаллар руҳида тарбилаши билан моддий кучга айланади. Шу вақтда моддий кучга айлангани, қачон совет ёзувчиси жамият моддий ва маънавий ҳаётининг ривожланишини тезлаштириш учун зарур бўлган типик воқеаларни диалектик тараққиётда, революцион ҳаётнинг моҳиятига мувофиқ келадиган бадиий формада ифода қила олиш «сир»ини пухта эгалласа,

¹ Н. Охундий. Бир шеърнинг тарихи. «Қизил Ўзбекистон», 1960 й., 6 январь.

маданий, халқчил, новатор ижодкор даражасига кўтарилса. Ҳар бир ижодкор, бу чўққига кўтарилиши учун жиддий ижодий изланиш даврини кечириши, «тер» тўкиши, маълум тадрижий такомил босқичларини ўтиши керак.

Ҳамид Олимжон, ўз қаламини партия ва халқ йўлига бағишлагани ва «тер» тўкиб меҳнат қилгани учун илк ижодий давридаёқ жиддий муваффақиятларга эришди. Бу ҳақда юқорида гапирилди ва яна давом эттириш мумкин. Лекин шоир ижодининг асосий характерини англаш учун ўша гапларнинг ўзи етарли бўлса керак. Энди, унинг ижодий изланиш давридаги ўсиш қийинчиликларига келганимизда шуни айтиш керакки, улар даставвал, шоирнинг социалистик ҳаёт мағзига кириб бориш ва унинг ифодаси учун аниқ, пухта мазмун ва шакл топа билиш билан боғлиқдир.

Совет социалистик тузумимиз енгилмас қудратининг сабаби шуки, бу тузум халқнинг ўзи томонидан вужудга келтирилган чинакам халқ тузумидир, бу тузум шаронтида енгилмас қудратга ва ижодий кучга тўлган совет кишиси феодал ўтмиш сарқитларини супуриб ташлашга, истиқбол юксак социалистик жамият қуришга қодирдир. Ҳамид Олимжоннинг ҳам 1926—1928 йилларда яратган шеърларининг кўпчилиги ана шундай курашчан ғоя билан суғорилган. Шу сабабли шоир илк ижодий давридаёқ воқеликнинг ривожланишидаги етакчи тенденцияни тўғри пайқай олган ва бу етакчи тенденцияни ўз асарларини ҳаракатга келтирувчи кучга айлантиришга *интилган*. Бу ўринда «*интилган*» сўзига алоҳида урғу берилмоқда. Не-чун? Чунки шоир талайгина шеърларида замон етакчи тенденциясини ўқувчининг юрагига кира оладиган бадий формада ифода этиш «сир»ига эришмаган. У озод ва шод ҳаёт ҳақида ёзади, лекин бу ҳаётнинг бадий картинасини чизиш ва бадий лавҳа орқали унинг ҳақиқатан ҳам озод ва шод ҳаёт эканини кўрсатишга ожизлик қилади. У образлар билан фикрлаш ўрнига:

Гулшанда чечак ёнди, кўривди,

Масъуд рамсиз ва аламсиз,

Қалбимда амал юлдузи кулди,

Ер қўйнида эркин ва кадарсиз.

Ёки:

Ҳар ёнда булоқлар

Оқмоқда шарақлаб...

каби тузсиз мисраларни жуфтлайди. Ваҳолонки, поэзиянинг асосий хусусиятларидан бири образлар воситасида фикрлаш, образлар системаси орқали ҳаётнинг реалистик лавҳаларини яратишдир. Бусиз поэзия йўқ. Кейин. «Поэзиянинг кучи, унинг махсус предмети ҳаракат ва яна ҳаракатдан иборатдир. Поэзияда ҳаракатсиз, жонсиз ва мавҳум нарсадан зигирдек ҳам асар бўлмаслиги керак»¹. Акс ҳолда, реализм ўрнини қуруқ кузатувчиликдан келиб чиққан натурализм эгаллайди, поэтик асарнинг ғояси—озод ва шод ҳаётнинг нашъаси ўқувчига бориб етмайди, бундай асарларга—«Кўклам» тўпламидаги «Ойдинда», «Бир нашъа», «Қир қучоғида», «Туйғум» каби шеърларга ўқувчи ишонмайди. Чунки уларда ҳаракатдан кўра кузатувчилик, конкретликдан кўра мавҳумлик устун туради, бадий умумлашма образлар йўқ, ҳаётий конфликтлар нурсиз акс этган («Хужум»нинг ўчи» шеърига қаралсин), сўнгра, бадий форма масаласи жуда оқсайди. Бу ўринда санъаткор И. Тургеневнинг сўзларини эслаб ўтиш ортиқча бўлмас: «Ҳар қандай доҳиёна асар ҳам тузуккина чиройли шаклга, такрор айтаман, чиройли шаклга солинмаган бўлса, бу кун пайдо бўлиб, эртасига ўлиб кетади. Ва бу дарвоқе тўғри! Мовут яхши бўлгани билан—бу мовутда тикилган чакмон хунук бўлса, менга нима фойда...»²

Ҳамид Олимжоннинг баъзи шеърларида поэтик ритмиканинг изчиллиги таъминланмайди:

Ўлкалаб аламлардан, (3+4=7)

Сўзлайин зафарлардан... (3+4=7)

Ўтлардан учқунлар (3+3=6)

Учдилар қушлардек... (3+3=6)

Баъзи асарларида шеърӣ мисралар ғоянинг ифодаси учун зарур бўлган пухта қофиялар билан якунланмайди: «садафдек—оловдек», «нурдан—қирдан», «булоқдан—тилаклар», «қўй-қўй» кабилар. Айрим шеърӣ мисраларда эса ВКП(б)ни «буюк тилак тангриси»га ўхшатиш, Коммунистик партияни «улуғ сирлар белгиси» деб тасвирлаш сингари ўйланилмаган тенглаштиришлар;

¹ Чернышевский Н. Г. Соч. т. III, 1906. стр. 719—720

² Русские писатели о литературе, т. 1, 1939. стр. 347.

Меҳнат уфқида бир шафақ парча,
Ишлади, дарди йўқ, кичик ҳолча...

каби ноаниқ фикрлар ҳам мавжуд. Ҳамид Олимжоннинг айниқса табиат манзарасига доир асарларида символика, гўзал чиқараман деб туманли образларга мойиллик, соддаликдан, фикрий тўлаликдан кўра сунъий рангдорликка уриниш устун кўринади:

Кўк майин новдаларда қор порлар,
Инжа руҳим-ла ўйнашиб қолди,
Инжа руҳим-ла ўйнашиб гуллар
Оқшом ойдинида ухлашиб қолди¹.

Ҳамид Олимжоннинг ижодий ўсиш қийинчиликларини кечираётган давридаги бу думбул тасвирлари, бадиий форма соҳасидаги заифликлари айрим танқидчиларни бутунлай ўринсиз хулосаларга олиб келган. Бинобарин, «кўпинча шундай бўладики, авторнинг техник жиҳатдан заифлигини унинг идеологик жиҳатдан турғун эмаслиги деб қарайдилар.² Шу ҳол Ҳамид Олимжон асарлари танқидчиларининг ишида ҳам рўй берган. Проф. А. Саъдий юқоридаги шеърларда «идеализм, идеалистик романтизм ва индивидуализм таъсирлари (ҳам сўфизм)»³ни кўради. Иккинчи танқидчи Ҳ. Еқубов ҳам проф. А. Саъдийнинг фикрларидан узоққа кетмаган. У ёзади: «Ҳамид дастлабки ижодий босқичида, шубҳасиз, совет платформасида турган, Октябрь инқилобини шодлик билан қабул қилган, ундан завқланган, лекин советлар йўлига, инқилобга майда буржуазия юклари билан келган (!) уни қисман майда буржуазия руҳида тушунган (?), ўз синфининг (?) баъзи реакцион унсурларини ҳали тўла-тўқис бартараф қила олмаган, зеҳниятидаги тараддулларни (?) орадан тўлиқ равишда кўтариб ташламаган, майда буржуазия учун характерли баъзи хусусиятларни ўзида кўрсатган бир шоирдир»⁴. Хўш, вульгар социологизмнинг овози бўлган бу гаплар қандай адабий фактларга асосланиб айтилган? Бир мисол. Проф. А. Саъдий Ҳамид Олимжоннинг «Ёш куч» (1928) деган шеъридаги «Хур табиат қўли билан ишланган сен ёш куч!..» деган йўлини олади-да, «чет таъ-

¹ «Кўклам», 52-бет.

² М. Горький. О литературе, «Советский писатель», М., 1953, стр. 415.

³ Проф. А. Саъдий. Тўртта шеърлар тўплами тўғрисида, «Китоб ва инқилоб», 1935, № 1, 22-бет.

⁴ Ҳ. Еқуб. Ҳамид Олимжоннинг ижодий йўли. «Ижодий ўқиш йўлида» тўплами, 1935, 53-бет.

сир борлигини» исбот қилмоқчи бўлади, шоирни «хур табиатчиликни» тарғиб қилишда айблайди. Ҳолбуки, «Ёш куч» шеъри ўткир синфий ғояни—«кўкси узра қизил нишон таққан» комсомолни куйловчи асардир. Танқидчининг кўзи шу шеърдаги жасур, ўткир, тетик қатраларга тушмайди, тўғрироғи, танқидчи бу мисраларни кўришни ис-тамайди:

Эй, яшин сингари тўсиқ билмас
Комсомол қалбидан етишган куч!.

Эслатилган танқидчилар ана шундай тайғоқ йўллар билан ўзбек совет адабиётининг ёш таланти ижодига, Коммунистик партияга:

Биз юксалдик,
юксаламиз,
тинмаймиз!..
Сенинг нурли йўлларингдан
Чикмаймиз!..

каби чин сўзлар билан мурожаат қилган ёш шоирнинг ижодига,

Қуёшдек нур сочган,
Бирликда йўл очган,
КИМ куйин куйлаймиз,
Ишлаймиз, тинмаймиз,—

сингари беғубор шеърлари билан совет ўқувчиларига мурожаат қилган комсомол шоирнинг ижодига нотўғри муносабатда бўлганлар.

Бу 20-йиллар адабий танқидчилигининг, А. Саъдий ва шунингдек, Фитрат каби адабиётшуносларнинг ажаб нотавонлигидан дарак. Адабий танқид адабиёт орқасида судралаиб қолиб кетдими, ҳеч бўлмаганда бирга қадам ташлаш даражасига етолмадими, аҳвол вой деяверинг. На умумий адабий жараённи ва на айрим ижодкорнинг ўзинга хос ишхонасини, на бирон асар яратиш тарихини ва на ёзилган асар қай компонентлардан ташкил топганини суриштирмасдан, бадий асарга ва айниқса, унинг ижодкорига нисбатан зарур бўлган эҳтиёткорликни унутиб «кўча чангитавериш», китобий ақидалар билан ҳаётий адабиёт намуналарига баҳо беришга зўрма-зўраки кучланиш ҳоллари ана шундай вазият мевасидир. Ёзувчининг асар яра-

тишдаги заҳматларини, ҳеч бўлмаганда, тасаввур қилишдан ожиз бундай танқидчиларга манави халқ нақли тўғри келади-ёв: сув келтирган хору зор, кўза синдирган азиз!

Адабий танқидчилар, айниқса, ёшлар ижодига заргар кўзи билан қарашга тиришувлари, боғбон меҳри билан «гулқайчи»ларини ишга солувлари шарт. Чунки истеъдодли ёшларни авайлаб ўстирмаган адабиёт—истиқболли пуч адабиётдир.

Афсуски, 20-йилларда ўзбек адабиётига кириб келган ёшлар чин адабий танқидни сезмаганлар, лекин ҳаёт «университети»—халқ билан партиямизнинг яратувчан ақли ва кенг қалби ўз ишини бажарган. Ҳамид Олимжон каби ёш шоирлар сабоқниям, қаноатниям шу манбадан олиб, гоятда сермашаққат ижод чўққилари томон тинмай интилганлар.

Ҳа, рост экан, «бўладиган бола бошидан маълум» деганлари.

СОЦИАЛИЗМ ҒАЛАБАСИ — САОДАТ ҒАЛАБАСИ

1

1929 йил — бурилиш йили, капитализм мамлакатлари учун ҳам, совет мамлакати учун ҳам бурилиш йили бўлди. Бироқ бу ўз характери жиҳатидан икки хил бурилиш эди. Капиталистик мамлакатлар учун у иқтисодий ва маънавий тушкунликка томон бурилиш йили бўлди. Чунки бу йили капиталистик мамлакатларда жаҳон иқтисодий кризиси бошланди. Бу кризис натижасида империалистик давлатлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, империалистик давлатлар билан мустамлака ва қарам мамлакатлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, ишчилар билан капиталистлар, деҳқонлар билан помешчиклар ўртасидаги зиддиятлар янада оловланди; Узоқ Шарқда ва Европанинг марказида янги жаҳон уруши ўчоқлари пайдо бўлди, буржуазия адабиёти ва санъати ҳам чирий бошлади. Буржуазия либерализмидан асар ҳам қолмади, «Шахс эркинлиги» деган нарсa бутунлай поймол қилинди, буржуа-демократик байроғи четга улоқтириб ташланди. Буларнинг барчаси тобора разиллашиб бораётган капитализм дунёсининг, умумбашарий маданият душмани бўлган буржуазия дунёсининг тушкунликка томон бурилиши эди.

Социализм дунёсидаги бурилиш эса совет мамлакатининг ҳар томонлама — иқтисодий жиҳатдан ҳам, маданий жиҳатдан ҳам кўтарилиш сари бурилиш эди. Индустрия соҳасида «ким-кимни енгади» деган масала социализм фойдасига ҳал қилингандан сўнг, совет халқи мамлакатни индустриллаштириш ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш тўғрисида партия томонидан ишлаб чиқилган машҳур биринчи беш йиллик планни амалга оширишга киришди. «Муқаддас хусусий мулк принципини» сақлаб қолмоқчи бўлганларнинг, «синфий курашнинг сўниш назарияси» ҳақида қичқирганларнинг кули кўкка совурилди. Қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш туфайли 1917 йил Октябридаги революцион ўзгаришга баравар бўлган ўзгариш ясалди. Фақат бу революцион ўзгаришнинг хусусияти шундан иборат эдики, у қулоқ асоратига қарши,

эрқян колхоз ҳаёти учун курашган миллион-миллион деҳқонлар оммасининг қуйидан туриб берган бевосита ёрдами-ла, юқоридан, давлат ҳокимиятининг ташаббуси билан қилинган революция эди.

Бу даврда Коммунистик партия раҳбарлигида биринчи беш йилликни муддатидан илгари бажаришга отланган совет халқининг енгилмас қудрати ва ижодий кучи мисли кўрилмаган мўъжизалар яратди: бепоеън Ватанимизнинг манзараси ҳам, совет кишиларининг маънавий қиёфаси ҳам бутунлай ўзгариб кетди; социализм қурувчилар—ишчилар билан колхозчилар, халқ зиёлилари, «донгдор кишилар» бўлиб қолдилар.

Ана шундай кураш ва кўтарилиш шароитида кўп миллатли совет адабиёти ҳам ўсди ва юксалди. Лекин унинг ўсиш ва юксалиш процесси курашсиз, силлиққина давом этди, дейиш нотўғри бўлар эди. Аксинча, социализм бутун фронт бўйлаб ҳужумга ўтган даврда совет идеологиясига ёт ва душман маслак тарафдорлари қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Улар А. М. Горькийга ҳужум қилдилар. В. В. Маяковский асарларини архивга ташламоқчи бўлдилар.

«Менинг адабий-публицистик ишимдан ғазабга келганлар,— деган эди В. В. Маяковский 1930 йил 25 мартда комсомолларга «Бор овоз билан» поэмасини ўқиб берганида,— сўнгги вақтда тез-тез гапирадиган бўлиб қолдиларки, гўё мен шеър ёзишни умуман унутиб қўйган эмишман ва бунинг учун келажак авлод менинг таъзимни бериб кўярмиш... Мен дангалчи одамман, келажакда танқидчиларим менинг ҳақимда уларга нималар сўзлашларини кутиб ўтирмасдан, келажак авлод билан ўзим гаплашмоқчиман. Шунинг учун ҳам мен «Бор овоз билан» деган поэмамда бевосита келажак авлодга мурожаат қиламан».

Ҳурматли

эй келгуси авлод ўртоқлар!

Рим қуллари

ясаб кетган водопровод

Бизнинг кунлар ҳаётига

кириб келгандай,

Йиллар қоясини

меҳнат билан ёриб,

Шеърим пайдо бўлар

салобатли,

қўпол,

Худди, мана мен,—
деб қараб тургандай,
.....
Саҳифалар қўшинин
кенг саф торттириб,
Сатрлар fronti бўйлаб
ўтаман,
Шеърлар сафда турар
қўргошиндай зил,
Улимга
ва ўлмас шон-шуҳратга шай.
Достонлар тик қотган,
гўё тўп оғзи —

Нишон олиб
сарлавҳалар
турар ўпқондай.
.....
Ҳаммасин,
энг сўнгги варағига,
Планетанинг пролетари,
сенга бахш этдим¹

Контрреволюцион буржуа миллатчилари билан диндорлар Ҳамза Ҳакимзодани ваҳшиёна нобуд қилдилар. Бу даврда совет халқининг буюк бурилишидан саросимани тушиб қолган «Перевал» группасининг фаолияти кучайди, РАППчиларнинг адабий танқид соҳасидаги группировкаси жонланди, «переверзевчилик» пайдо бўлди. «Қизил қалам» атрофига тўпланганлар орасидаги буржуа миллатчиларининг ҳаракати кескинлашди ва ҳоказо.

Бироқ, энди социализмнинг голибона ривожини ҳеч қандай куч тўхтатиб қолишга қодир эмас эди: социализм буюк ҳаёт дарёси каби олға интилмоқда, ўз йўлида учраган тўсиқларни ўртадан кўтариб ташлаб, мақсад сари бормоқда эди. Социализм улуғ дарёсининг қайнар булоғи бўлган совет адабиёти ҳам синфий кураш шароитида кучга тўлди, ривожланди, чиниқди.

Партия ва Ленин томонидан совет адабиёти зиммасига юкланган улкан вазифаларни бажариш учун совет ёзувчиларини уюштиришда А. М. Горький катта роль ўйнади. Янги туғилиб келаётган ижтимоий воқеаларнинг маъноси-

¹ В. Маяковский. Қаранг: «Совет адабиёти», Ўқувпедавнашр, Т., 1953, 154-бет.

ни илгарироқ тушуниб олиш қобилиятига эга бўлган гениал Горький, ёзувчи ўзининг халқ билан чамбарчас боғланишини чуқур ҳис қилса, бу унга гўзаллик ва куч бағишлайди, деган шиор учун курашди. А. М. Горький революционерга хос ишонч билан совет ёзувчиларини социалистик ҳаёт учун типик воқеаларни тасвирлашга, совет кишининг юксак бадиий образини яратишга, социалистик ҳаётни тасдиқлашга тўсқинлик қилувчи маслаксийлик, формализм, вульгар социологизм, натурализм ва декадентчилик қолдиқларига, буржуа миллатчиларига қарши мурасасиз кураш олиб боришга чақирди, чақирдигина эмас, балки у ўзининг редакторлик ва ташкилотчилик фаолиятида, бадиий асарлари ва мақолаларида социалистик бугунимизнинг муваффақиятларини қизгин ташвиқот қилиш йўлларини амалий равишда кўрсатиб берди ҳам. Натижада, биринчи беш йиллик даврида совет адабиёти хазинасини бойитувчи қатор асарлар яратилди. В. Маяковскийнинг «Бор овоз билан» (1930), Л. Леоновнинг «Соть» (1930), М. Шагиняннинг «Гидроцентральный» (1930), Н. Тихоновнинг «Кўчманчилар» (1931), В. Катаевнинг «Замон, олға бос» (1932) каби асарлари шулар жумласидандир. Бу асарларнинг асосий нафоси янги, совет кишининг шаклланишини кўрсатишдан, социалистик қурилишдаги қизгин ижодий меҳнатни тасвирлашдан иборатдир.

Умумиттифоқ совет адабиётининг муваффақиятлари жараёнида Ўзбекистондаги социалистик қурилиш билан бир тая ва бир жон бўлган ўзбек совет адабиёти ҳам юксалди. Социалистик жамият қурувчилар—ишчилар ва колхозчилар ўзбек совет адабиётининг донгдор кишилари Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулום, Ойбек, Яшин, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Ойдин каби ёзувчилар ижодининг асосий қаҳрамонлари бўлиб қолдилар.

Ҳамид Олимжон биринчи беш йилликнинг қайноқ ҳаёти билан бирга ўсди, маърифат ва маданиятни чуқурроқ эгаллади, ижодий камолот сари интилади. Унинг Ўзбекистон Давлат педагогика академиясининг социал-иқтисодий фанлар факультетида ўқиб юрган йиллари (1928—1931) ва уни битириб, республикамизнинг янги пойтахти Тошкентга келгандан кейинги ҳаёти турли воқеаларга бой. У Бутунроссия деҳқон ёзувчилари уюшмаси I съездининг делегати (1929), «Ёш ленинчи» газетаси ва «Қурилиш» ҳамда «Ўзбекистон Шўро адабиёти» журналларининг масъул секретари (1931—1933), Ўзбекистон ССР Маориф Халқ Комиссарлиги ҳузурдаги Маданий қурилиш илмий-текшириш институтининг катта илмий ходими (1932 йил 25 июнда

ўзбек адабиёти доценти қилиб тасдиқланган), ЎзССР Фанлар Комитети тил ва адабиёт институтининг катта илмий ходими (1934—1937), «Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм»¹, «Ўқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида»² деган мақолаларнинг автори, А. М. Горькийнинг «Челкаш» ҳикояси, А. И. Безименскийнинг «Иш кунининг илҳоми». В. М. Инбернинг «Ўзбекистон хотираси», М. А. Светловнинг «Гренада» ва «Кичкина суҳбат» шеърларининг таржимони, ниҳоят, «Тонг шабадаси»,³ «Олов сочлар»,⁴ «Ўлим ёвга!»⁵, «Пойга»⁶ тўпламларининг авторлари. Хуллас, Ҳамид Олимжон ўзини бутунлай адабий жабҳага бағишлайди.

Ҳамид Олимжоннинг «Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм» ва «Ўқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида» мақолалари 30-йиллардаги ўзбек адабий танқидининг диққатга сазовор асарларидандир. Негаки, ҳар иккала мақолада ҳам совет адабиётининг назарий масалалари ҳақида фикр юритилади. «Мамлакатда хўжалик қурилиши жабҳасида синфий кураш давом қилар, кескинлашар экан, унинг (синфий курашнинг — С. А.) мафкура майдонида сусайиши, заифланиши тўғрисида сўз ҳам бўлуви мумкин эмас,— дейди Ҳамид Олимжон «Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм» мақоласида.— Негаки, ўлаётган синфларнинг ҳаёт соҳасидан кўнгилли равишда чиқиб кетishi ҳодисалари тарихда бўлган эмас. Ўлаётган синфлар ўз борлиқларини сақлаб қолув учун фақат хўжалик соҳасида, сиёсат майдонидагина эмас, мафкура майдонида ҳам кураш олиб боражаклар ва олиб бораётирлар»⁷.

Улар, даставвал, марксизм-ленинизмнинг назарий асосларига ҳужум қилдилар, чунки «фақат инқилобий назариягина ўтган кунларнинг тарихини бугунги куннинг тарихи билан боғлаб бориш, ўтган кунни партиянинг бугунги бош йўли билан ва социализм қурилишининг бу кунги буюк вазифалари ва келажакдаги бажаратурган ишлари билан узилмас алоқада қарашга ўргатадир»⁸.

Улар мамлакатимизда бошланган маданий революцияга ва бу маданий революцияда бениҳоя катта роль ўйнаши

¹ Ҳ. Олимжон. Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм, «Ўзбекистон шўро адабиёти», 1932, № 1—2, 37—48-бетлар.

² Ҳ. Олимжон. Ўқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида. «Ўзбекистон шўро адабиёти», 1932, № 6—7, 75—82-бетлар.

³ Ҳ. Олимжон. Тонг шабадаси. Ўздавнашр, 1930.

⁴ Ҳ. Олимжон. Олов сочлар. Ўздавнашр, 1931.

⁵ Ҳ. Олимжон. Ўлим ёвга. Ўздавнашр, 1932.

⁶ Ҳ. Олимжон. Пойга, Ўздавнашр, 1932.

⁷ Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм, 37-бет.

⁸ Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм, 37-бет.

керак бўлган адабиётга қарши курашдилар, чунки «Маданий инқилобнинг вазифаси,— деб таъкидлайди Ҳамид Олимжон,— социализм қураётган кенг меҳнаткаш омманинг онгида, турмуш маишатида, одатларида тўла ўзгариш ясаш, оммани социализм қуриш ишига тайёрлаш, тарбиялашдан иборатдир. Мамлакатни индустрлаш, коллективлаш ишларининг тезлашган суръатлари бусиз мумкин эмас. Маданий инқилобсиз социализм ғалаба қозона олмайди»¹. Улар турли найранглар билан социалистик қурилишимизнинг ана шундай нозик томонларига чанг солиб кўрганлар. Ҳамид Олимжоннинг «Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм» мақоласининг наштари шуларга — совет идеологиясига ёт элементларнинг «...марксизм-ленинизм назарияси ниқоби остида аксилинқилобий буржуазиянинг олдинги отряди (нинг мафкураси — С. А.) бўлган троцкизм, воронскийчилик, переверзевчилик назарияларини яширин, ўткинчи равишда, контрабанда йўли билан ўзбек адабиёти...»²га олиб кирмоқчи ва шу йўл билан ўзбек совет адабиётининг коммунистик партиявийлигига зарба бермоқчи бўлганларга қарши қаратилган. Танқидчи, В. И. Лениннинг «Партиясизлик буржуа идеясидир. Партиявийлик социалистик идеядир»³, деган фикрларига асосланиб дейдики, «Партиячилик принципнинг бу қадар юқориликда туриши, бизнинг олдимизга фақат партиячилик учун эмас, балки партиячилик принципнинг бурдини кетказиш, сохталаш, уни нотўғри, чала, бўямачилик билан изоҳлашга, уни конкрет ҳақиқий турмуш, синфий кураш вазифалари билан боғламасдан, умуман қилиб кўрсатишларга қарши ҳам кураш олиб боришимизни талаб қиладир»⁴.

Ҳамид Олимжон «Ўқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида» деган мақоласида бу фикрларини янада ривожлантириб, яна бир бор адабиётшунослар билан мувозарага киришади. «Мен бу ўринда сизнинг олдингизга Америка очиб бераётганим йўқ, албатта. Шунинг учун сиз «биз ҳам адабиётнинг синфий эканини, унинг синфлар қўлида қурол бўлганлигини айтдик-ку» дерсиз. Бу ҳақиқатан тўғри. Сиз адабиётнинг синфий қурол эканлигини эътироф қиласиз. Лекин адабиётнинг синфий кураш қуроли эканини эътироф қилишгина етмайди. Бу масаланинг бир томонигина, холос. Адабиёт синфий эканлигини эътироф қилиш билан киши марксист бўлиб қолмайди. Адабиётнинг синфий ку-

¹ Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм, 41-бет.

² Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм, 37-бет.

³ В. И. Ленин. Асарлар, 10-т., Ўздавнашр, 71-бет.

⁴ Марксизм ниқоби остидаги меньшевизм, 45-бет.

раш қуроли эканлигини ҳамманинг ҳам эътироф қилиши мумкин. Бу, марксист бўлиш учун ҳали жуда оз. Шунинг учун В. И. Ленин синфий фан назариясини қабул қилгач, уни партиявийликка кўтармак лозим деядир. Сиз бўлса мана шу иккинчи томонни (агар иккинчи томон, деб шартли бўлса ҳам айтиш мумкин бўлса) қилмайсиз... Менинг фикримча... сиз... эксплуатацияга, кишиларни ҳалокатга, ваҳимага, қоронғиликка, ишсизликка, ўлимга судрагувчи адабиёт билан инсониятнинг чин озодлик учун курашида дўст-душманни ажратиб берадиган, ҳақиқий бараварликка, чин саодатга, порлоқ социалистик турмушга олиб чиқишга хизмат қиладиган адабиёт ўртасида фарқ кўрмайсиз... Сиз... Шўро адабиётининг социалистик характерини инкор қиласиз, ҳолбуки, бизнинг адабиётимиз «...бутун инсониятнинг революцион фикрининг энг сўнгги ижодини социалистик пролетариатнинг тажрибаси ва жонли иши билан бойитиб, унга ҳаёт бахш этадиган, ўтмиш тажрибаси (ибтидоий ҳаётий формадаги социализмнинг ўсиб, мукамаллашиши натижаси бўлган илмий социализм) билан ҳозирги замон тажрибаси (ишчи ўртоқларнинг ҳозирги қарашлари)ни доим бир-бирига боғлайдиган озод адабиёт бўлади» (В. И. Ленин)¹. Бу ва бунга ўхшаган қатор далиллардан сўнг Ҳамид Олимжон шундай хулосага келади:

«Шунинг учун ҳам сизнинг асарингизда Лениннинг адабиёт тўғрисида фавқулодда муҳим кўргазмалари бўртиб кўринмайди. Шунинг учун ҳам сиз адабиётда партиявийликни бор бўйича юқорига кўтара олмайсиз. Шунинг учун ҳам сиз санъат, адабиётнинг кишиларнинг фикр ва сезгиларини ташкил этувчи актив хусусиятини кўрсата олмайсиз... Шунинг учун ҳам сизда пролетар адабиётининг социалистик характери инкор қилинишгача борилади...

Назарий иш билан шуғулланувчига бу ҳолдан, бу англашилмовчиликлардан қутулиш керак. Бу чидамли равишда Ленинни ўрганиш билан эришиладир. Бу Маркс-Энгельс-Лениннинг буюк бойлигини тўла равишда эгаллаш натижасида юзага келади. Бу жуда қаттиқ саботни талаб қиладир»².

Ҳамид Олимжоннинг мақолаларидан юқоридаги каби катта парчаларни келтиришдан мақсад, 23 яшар йигитнинг фикрий даражасини кўрсатиш (1930—1931 йилдаги Ўзбекистон шароитида), танқидчи Ҳамид Олимжоннинг ўзбек совет адабиётининг партиявийлиги учун қандай сабот би-

¹ Уқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида, 8-бет.

² Уқиш ва ўрганиш қийинчиликлари тўғрисида, 8-бет.

лан курашганини қайд этиш, шоир Ҳамид Олимжоннинг эстетик қарашларининг шаклланиганини қувонч билан таъкидлаб ўтишдир. Бундай даражага эришиш учун совет халқининг яратувчи ҳаёти билан бир жон бўлиб яшаш керак эди. Бундай даражага эришиш учун марксизм-ленинизмнинг буюк бойлигини қаттиқ сабот билан эгаллаш лозим эди. Бундай даражага эришиш учун Коммунистик партиянинг сиёсатини чуқур англаш ва бу сиёсат учун курашиш шарт эди. Ҳамид Олимжоннинг ижодий фаолиятида мана шундай хислатлар 20-йилларнинг охирида шаклланиб етган эди. Шу сабабли 1929 йилдан бошлаб, Ҳамид Олимжоннинг ижодида катта ўзгариш рўй беради. Бу ижодий юксалишнинг рўй беришида ҳозиргина эслатилган факторлар билан бир қаторда В. В. Маяковский ижодининг бутун салобатини англаш ҳам катта роль ўйнади.

Ҳамид Олимжон 1929 йилда Қримда совет даврининг энг талаитли шоири В. В. Маяковский билан учрашади. Улуғ шоир билан учрашув Ҳамид Олимжоннинг қалбида ва ижодида зўр таъсир қолдиради. У шу кундан бошлаб, В. В. Маяковский ижодининг руҳини янада чуқурроқ ҳис қила бошлайди, ундан социалистик ҳаётнинг завқ-шавқани, қилчдай кескир реалистик сатрларда куйлаш йўллари, социалистик реализмнинг бадиий тадбиқини ўрганади. Ҳамид Олимжон В. В. Маяковский асарларининг гоёвий йўналишини чуқур англашга интилиш билан бирга унинг поэтик приёмлари ва ҳатто шеърин ритмикаси, интонацион урғусига ҳам катта аҳамият беради.

«Маяковский ҳақида бир хотира» деган мақоласида ёзади Ҳамид Олимжон: «Бу учрашув 1929 йилда Қримда бўлган эди... Катта ёзлик театрида Маяковскийнинг адабий кечаси бўлди. Театр зали томошабинлар билан ливч тўлган, ҳатто театр деворлари атрофидаги дарахтларга ҳам курортчилар чиқиб олган эдилар. Ҳамма интизорлик билан Маяковский келишини кутар эди.

Автомобиль Маяковскийни олиб келди, ҳаммаёқ шовур-шувур бўлиб қолди. Сўнгра пардани очдилар. Саҳнада стол, стул, бир графинда сув ва бир стакандан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Узун бўйли, гавдалик одам саҳнага чиқиб келди... Кечани унинг ўзи очди. Кечанинг бошидан-охиригача саҳнага Маяковскийнинг ўзидан бошқа ҳеч ким чиқмади. Конферансье ҳам, кеча мудири ҳам, ўқувчи ҳам унинг ўзи эди.

Деворларга ёпиштирилган афишага кўра, Маяковский даставвал «Эски ва янги» деган мавзуда доклад қилмоғи керак эди. Лекин у буни қилмади.

У биринчи бўлиб ўзининг «Сўл марш» деган машҳур шеърини ўқиди. Бу шеър, унинг шу кечада ҳикоя қилганига кўра, революциянинг дастлабки йилларида Петроград матросларининг чақиригига мувофиқ, шеър ўқиб беришга кетаётган вақтида, извошда ёзилган ва тўғри матросларнинг мажлисига бориб ўқилган экан. У шеърни ўқир экан, «сўл» сўзи ҳар бир қайтарилганда, унинг чап қўли кўтарилиб тушар эди. У чапақай эди...

Маяковский шеърни оғир-оғир ўқир, сатрларни бўлиб-бўлиб айтар, сўзлар орасида паузалар қилар эди. Унинг бундай маҳорат билан ўқишида ҳар бир товуш катта бир маҳорат қозонар ва тингловчида қолдирган таъсири оддий шеър ўқишдагидан кўра юз қисса ортиқроқ бўлар эди...

Маяковскийни завқ билан тингладилар. У жуда узоқ ўқиди. Шеър ораларида, дам олган чоғларда, ўз замонининг шоирлари ҳақида жуда лўнда фикрларни ҳам айтар, ёзувчиларга, шоирларга сўлган қарашларини сўзлар эди. Уша кеча унинг шоир Уткин ижодидаги мешчанлик туйғуларини қаттиқ қоралагани сира эсимдан чиқмайди»¹.

Буларнинг барчаси, Ҳамид Олимжонни ўз ижодий йўлига танқидий қарашга, совет воқелигини, совет кишисининг образини бадий ҳаққоният билан тасвирлашга ўргатди. Натигада, Ҳамид Олимжон дастлабки шеърларидаги «ҳар тонгда йиртилди оқшомнинг кийган сиёҳ кафани», «қишдаги кўрқинчли ҳайкаллар», «Фақат эй-воҳ!.. кўринмаган йўллари... Ёш хаёлим баҳор куйин куйлар», «Қорли кафанли йўллар» каби натуралистик, сохта романтик тасвирлардан, статик ифодалардан, пейзажларнинг фотографик суратларидан сзод бўлди, асосий диққатини лирик қаҳрамонининг ғоявий ва психологик характерини кўрсатишга қаратди. Энди шоир ҳатто қиш пейзажига мурожаат қилар экан, унинг поэтик интонациясида олдинги сохта романтик образлардан из ҳам қолмади, «Қиш кўчасидан» шеъри бунинг мисолидир:

Йўллардан
завқ билан келамап,
Ҳар ён — жим...
севничим
Ёноркан кўнглимда... еламан,
Ошпоқки,
шу қадар
бу қорлар.

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1938 йил, 14 апрель.

Шунингдек, Ҳамид Олимжон асарларининг шеъррий формаси ҳам ўзгаришга учради. «Сиёб», «Қиш кўчасидан», «Ўзбекистон» ва «Темир қонун» номли шеърларидан бошлаб майдонлар, намоёнчилик тилига асосланган янги установка асосида «эркин вазн» тантана қилди. Бунинг учун Маяковский каби «сатрларга паузалар қўймоқ, нуқталар ташламоқ, уларни бўлмоқ лозим келар эди. Бу пауза, нуқта ва бўлинишлар ўқувчига шу сўзларга берилган маъно ва тушунчалар устида алоҳида-алоҳида ўйлашга имкон туғдиран эди»¹.

Ўзбекистон,

яйра,

қувон.

Қайғудан

кенг бағрингда зарра бўлсин

асар йўқ.

Бир полвоннинг

мадад сочган

отидан,

Яшнн кўзли

бир паровоз кетидан,

Юзмоқдасан:

Йўллар — ўткир,

одамлар — ҳур,

армон—ҳур,

Томирларда тебранган

жон

Айтар:

Юр!²

Бу мисралар сиқик, лекин поэтик маънодор. Ҳақиқатан ҳам сўз оз, фикр мўл, бадиий содда. Бундай халқчиллик ва ҳаётийлик «Пойга» ва «Ўлим ёвга» тўпламларида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Биринчи беш йилликнинг асосий вазифаларидан бири — мамлакатимизда оғир саноат барпо этиш эди. Ҳамид Олимжон саноат мавзусига киришди ва «АМО» юк автомобиллари гигантига тўплам бағишлади. Бу тўпламга кирган «Тарих кўрганми?» «Нима бизга Америка!», «Мустақиллик бизга берилган» сарлавҳали шеърлар саноат соҳасидаги

¹ Ҳ. Олимжон. «Янги рус шеърининг яратувчиси». «Ўқитувчилар газетаси», 1936, 14 апрель.

² «Олов сочлар», 3-бет.

ютуқларимиз ва янги совет ишчиларининг маънавий қиё-
фасини, коммунистик онгини кўрсатувчи асарлардир.

Маълумки, Ватанимиз Октябрь ўзгаришига қадар, асо-
сан хом ашё манбаи бўлиб келган, баъзи капиталистик
мамлакатлардан анча орқада қолган эди. Партиямиз ва
халқимиз шу йўлни ўн йилда босиб ўтиш, капиталистик
давлатлардан ўзиб кетишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди
ва бу вазифани шараф билан бажарди.

Совет кишиларининг шу соҳадаги ижодий меҳнаги,
уларнинг «кулбалар ўрнига гигантлар» қураётганликлари
Ҳамид Олимжоннинг «Тарих кўрганми?» шеърида зўр
ҳарорат билан куйланди. У ўзи яшаб, ижод этаётган тузум
жаҳонда энг илғор, энг демократик, энг ҳаётий тузум экан-
лигини ва шунинг учун ҳам ҳар қандай қийинчиликларни
енгиб, «янги дунё сари» боражагини баланд оптимистик
руҳ билан сўзлади. Шу жиҳатдан унинг «Нима бизга Аме-
рика!» шеъри катта аҳамиятга эга.

«Нима бизга Америка!» шеърида икки дунё, икки ту-
зум — Совет Иттифоқи ва империалистик Америка бир-
бирига қарама-қарши қўйилади. Совет Иттифоқининг
адолат ва истиқбол заминига қурилганини, империалистик
Америка асосида эса зулм ва чириш ётганини шоир икки
тип ишчи образи мисолида кўрсатди. Булардан бири —
капиталистлар заводида ишлаётган, очлик ва қашшоқлик-
ка ташланган ишчи. Иккинчиси — ўз қўли билан ўз бахти-
ни яратаётган ижодкор совет ишчиси.

Ҳамид Олимжон СССРнинг ривожланиш темпи олдида
капиталистик дунёнинг мақталган «америкача тезлиги»
писанд эмаслигини зўр қувонч ва қонуний ғурур билан
қайд этади. Империалистик Американинг ишдаги «суръ-
ати, тезлиги, кучи ва қуввати» қанча зўрайса, шунча тез
нажот қирғоғидан узоқлашиб, ҳалокат соҳилига яқинла-
шувини, бизда тарихий беш йилликлар даврида яратилган
гигантлар унинг суръатини йўлда қолдириб кетажагини
зўр эҳтирос билан ифодалайди:

Нима бизга
Америка!
Нима бизга
унинг суръати,
Унинг тезликлиги,
кучи,
қуввати,
Унинг шижоати,
унинг ғайрати!

Маза биз,
 Ўн тўрт йил ичида,
 Шундай тезлик билан
 етдикки,
 Шундай гитантларга
 кетдикки,
 Ҳатто, ўйлай олмас
 унинг фордлари,
 Унинг раҳбарлари,
 унинг лордлари.
 Булутларга
 бош чиқарган
 Америка,
 мана!

Мана ўша
 бадмаст гавда,
 қари тантана

Букун шундай:
 асаби
 бузилган,
 Томири тояган..

Қаттиқ шамолларга
 бўйин эгади.
 Булутлардан кулиб
 боққан
 у мағрур гана

Бир қарра
 ерга
 тегади!¹

«Улим ёвга» тўпламидаги шеърлар уч асосий қисмдан иборатдир. Биринчи—«Улим ёвга» қисмига кирган асарларда шоир синфий душманларга, социалистик қурилишимизнинг ёвларига қарши ўз нафратини, ғазабини сиёсий ўтқир сатрларда изҳор қилади. Иккинчи—«Улка сафарбар» деб аталган қисмда мамлакатимизда оғир саноатнинг ривожланиши ва тараққий этиши натижасида халқ хўжалигида эришилган муваффақиятимиз, тез темплар билан юксалишимиз куйланади («Тайёр трактор» ва бошқалар). Учинчи қисм мамлакат мудофасининг аҳамияти ва зарурияти тўғрисидаги шеърлардан иборатдир («Мудофаа кунлари», «Сергак» каби).

¹ «Пойга» 13—14-беллар.

«Пойга» ва «Улим ёвга» тўпламлари Ҳамид Олимжон поэзиясининг тараққиётида алоҳида ўрин тутади. Чунки тўпламга кирган асарларда социалистик ҳаётимизнинг завқ ва шавқи, совет кишиларининг ижодий меҳнати ва маънавий қиёфаси жуда катта муваффақият билан ифода ланади. Яна шуни айтиш керакки, сиёсий лириканинг но дир намуналари даражасига кўтарилган бу шеърларнинг кўпчилиги «эркин» вазнда ёзилган.

Ҳамид Олимжон ижодидаги бу «эркин» вази пролета риятнинг оташии шоири В. Маяковский асарларини ўқиш ўрганиш орқасида келиб чиқди. Ҳамид Олимжон В. Мая ковский асарларидан фақат «эркин» вазнигина эмас, балки ғоявий ва сиёсий ўткир шеърлар ёзишни, даврнинг талабига тез жавоб бериш йўлларини ўрганди. В. Маяков ский асарлари Ҳамид Олимжоннинг социалистик реализм методини изчил равишда ўзлаштиришга ҳам ёрдам берди. Унинг поэзиясида социализм душманларига қарши кучли ғазаб интонацияси, улуғ қурилиш ва курашларга омmani сафарбар қилиш чақириклари жаранглади. Унинг хитоб (видо), такрор ва қарши қўйиш приёмларида синфий ёв ларни ва табиатни енгиш овозлари янгради («Улим ёвга», «Улка сафарбар» шеърлари). Мамлакатни индустрлашти риш, техникани тараққий эттириш, табиатни енгиш қўйла ри унинг ижодида асосий ўринни олди («Биз енгдик», «Нима бизга Америка!» шеърлари). Ҳамид Олимжон янги социалистик мавзуга мос шакл яратишга интилди, янги тасвирий воситаларни қидирди, конкрет, оригинал образ лар яратишга, ҳатто маънавий тушунчалар ва фикрларни моддий-жисмоний буюмлар орқали гавдалантиришга ин тилди:

Мафкуравий
курашларнинг
хандақларида,

Қилич,
милтиқ,
бомба,
бўлсин
Диалектика!

Ҳамид Олимжоннинг поэтикаси учун ўхшатишларнинг кескин ва бийроилиги, метафораларнинг кўпчилиги, яъни бел гили ҳодиса ва нарсалар билан боғланган тушуинчаларни бошқа нарса ва ҳодисаларга кўчириш, факт ҳамда воқеа-

ларни жонлантириш, уларни қуюқ муболағаларга ўраб бериш характерлидир:

Буйруқлар қоғозда нидо уради,
Буйруқлар ток каби учиб юради.

(«Улим ёвга»)

Тупроқларнинг томиридан

қора қон каби

нефтларни

саноатга оқизмасайдик.

(«Биз енгдик»)

Ҳайда тезроқ,

Тупроқларнинг боши айлансин.

(«Тайёр трактор»)

Ҳамид Олимжон метрика, қофия системаларида ўзгариш яшашга ҳаракат қилди: «эркин» вазинга ўтди, гап бўлақларининг жойланишини алоҳида равишда тузди (инверсия), мисраларнинг турли ўринларида қофиядош сўзларни ишлатди, такрорлар ва бир хил товушларнинг кетма-кет қайтарилиши (аллитерация)га тез-тез мурожаат қилди.

Шоир мамлакатни индустрлаштириш социализм қурилишининг асосий воситаси, «олий тилак»ка, яъни коммунизмга эришиш воисталаридан бири деб қаради. У бугунги куннинг улуғ вазифаларида эртанинг порлоқ истиқболини кўради:

Яратиб заводлар,

машиналарни,

Чўяни,

пўлатни

изларга солиб,

Ундан қўлимизга

мадад,

куч олиб,

Олий тилакларга

етамиз.

(«Нима бизга Америка!»)

Ҳамид Олимжон ижодий меҳнат куйчисидир. Унинг асарларида фақат кураш ва ижодий меҳнат билан бахт ва шодликка эришув мумкин, деган фикр изчил равишда ўтказилади. Ҳамид Олимжон улуғ беш йиллик қурилишларида, социалистик колхоз далаларида баҳодирлик кўрса-

таёган миллионлар билан ҳамнафас, ҳамдил ва ҳамфикр бўлди. У ўзининг жўшқин қалб ва ўткир мулоҳазаси билан шу миллионлар ижтимоий ҳаётида, маънавий қиёфасида, ўлка табиатида рўй бераётган ўзгаришларни чуқур ҳис этишга интилди.

Замона билан доим оҳангдош бўлиш шарафига ҳар қандай ижодкор ҳам муяссар бўлавермайди. Лекин Ҳамид Олимжон ўз ижодий йўлига танқидий ёндашгани учун, ҳамон камолот сари интилгани учун бу шарафга эришди. Унинг поэзияси бугунги ва эртанги куннинг кўзгусига айланди. Чунки у воқеликнинг тарихан ҳаққоний равишда, революцион тараққиётда кўрсата олди. Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси» шеъри бу фикрнинг аниқ далили бўла олади.

Бу шеър сиёсий лириканинг энг яхши намуналаридан биридир. Бу шеър меҳнат соҳасида ўз ижодий имкониятларини намойиш қилаётган совет кишиларини четдан кузатиб, бетараф туриб ёзилган асар эмас, йўқ, «Бахтлар водийси» социалистик жамият қураётган халқ билан бирга тер тўкиб яратилган меҳнат гимnidир. Ижодий, озод меҳнат кишисининг типини—«Бахтлар водийси»нинг асосий лирик қаҳрамонидир.

Лирик қаҳрамоннинг кечинмаларини—социалистик Ватанга оташин муҳаббати ва Ватан душманларига чексиз нафратини кўрсатишда шоир конкрет тарихий воқеадан фойдаланади. У ҳам бўлса тарихий беш йилликлар даврининг асосий вазифаларидан бири бўлган Иттифоқимизнинг пахта мустақиллиги учун кураш воқеасидир. Бу кураш натижасида Ўзбекистон Иттифоқимизнинг асосий пахта базаси бўлиб қолди, ўзбек халқининг иқтисодий-маданий аҳволи мислсиз яхшиланди, ўлкамиз бахтлар водийсига айланди, шонли Коммунистик партия ва совет ҳукумати бу курашга раҳбарлик қилди. Шеърнинг ғоявий йўналиши халқ ҳаётидаги ана шу типик ҳодисанинг поэтик картинасини яратишдан иборатдир.

Ҳамид Олимжон бу типик поэтик картинани яратиш учун, даставвал гўзал Фарғона водийси мисолида бутун ўлкамизда ҳукм сураётган абадий баҳор манзарасига му-рожаат этади ва жонли, илиқ, реалистик лавҳа чизади:

Кўм-кўк,

кўм-кўк,

кўм-кўк!..

Кўклам қуёшидан

кўқарган қирлар,

Пўлат яғринларни
 кўтарган ерлар
 кўм-кўк...

Салқин саҳарларда
 уйқудан турган,
 Булоқ сувларнга
 юзини ювган,
 Мармар хаволарнинг
 қўйинга чўмган,
 Зиол бўшлиқларга
 кенг қулоч қўйган,
 Мустақиллик
 ишқи билан
 ёнган далалар
 кўм-кўк...¹

Бу лавҳадаги ҳар бир сўз, ҳар бир мисра конкрет ифода-
 га эга. Шоир «Кўм-кўк, кўм-кўк» деган биринчи мисрадаёқ
 асарнинг асосий ғоявий мазмунини таъкидлаб ўтишга му-
 ваффақ бўлади. Сўнгра шу ғоявий мазмунни ойдинлашти-
 рувчи деталларни чизиб ташлайди: «қуёш», «ер», «булоқ»,
 «ҳаво» каби сўзлар ёрдамида бутун бир поэтик манзара
 яратади. «Мустақиллик ишқи билан ёнган далалар кўм-
 кўк...» сатри эса асардаги конкретликни янада кучайти-
 ради, пахта мустақиллиги учун курашни қайд этади ва
 шеърнинг бундан кейинги мисраларида шу фикр марказий
 ўрин олажагига ишора беради. Ҳақиқатан ҳам, шеърнинг
 кейинги мисраларида янада конкретроқ, янада юксакроқ
 поэтик образлар воситасида юқоридаги мазмун мустаҳ-
 камланади:

Уфқимизнинг ҳиреларини
 ўзига тортган,
 Елкасига тарих билмас
 ғалаба ортган,
 Улуғ йўлда толиқмасдан
 тез кетаётган

Баҳмал қирлар,
 кенг бўшлиқлар,
 пахтазор ерлар
 кўм-кўк...²

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 138-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 138-бет.

Бу икки парчани бир-бирига солиштирганда ғоявий мазмуннинг динамик равишда ривожланишини, поэтик образларнинг мустаҳкамланиб, конкретлашиб боришини яққол кўриш мумкин. Чунончи, шоир биринчи лавҳада Ватан қудратини кўрсатиш учун «Пўлат яғринларни кўтарган ерлар кўм-кўк...» деган образни ишлатган бўлса, иккинчи лавҳада шу фикрни янада ўстиради, мустаҳкамлайди—«Елкасига тарих билмас ғалаба ортган» деган образни қўллайди; шоир Иттифоқимизнинг пахта мустақиллиги учун курашини кўрсатиш мақсадида биринчи лавҳада «Мустақиллик ишқи билан ёнган далалар кўм-кўк...» деган сатрни ишлатган бўлса, иккинчи лавҳадаги «Бахмал қирлар, кенг бўшлиқлар, пахтазор ерлар кўм-кўк...» деган сатрда юқоридаги фикрни янада конкретлаштиради: кўз илғамас пахта майдонлари гуфайли кўм-кўк, мовий денгизни эслатувчи республикамизнинг поэтик образини чизади.

«Большевиклар водийсида» қўлга киритилаётган бу буюк ғалабаларнинг асосий қаҳрамони коммунизм руҳида тарбияланган совет кишисидир. Шунинг учун ҳам «Бахтлар водийси» шеърисида совет кишисининг кечинмалари куйланади. Ҳамид Олимжон «меҳнат—шараф ва шон бўлган» водий кишиларига шундай мурожаат қилади:

Эй Фарғона!

Эй, большевик водийсида
пахтакор — деҳқон.

Эй, ўлкамиз

томирдан
жўшган
тоза қон,

Салом сенга!

Эй, Қайнардан
чиққан
қаҳрамон!

Салом сенга,

ўлкамизни кўз қорасидай,

Гард юқтирмай

гуркиратиб
кўкка кўтарган,

Салом сенга!

Полосонлик
Ҳайдар капитан!

Кўм-кўк,

кўм-кўк...
кўм-кўк...

Меҳнат — шараф ва шон бўлган
водийлар
кўм-кўк...

Гўза гули билан
қалблари ўсган,
Гўза япроғида
қалби кўкарган
водийлар
кўм-кўк...¹

А. М. Горький совет ёзувчиларига таълим бериб, ҳозирги кунни келажак билан боғлай олиш учун воқеликни кенг-роқ қамраш, уни чуқурроқ тушуниш, «унинг энг ичкарисига кириш керак», деган эди. А. М. Горький, ёзувчи «уч воқеликни» ўтмишдаги, ҳозирги ва келажакдаги воқеликни билиши керак, деб талаб қилган эди. У қайта-қайта уқтирар эдики, ёзувчи халқни олға томон олиб бориши керак, ҳозирги куннинг буюк муваффақиятларига таяниб, совет жамиятининг, совет халқининг яна ҳам улуғвор келажagini ёрқин воқеаларда кўрсатиб бериши керак.

Ҳамид Олимжон «Бахтлар водийси» асариде буюк ёзувчининг шу талабларига тўла амал қилиш даражасига кўтариледи. Чунки шеърда қора ўтмишга нафрат, бахтиёр бугунги кунга муҳаббат ва улуғ коммунистик келажакка ишонч мотивлари баланд янграйди:

Эй, Фарғона!

Эй, бўйинга
қора тўрва
осган жонлардан,

Эй, ҳар кун
гадойликка
тортган онлардан,

Эй, танларни
шилиб ётган
ҳаром қонлардан

Бир йўласи озод бўлган азамат ўлка!

Эй, ҳаққи-ла
бош кўтариб,
янги даврга,
Миллионларнинг кенг бағрига
улғайиб кирган

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 140-бет.

Эй, муштумзўр ўсган ерга
 электрикдан,
 Трактордан,
 комбайндан
 қўзғалиш берган,
 Бўла, юмшоқ,
 семиз,
 сероб
 сийналарида
 Янги давр юрагининг
 ўти кўкарган,
 Эй, бахтли водийнинг большевиклари!
 Оппоқ,
 момиқ тан!..
 Янги дунёнинг
 қарашлари ўткир,
 хужумлари зўр,
 Енгилган дунёнинг бағрини босиб,
 Юлдузга интилган
 бу давр мағрур
 Ишэнч кўзи билан
 олға боқадир.
 Кўм-кўк,
 кўм-кўк,
 кўм-кўк...¹

Бу поэтик лавҳаларда «юлдузга интилган» — коммунизм-нинг нурли чўққилари сари йўл олган совет кишилари-нинг туйғуси, ватанпарварлик ифтихори ўзининг гўзал ифодасини топган. Лекин бу ҳали шеърнинг якуни эмас эди. Ҳамид Олимжон буни жуда яхши анлагани ҳолда, асарнинг композицион яхлитлиги устида жиддий иш олиб боради, натижада лирик ҳаяжон билан бошланган шеърни халқни ҳушёрликка чақирувчи, янги-янги галабаларга сафарбар этувчи публицистик сатрлар билан якунлашга муваффақ бўлади. «Бахтлар водийси» ғоявий жиҳатдан ҳам, бадий жиҳатдан ҳам ўзининг манتيқий хотимасини топди:

Юраклари тетик урган
 Эй, ўлкани
 электрик дарёларига
 Еш боладек чўмилтмоқчи
 бўлган фидокор!

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 141—143-бетлар.

Эй, болага тоза кўйлақлар
 кийгизувчи ўртоқ пахтакор!
 Кўм-кўк водийларни
 кўз қорасидай
 асра!
 Баргларига
 гард ҳам юқтирмай!¹

Шундай қилиб, «Бахтлар водийси» шеъриси совет социалистик тузумининг энгилмас қудрати, бу тузум халқнинг ўзи томонидан вужудга келтирилган чинакам халқ тузуми эканлиги, бу тузум халқнинг ҳамма моддий ва маънавий кучларининг ривожланишини таъмин этажаги юксак пафос билан куйланган. Бу юксак пафосда Ҳамид Олимжон ижодининг партиявийлик, новаторлиги ва сиёсий лирикасининг хусусиятлари тўласича намоён бўлди.

Ҳамид Олимжон ижодининг новаторлигини белгилловчи асосий омиллардан бири, шубҳасиз, Маяковский традицияларини изчиллик билан ўзлаштиришидир. Маяковский анъаналарини изчиллик билан ўзлаштириш ҳаётга фаол, жанговар муносабатда бўлиш, турмушда юз бераётган воқеаларга коммунистлар кўзи билан қарай билиш, халқнинг ғалабаларини куйлаш ва халқни янги-янги ғалабалар сари етаклаш демакдир. Маяковский анъаналарини изчиллик билан ўзлаштириш—партиявий-ғоявий мазмун билан пухта бадний форманинг узвий бирлигини таъминлаш, поэзиядаги санъатпардозлик ва формализмга қарши курашдан иборатдир. Маяковский анъаналарини изчиллик билан ўзлаштириш—реалистик санъатда типиклик проблемасини доимо диққат марказида тутиш демакдир.

Рус классик поэзиясида қадим замонлардан бери шеър ёзишнинг силлабо-тоник системаси бор эди. Бу шеърый системанинг асосини мисралардаги урғули ва урғусиз бўғинларнинг қонуний равишда алмашиниб туриши ташкил этади. Новатор шоир Маяковский классик шеърый системанинг доираси билан чекланмади. У силлабо-тоник шеърый системада асар яратиш усулининг имкониятларини бениҳоя кенгайтirdи, бойитди. Унинг шеърларида, поэтик вазнларнинг турлича бўлиши, тилнинг характери ва составига кўра, оз туроқли мисралар кўп туроқли мисралар билан қўшиб олиб борилди. Маяковский, кўпинча асарнинг ғоявий, тематик хилма-хиллигини яхшироқ, тўлароқ

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 143-бет.

акс эттириш учун бир вазидан иккинчи вазага ўтаверади. Маяковский шеърнинг айрим ўринларига кучли ургу бериш ва фикрни кучлироқ тарзда қайд қилиб ўтиш мақсадида, мисрани «зинапоячалар»га бўлиб-бўлиб юборади.

Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси» шеърда ана шу шеърӣ система тўла тантана қилади. Шеърдаги тинч ва майин оҳанг билан бошланган тасвир, бирдан мурожатга айланади. Ҳамид Олимжон бунинг учун сўз интонациясига, туроқларга жуда катта аҳамият беради. Маънога кўра интонацияни, вазни ўзгартади: тинч хабар, сўраш, таажжуб, безовталаниш, шиддатланиш — бир-бирини алмаштириб туради. Масалан, «қарашлари нурга тўлган бу улуғ водий кўм-кўк», деб фактдан дарак бергач, бирдан тўлқинланиб кетиб: «Эй, Фарғона, эй большевик водийсида пахтакор деҳқон!» дейди. Бунда тавсиф ҳаяжонли мурожатга айланади, товуш баландлашади. Шоир оҳангнинг тасвирий кучини зўрайтириш мақсадида маъно жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган жинсдош сўзларни кетма-кет беради:

Эй, Фарғона!

Мушкул кунлар боласини
тишида тишлаб,

Ювиб,

тарғб,

севиб,

ўпиб,

қучиб,

оичлаб,

Эй, бахтларни балеғатга

етказган она!

Ҳамид Олимжон «Бахтлар водийси»нинг қофиясини ишлашда ҳам Маяковский принципига амал қилади. «Мен донмо энг характерли сўзни, — деб ёзган эди Маяковский, — мисранинг охирига қўяман ва албатта унга қофия топаман»². Демак, Маяковский асарнинг ғоявий мазмунини тўлароқ англатувчи энг характерли сўзнигина қофиялаштирган. Ҳамид Олимжон мисраларни қофиялашда, кўпинча, ана шу фикрга асосланади:

Эй, ўлкани

электрик дарёларига

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 142-бет.

² В Маяковский. Как делать стихи. Сборник. «О писательском труде». Советский писатель. М., 1953, стр. 55.

Еш боладек чўмилтмоқчи
 бўлган фидокор!
 Эй, болага тоза кўйлақлар
 кийгизувчи ўртоқ пахтакор!¹

Ҳамид Олимжон мисраларни қофиялашда фақат уларнинг сўнгги товушларининг мос келиши билан чекланмайди, балки мисранинг аввалги сўзларида учраган товуш билан ҳам қофиялаштиради; айнан ўхшаш қофиялар билан чекланмайди, балки оҳангдош сўзларни жуфтлайди. Натижада, шоир кўпинча пухта ва оҳангдор қофиялар топишга муваффақ бўлади: «фидокор—пахтакор», «карвон—навқирон», «бастакор—даркор», «қон—қаҳрамон» ва бошқалар. Ҳамид Олимжон шеърий мисраларни товуш жиҳатидан уюштиришга (аллитерацияга) ҳам катта аҳамият беради: бир хил ёки бир-бирига яқин товушлар такрорланадиган сўзларни топиб, бу товуш комплексларини ўзаро боғлаб, маънонинг таъсирини кучайтиради:

Бу ёлиб шторма тантанасидир,
 Бу бизнинг
 сафарнинг
 Зафар сасндар².

Хуллас, «Бахтлар водийси» Ҳамид Олимжон ижодида бошланган бутунлай янги даврдан дарак берувчи асардир. Шоир бундан кейин яратган асарларида «Бахтлар водийси»да эришган муваффақиятларини мустаҳкамлади, янада ривожлантирди, ижод санъатининг чўққилари сари борди.

2

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадний ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» чиқарган тарихий қарори умумиттифоқ совет адабиёти тараққиётида қатъий бурилиш ясади, унинг келажакдаги равнақини таъминлашда фавқулодда муҳим роль ўйнади, уни тор тўғаракчилик доирасидан кенг йўлга—социализм йўлига олиб чиқди. ВКП(б) Марказий Комитетининг бу қарорларидан сўнг чақирилган Ўзбекистон ёзувчиларининг биринчи съезди ва айниқса, совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ биринчи съезди эса барча совет ёзувчилари учун катта ижод мактаби бўлди. Бутуниттифоқ совет ёзувчиларининг бу съезди қудратли социалистик давлатимиз ёзув-

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 142-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 143-бет.

чиларининг съезди бўлди. Бу съезд пролетар революциясидан қути ўчиб, ўлим талвасасига тушиб қолган империалистик мамлакатлар адабиётида мистицизм, космополитизм, порнография тобора авж олиб бораётган, буржуа маданияти ич-ичидан чириб бораётган бир даврда тўп-ланди ва социалистик қурилишимиз билан узвий боғланган совет адабиётининг ғолибона юксалишини намоён қилди ҳамда келажакдаги вазифаларига йўл-йўриқлар кўрсатиб берди. Съездда СССР Совет ёзувчилари союзининг устави қабул қилинди. Уставда совет бадий адабиёти ва адабий танқидчилигининг ижодий методи бўлган социалистик реализмнинг таърифи берилди: «Социалистик реализм совет бадий адабиёти ва адабий танқидчилигининг асосий методи бўлиб, санъаткордан воқеликни ҳаққоний, тарихан конкрет равишда, революцион тараққиётда таъсир этишни талаб қилади. Шу билан бирга, воқеликни ҳаққоний ва тарихан конкрет равишда бадий ифодалаш меҳнаткаш халқни социализм руҳида... тарбиялаш вазифаси билан қўшиб олиб борилиши керак»¹.

Демак, социалистик реализмнинг асосида икки муҳим масала ётади: 1) «воқеликни ҳаққоний, тарихан конкрет равишда, революцион тараққиётда кўрсатиш» ва 2) «меҳнаткаш халқни социализм руҳида тарбиялаш». Бу таърифда социалистик реализмнинг новаторлик моҳияти—унинг, биринчидан, ўтмишнинг адабий меросини танқидий ўзлаштириш ва иккинчидан, социалистик қурилишнинг тажрибасини ўрганиш натижасида шаклланганлиги тўла ақс этган. Социалистик реализм коммунистик партиявийлик билан, жаҳонни революцион тарзда ўзгартириш учун кураш билан жанговар куч касб этган янгича реализмдир. Шунинг учун ҳам социалистик реализм бадий реализмнинг энг изчил ва энг юқори шакли ҳисобланади. У киши руҳининг инженерига ижтимоий ҳаётни ҳаракатга келтирувчи кучларни, синфларнинг курашини, халқ оммасининг тарихдаги ролини, сиёсий курашнинг аҳамиятини яққол кўришга чексиз имконият беради. Социалистик реализмда бугунги ҳаётий ҳақиқат билан келажак идеали ўртасида ҳеч қандай қарама-қаршилиқ йўқ. Аксинча бугунги ҳаётний ҳақиқат келажак идеалининг реаллигини асослайди. Шунинг учун ҳам бугунги ҳаётий ҳақиқатни ҳалоллик билан тасвирлаш, совет бадий адабиётининг ва адабий танқидининг асосий вазифаси, деймиз. Бу деган сўз «киши руҳи-

¹ Первый Всесоюзный съезд Советских писателей. 1934. Стенографический отчет. Гослитиздат, М., 1934, стр. 716.

нинг инженерлари» воқеликни диалектик тараққиётда, революцион ўсишда тасвирлаши керак демакдир. Бу деган сўз, ҳаётга коммунистик нуқтан назардан қараш, коммунистик партиявийлик, халқчиллик ва юксак бадийлик принципларига тўла амал қилиш, турмушдан типик воқеа ва ҳодисаларни танлаб олиб тасвир этиш демакдир.

Съезд делегатлари катта қизиқиш билан тинглаган А. М. Горькийнинг докладида ҳам, докладлардан кейин бошланган қизгин муҳокама ва мунозараларда ҳам социалистик реализмнинг ана шу масалалари асосий ўринни эгаллади. Шунинг ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, бу муҳим масалаларнинг муҳокамасида совет ёзувчиларининг ғоявий жиҳатдан ўсганликлари, уларнинг маслакисиз санъатга бутунлай қарши эканликлари, бадий ижоднинг асосий вазифаси социализм ишига, Коммунистик партия раҳбарлигида социалистик жамият қураётган халқ ишига хизмат қилишдан иборат эканини чуқур англашлари очиқ-ойдин кўринди.

«Ёзувчилар съездида большевизмнинг галабасини нималарда кўрмоқдаман?—деб сўроқ қўйиб, шундай жавоб берган эди Горький.—Шунда кўрмоқдаманки, партиясизлар, «иккиланувчилар» ҳисобланиб юрганлар ҳам... бадий ижоднинг, сўз санъатининг ягона жанговар етакчи идеяси деб большевизмни эътироф қилдилар»¹. Съезд минбаридан: «Бизда маслакисиз адабиёт йўқ», деган эди Л. Сайфиллина², «Биз адабиётда большевистик теңденциозлик тарафдоримиз», деган эди В. Иванов³, «Партия ва ҳукумат совет ёзувчисига бутун имкониятларни яратиб берди. Лекин уни бир имкониятдан—ёмон асар ёзиш имкониятидан маҳрум қилди», деган эди Л. Соболев⁴.

Бу совет адабиётининг янги, юксак ижодий босқичга кўтариллиши эди. Рус совет ёзувчиларидан М. Шолоховнинг «Очилган кўриқ», Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди», А. Макаренконинг «Педагогик поэма», А. Толстойнинг «Сарсонлик-саргардонликда», «Нон», «Петр I», А. Твардовскийнинг «Муравия мамлакати», П. Павленконинг «Шарқда», Ю. Кримовнинг «Дербент танкери» каби ажойиб асарлари ана шу ижодий юксалишнинг натижасидир. Бу ижодий юксалиш туфайли СССРдаги барча қардош халқлар адабиётни ҳам жиддий муваффақиятларга

¹ Первый Всесоюзный съезд Советских писателей. Стенографический отчет. Гослитиздат, М., 1934, стр. 675.

² Уша тўплам, 236-бет.

³ Уша тўплам, 236-бет.

⁴ Уша тўплам, 203—204-бетлар.

эришди: Никола Бажанинг «Мангулик» трилогияси, А. Корнейчукнинг «Платон Кречет», «Богдан Хмельницкий» пьесалари, Янка Купаланинг «Оресса дарёси узра» поэмаси, Наир Зарьяннинг «Рушан қоялари» поэмаси, Самад Вурғуннинг «Воқиф» пьесаси каби йирик полотнолар яратилди. С. Айнийнинг «Қуллар», Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романлари ҳам, Абдулла Қаҳҳорнинг «Бемор», «Анор», «Уғри», «Йиллар», «Майиз емаган хотин» каби ҳикоялари ҳам, Яшиннинг «Номус ва муҳаббат», «Ҳамза» (бу асар шоир Амн Умарий билан бирга ёзилган) пьесалари ҳам, Ҳамид Олимжоннинг «Бахт» ва Уйғуннинг «Қуёш ўлкасига» тўпламлари ҳам, Фафур Гуломнинг «Кўкан» поэмаси ҳам, Ғайратий, Миртемир, Ҳ. Шамснинг баъзи асарлари ҳам ана шу ижодий юксалишнинг мевасидир.

Бу давр ўзбек совет адабиётининг камолот сари ривожланишида Ҳамид Олимжоннинг адабий ва ижтимоий фаолияти фавқулодда муҳим аҳамиятга эгадир. У Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правленесининг раиси Раҳмат Мажидий бошчилигида республика адабий ташкилотларини қайта тузиш ишида фаол қатнашди. Совет ёзувчиларининг Бунитифоқ биринчи съезидан сўнг эса, унинг адабий ва илмий-танқидий фаолияти янада қизғин тус олди.

Қўл-қўлга тегмас шу кунларда, омад келишига нима етсин, Ҳамид Олимжон ёнқ юлдузини — жон ҳадя қилишга тайёр севгисини топади. Унинг оти — Зулфия. У, устози Миртемир айтганидек, нозима эмас шоира эди, ўн етти ёшида қалдирғоч шеърлар тўплами нашрдан чиққан, тошкентлик уста Исроил дегрез билан меҳрибон Хадича онанинг қизлари. 1935 йилнинг 23 июлида ширингина тўй бўлиб ўтди. «Энг гуллаган ёшлик чоғимда,— эр йиғит Ҳамид Олимжон ўтли эркалашлари яшириган бу каби сатрларни кўплаб келтириш мумкин,— сен очилдинг кўнгил боғимда».

Умр йўлдоши, болалари—Хулқар ва Омоннинг дадаси ҳақида Ўзбекистон халқ шоираси Зулфиянинг айтган сўзлари бор: «Кўп ўтмай, ҳаёт менга янада талабчан ва қаттиққўл муҳарририни бахш этди. Ҳаётимизнинг ўн йили, фақатгина ўн йили Ҳамид Олимжон билан ҳамнафас ва ҳамқадам ўтгани мен учун улкан бахт бўлди»¹.

Икки ижодкор—шоир Ҳамид Олимжон ва шоира Зулфия ҳаёти, камолоти, шу тариқа қанот ва қаноат олган эди.

¹ Зулфия ҳаёти ва ижоди. «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 5-бет

ВКП(б) Марказий Комитетининг «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида»ги қарори ва ёзувчилар съезди совет адабиётчилари зиммасига марксизмга ёт бўлган ҳар қандай қарашларни таг-томири билан қўпориб ташлайдиган, марксизмнинг улуғвор гоёлари билан суғорилган асарлар яратишдек муқаддас вазифани тезлаштиришни юклаган эди. 30-йилларнинг бошларидаёқ ўзининг публицистик ва илмий-танқидий мақолалари билан танилган Ҳамид Олимжон, бошқа адабиётчилар қаторида, идеология соҳасидаги синфий душманларга қарши ўт очди. Ҳамид Олимжоннинг шоир Уйғун билан бирга ёзган (бу вақтда улар Ўзбекистон Фанлар комитети ҳузуридаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида ишлар эдилар. «Социалистик реализмни эгаллаш йўлида», «Жадид адабиётнинг синфий моҳияти масаласига», «Ўзбек совет адабиётининг биринчи даври», «Ҳарбий коммунизм даврида ўзбек буржуазия поэзияси» каби мақолалари ҳамда «Буюк Октябрь социалистик инқилоби ва аксилинқилобий ўзбек буржуазия адабиёти»¹ монографияси бу фикрнинг далилидир. Яна шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, Ҳамид Олимжон ўзбек совет маданияти ва унинг энг муҳим қисми бўлган адабиётнинг равнақига тўсқинлик қилувчи ёт қарашларни танқид остига олиш билан чекланмади. У, ўзбек адабиёти йирик намоёндалари ижодини, қардош халқларнинг атоқли ёзувчиларини ва, айниқса, улуғ рус биродаримизнинг А. С. Пушкин, А. М. Горький, В. В. Маяковский, А. С. Серафимович каби машҳур ёзувчиларининг ҳаёти ва ижодини ўзбек халқи орасига олиб киришда ҳам ўз ҳиссасини қўшди. Ҳамид Олимжон шу йўл билан ҳам ўзбек халқининг маданий даражасини янада кўтариш ишига, Ватанмиз халқлари ўртасидаги самимий дўстликни мустаҳкамлаш ишига хизмат қилди.

Шунинг учун ҳам буржуа миллатчилари турли йўллар билан Ҳамид Олимжонга ҳужум қилдилар. Бу ўринда социализмнинг ғолибона юришидан ўлим талвасасига тушиб қолган контрреволюционерларнинг қабиҳ ҳаракатларини эслаб ўтиш ортиқча бўлмас: 1934 йил 1 декабрда Коммунистик партиянинг азиз фарзанди С. М. Киров ўлдирилди. Чет эл империалистларининг ювиндихўрлари 1936 йил 18 июнда бутун дунё меҳнаткашларининг содиқ дўсти ва коммунизм учун кураш илҳомчиси А. М. Горькийни но-

¹ Қўлёзма.

буд қилдилар. Сотқин душманлар фақат террор йўли билан эмас, ўзгача найранглар билан ҳам совет тузумига зарба беришга, хусусан, миллий республикалардаги совет маданияти арбобларини «қоралаш» орқали социалистик маданиятнинг илдизига болта уришга интилдилар. Мисол учун, 1929 йилда Ҳамза Ҳакимзодани ўлдирган буржуа миллатчиларининг думлари 30-йилларнинг ўрталарида ҳам ўзбек адабиётининг йирик намояндаларига ҳужум қилдилар. Улар Ойбек, Фафур Гулом, Уйғун, Ойдин каби совет ёзувчиларини миллатчиликда айбладилар. Шахсга сифиниш офати натижасида пайдо бўлган бу вазият Абдулла Қодирий, Усмон Носир каби қатор истеъдодларни ҳалокатга олиб борди. Буржуа миллатчиларининг думлари ва шахсга сифиниш хатоликлари ботқоғига ботиб қолган шахслар Ҳамид Олимжонни ҳам «Қизил қалам» жамиятидаги ишлари учун миллатчиликда айблаб, умуман, қоралаб ташламоқчи ва шу йўл билан ундан қутулмоқчи бўлдилар, уни ҳатто Ўзбекистон совет ёзувчилари союзидан чиқаришгача бориб етдилар. «Ўзбекистон совет ёзувчилари союзи ташкилот комитетининг яқинда Тошкент ёзувчилари билан биргаликда ўтказилган мажлисида шоир Ҳамид Олимжоннинг аризаси кўрилди,— дейилади «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Ўзбекистон совет ёзувчилар союзида» сарлавҳали хабарда.— Бу масала юзасидан маълумот берган ташкилот комитетининг раис ўринбосари, шоир Ҳамид Олимжон тўғрисидаги материалларни (шу жумладан — унинг ҳақида «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 18 октябрь ва 4 ноябрь сонларида босилиб чиққан бир мақола ва бир хабарни) текшириб чиққандан кейин, уни Ёзувчилар союзидан чиқариш учун асос йўқлигини билдириб, ташкилот комитети ўртоқ Ҳамид Олимжонни Ўзбекистон совет ёзувчилари союзида ҳақиқий аъзо қилиб қолдириш фикрига келганини маълум қилди.

Ингилиш қатнашчилари ташкилот комитетининг бу таклифини бир оғиздан маъқулладилар (таъкид меники— С. А.). Ўртоқ Ҳамид Олимжон Совет ёзувчилари союзида ҳақиқий аъзо сифатида қолдирилди»¹.

Тинмай меҳнат қилиш, асар яратиш — Ҳамид Олимжон учун муқаддас ҳолат эди. У 1938 йилда Ўзбекистон ўқув педагогика Давлат нашриёти тил ва адабиёт бўлимининг раҳбари вазифасида ишлади; Алишер Навоий юбилей комитетининг аввал илмий котиби қилиб белгиланди.

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1938 йил, 18 апрель.

Маълумки, А. С. Пушкиннинг айрим асарлари 1876 йиллардаёқ ўзбек тилига таржима қилина бошланган. Лекин бу иш фақат Буюк Октябрь социалистик революциясидан сўнггина, ҳусусан, шоирнинг вафотига юз йил тўлиши муносабати билан ўтказилган юбилей арафасида чин ижодий тус олди. Натижада, ўзбек халқи ўз тилида А. С. Пушкиннинг кўпчилик асарларини ўқишга муяссар бўлди. «Пушкин асарларини ўзбекчага таржима қилиш натижасида,— деб ёзган эди Ҳамид Олимжон «Салом, Пушкин» сарлавҳали мақоласида,— ўзбек адабиёти ва унинг поэзияси ниҳоятда бойиди. Пушкин асарлари устида ишлаш натижасида ўзбек шоирлари жуда катта бир мактаб ўтган бўлдилар. Пушкин ижодининг ўзи билан яхшилаб танишиш катта сабоқ бўлса, уни ўзбек тилига ўтказиш устидаги иш ундан ҳам муҳимроқ аҳамиятга эга... Пушкиндан муваффақиятли (таржима) қилинган ҳар парча, ҳар бир сатр, шоир ижодида муҳим бир босқич, чунки бу адабий-ижодий иш, содда тилмочлик эмас. Сўнгги йил ичида ўзи ҳеч нарса яратмасдан Пушкиннинг бирор асарини муваффақият билан таржима қилиб берган шоирни ижодий жиҳатдан ўсмади, қотиб қолди деб айтиб бўладими? Асло йўқ. Пушкин асарларини ўзбек тилида бериш жуда қийин иш. Буюк шоирнинг ўлмас асарлари ўзбек тилида қай товуш билан жаранглади? Ўзбек тилидаги Пушкин шеърларида оригиналдаги руҳ ва шира сақланганми? Бундай бир ўхшашликка эришиш жуда қийин, шунинг учун ҳам Пушкиндан бирор асарни яхшилаб таржима қилиш билан шоир ўз ижодида янги бир поғона ошади»¹.

Улуғ рус санъаткори А. С. Пушкиннинг асарларини ўзбек тилига таржима қилишдаги барча кечинмаларни ўз бошидан кечирган шоиргина бу хулосага келиши мумкин. Чунки ҳақиқатан ҳам, буюк рус шоирининг сергак маҳорат билан битилган асарларининг руҳини тўғри англаш, усталик билан таржима қилиш ҳар бир ижодкор учун янги мактаб эди. Ҳамид Олимжон ана шу санъат мактабидан сабоқ олди ва «ўз ижодида янги поғона ошди». Лекин бу янги поғона ошиш фақат ўқиш-ўрганиш билангина бўлмади, албатта. Бунинг учун рус классик адабиёти ва унинг тенгсиз таланти А. С. Пушкин асарларидан ўқиш-ўрганиш ишини халқнинг жонли ҳаёти билан боғлай олиш керак эди, миллий анъаналар заминида ўзини мустаҳкам ҳис қилиш зарур эди. Шундагина А. С. Пушкин каби гениал санъаткорнинг асарларига ижодий ёндашиш қудратига

¹ Ҳамид Олимжон. Учпичи том, 279-бет.

эга бўлиш мумкин эди. Акс ҳолда эса оддий тақлидчи даражасидан юқори кўтарилиш қийин бўлар эди. Тақлид билан ижод ўртасида, классикларга кўр-кўрона эргашиш билан уларнинг анъаналарини новаторларча англаш ва ижодий ривожлантириш ўртасида эса бениҳоя катта фарқ борлиги ҳеч ким учун сир эмас.

Ҳамид Олимжон ўзбек классик адабиётининг илғор анъаналари заминида мустаҳкам тургани учун ҳам рус классик адабиётига нисбатан новаторларча муносабатда бўла олди. Бу ўзбек классик адабиётини чуқур ўрганган шоирнинг ижодий биографиясида юз берган янги бир ҳодиса билан, яъни Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказишга тайёргарлик кўриш билан ҳам боғлиқдир.

1938 йилда республикамызда Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик бошланди. Бу йилларда Ўзбекистон ўқув-педагогика нашриётининг адабиёт бўлимини бошқараётган Ҳамид Олимжон (1937—1938) Ҳукумат юбилей комитетининг илмий секретари қилиб тайинланди. 1940 йилдан бошлаб эса Комитет раисининг ўринбосари вазифасини ижро этишга киришди. Шунингдек, 1939 йил 27 апрелда, Ўзбекистон ёзувчиларининг II съездида Республика Ёзувчилар союзи правлениесининг раиси қилиб сайланган Ҳамид Олимжон то умрининг охиригача бу вазифада ҳам толмай ишлаб, ўзбек совет адабиётини ривожлантиришда катта жонбозлик намунасини кўрсатди.

Катта Фарғона канали қурувчиларининг шериги, ўзбек халқи ва адабиётининг қалин дўсти Петр Павленко ёзувчиларнинг II съездида сўзлаган нутқида айтганди: «Москвага борган ўзбек театри бизни мафтун этди. Биз янги, ранг-баранг мақомларни, нотаниш ритмикани кўрдик. Баъзан ўйлайсан: нега бу ранг-баранг ритмика театрда бору проза ва поэзияда йўқ! Булар албатта бор, аммо сиз уни топа олмадингиз ва бизларга кўрсата билмадингиз. Талантли халқ шоирлари йўқми? Бор, улар мана шу залда ўтирипти»¹.

Адиб тўғри гапни айтган эди, топиб танқид қилган эди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзи, шубҳасиз, амалий хулосалар чиқазган. Натижада унинг янги раиси Ҳамид Олимжон халқ оғзаки ижоди, классик адабиёт, айниқса, Алишер Навоий асарларини нашрга тайёрлаш, рус ва бошқа қардош халқлар тилларига тажрима қилиш, шоирнинг ҳаёти ва

¹ Литература и искусство Узбекистана, 1939, книга 3, стр. 38.

ижодини кенг оммалаштириш ҳамда марксистик навойи-шунослик яратиш соҳасида ўзини катта назарий тайёргарликка эга бўлган олим, талантли ташкилотчи, атоқли жамоат арбоби сифатида кўрсатди.

Айниқса, Навоий ижодининг оригиналлигини инкор қилиб келган ғарб шарқшунослари, Навоий асарларидан ўзларининг қандайдир «умуммусулмон», «умумтурк» маданияти ҳақидаги сохта афсоналарини оқлаш учун фойдаланиб келган панисломист ва пантуркистларнинг реакцион назариялари ва вульгар социологларнинг зарарли концепцияларига зарба беришда Ҳамид Олимжоннинг белгили хизматлари бор. Унинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган «Фарҳод ва Ширин»¹, «Алишер Навоий ҳақида»², «Навоий — ўзбек адабий тилининг яратувчиси»³, «Изучение и основание Навои»⁴, «Навои и народ»⁵, «Творчество Навои—всенародное достояние»⁶, «Великий поэт и гуманист»⁷ каби 20 дан ортиқ мақоласи, Тил ва адабиёт илмий-текшириш институти, Навоий юбилейи*комитети ҳам Ўзбекистон совет ёзувчилар союзининг 1939 йил 20 февралда Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonига бағишланган илмий сессиясида қилган «Фарҳод ва Ширин» дostonинг сюжети ва поэтик хусусиятлари ҳақида» деган илмий доклады, Навоий юбилейи Комитетининг биринчи пленумида (1940 йил 20-22 март) қилган «Навоий ва замонамиз» сарлавҳали доклады шуни кўрсатади. Буларда ўзбек халқининг бой, қадимий ва ўзига хос маданиятга эга эканлиги, унинг гениал фарзанди—Навоийнинг оригиналлиги инкор қилиб бўлмайдиган далиллар асосида исботланган.

Шу муносабат билан Ҳамид Олимжон Навоий асарларини янада чуқур ўрганди, унинг замондошлари ва издошларининг асарлари билан янада яқинроқ танишди, улар ижодининг ғоявий-бадий жиҳатдан илгор томонларини янада тўлароқ билиб-кўриб чиқди. Бу ҳол, шубҳасиз, Ҳамид Олимжоннинг ўзбек совет адабиётининг йирик лирик шоири даражасигача кўтарилишида катта роль ўйнади.

Яна шуни эслатиш керакки, Ҳамид Олимжон ижодининг юксалишида халқ оғзаки ижодиёти ҳам зўр таъсир кўрсатди. Бу тасодифий ёки фақат Ҳамид Олимжон ижоди учун хос бир ҳодиса эмас, балки ҳар бир санъаткорнинг

¹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар, 481-бет.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1/39, 77—82-бетлар.

³ «Гулистон», 1938, № 8—9, 9-бет.

⁴ «Правда Востока», 14. VII. 1939 г.

⁵ «Правда Востока», 20. III. 1940 г.

⁶ «Правда Востока», 9. II 1941 г.

⁷ «Правда Востока», 16. I. 1940 г.

тадрижий такомиле йўлида учрайдиган муайян фактордир. Бусиз сўз санъатининг юксак чўққиларини эгаллаш мумкин эмас.

Ёшлик чоғлариданоқ халқ оғзаки ижодига меҳр қўйган Ҳамид Олимжон, бу даврда уни асосли равишда ўргана бошлади. Айниқса, ўзбек халқ оғзаки ижодининг оқсоқоли, болалик хаёлини олиб қочган Фозил Йўлдош ўғли билан яқиндан бўлган муносабат шоирнинг ижодий биографиясида алоҳида ўрин тутди.

Халқ оғзаки ижодининг буюк аҳамиятини чуқур ҳис этган Ҳамид Олимжон ёзган эдики, «Пушкиннинг фольклорга ва халқ тилига бўлган муҳаббати адабиётни кенг халққа етказиш нияти билан туғилган ва бу рус адабиётини демократизация қилишдаги этаплардан бири бўлган эди.

Гап ёлғиз Пушкиндагина эмас, «Илиада», «Одиссея» ҳам санъатнинг энг баланд намунаси қилиб яратилган юнон фольклоридир.

Шекспирнинг «Гамлет» номли буюк трагедияси халқ оғзаки ижоди асосида яратилган. Гётеннинг улуг «Фауст»ни фольклор заминига қурилган муҳташам бир иморатдир.

Улуг ўзбек шоири Навоий фольклорни жуда яхши кўрар ва яхши билар эди. Навоий Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин ҳикоясини халқ фольклоридан олиб ишлаган ва унга буюк бадий камолот бергандир.

Бизнинг ёзувчиларимизга фольклорни билиш қанчалик зарур эканини ҳаёт кўрсатур. Ўзбек адабиётини юксалтириш, унинг тилини чин халқ тили қилиш, содда ва чуқур қилиш ва ниҳоят, умуман айтганда, ўзбек совет адабиётини чин маънода халқчил қилиш учун фольклорнинг аҳамияти буюк бўлур»¹.

Ҳамид Олимжон фольклорни мана шундай юксак баҳолаган эди. Бу фақат фактларни назарий умумлаштирувчи адабиётшуноснинг фикригина эмас. Бу, шу билан бирга, халқ оғзаки ижодининг катта аҳамиятини ўз асарларида синанган шоирнинг ижодий лабораториясида тажрибадан ўтгандан сўнг зўр қаноат билан қоғозга туширилган фикрлардир. Ҳақиқатан ҳам, Ҳамид Олимжоннинг асарларидаги соддалик ва гўзалликка, сермаънолик ва равонликка эришувида меҳнаткаш халқнинг қалбидан қуйилган қўшиқлар, халқнинг орзу-умидларини ажойиб реалистик куч ва чуқур оптимистик руҳ билан куйлаган эпик асарлар, қисқаси «фольклорнинг аҳамияти буюк» бўлди.

¹ Шоирнинг шахсий архивдан.

Демак, марксизм-ленинизмни борган сари чуқур эгаллаш, совет воқелигининг — ҳаётимизнинг ичига чуқурроқ кириб бориш, идеология соҳасидаги турли ғайримарксистик оқимларга қарши кураш даврида назарий чиниқиш, ўзбек халқ оғзаки ижоди ва классик адабиёти асарларини чуқур ўрганиш, ниҳоят, рус классик ва рус совет адабиёти билан мустақкам ижодий муносабатда бўлиш, жаҳон адабиётини билиш Ҳамид Олимжоннинг санъаткор шоир бўлиб етишуви учун асосли замин ҳозирлади. Унинг «Дарё кечаси» (1936), «Ўлка» (1939) ва «Бахт» (1940) тўпламларига кирган асарлари, «Ойгул билан Бахтиёр» (1937), «Зайнаб ва Омон» (1938) ва «Семурғ» (1939) каби ажойиб поэтик полотнолари ана шу заминнинг самарасидир.

Албатта, бу ижодий юксалишнинг етакчи факторларидан бири Ҳамид Олимжоннинг коммунизм қураётган ижодкор совет халқи билан бирга нафас олганлигидир:

Толеим шулким, Ватанда бир гулистон танладим,
Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим.
Йўлдан озганларга ҳеч бир бўлмадим мен қайғудош,
Шу сабабданким, менинг бағримда жой олди қуёш.
Шу сабабданким, Ватанда бўлмадим илҳоми хор,
Шу сабабдан менга ётдир бахт талоқ этган диёр¹.

Улуғ Октябрь социалистик Ватанимизга озодлик ва халқимизга бахт келтирди. Бинобарин, бахт, озодлик ва тинчлик темаси совет адабиётининг ғоявий мазмунини сурғувчи асосий масала бўлиб қолди. Ўзбек совет адабиётида бу темани атрофлича ишлаган адабиётшунослардан бирининг жуда тўғри таъбири билан айтганда, поэзияда «бахт фалсафаси»ни яратганлардан бири Ҳамид Олимжондир. У «Асрларнинг қайғусин қарғаб, шодлик ва бахт куйини...» чалган шоирдир:

Бахт топиламас ҳеч бир замонда,
Эл қул бўлса, бўлса яланғоч,
Жаннатларни яратган одам,
Натижада ўзи қолса оч.
Қувонч шулким, толе ёр бўлиб,
Бахтни топган элни кўролдим.
Асрларнинг қайғусин қарғаб,
Шодлик ва бахт куйини чалдим².

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 212-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 223—224-бетлар.

Бахт таронаси шоирнинг барча асарларидан қизил карвондек тизилиб ўтади. Ҳамид Олимжоннинг «Ўлка», «Бахт тўғрисида», «Куйчининг хаёли», «Ўрик гуллаганда», «Бахтимиз тарихига» каби гўзал лирик асарларида ҳам, олтимиш йил умри ўтиб «ҳеч роҳат кўрмаган», хотини қишлоқда «ямоқ ямашнинг энг буюк чевари» бўлган ва фақат совет даврида, колхоз тузумида ўз саодатини топган деҳқон образини тасвирловчи «Ота ҳаётидан», чет эл империалистларининг малайлари томонидан ҳалок қилинган оташин куйчи Ҳамза Ҳакимзода образини яратишга бағишланган «Шоҳимардон» сингари дostonларида ҳам шу тема куйланади. Ҳамид Олимжон «Шодликни куйлаганимнинг сабаби» шеърида ёзади:

Шоирларни кўп ўқиб чиқдим,
Билмаганим қолди жуда кам.
Ўқиб чиқдим, чувалди фикрим
Кўра бериб ҳаммасида ғам.

Фузулийни олдим қўлимга,
Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди.
Ва Навоий тушиб йўлимга,
Фарёд билан ўриндан турди.

Лермонтовни ташламадим ҳеч,
Охир қўйиб олдим Ҳофизни,
Пушкин менга кўрсатди ҳар кеч,
Йиғлаб турган бир черкас қизни.

Шекспирдан сўрадим савол,
Жавобини келтирди Хайём:
«Чунки ғамга ошнодир ҳол,
Қайғу билан тўлиқдир айём...»

Ўйладиму узоқ қолдим жим,
Сўнгра савол қилдим ўзимдан,
Дарё каби тўлиб севинчим,
Еш тирқираб келди кўзимдан.

Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим.
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Куйламоқлик зўр саодатим.

Чунки элим қайғуни билмас,
Чунки йўқдир Ватанда мотам.
Озод халқим бошига келмас
Энди сира мусибат ва ғам¹.

«Дарё қанча чуқур бўлса, шунча сокин оқар», деган халқ мақолини бу шеърга тўла тадбиқ этиш мумкин. Шеърда гумтароқ сўзлар, санъатпардозлик, ташқи безак, зўрма-зўракилик йўқ. Шеър равон, ҳар қандай савиядаги китобхоннинг юрагига бориб етадиган содда, гўзал тил билан ёзилган. Лекин унинг мисраларига сингдирилган фикр, маъно ғоят кенг ва катта тарбиявий аҳамиятга эга, яъни ҳаётда тот йўқ экан, халқ бахтсиз экан, виждонли шоирнинг сози ҳам мусибат ва ғамни куйлаб, озодликка чақиради; Ватан ҳур экан, халқ бахтиёр экан, «асрларнинг қайғусини қарғаб, шодлик ва бахт...»ни куйламоқлик шоирнинг саодатига, ягона мақсадига айланади.

Ўзбек халқи совет даврида асрий қолоқлик ва қуллик занжирларини парчалаб ташлади, сиёсий иқтисодий ва миллий зулмдан абадий озод бўлди. Совет Иттифоқи аҳил оиласининг бахтиёр аъзоси бўлиш шарафига эришди, унинг тупроғи эса «бахтиёрлар ўлкасига» айланди. Улуғ мақсад билан яшаётган, коммунизмнинг порлоқ чўққилари сари интилаётган бу халққа «мажруҳ ва бетоб» қўшиқлар эмас, балки уларни янги ғалабаларга илҳомлантирувчи, социалистик ҳаёт пафоси билан тўла, тетик ва қувноқ қўшиқлар керак эди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон «Шодлик ва бахтни куйламоқлик...»ни ўз саодати деб билди, умрининг охиригача бахт куйчиси сифатида тинмай ижодий меҳнат қилди. Унинг:

Розимасман бир ёш томса кўзимдан,
Розимасман сал ранг кетса юзимдан;
Йўл ошсаму сал яшашдан адашсам,
Розимасман унда тамом ўзимдан²

каби сатрлари фикримизни яна бир марта тасдиқлайди. Социалистик Ватанимиздаги бахт озодлик ва ҳалол меҳнат билан чамбарчас боғланган. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон асарларида бахт темаси меҳнат темаси билан узвий бирликда куйланади. У, ўз бахтини «колхоздаги ҳур, ҳалол меҳнат...»да кўрган оддий ўзбек қизи Баҳри

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 230—231-бетлар,

² Ҳамид Олимжон, Биринчи том, 218-бет.

образини яратганда ҳам («Баҳри»), меҳнат — азоб-уқубат бўлган қора ўтмиш билан «меҳнат—шараф ва шон»га айланган бахтиёр бугунни таққослаганда ҳам («Маҳорат»), ва бу ерда келтириш имкони бўлмаган бошқа ўнлаб асарларида ҳам халқимизнинг ижодий меҳнатига кенг ўрин беради. Ҳамид Олимжоннинг меҳнат куйларида юксак сиёсий руҳ бор: бизга «эркин турмуш ва маҳсулдор иш...»ни Коммунистик партия ва Совет ҳукумати бахш этди, деган фикр мудом шоир асарларининг диққат марказида туради.

Ҳамид Олимжон ижодидаги бахт ва меҳнат тароналарининг илҳомбахш манбаи буюк пойтахт — Москва, Кремл-дир. У «Кремль чироғи қаршисида» (1936) ва «Москва» (1936) каби шеърларида жаҳонда энг революцион, энг демократик ва энг илғор давлатнинг қалби Москвани, бутун дунёга озодлик ва бахт нурини сочувчи қуёш — Кремль чироғларини улуғлайди:

Ҳаммаёқ интилар Москвага қараб,
Шу ердан қон олар қалбига ҳаёт.
Бу қуёш ўнгида айланар дунё,
Шу ердан бошланар бутун коинот

Ҳамид Олимжон бахт, меҳнат ва Ватан ҳақидаги темани тинмай ишлади. Ўзбек шоирларининг ижодий ҳамкорлиги натижасида поэзиямизда янги жанр — «Хат» жанри туғилди. Биринчи «Хат» 1939 йилда бахтли ўзбек халқидан ВКП(б) нинг XVIII съезди очилиш кунинда юборилди. Ўзбек халқининг «минг йиллик тарихидан ҳисоб...» берувчи бу бадиий документнинг ижодкорларидан бири Ҳамид Олимжон бўлди. Бундан кейин ёзилган шеърӣ «Хат»ларнинг ҳаммасида Ҳамид Олимжон фаол иштирок қилди.

«Халқимиз 270 километрлик Катта Фарғона каналини 45 кундек қисқа муддат ичида қазиб битказди, дея ёзган эди «Ҳамидни эслаб...» мақоласида Ғафур Ғулом.—На экскаватор, на трактор, на бульдозер, на бошқа техника бўлган бир замонда бу гигант ҳаракатнинг бошланиши ва охирига етиши чинакам халқ қудратининг тимсоли сифатида тарихларга қайд қилингандир. Биз Ҳамид билан шу қурилишнинг бошидан-охиригача иштирок қилдик. Канал трассасининг ҳамма участкаларида деярли бизни кутмаганда инсу жинсдек пайдо бўлиб, шеърлар ўқиб кетардик.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 169-бет.

Ўзбекистон Қомпартияси Марказий Комитетининг топшириғига биноан, канал қазувчи халқ номидан ВКП(б) Марказий Комитетига шеърӣ мактуб ёзган (бу мактуб «Правда»да босилган) шоирлар ҳам гурур билан айта оламанки, биз бўламиз.

Канал трассаси бўйлаб очиқ ҳавода ҳар оқшом ишдан кейин канал қазувчиларнинг машъала-базмлари бўлар эди... Шундай катта машъала-базмлардан биттаси август ойининг қайси бир оқшомида бош тўғонда, Куйганёрда ўтказилган эди. Бу ерда Ўзбекистонимизнинг донг таратган санъаткорлари ҳам бор эдилар. Ҳалимаҳоним ҳам, Тамараҳоним ҳам, Мукаррамаҳоним ҳам, Юсуфжон қизиқ ҳам, Жўрахон Султонов ҳам, Ака Бухор ҳам шу ерда эди. Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош ота билан Усмон Юсупов ҳам шу ерда эдилар. Кўп одам йиғилган, қиёмат базм бўлди.

Базмдан кейин тарқалишдик. Одам одамнинг белига бош қўйиб, ўнғай келган жойда, айқай-уйқаш уйқуга кетди. Уйқу жой, муҳаббат чирой танламас, деган гапни шу чала маҳшарда кўрсангиз бўлар эди.

Ҳамид билан биз бошимизни суқарга жой тополмас эдик. Қаердадир озгина бўлса ҳам мизғиб олиш керак. Ойдинда Қорадарёнинг бўйидаги бедапояга ўтириб олиб, шу беда ичида ётмоқчи бўлик... Чўзилдик. Қўлларимизни бошимиз тагига ёстиқ қилиб қўйиб, кўкка тикилиб ётар эдик.

Тип-тиниқ, чуқур Андижон осмонини тўлдириб юлдузлар ёнар эди. Бир бурда ушатишган патирдек ой осмонда секин-секин кезиб юрарди.

Шағирларди осмон ва ҳаво,

Шағирларди бутун коинот,

Шағирларди бетиним дарё,

Шағирларди дарёда ҳаёт...

Ҳолбуки, тун...

Қаердандир тепамизга Йўлдош ота (Йўлдош Охунбоев — С. А.) келиб қолдилар. Биз дик этиб ўрнимиздан турмоқчи бўлдик.

— Утираверинглар, шоирлар, ўтираверинглар,— деди Йўлдош ота,— икковлашиб юлдузларнинг сирини ўғир-ляяпсизларми, юлдузли осмонга қараш хаёлни кенгайтиради, қайғуни унуттиради, зеҳни тиниқ қилади, кўзни равшан. Дамлар ғанимат. Ҳар бир нафасдан фойдалана олиш керак,— деб ёнимизга ўтирдилар.

Тонг ёришгунча дарё лабида Катта Фарғона каналининг келажаги, истиқболи, суғориладиган ерлари, унинг қирғоғида қуриладиган янги шаҳарлар, янги қишлоқлар, очиладиган янги ерлар, умуман, республикамизнинг истиқболи ҳақида ширин-ширин сўзлашиб ўтирдик».

Хуллас, Ҳамид Олимжон совет кишининг бахтиёр ҳаёти ва ижодий меҳнати куйчисидир. Унинг асарларида фақат кураш ва ижодий меҳнат билан бахт ҳам шодликка эришув мумкин, деган фикр изчил равишда ўтказилади. Ҳамид Олимжон тарихий беш йилликлар қурилишларида, социалистик колхоз далаларида, Гафур Ғулом ҳикоя қилганидек, баҳодирлик кўрсатаётган миллионлар билан бирга яшади. У ўзининг жўшқин қалби ва ўткир мулоҳазаси билан шу миллионлар ижтимоий ҳаётида, маънавий қиёфасида ва ўлка табиатида рўй бераётган ўзгаришларни чуқур ҳис этишга интилди. Шу жиҳатдан унинг «Ўзбекистон» шеъри катта аҳамиятга эгадир.

Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъри ўзбек совет поэзиясида мавжуд пейзаж лирикасининг нодир намуналаридандир. У шунинг учун ҳам пейзаж лирикасининг етук намунасики, унда совет кишининг лирик кечинмалари табиат манзараси воситасида кўрсатилади. Шоир табиат манзарасига пассив ёндашмайди, балки унинг турлутуман ранг билан жилваланиб турган бўёқларидан совет кишиларининг «ижод ва турмуши»ни тасвирлаш учун, Совет Ўзбекистонинда юз берган тарих билмас юксалишларнинг бадий картинасини яратиш учун, ленинча миллий сиёсатнинг тантанаси натижасида СССР халқлари ўртасида туғилган мустақкам интернационал биродарликни куйлаш учун фойдаланилади.

Ҳамид Олимжон лирикасида конкретлилик биринчи ўринда туришига энди ҳеч қандай шубҳа бўлмаса керак. Авторнинг интонацияси шу қадар кучлики, асарнинг биринчи мисралариданоқ ўқувчини воқеанинг ичига олиб киради, ўйлашга, фикрлашга мажбур этади. «Ўзбекистон» шеърининг

Водийларни яёв кезганда
Бир ажиб ҳис бор эди менда...¹

мисраларини ўқиган ҳар бир кишининг хотирасида янги-янги фикрлар пайдо бўлади ва бу фикрлар асарнинг бундан кейинги мисраларини диққат билан кузатишга ундайди.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 234-бет.

Худди мана шу ерда шоир учун энг қийин вазифа бошланади: у ўқувчининг ҳис ва туйғуларига тўғри жавоб бера олиши керак, акс ҳолда асарнинг аҳамияти йўқолади. Бу шоирдан жуда катта маҳорат талаб этади. Лириканинг ана шу «сир»ини чуқур эгаллаган Ҳамид Олимжон, шеънинг биринчи мисраларидаги фикрни эмоционал тарзда конкретлаштириб, чуқурлаштириб боради: шоирда ажиб ҳислар тугдирган водий:

Ўзбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур.
Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин.
Қорли тоғлар турар бошида,
Гул водийлар яшнар қошида.
Чор атрофга ёйганда гилам,
Асло йўқдир бундайин кўклам.
Тоғлардаги қип-қизил лола,
Бўлиб гўё ёқут пиёла,
Булоқлардан узатади сув,
Эл кўздан қочади уйқу.
Далаларда бошланади иш,
Бошланади ижод ва турмуш¹.

Ҳамид Олимжон бу парчада Ватан қиёфасини яратиш учун сержило қатраларни оташин бўрттиради ва натижада бутун бир манзара, гўзал образ пайдо бўлади. Ҳамид Олимжон бу билан чекланмайди. У энди:

Далаларда бошланади иш,
Бошланади ижод ва турмуш..²

деган мисраларига асосий урғуни беради. Бу «ижод ва турмуш» туфайли «кундан-кунга ўсади пахта», «олмазорлар.. мева боғлаб шохин букади», «шаҳарларда ишга чиқиб эл, одам билан тўлар текстиль» дейди; бу «ижод ва турмуш» туфайли:

Одамга бахт ва толе ёрдир —
Бу шундайин ажиб диёрдир³.

Лекин Ҳамид Олимжон бу билан ҳам чекланмайди. У бизнинг ҳаётимиздаги ижодий меҳнатнинг буюк моҳиятини

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 234-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 235-бет.

³ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 235-бет.

кўрсатиш учун янги-янги образларга мурожаат қилади; ўтмишдан мерос бўлиб қолган хўжалик ва маданий қолоқликнинг бартараф қилинишидаги меҳнатнинг самарасини аллегорик образларда куйлайди:

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди,
Бунда ари келтиради бол,
Бунда қушлар топади иқбол.
Бунда қорнинг тағларида қиш
Баҳор учун сўйлайди олқиш.
Бир ўлкаки, ҳуснга бойдир,
Унинг энг зўр кўзгуси ойдир.
Бир парча ўт бўлиб бунда кун
Пахтасига ишлайди ҳар кун.
Ботирлари канал қазади,
Шоирлари ғазал ёзади,
Куйчилари ўқийди ялла,
Жувонлари айтади алла,
Пазандаси ёпади ширмон,
Қарилари кутади меҳмон¹.

Совет ижтимоий ва давлат тузуми социалистик миллатларнинг ривожланишини таъминлади, миллатлар ўртасидаги мавжуд хўжалик ва маданий тенгсизликни тугатди, халқлар дўстлигининг тўла тантана қилишига олиб келди.

Ҳамид Олимжон Совет Ўзбекистони ҳақида куйлар экан, СССР халқлари ўртасидаги буюк дўстликнинг кучини чуқур ҳис этган; ўзбек халқи эришган мисли кўрилмаган ғалабаларни СССР халқларининг қардошларча биродарлигини кўрсатмасдан тасвирлаш асло мумкин эмаслигини англаган. Шоир бу ҳаётий ҳақиқатдан келиб чиқиб, «Ўзбекистон» шеърининг сўнгги қисмини халқлар дўстлигини улуғлашга бағишлайди ва Совет Ўзбекистони-нинг композицион жиҳатдан тугалланган образини яратишга тўла эришади:

Бу шундайин ажиб днёрдир,
Бунинг қизиқ ҳикмати бордир:
Москвада суянган тоғи,
Гуржистонда севган ўртоғи —
Унга ҳусн ва ифтихордир;
Узоқ Шарқда қўшини бордир.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 235-бет.

Шунинг учун тинчдир ул кўнгил,
Шунинг учун осойишдир ул...
Ёвларига осмон тутундир,
Шунинг учун бағри бутундир¹.

Табиат, меҳнат ва дўстлик ҳақидаги бу бадий лавҳалар шуни кўрсатадики, «Ўзбекистон» шеърисида лирик қаҳрамоннинг кечинмалари орқали берилган ғоявий мазмун динамик равишда ўсиб боради; ҳар бир сўз, ҳар бир мисра иккинчи сўз ва иккинчи мисрани тўлдириш, ривожлантириш учун хизмат қилади; шеърининг мисралар фаол, курашчан руҳ касб этади, ўқувчининг эстетик туйғуларини уйғотади ва уни оташин совет ватанпарварлиги руҳида гарбиялайди.

Ҳамид Олимжон воқеликка, социалистик ҳаётга, кишилар тақдирига фаол муносабатда бўлгани учун унинг лирик қаҳрамоннинг ҳис ва туйғулари ҳам қайнаб туради. Буни «Ўзбекистон» шеърининг якуний бандида яна бир марта кўриш мумкин:

Шундай ўлка доим бор бўлсин,
Шундай ўлка элга ёр бўлсин.
Омон бўлсин оғайнилари,
Омон бўлсин дўстларнинг бари...
Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда...²

Булар «Ўзбекистон» шеърининг ғоявий жиҳатдан ҳам, бадий жиҳатдан ҳам ғоят пухта ишланган лирик асар эканлигидан далолат беради. Асарда совет кишининг юксак ватанпарварлик туйғулари ўзининг гўзал ифодасини топган. Чунки композицион жиҳатдан тугал ишланган ва расо бадий тил билан ёзилган бу асарнинг замирида чин ҳаётини таассурот ётади.

«Ўзбекистон» шеърининг тилида адабий штамплар, умумхалқ миллий тилимизнинг руҳига тўғри келмайдиган сўзлар, сийқа, ўлик ва маъносиз иборалар йўқ. Шеър ўткир, содда, бадий тил билан ёзилган. «Чиройлидир гўё ёш келин, икки дарё ювар кокилин», «Бунда қорнинг тағларида қиш баҳор учун сўйлайди олқиш» каби гўзал поэтик образларни ва умуман шеърининг барча мисраларидаги ҳар бир сўзни олиб қаралса, Ҳамид Олимжоннинг умум-

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 236-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 236-бет.

халқ миллий тилининг бойликларидан нақадар усталик билан фойдалангани яққол кўзга ташланади.

Ҳамид Олимжоннинг ўз Ватанига, ўз халқига бўлган муҳаббати шу Ватанни, шу халқни бахт ва саодат йўлига олиб чиққан Коммунистик партия ва унинг улуғ доҳийси Ленинга бўлган муҳаббат билан узвий боғланган. Шоир Ленин ҳақида гапирди, Ленинни улуғлайди.

Совет давлатининг асосчиси, халқларнинг буюк йўлбошчиси В. И. Лениннинг ёрқин образи Совет Иттифоқида яшовчи барча халқларнинг ижодида ўз ифодасини топган. Бу улуғ инсон образини санъатнинг ҳар турида: ҳайкалтарошлик ва сураткашликда, театр ва кинода, музика ва адабиётда учратиш мумкин. В. И. Ленин образи Улуғ Октябрь социалистик революциясини улуғлаган биринчи халқ кўшиқларидан бошлаб совет адабиётининг марказий проблемаси, ёзувчиларимизнинг севган мавзуси бўлиб қолди.

Ўзбекистон совет поэзияси ва фольклорига ҳам бу мавзуга бағишланган анчагина асар мавжуд. Шулар орасида Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Уртоқ Ленин» достони ва Ҳамид Олимжоннинг «1924 йилнинг 22 январида Самарқанд...» асари алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ҳамид Олимжон доҳий вафотини зўр қайғу билан қарши олган Самарқанд халқининг мотам намоишини ўз кўзи билан кўрган эди:

Хаёлимда жонларан бутун,
Хотирамдан чиқмас ўша кун...¹

Шунинг учун ҳам, қачонки у Ленин ҳақида ёзар экан, кўз ўнгига шу манзара келади. Унинг биринчи тўплами — «Кўклам»га кирган «Доҳийнинг мотами» (1928) шеърида ҳам Лениннинг улуғвор образи шу манзара орқали берилган. Табиий, шоирнинг ёшлиги туфайли бу асар ғоявий-бадий жиҳатдан анча бўш ёзилган. Бунинг ҳамид Олимжоннинг ўзи ҳам жуда яхши англагани учун, орадан ўн йил ўтгандан сўнг, бу мавзуга яна қайтиб, абадий ўлмас буюк инсоннинг хотирасига муносиб асар яратди.

«1924 йилнинг 22 январида Самарқанд...» асарида бутун умрини инсониятнинг бахти учун курашга сарф этган Владимир Ильич Лениннинг вафоти ҳақидаги хабарни эшитган халқнинг зўр қайғуси шундай тасвирланади:

Қорда эди бутун бир жаҳон,
Ётар эди лайлакқор ёғиб.
Бошларида булут ва осмон,

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 11-бет.

Турар эди минорлар оғиб.
Ҳоким эди ер ва кўкда қор.
Қорда эди мадраса, минор,
Қорда эди новда-ниҳоллар,
Қорда эди майдонга қараб
Чопа-чопа келувчи чоллар.
Қишлоқлардан боғлар оралаб
Келувчилар усти қор эди.
Ҳали чиммат ичра мўралаб
Елувчилар усти қор эди¹.

Бу манзарада халқнинг улуг доҳийга бўлган меҳр-муҳаббати ва унинг қайғуси маънодор ишоралар орқали очилган. Кўҳна Самарқанд бундай мотамни сира кўрмаган, чунки:

Минг йилларни қийнаган жумбоқ
Унинг ақли билан топилди:
Чирик, қонхўр тузумнинг шу чоқ
Эшиклари тақ-тақ ёпилди.
Хароб бўлган хўр бир дунёни
Бўронлардан олиб ўтди ул.
Зулмга қарши қўзғалди қони,
Бир ўт ёқиб шу он этди кул.
Йўлга солди ўзи бўлиб бош,
Ва одамга бахт берди ўша,
Очларга нон, кийим, усти бош,
Ерсизларга ерни ҳамиша².

Бу оташин мисралар абадий барҳаёт Лениннинг сўнмас хотирасига қўйилган ўзбек совет адабиётидаги биринчи ва мангу ҳайкал ва шубҳасиз, бу асар Ҳамид Олимжоннинг энг йирик ижодий ютуқларидан биридир.

Ҳамид Олимжон 1937 йилда ўзбек санъати декадаси иштирокчилари билан Москвага боради. Декада иштирокчилари ўша йилнинг 31 майида Кремлда қабул қилиниб, бошқалар қаторида Ҳамид Олимжонга ҳам Ҳукумат мукофоти топширилади. Хаёллarga тўлиб-тошган шоир Тошкентга қайтади. Тошкентда эса баҳор, Обсерваторская кўчасидаги ҳовлисида, шундайгина ишхонаснинг деразаси олдидаги бир туп ўрик оппоқ гуллаган — илҳом парисининг ўзгина-

¹ Ҳамид Олимжон Иккинчи том, 11-бет.

² Ҳамид Олимжон, Иккинчи том, 12—13-бетлар.

си. Натижада, бадий реализмнинг юксак ифодаси бўлган, шоир кечинмаларининг гўзал намунаси даражасига кўтарилган «Урик гуллаганда» шеъри туғилади:

Деразамнинг олднда бир туп
Урик оппоқ бўлиб гуллади...¹

каби мисралар билан бошланган бу шеърининг «бисмил-лосидаёқ» конкрет поэтик интонацияни билдирувчи ва асарнинг лейтмотивини белгиловчи лирик картина ярата олган. Бу вазифа бажарилгандан сўнггина, шоир деталларга муружаат қилади:

Новдаларни безаб ғунчалар,
Тонгда айтди ҳаёт отини².

Шуниси характерлики, бу деталга юкланган вазифа фақат олдинги картинани тўлдириш учунгина эмас, балки уни ривожлантириш учун ҳам хизмат этади: оппоқ бўлиб гуллаган ўрикнинг новдаларини безагани ғунчалар тонгда ҳаёт куйини куйлайди.

Демак, шоирнинг мақсади умуман баҳорни, умуман оппоқ бўлиб гуллаган ўрикни тасвирлаш эмас, йўқ. У бахтли ҳаёт баҳорини куйламоқчи. Шунинг учун шоир шеърининг бундан кейинги композицион ривожланишини ана шу фикрни мустаҳкамлаш асосида қуради ва чекиниш приёмидан фойдаланади:

Ва шаббода қурғур илк саҳар
Олиб кетди гулнинг тотини.

Ҳар баҳорда шу бўлар такрор,
Ҳар баҳор ҳам шундай ўтади.
Қанча тиришсам ҳам у беор
Еллар мени алдаб кетади.

Майли, дейман ва қилмайман ғаш,
Хаёлимни гулга ўрайман:
Ҳар баҳорга чиққанда яккаш,
Бахтим борми дея сўрайман³.

Бу лирик чекиниш, биринчидан, «новдаларни безаб ғунчалар, тонгда айтди ҳаёт отини» мисраларини тўлдирса,

¹ Ҳ а м и д О л и м ж о н. Биринчи том, 201-бет.

² Ҳ а м и д О л и м ж о н. Биринчи том, 201-бет.

³ Ҳ а м и д О л и м ж о н. Биринчи том, 201-бет.

уларни лирик кечинмалар билан бойитса, иккинчидан, ўқувчининг онгида қандайдир савол аломатини ҳам, яъни «бундан кейин нима бўлади?» деган қизиқишни, масалага актив муносабатни ҳам уйғотади. Шоир ўз ўқувчисида шундай туйғуни уйғотиб олгандан кейингина, бу эса поэтик маҳоратнинг «сир»ларидан биридир, бахтли ҳаёт баҳорини ифода этувчи яхлит фикрларни мисраларга тизиб ташлайди:

Юзларимни силаб, сийпалаб,
Бахтинг бор, деб эсади еллар.
Этган каби гўё бир талаб,
Бахтинг бор деб қушлар чийиллар.

Ҳамма нарса мени қаршилар,
Ҳар бир куртак менга сўйлар роз,
Мен юрганда боғларга тўлар
Фақат бахтни мақтаган овоз:

«Мана сенга олам-олам гул,
Этагинга сиққаннича ол,
Бунда толе ҳар нарсадан мўл,
То ўлгунча шу ўлкада қол.

Умрида ҳеч гул кўрмай йиғлаб
Утганларнинг ҳаққи ҳам сенда,
Ҳар баҳорни йиғлаб қаршилаб
Кетганларнинг ҳаққи ҳам сенда...»¹.

Ҳар бир ўқувчининг юрагига тўғри йўл бошлайдиган, унда Совет Ватанига нисбатан энг олижаноб туйғуларни қўзғатиш қудратига эга бўлган бу эҳтиросли мисралардан сўнг, шоир яна шеърининг биринчи байтига қайтади ва:

Деразамнинг олдида бир туп
Урик оппоқ бўлиб гуллади...²

каби поэтик лавҳани айнан қайтариш билан асарини тугатади.

Оқибатда, тонгда ҳаёт куйин таратган гунчалар тасвири билан бошланган «Урик гуллаганда» шеъри бутун совет мамлакатини, совет кишилари ҳаётини, социалистик меҳ-

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 201—202-бетлар.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 202-бет.

натни, ва янги лирик қаҳрамон кечинмаларини бадий умумлашган образ даражасига, типик поэтик образ даражасига кўтаради. Буни кўрмаган ё гўзалликни кўриш неъматидан маҳрум бўлган кишидан ҳазар қилмоқ керак. Ёмонлик шундайлардан чиқади.

«Урик гуллаганда» шеъридаги лирик қаҳрамон — шоир ҳис-туйғулари айна йилларда яратилган бир туркум севги лирикасида ўзининг ранг-баранг қирраларини намоиш қилади.

Шоир «Офелиянинг ўлими», «Жануб кечасида», «Хаёлинг-ла ўтади тунлар», «Ҳолбуки тун...», «Хаёлимда бўлдинг узун кун...», «Ишим бордур ўша оҳуда», «Бутун олам бир оппоқ сийна», «Севги десам...», «Жавоб» каби асарларида асрий севги муаммосига жавоб излар эди. Шекспирнинг маъсума Офелияси тақдири ҳақида хаёл суради:

Шундайин латофат, шу оқ кўкракка
Наҳот муносибдир шу ғамгин либос.
Онанг шунинг учун суюнганмиди,
Наҳотки, шу сифат гўзалликка хос?

Жавоб бериб кўр-чи, номард табиат,
Бунчалик гўзални нечун яратдинг?
Узинг гуноҳкорсан, осийсан беҳад,
Нечун яратдинг утларга отдинг?

Ҳали севишмоқдан шумидир маъно?
Фақат азоб бордир қисматда, наҳот?
Наҳотки, севгига шудир таманно?
Наҳот гўзал учун фақат, фақат дод¹.

Бу нидо ва саволлар кўҳна дунёга, бутун армонларни қул қилиб, ўзи севгига гадо бўлиб қолган замонга қаратилгандир. Шоир замони эса ўзга дунё, чин орзу, буюк инсоний хислатлар тантанаси одамнинг ўзига боғлиқ, унинг сидқидилига ҳавола этилган дунёдир. Шунга кўра, лирик қаҳрамон — йигит қалбидаги тўлқинлар ҳам ўзгача:

Хаёлимда бўлдинг узун кун,
Сени излаб қирғоққа бордим.
Оч тўлқинлар ишқирган тунда,
Топиб бер, деб ойга ёлвордим.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 181-бет,

Ишон бунга, сени доимо
Эсга солар чиройли тунлар,
Шўх юлдузлар, салқин саҳарлар,
Эсга солур бахтиёр кунлар.

Толёвнинг ойинаси сен,
Сен севгимнинг кўкарган боғи.
Сенинг билан бирга иқболим,
Ишончимнинг сен вафо тоғи.

Мени қуршар салқин бир ҳаво,
Сув устидан тун қуюлади.
Шунда қанча-қанча гапларни
Эсга солиб ой ҳам тўлади.

Кеча жимжит, ёлғиз тўлқинлар,
Пишқиради билмай тинимни.
Ҳийлагар ой, сеҳргар дилбар,
Солиб қўйдинг ёдимга кимни?..¹

Уз севгилисига бўлган интизор садоқатнинг шоирона ифодаси бундан ҳам ширин бўлиши мумкинми? Имо-ишоралар, табиат чиройига ўралган тавсиф ва тасвирлар орқасида чин инсоний қалб яллиғланади. Бунинг отини маҳорат, заргар санъаткорлик дейдилар.

Яна бир мисол, севги лирикасининг йўллари бепоеён, гап изланишда ва топа билишда:

«Ўлтирасан нега доим жим?»
Дея яна бошладинг ҳужум.
Билгилки, жим ўлтирганимда
Оташ пайдо бўлур танимда,
Ҳамсуҳбатим бўлганда хаёл
Жим қоламан, гап келур малол;
Дунё-дунё ўй ва тушунча
Бамисоли турнадай уча —
Уча ўтар осмонларимдан,
Ерга тушиб тутар баримдан.

Сўнгра қўниб хаёл кўлига,
Беихтиёр бошлар йўлига.
Жим ўлтириб кўзим тўнади,
Жим ўлтириб фикрим унади...²

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 198-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 220-бет.

Бундай ҳолатни, нозик лиризмни, Ҳамид Олимжоннинг етук асарларига хос бадиий маҳоратни «Икки қизнинг ҳикояси» (1935—1937) номли романтик асарида янада равшанроқ кўриш мумкин.

Ҳамид Олимжон «Икки қизнинг ҳикояси» поэмасида халқ афсоналарининг ифода услубидан ижодий фойдалангани ҳолда икки картина яратади ва бу икки картинанинг тасвирини икки қизнинг ҳикояси орқали кўрсатади.

Биринчи картинада тарихий ўтмишдаги оғир ҳаёт, эксплуататорлар зулмидан эзилган, табиатнинг стихияли бахтсизликлари натижасида хонавайрон бўлган меҳнаткаш халқнинг азоб-уқубатлари тасвирланади. Халқ асрлар бўйи табиатни ўзига бўйсундиришга, ўз ҳаётини табиат бахтсизликларидан омон сақлашга кўп куч сарф қилган. Лекин эксплуататорлар тузумининг ваҳшиёна қонунлари ҳукм сурган даврда, халқ манфаатлари ер ости қилинган замонда табиатнинг бебош кучларини жиловлаш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Ҳамид Олимжон Ўзбекистон халқларининг тарихий ўтмишдаги ҳаёти учун типик ҳодиса бўлган шу масала орқали бутун бир картина ярата олган:

Дарё билан куч синашгали
Қурган экан кўн одам ўйин.
Тилсимларни очолмай, ахир
Эгиб экан янгидан бўйин.

Бу синашда дарё остига
Чўккан экан қанчалаб жонлар,
Шунинг учун сув шағалида
Эшитилар зору фиғонлар.

Чопа берар тошлар қулатиб,
Писандига илмас кимсани,
Муз сингари салқин ва лекни
Олов билаб тўлиқдир тани.

Дарёдаги ҳар бир қатрада
Бўлар эмиш оловдан нишон,
Шунинг учун у чопганида
Қирар эмиш тошларга ҳам жон.

Лекин сувда сир қола берган,
Машаққатлар қилолмаган кор,

Чирчиқдаги бузғун қўл этган
Замонларнинг меҳнатин бекор¹.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг социализмнинг галабалари негизда маънавий-сиёсий бирлик, СССР халқларининг дўстлиги, совет ватанпарварлиги сингари совет жамиятининг қудратли ҳаракатлантирувчи кучлари авж олиб кетди ва мустақкамланди. Бу шароитда мамлакатимизда ишлаб чиқариш кучлари ривожланган, беш йиллик планлар амалга оширилган, катта-катта каналлар қазилган бир пайтда халқ орзуси ҳақиқатга айланди: «Замонларнинг меҳнатин бекор» қилган Чирчиқ дарёси, чирчиқлар «сув ва нур» хазинаси бўлиб қолди. Ана шундай мисли кўрилмаган тарихий юксалиш «Икки қизнинг ҳикояси» поэмасининг манзарасини ташкил этади. Бу манзарада «дарёларни чапга ағдармоқ»қа бел боғлаган халқнинг енгилмас қудрати ва ижодий кучи, Москвадан ёрдамга келган билимдонга нисбатан халқ муҳаббати ўзининг гўзал ифодасини топган. Табиатнинг бебош кучларини жиловлаб олган.

Эл шод яшар ва бу ўлкага
«Бахт дарёси» кўялар нем,
Очилгани шу бўлар сувга
Асрларча беркинган тилсим.

Шундан сўнгра Москвадан келган
Одам юртда бор халқни чорлар,
Ва бутун эл дарё бўйида
Бахт байрами қилар эканлар.

Қирқ кечаю қирқ кун томоша,
Қирқ кечаю қирқ кундуз ўйин
Бўлар экан, бутун табиат
Бошлар экан саодат куйин.

Эл тўпланар экан бир нафас,
Ва Москвадан келган билимдон
Сўрар экан: қалай, халойиқ,
Ҳеч бировда қолдими армон?

Армонимиз йўқдир, деяр эл,
Ешлар чиқар хурсанд кўзидан,

¹ Ҳамид Олимжон, Иккинчи том, 96—97-бетлар.

Ва барчаси бирма-бир келиб,
Билимдоннинг ўпар юзидан¹.

Шу тахлитдаги ширадор лирик тил билан ёзилган «Икки қизнинг ҳикояси» поэмасида Коммунистик партиянинг раҳбарлиги остида, буюк рус халқининг самимий ёрдами туфайли янги ижтимоий тузум — социализм қуришга отланган ўзбек халқининг ижодий меҳнати куйланади. Коммунистик партиянинг теварагига жипслашган ўзбек халқи энгилмас қудратининг реалистик поэтик картинаси яратилади. Шунга кўра, асарнинг асосий қаҳрамони ҳам совет даврида энгилмас, ижодий қудратга тўлган, яратувчан меҳнатнинг янги омилкор йўлларини тинмай изловчи ўзбек халқидир.

3

Халқ жуда кўп афсоналар тўқяган. У афсоналарда асрларнинг, лак-минг кишиларнинг тилак ва армонлари, кураш ва интилишлари беркинган. Аммо «халқ ёлғиз ўз тилак ва армонлари, кураш ва интилишлари ҳақида афсоналардан минг ҳисса ошиб тушадиган ишлар ҳам қилишга қодир. Лекин бунинг учун унинг оғзида қулф, қўлида занжир, оёғида кишан бўлмаслиги лозим. Бунинг учун афсонавий гўзал ишларнинг роҳатини унинг ўзи кўрмаги керакдир. Бунинг учун унинг пахта экиб яланғоч ўтмаслиги, ариқ қазиб чанқоқ бўлмаслиги, бугдой ўриб очдан ўлмаслиги лозимдир. Аниқроқ қилиб айтганда, бунинг учун халқнинг ўз тақдири ўз қўлида, ўз эркига ўзи хўжайин, ўз тувроғига ўзи эга, кўнгли тинч, уйи осойиш бўлмоғи лозимдир. Шундагина халқнинг ижодий қудрати битмас-туганмас чашмага айланади; халқ фаровон, мамлакат бадавлат ва кучли бўлади»². Бунинг ажойиб далили Улуғ социалистик Ватанимизнинг кўп миллатли халқлари эришган ҳаётдир. Совет халқи эришган ҳаётнинг қадр-қимматини янада англаш учун тарихий ўтмишга — меҳнат қилиб, оч бўлган, атлас тўқиб, яланғоч ўтган халқнинг турмушига назар ташламоқ керак. Чунки «биз ўтмишни қанчалик яхши билсак, яратаётган бугунимизнинг буюк аҳамиятини шунчалик осон, шунчалик чуқур ва шодлик билан тушуниб оламиз»³.

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 99—100-бетлар.

² Ҳамид Олимжон. Ҳаёт дарёси. Қўлёзма.

³ М. Горький. О литературе. «Советский писатель», М., 1937, стр. 481.

Шунга кўра, Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» (1937), «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» (1939) дostonлари ўзбек совет адабиётининг тараққиётида жиддий ўрин тутади.

Ҳамид Олимжон бу икки дostonини яратишда ҳам Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсоналарни халқ оғзаки ижодидан олиб ишлаган ва унга буюк бадий камолот берган Алишер Навоий, жаҳон адабиёти хазинасини «Султон шоҳ», «Жонсиз малика», «Олтин хўроз» каби эртақлар билан бойитган А. С. Пушкин ҳамда халқ ижодида бўлган муҳаббатни жасур йигит Данконинг юрагидек алаиғалантирган А. М. Горькийнинг анъаналарига мурожаат этади. Ҳамид Олимжон халқ оғзаки ижоди материални ишлашда бу буюк устозларнинг услубларидан фойдаланиш билан бирга, ўзбек фольклорига феодалларга ва эксплуататорларга қарши бўлган руҳни яна ҳам равшанроқ акс эттиради¹.

Масалага бу каби муносабатда бўлиш «Ойгул билан Бахтиёр» ва «Семурғ» дostonларининг муваффақиятини таъминлади. Шу сабабли бу икки дoston ҳали босилмасданоқ, кенг жамоатчиликнинг диққатини ўзига тортди. Шоир ўз ўқувчиларидан дostonларни тезроқ нашр қилдириш ҳақида тинмай хатлар ола бошлайди. Мана шулардан бири:

«Орденли шоир ўртоқ Ҳамид Олимжон! Декабрь-январь ойлари эди, Ўзбекистон Радио Комитети микрофонида чиқишингизни диққат билан тингладик. Сиз бу чиқишда ўзингизнинг «Семурғ» номли дostonингизни ўқиб бердингиз. Шу нарса Ленинобод меҳнаткашларининг диққатини жалб қилди. Шу вақтда биз, Ленинобод область ижроя комитетининг 8 нафар хизматчилари билан радиоприёмник атрофига йиғилишган эдик. Дoston бизга жуда ёқди. У ҳақиқатан ҳам яхши ёзилган:

Ҳурмат билан А. М., 10. III. 1940»².

Бу хат Ҳамид Олимжон дostonларининг гоёвий-бадий жиҳатдан халқнинг талабларига тўла жавоб берганлигини, омманинг қалбидан муносиб жой олганлигини, унинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлганлигини кўрсатувчи фактдир.

«Дoston бизга жуда ёқди. У ҳақиқатдан ҳам яхши ёзилган» деган фикр шуни кўрсатадики, асарда халқнинг руҳи ўзининг бадий ифодасини топган.

¹ Иззат Султон. Пушкин ва ўзбек адабиёти. «Қизил Ўзбекистон», 1949 йил, 5 июнь.

² Ҳамид Олимжон архивидаги хатлардан.

Бу руҳ — ўз Ватанини севиш ҳисси билан, она-Ватанининг душманларига ғазаб ва нафрат туйғуси билан тўлган.

Бу руҳ — халқ онгидаги гўзаллик идеали — мардлик ва адолатнинг ҳокимлиги идеали билан боғланган.

Бу руҳ — адолат ўрнатишга чақирувчи курашчан гуманизм ғояси билан суғорилган. Ана шундай ғоявий тенденция асосида қурилган «Ойгул билан Бахтиёр» ва «Семурғ» достонларидан икки дунё: яхшилик ва ёмонлик дунёси, адолат ва зулм дунёси, гўзаллик ва бадбинлик дунёси тасвирланган. Бу икки дунё бир жиҳатдан Ойгул, Дархон, Тарлон, Бахтиёр ва Бунёд образларида, иккинчи жиҳатдан Жамбул ва Жаржон мамлакатларининг хонлари ҳамда хон қизи Паризод образларида берилгандир. Бу каби бири-бирига бутунлай қарама-қарши икки қутб кишиларининг ҳаётий образини чизиш ижодкорнинг партиявийлиги намён бўладиган типиклик проблемаси — типик шароит, типик воқеа ва типик образ яратиш масаласи билан бевосита боғлиқ эди. Шу жиҳатдан «Ойгул билан Бахтиёр» достони учун асосий фольклор манбаи вазифасини ўтаган «Маликаи Ҳуснобод» эртагига¹ Ҳамид Олимжоннинг қандай муносабатда бўлганини кузатиш қизиқ натижалар бериши мумкин.

«Маликаи Ҳуснобод» эртаги замонларнинг замонида яшаган золим хон ҳақидаги ҳикоя билан бошланади. Кунлардан бир кун бу золим хон ўтирган тахт остидаги дарахга бир қарға келиб қўнади ва гағалаб сайраб юборади. Хон бунинг сабабини сўраганда, унинг вазир ва уламолари жавоб бера олмайдилар. Шунда ғазабга келган хон уларни жаллод қўлига топширади. Бундан хоннинг ақлда ҳам, чиройда ҳам ягона қизи Маликаи Ҳуснобод хабардор бўлиб қолади. У хон отасининг ҳузурига келиб, гуноҳсиз кишиларни озод қилишни ва хоннинг саволига ўзи жавоб беражагини айтади. Хон қўнади. Қиз жавоб беради: «Қарғанинг га... дегани, эрни бор қиладиган ҳам хотин, йўқ қиладиган ҳам хотин, деганидир». Бу жавобдан хон дарғазаб бўлиб, қизига дейдики, «сенинг кўнглинг эр тилапти. Мен сени зиндонга солиб, етти йилдан кейин зиндондан олиб, терингга сомон тиқиб осиб қўяй, бошқа қизларга ибрат бўлсин. Бундан кейин ҳеч ким ота-онасидан бежавоб эрни тилга олмасин».

¹ «Маликаи Ҳуснобод» эртаги 1935 йилнинг сентябрь ойида фольклорист олим — Ҳоди Зариф томонидан ёзиб олинган. Бу эртакининг қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор архивида сақланмоқда (Инв. № 658). Ҳамид Олимжон шу қўлёзма нусха асосида ишлаган.

«Маликаи Ҳуснобод» эртаги шундай манзара билан бошланади.

Ҳамид Олимжон ёзмоқчи бўлган асарнинг асосий тенденцияси хоннинг — ёмонлик дунёсининг золимлигини, халқ жаллоди эканлигини аниқроқ кўрсатишдир. Шоир ўзини ҳаммавақт ҳаяжонга солиб келган исёнкор халқ образини — ҳамиша озодлик ва бахтга интилган халқ образини яратмоқчи. У зулм дунёсига қарши баҳодирларча курашган халқнинг тарихи билан таниш, ёшлик йилларида Жиззах халқи бошига тушган офат унинг хотирасидан ўчмаган ва ниҳоят, у халқ идеали тантана қилган совет даврининг жонли гувоҳидир.

Булар шоирни юқоридаги манзарага бутунлай бошқача муносабатда бўлишга, уни бадиий типиклик поғонасига кўтаришга мажбур этади. Натижада, ўқувчи «Ойгул билан Бахтиёр» достонининг асосий қаҳрамонларидан бири бўлган Ойгул билан саройда, хоннинг аҳмоқона саволларига жавоб бериш устида эмас, балки жанг майдонида, «ҳақ ва нон» талаб этиб, исён кўтарган халқнинг қаҳрамони сифатида танишади. Ойгул хон қизи эмас. У хон зулмига қарши бош кўтарган халқ қизи. Ойгул хоннинг саволига журъат қила жавоб қайтаргани учун эмас, балки:

Қуллар учун бериб жон,
Хонни ўлдирмоқ учун,
Кўтариб элнинг кучин¹,—

жанг майдонига киргани учун зиндонга ташланади. Шунини алоҳида қайд этиб ўтмоқ керакки, Ойгулнинг ҳаёт йўлига хос бу деталлар қуруқ тавсиф, информацион мисралар орқали эмас, балки «Жамбил деган томонда, жуда қадим замонда» кўтарилган халқ исёнининг маҳорат билан чизилган картинаси фонида, конкрет поэтик подтекст воситасида кўрсатилади:

1 Жамбилнинг золим хони
Кечар элнинг қонида.
Қалбида зўр тугунлар,
Қулларнинг исёнида
Утарди ою кунлар,
Қонга ғарқ бўлиб тунлар.
Чайқар оғриқ бошини,
Очлар тўкиб ёшини

¹ Ҳамид Олимжон, Иккинчи том, 103-бет.

Олишарди куну тун,
 Яланғочлар ҳам бутун
 Берарди майдонда жон —
 Талаб қилиб ҳақ ва нон,
 Асло қўрқмай ўлимдан,
 Уч оларди зулмдан.
 Сира қилмай андиша,
 Чопарди қўлда теша.
 Бирсви ушлаб косов
 Саваларди келса ёв.
 Болгаси бор бирининг —
 Ўлим келмас унга тенг.
 Агар дуч келса шу чоқ
 Афдарарди бўлса тоғ.
 Чўри бўлган отинлар,
 Қул аталган хотинлар,
 Кумушдай сплоқ соқол
 Қўкрагини босган чол,
 Ёш сўдаклар, жувонлар,
 Навқирон паҳлавонлар
 Жон оларди бериб жон.
 Ва қанча-қанча қурбон
 Ётар эди қоқ ерда,
 Танлари бурда-бурда.
 Утиб юзлаб-минглаб йил,
 Бундай тарихни Жамбил
 Кўрмаганди умрида...¹

Ёзувчи умумхалқ тилини қанчалик яхши билса, умумхалқ тилининг битмас-туганмас имкониятларидан қанчалик усталик билан фойдаланса, унинг асари шунчалик гўзал чиқади. Фақат умумхалқ тилини чуқур билиш билангина, ҳаёт тажрибаларини чуқур ўзлаштириш билангина ҳақиқий реалистик асар яратиш мумкин, ҳаётини ҳақиқатнинг реалистик картинасини фақат реалистик тил орқалигина кўрсатиш мумкин. Чунки реалистик тил учун кураш, бадиий асар тилининг соддалиги ва гўзаллиги учун кураш демакдир.

Шу нуқтаи назар асосида «Ойгул билан Бахтиёр» достонидан юқорида келтирилган исён тасвирига ёндашилса, Ҳамид Олимжон поэтик маҳоратининг «сири» ярқ этиб очилиб кетади. У манзарада умумхалқ тилининг руҳига хос бўлмаган биронта ҳам сўз йўқ, сунъий синтаксистик бирикмалар учрамайди, ялтироқ гўзаллик ва санъатпар-

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 102—103-бетлар.

дозликдан асар ҳам кўринмайди. Ҳар бир сўз, ҳар бир мисра, ҳар бир ритмик урғу асосий мақсадга актив хизмат қилади. У ҳам бўлса, халқ исёнининг бадий умумлашган манзарасини яратишдир.

«Ойгул билан Бахтиёр» достонининг тилида бадий умумлаштириш билан бадий индивидуаллаштириш принциплари узвий муносабатдадир. Бунга қаноат ҳосил этиш учун «исёнчи кекса Дархон» билан «Жамбилнинг золим хони» ўртасидаги диалогни эслатиб ўтишнинг ўзидек кифоядир:

Хон:

Қани сўйлагил, Дархон,
Не фойда берди исён?
Кимлар ўлди, ким омон?

Дархон:

— Мен ва қизимдан бошқа
Улмаган қул қолмади,
Кириб шунчалик ёшга
Кўрмоқдим шунча қонни,
Шунча зору фиғонни.
Эл хону монин буткул
Сен ўт ёқиб этдинг қул.
Жамбил эди бир бўстон,
Қилдинг уни гўристон.
Сендай қонхўр золимдан
Қолмасин деб бирор зот
Бош кўтардик, зулмдан
Бўлмоқчи эдик озод.
Лекин бу гал бўлмади,
Аммо тилак ўлмади:
Бир кун сени йиқармиз
Ва қабрга тиқармиз!

Хон билан Дархон ўртасидаги диалог бир хил поэтик размерда еттиликда ёзилган, туроқлар ҳам, қофиялаш системаси ҳам бир. Бироқ шоир бу диалогни шундай синтаксистик—интонацион асосда қуришга муваффақ бўлганки, натижада золим хон билан исёнчи Дархон образи ўқувчининг кўз ўнгида жонли одамдек пайдо бўлади.

Хоннинг сўзларида золим хонга хос дағаллик, тўнглик, сзвол ўрнида буйруқ, сўроқ ўрнида ҳукм интонацияси ҳоким: «Қани, сўйлагил Дархон (!)», «Не фойда берди исён (!)», «Кимлар ўлди, ким омон? (!)». Бу зулм иситмаси «гуп» этиб хоннинг юзига уради ва унинг жирканч маънавий қиёфасини жонлантириб юборади.

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 104-бет.

Дархоннинг сўзларида эса зулм дунёсига бўлган халқ нафратини қалбига жойлаган доно, вазмин, ҳақ кишининг, халқ иродасининг албатта тантана қилажагига ишонган қаҳрамоннинг руҳи барқ уриб туради: «Бир кун сени йиқармиз ва қабрга тиқармиз». Дархон боши қилич остида турган бўлса ҳам, ҳақ гапни барала сўзлашдан қўрқмайди: «Сендай қонхўр золимдан қолмасин деб бирор зот, бош кўтардик, зулмдан бўлмоқчи эдик озод» дейди. Бу сўзларни ўқиган кишида «Турмушда Дархондай кишилар бўлганмикан, шу одам ҳақиқийми?» деган гумонга сира ҳам ўрин қолмайди. Дархон—ҳаёт кишининг типик образидир.

Лекин диққат билан қаралса, хон билан Дархон орасидаги диалогда ҳали айтилмаган сўзлар борлигини сезиш қийин эмас. Бу сўзлар Дархоннинг боши кесилгандан сўнг, унинг гўзал қизи Ойгул томонидан айтилади. Хон Ойгулнинг кўзи олдида Дархонни ўлдиради ва шу замонда, Дархоннинг қони қиличида қотмасдан, Ойгулга яқин келб:

Ерга қадар букилди,
Кўзида хийла кулди:
«Чўри қиз, энди менга
Хотин бўлурсан», деди.
«Ҳашаматли саройга
Отин бўлурсан», деди¹.

Ўқувчи дostonнинг асосий қаҳрамони Ойгул билан ана шундай драматик ситуацияда танишади. Золим ва маккор, қотил ва мунофиқ хоннинг ҳаракатларидан Ойгул даҳшатда: исён қилич ва қон билан бостирилган, отасининг қони азиз тупроқни бўяди, золим хон қаршисида—якка ўзи. Лекин Ойгул ўзини йўқотмайди. Ахир у халқнинг иродаси ва кучини, халқнинг нафрат ва ғазабини ўзида мужассамлаштирган образ-ку. Шунга кўра, Ойгул халқ қаҳрамонларига хос бардош билан бошига тушган фожиани қарши олади, отасининг сўзини ва ишини ишонч билан давом эттиради:

Қўзғолон қилиб ўлган
Шунча қуллар номидан
Нафратим бордир санга.
Ўзинг ўйлаб кўр танга:
Сен одам эмас-ку сан,

¹ Ҳамид Олимжон, Иккинчи том, 104—105-бетлар.

Ҳайвондан ҳам паст-ку сан.,
Тақдирим ёр бўлса-ю,
Фуркат қулай келса-ю,
Сени агар ўлдирсам,
Таниннга ханжар урсам;
Дунёда энг бахтиёр,
Одам бўлардим номдор¹.

Исёнчи қизнинг қасос руҳи-ла лиммо-лим сўзларидан хон ғазаб ўтида ёнади ва Ойгулни зиндонга—«қабрдай кўрқинч ўра»га солади.

Халқ поэтик асарларидаги реалистик, илғор ғояларни меҳр билан ўстирган Ҳамид Олимжон «Маликаи Ҳуснобод» эртагининг кейинги эпизодларига ҳам, «исён картинаси»нинг мантиқи талаб қилган даражада ижодий муносабатда бўлган. Натнжада эртактаги кўп эпизодлар («Таъбирчи» ва Вазир билан алоқадор бўлган воқеалар) дostonдан ўрин ола билмаган, уларнинг ўрнига янги образ—саройда хизмат қилиб юрган кекса қул Тарлон образи яратилган. Дostonга қул Тарлон образини олиб киришдан мақсад, биринчидан, асарнинг демократик тенденциясини кучайтириш бўлса, иккинчидан, унинг оптимистик пафосини бўрттириб кўрсатиш, яъни Дархонни ўлдириш ва Ойгулни зиндонга ташлаш мумкин, минглаб кишиларни қиличдан ўтказиш мумкин, лекин бутун халқнинг ишончини ўлдириш, халқ орзу-умидларининг кулини кўкка совуриш асло мумкин эмас, деган фикрни махсус таъкидлаб ўтишдир. Шу сабабли, халқ оптимистик пафосининг жонли ифодаси бўлган Ойгулни зиндондан хоннинг вазирин эмас, балки қул Тарлоннинг озод қилиши табиийдир, албатта. «Исён картинаси»нинг мантиқи шуни талаб этар эди.

Фақат аниқ мақсадгина аниқ ифодани яратиши мумкин. Аниқ мақсад бўлмаган ерда аниқ ифодага ўрин ҳам йўқ. Ёки аксинча, ифодадаги нуноқлик аниқ мақсаднинг парда остида қолиб кетишига сабабчи бўлур. Бу икки нарса узвий муносабатда бўлгандагина ёзувчининг асари маҳорат касб этади, ёзувчининг асари ғоявий жиҳатдан ҳам, бадий жиҳатдан ҳам юксак поғонага кўтарилади.

Шу жиҳатдан «Ойгул билан Бахтиёр» дostonининг ҳар бир эпизоди катта аҳамиятга эга. Бу Ойгулни зиндондан қутқарган Тарлоннинг сўзларида яна бир марта кўрилади:

Қизим, сени золим хон
Ўлдиражак беомон.

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 105-бет.

Мен сени қутқармоққа
 Олиб келдим бу ёққа.
 Фақат не ҳам қилардим,
 Нима қила билардим?
 Мен ҳам қулман, қанотим
 Сеникидай қирқилган,
 Менга ҳам ўша золим
 Қилар ишини қилган.
 Шунинг учув ўч олиб,
 Бу ишини бузаман,
 Сени сандикқа солиб,
 Дарёга оқизаман.
 Агар ўлмасанг, бирев,
 Сув бўйида қилиб ов,
 Сенга дуч келиб қолур,
 Сувдан чиқариб олур.
 Бир кунингни кўрарсан,
 Уйнаб-кулиб юрарсан!¹

Мақсад аниқ бўлгани учун ифодада ҳам сохталик йўқ. Қора кунда Ойгулга қайғудош бўлган қул Тарлоннинг фақат шу руҳда, шу тилда сўзлаши, шундай ҳаракат қилуvingина бадий реалликни таъминлаши мумкин эди. Унинг сўзларида аччиқ ҳақиқатнинг юзига бардош-ла қараш («Мен ҳам қулман, қанотим сеникидай қирқилган»), бу аччиқ ҳақиқатни туғдирган ёмонлик дунёсига нисбатан ўт-ли ғазаб («Менга ҳам ўша золим, қилар ишини қилган») қул Тарлон образининг («Юзида минг йиллик доғ» акс этган кишининг) характериға хос ва мос руҳ маҳорат билан берилган. Фикр ва ҳаракат—образнинг асосидир.

Бу каби типиклаштириш масаласи «Ойгул билан Бахтиёр» достонининг бутун композицион чизиги бўйлаб давом этади: шоир ҳар эпизод, ҳар деталь ва мисранинг типиклиги учун курашади; изчиллик билан достоннинг ғоявий йўналишини тасодифий, бадий ҳақиқатга ёт нарсалардан тозалай боради. Бунинг далили сифатида, юқорида келтирилган параллелларни тўлдирувчи, Жаржоннинг даласида, дарёнинг ёқасида ўтин териб юрган чол билан боғлиқ эпизоднинг «Маликаи Ҳуснобод» эртагида ва «Ойгул билан Бахтиёр» достонида қандай тасвир этилганлигини олиб кўриш мумкин.

«Маликаи Ҳуснобод» эртагида ҳикоя қилинишича, Жаржон шаҳри хонининг буйруғи билан ўтин териш учун

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 106—107-бетлар.

(1) далага чиққан бир чол дарёда оқиб келаётган сандиқни тутиб олади. У сандиқни очиш учун бор кучини сарф этади, лекин сандиқ очилмайди. Ниҳоят, тоқати тоқ бўлган чол ўроқ солиб сандиқни тешади ва унинг ичида ётган «Маликан хубон... хусни жамолда баркамол» қизни кўриб, хаёлга чўмади: «...Менинг бир қиз билан нима ишим бор. Ўтин олиб борсам, подшо бир танга беради,— қизни олиб борсам, ҳеч нарса бермайди. Яхшиси шуки, уни яна дарёга ташлайман...» У ўйлаб-ўйлаб бу қароридан кечади ва қизнинг илтижоларига қулоқ солмай («Эй ота, сандиқдан чиқариб олсанг, мен сени кўп бадавлат киши қилардим...»), сандиқнинг тешигини беркитиб, «...бу сандиқни шаҳарга олиб бориб сотаман, сандиқда нима бор, нима йўқлигини ҳеч ким билмайди» деган фикр билан бозорга қараб йўл солади. Бозорда чол подшонинг қўлига тушади: «Эй чол,— дейди подшо,— қани келтирган ўтининг? Мен сени ўтин олиб келгин десам, сен бировнинг уйини уриб, сандиқини олиб келибсан!» Чол оғиз очишга ҳам улгурмайди—унинг тани икки нимта қилинади.

«Маликан Хуснобод» эртагидаги бу эпизод «Ойгул билан Бахтиёр» достонида нечук ифодаланган?

Даставвал, ўтинчи чолнинг образига аниқлик киритилган: дostonда тасвирланишича, чол, хоннинг буйруғи билан тасодифан, ўтин териш учун далага чиқиб қолган шахс эмас, балки доимо ўтин териб тирикчилик ўтказадиган қашшоқдир:

Жаржоннинг даласида,
Дарёнинг ёқасида.
Бир чол ўтин терарди,
Доим шунда юрарди¹.

Демак, чол—оддий халқ вакили, қашшоқ турмушнинг азоб-уқубатлари остида эзилган одам. Модомики шундай экан, у кишиларнинг фожиасига, хусусан, Ойгулнинг фожиасига эртақдагидек енгилтаклик, худбинлик билан қарамаслиги керак. У меҳнаткаш халқ вакилларига хос фазилатларни ташувчи кишининг образини гавдалантириши лозим. Бадий реализм шуни тақозо этади:

У бир кун жуда ҳорди,
Озгина тин олгали,
Бир оз эркин қолгали
Дарё лабига борди.

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 108-бет.

Ва шу чоқда қари чол,
 Бир нарса кўриб қолди;
 Ҳовлиқиб бўлди хушҳол,
 Қаққайиб туриб қолди.
 У йўқ эди ўзида:
 Бир сандиқ сув юзида
 Лопиллаб келар эди,
 Тўлқинда елар эди.
 Олмайин икки кўзин,
 Ечина солиб дарҳол
 Сандиқ кетидан ўзин
 Дарёга ташлади чол.
 Бирпасда тутиб олди,
 Қирғоқ сари чиқарди,
 Сандиқни очмоқ учун
 Сарф этди бутун кучин.
 Сира оча олмади,
 Тоқати ҳеч қолмади.
 Энг сўнгра ўроқ солди,
 Тешди-ю, ҳайрон қолди...
 «...Сўйласанг-чи, ҳой одам,
 Нега ҳеч урмайсан дам?»—
 Дея чол қизга айтди,
 Ойгулдан жавоб қайтди:
 «Агар сандиқни ёрсанг,
 Омон-эсон чиқарсанг,
 Сенинг қизинг бўлурман,
 Жуда ҳам бой қилурман».
 Ташвишга солиб бу ҳол,
 Жуда ҳайрон қолди чол,
 Лекин ҳеч ишонмади,
 Кўнгли гапга қонмади.
 «Эл олдида очай,— деб,—
 Ёмон бўлса қочай», деб,
 Сандиқни кўнгли содда
 Бозорга олиб кетди,
 Кун бўйи терган ҳамма
 Утини қолиб кетди¹.

Бу шуни кўрсатадики, Ҳамид Олимжон «Эртақ»нинг сюжет линиясига ортиқча ўзгариш киритмоқчи эмас. «Достон»да ҳам бир чол дарёда оқиб келаётган сандиқни тутиб олади, уни ўроқ солиб тешади, унинг ичида тирик одам

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 109—110-бетлар.

борлигини кўриб ташвишга тушади ва ниҳоят, сандиқни кўтариб бозорга йўл солади. Лекин шоир «Эртак»даги материалга бадий реализм принципларига содиқ санъаткор позициясида туриб ёндашгани учун, «Эртак» мазмунининг талқини бутунлай бошқача руҳ касб этган. Натижада, «Эртак»даги чол билан «Достон»даги чол ўртасида катта фарқ келиб чиққан. Дарёда «лопиллаб» оқиб келаётган сандиқни кўриб «қаққайиб» қолган, кун бўйи терган ўтинини унутиб, сандиқни «эл олдида очай,—деб, ёмон бўлса қочай», деб бозор сари йўл олган содда чолнинг психологиясида, хатти-ҳаракатларида худбинликдан, манфаатпарастликдан асар ҳам йўқ.

Ҳамид Олимжон чол образини шундай тасвирлаш орқали халқ фожиасининг яхлит картинасини кўрсатишга интилади. Чунки подшо тўғри ва соддадил чолнинг бошини кесади:

Бозорда қари чолни
 Ўғри дея тутдилар,
 Ура-сура шўрликни
 Подшо сари элтдилар.
 Подшо ҳам ғазаб билан
 «Бу нима» деб сўради,
 Соқчинлар бир гап билан
 Атрофини ўради.
 Қўрқди, ўлкаси тўлди,
 Секин: «билмайман», деди.
 Чолнинг тили тутилди,
 Бўздай оқарган эди.
 Сўнг подшо қиличини
 Яланғочлаб бир солди.
 Бечора чолнинг тани
 Шу он бекалла қолди.¹

Ҳамид Олимжон ана шундай ғоявий ва бадий изчиллик билан ёмонлик дунёсига қарши қатъий кураш олиб борган ва барча азоб-уқубатларга бардош бериб ғалаба қозонган халқ тарихини—мардлик достонини яратди.

Ойгулни хонлар ўлдиролмайдилар. У дарёда оққанда ҳам, балиқ томонидан ютилганда ҳам тирик қолади: Ойгул, Бахтиёр ва Бунёд ўлим ўлдирмайдиган—ўтга солса куймас, қилич солса чопмас, душман ўқи ўтмас қаҳрамонлардир. Чунки бу қаҳрамонлар халқ иродаси ва қудрати-

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 110-бет.

нинг тимсолидир. Халқ продаси ва қудратини эса енгил—синдириш асло мумкин эмас. Шунга кўра, Ойгул ва Бахтиёр ёмонлик дунёсининг бошини мажақлайдилар, Бунёд эса халқ жаллодларни:

Қиличдан ўтказмоққа,
Улимга ютқизмоққа¹—

қасам ичиб, саройдан чиқиб кетади.

Хуллас, халқ эпик асарларининг мотивлари асосида ёзилган «Ойгул билан Бахтиёр» ва «Семурғ» дostonлари фақат Ҳамид Олимжон ижодининггина эмас, балки умуман ўзбек совет поэзиясининг ҳам катта ютуғидир.

«Хуллас, Ҳамид Олимжон ўзбек совет адабиётининг,— деган эди заҳматкаш олим Ҳоди Зариф,— шу жумладан, ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг ривожланишига бебаҳо ҳисса қўшган, уни камситувчи унсурларга ўз вақтида қақшатқич зарба берган оташин шоир, йирик жамоат арбоби, кўзга кўринган жонкуяр олим эди. Унинг хотираси ҳеч вақт унутилмайди, адабиётимиздаги жўшқин фаолияти ўзидан кейинги адабиёт аҳлларига ҳаммавақт ибрат бўлиб қолади».

4

«Зайнаб ва Омон» поэмаси Ҳамид Олимжоннинг Улуғ Ватан урушидан бурунги ижодий фаолиятининг синтезидир. Бу поэма ўзбек совет поэзиясининг, тахминан, йигирма йиллик тараққиёт йўлини ўз ичига олган социалистик реализмнинг қудратини ўзбек ҳаёти материаллари асосида яна бир бор исботлаган асардир.

Поэманинг заминида конкрет ҳаётий воқеа ётади: Совет ҳукумати 1935 йилда ўзбек пахтакорларининг бир гуруҳини орден ва медаллар билан мукофотлаган эди. Шуллар қаторида, оддий ўзбек қизи Зайнаб Омоновага ҳам колхоз далаларидаги садоқатли меҳнати учун олий мукофот—Ленин ордени берилган. Зайнаб Ленин ордени олиш шарафига эга бўлган биринчи ўзбек қизларидан эди.

Зайнаб ким эди ва ким бўлди?

«Айиқ катагига ўхшаган пастак бир уйда уч аёл киши турар эди.... Уй бутун қишлоқда ҳеч кимнинг оёқ изи тушмайдиган бир отага ўхшайди. Уйдан фақат бир қари кампир эрта билан чиқади-да, кечқурун нималарнидир ел-

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 188-бет.

касига ортиб қайтиб киради. Иккита қиз бола кампир-ни қаршилайти ва одатдагидай унинг кўтариб келган нарсасини титкилай бошлайти.

53 яшар кампир ва унинг икки ёш қизи (шулардан бири Зайнаб—С. А.) шу уйда гадоиларча кун кечирадилар. Кампир бир нарса топиб келган куни, бу уйда катта тўй бўлади, уларнинг қоринлари тўйиб, қайгулари кетгандай. Бирон нарса тополмаган куни кампирнинг ўзи ҳам уйга жуда қийналиб киради»¹.

Коммунистик партия ва Совет ҳукумати Зайнабни, Зайнаб оиласига ўхшаган миллионлаб меҳнаткашларни «айиқ катагига ўхшаган уйдан», очлик ва яланғочликдан шод ва бахтиёр ҳаётнинг катта йўлига олиб чиқди, уларни янги социалистик турмушнинг актив қурувчиларига айлантирди.

Оддий ўзбек қизининг ҳаёт йўли — унинг колхозда ўз бахтини топиши, мактабда ўқиш имкониятига эга бўлиши, «Ернинг бағрида бўлган бутун бойликларни уйга ташийлик. Одам ҳаммомга кирса тозариб, яшаради. Ер ҳам одам. Яхши ишлаб, яхши парвариш қилинса, унинг ҳам қаймоғи бетига чиқади»² каби онг даражасига кўтарилиши, Москвага бориши ва орден олиш шарафига эришиши каби ҳодисалар мисолида совет тузумининг буюк қудрати, эксплуататорлар тузуми даврида турмушнинг тубанлигига ташланган меҳнат кишиларига озодлик ва саодат бахш этган социалистик жамиятимизнинг улуғворлиги, совет кишиларининг ҳаёти учун, айниқса, колхозда катта кучга айланган совет хотин-қизлари учун типик бўлган воқеа ўзининг ёрқин ифодасини топган эди.

Бу типик воқеанинг моҳиятини ўз вақтида англаган ва совет кишиларини бутун улуғвор фазилатлари билан кўрсатиб беришни ўз асарларининг асосий мақсади деб билган Ҳамид Олимжон 1936 йилда Зайнаб Омонова билан учрашади, унинг ҳаёт йўлларини синчиклаб ўрганишга киришади ва даставвал, «Зайнаб» сарлавҳаси остида очерк ёзади. Зайнаб Омонованинг биографиясини ҳикоя қилувчи бу очеркни яратиш жараёнида шоирда янги ижодий ният туғилади: у 1937 йилнинг бошларида — ҳаётининг гоят қийин кунларида йирик поэтик асар устида иш бошлайти.

«Зайнаб ва Омон» поэмаси икки йил давом этган (1938

¹ Ҳамид Олимжон. Зайнаб. «Нишондор комсомол», Тошкент, Ўздавнашр, 1936, 15—16-бетлар.

² Уша тўплам, 53-бет.

йилнинг 6 декабрида тугалланган) тинимсиз ва оғир ижодий меҳнатнинг мевасидир. Шоирнинг ўқувчилари бу поэма билан биринчи марта 1938 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилган «Зайнаб ва Анор» деган парча орқали танишдилар (шу парча «Зайнаб ва Анор» дostonидан) номи остида «Бахт» тўпламига ҳам киритилган), 1940 йилда эса поэма эслатилган журналда тўлалигича босилди ва шу йили, Улуғ Ватан уруши арафасида алоҳида китобча ҳолида нашр қилинди¹.

Поэма устида олиб борилган мунозара ва муҳокама ларни яқунлаб, «Ўртоқ Ҳамид Олимжон,— деб ёзган эди республикамиз партия органи «Қизил Ўзбекистон»,— ўзининг бу асарида ҳозирги йигит-қизларимизни, айниқса, уларга хос янги, социалистик онг, янгича ишқ-муҳаббатни бадий образларда ҳаққоний кўрсатиб берган.

Бу асар ёзувчининг янги ижодий муваффақиятидир². Ҳамид Олимжоннинг бу поэмаси 1940 йилдан бошлаб ўзбек совет поэзиясининг асл асарлари қаторида ўқув хростоматияларидан мустаҳкам ўрин олди, қайта-қайта нашр қилинмоқда. Рус тилига таржима қилиниши ва 1943 йилда, Улуғ Ватан уруши даврида «Новый мир» журналида³ нашр этилишининг ўзиёқ поэма ҳаётйилигининг ёрқин исботидир.

Инсон деган буюк тушунча билан боғлиқ бўлган барча нарсалар немис-фашистлари томонидан оёқ ости қилинган Ватан уруши кунларида, Иттифоқимиз китобхонлари Ҳамид Олимжоннинг чин ва гўзал инсоний муҳаббат ҳақидаги поэмасини мамнуният билан қўлларига олдилар⁴, чунки унда совет кишилари учун энг азиз тинч турмуш ва ярагувчи ижодий иш тўғрисидаги, шоирнинг меҳнаткаш ўлкаси—серқуёш Ўзбекистон ҳақидаги юрак куйлари янгарар ва бу куйлар муқаддас озодлик учун фашизм дунёсига қарши ҳаёт-мамот жанглари олиб бораётган совет халқини ватанпарварликнинг чексиз намуналарини кўрсатишга чақирар эди⁵.

¹ Ҳамид Олимжон. «Зайнаб ва Омон». ЎзССР бадий адабиёт нашриёти, 1940, Тошкент.

² Юсуф Султон. «Зайнаб ва Омон», «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1941 йил, 11 март.

³ Ҳамид Алимджан, «Зайнаб и Аман», Поэма, «Новый мир», 1943, № 10—11, стр. 48—60.

⁴ К. Зеленский. Предисловие к поэме «Зайнаб и Аман», Изд. «Советский писатель», 1943, стр. 53.

⁵ Проф. В. Жирмунский. Ҳамид Алимджан. «Зайнаб и Аман». Поэма. «Правда Востока», 8 августа 1943 г.

Жаҳон адабиёти тарихида икки ёш қалбнинг пок ва оташин севгиси ҳақида ёзилган асарлар анча. Шулардан «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ромео ва Джульетта», «Тоҳир ва Зухра» каби жаҳон адабиёти дурдоналарини эслашнинг ўзиёқ, бу тема барча замонлар ва асарлар ёзувчиларининг ижодидан нақадар кенг ўрин олганлигини кўрсатур. Бу асарларда икки ёш қалб севгисини поймол этган қадимги ҳаётнинг фожиаси ҳақида, «одам одам учун бўри» бўлган жамиятда инсон трагедияси ҳақида, жудолик ва ўлим ҳақида сўз боради.

Ҳамид Олимжон эса совет даврининг шоиридир. Унинг «Зайнаб ва Омон» поэмасида буюк куч—инсоний гўзаллик жамол кўрсатган даврнинг шод ва бахтиёр совет ёшлари гўзал ҳаётининг нафоси куйланади:

Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон
Севгисидан бир янги дoston,
Бир зўр оташ, бир зўр аланга
Икки қалбга туташгани рос.
Бир севгиким жон берур танга,
Ҳам Зайнабу Омонларга хос.
Бу севгида йўл бошлар вафо,
Ҳам вафони емирмас жафо,
Бунда асло қора кун йўқдир,
Бунда мотамсаро тун йўқдир.
Хазон қилмас Зайнабни замон
Ва оташда ўртаммас Омон.
Туши эмас, балки ўнгида
Дилдорини кўрар бегумон;
Бир қиссаким, бунинг сўнгида
Севишганлар топишгусидир,
Жонлар жонга ёпишгусидир.¹

Бу «Кириш»нинг сиқик, сермазмун мисраларида поэманинг ғоявий йўналишига доир барча фикрлар зўр истеъдод билан изҳор қилинган: шоирнинг асосий мақсади давримиз ёшларининг типик образини яратиш, уларга, «Зайнабу Омонларга хос» севги ҳақида «бир янги дoston» ёзишдир. Шунингдек, «Кириш»дан поэманинг лиро-эпик характерини англаш ҳам қийин эмас. Бинобарин, поэмада воқеликнинг эпик тасвири, қаҳрамонлар характерини очиб

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 127-бет.

берувчи тавсия, сюжет авторининг эмоционал муносабати билан узвий боғлиқ ҳолда ифодаланеди, яъни авторнинг ўзи поэманинг бош қаҳрамонларидан биридир. Биз, унинг воқеликка бўлган лирик муносабати ва лирик кечинмалари орқали ҳаёт картиналарини янада чуқурроқ ҳис этамиз, поэмада куйланган меҳнат романтикаси ва юксак инсоний сезгиларга тўла ишонч ҳосил этамиз. Ҳаёт ва меҳнат эстетикасининг бу каби реал бадий ифодаси ҳар бир китобхонни гўзал романтик туйғулар сари етаклайди.

Бизнинг ҳаётимиздаги романтизм, демак, адабиётимиздаги романтизм ҳам ижодий меҳнат соҳасидаги ғалабаларимизнинг, истиқболга—коммунистик келажакка бўлган ишончимизнинг самарасидир. А. М. Горький совет адабиётидаги романтизм—воқелик (реальность) романтизми деган фикрни илгари сурган эди. Воқелик романтизмни кўрсатмоқчи бўлган ёзувчи аввал ҳаётга коммунистик партиявийлик нуқтаи назаридан қарай билиши, четдан кузатувчи эмас, балки коммунистик ҳаёт қуришга бевосита иштирок этувчи ижодкор бўлиши лозим. Акс ҳолда, ҳар қандай кучли талант ҳам сўнади, юксак савиядаги асарлар яратилмайди.

Агар шу мезон билан «Зайнаб ва Омон»га ёндашилса, унинг кенг кўламдаги халқчиликка асосланган социалистик реализм заминиде турувчи романтик поэма эканига ҳеч шубҳа қолмайди. Бунга эришувда босиб ўтилган катта ва оғир ижодий йўл «Комсомол келади», «Мустақиллик бизга берилган», «Шоҳмардон», «Ота ҳаётидан» ва «Икки қизнинг ҳикояси» каби поэмаларни яратиш даврида орттирилган меҳнат тажрибаси, А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтовнинг йирик асарларини чуқур ўрганиш, Алишер Навоий дostonлари устида олиб борилган илмий-ижодий иш ўз натижаларини кўрсатди. Айни вақтда, Ғафур Ғулomнинг талантли асари «Кўкан» (1930—1933), Ойбекнинг «Темирчи Жўра» (1933), «Уч» (1932—1933) поэмалари ва Уйғуннинг «Жонтемир» (1931—1935) дostonининг кучли ҳамда кучсиз томонларини танқидий таҳлилдан ўтказиш «Зайнаб ва Омон»нинг муваффақиятини таъминлашда маълум роль ўйнади. Шу сабабли, «Зайнаб ва Омон» ўзбек совет поэзиясининг 1940 йилларгача бўлган ижодий йўлининг синтезидир, деган фикр ўртага ташланса, хато бўлмаса керак.

Санъаткор ўз даврининг илғор ғоялари билан қанчалик кучли боғланган бўлса, ҳаётни шунчалик теран тасвирлаш имкониятига эга бўлади, фақат илғор ғоя билан мукамал шакл уйғун бўлгандагина, санъат асари юксак бадий

моҳият ~~наиб~~ ~~этади~~. Чунки фақат ҳаёт чашмасидан олинган ғоявийлик ~~ҳақиқий~~ ~~карактар~~ конфликт ва воқеликларгина ўқувчини мафтун қила олиши мумкин. Чунки фақат ҳаётий фактларни санъат ҳақиқати даражасига кўтариш билангина кишиларимизнинг типик образларини яратиш, барча даврлардаги ~~ёвуз~~ кучлар, жумладан, капитализм туғдирган мараз ва иллатлардан халос бўлган характер, хулқ ва одат эгаларининг ижобий бадий образларини гавдалантириш мумкин. Бусиз санъат йўқ. Бусиз ҳаётимиздаги гўзаллик идеали ва ҳақиқат эстетикасини кўрсатиш имкони йўқ.

Материалистик эстетиканинг бу талабларига жавоб берадиган асар яратишда Ҳамид Олимжон қаршисида қийин вазифалар турар эди. Шулардан бири Зайнаб образининг прототиби ҳаётдан олинган биографик материаллар билан ўралашиб қолмаслик, балки у материалларни бадий умумлашма даражасига кўтариш, ўнлаб-юзлаб Зайнабларнинг ҳаёт йўли учун типик воқеалар асоида ижодий бадий образни вужудга келтириш эди. Бунинг учун Зайнаб образининг прототиби ҳаётига партиявий кўз билан назар ташлаш, Зайнаб яшаган воқеликка тарихан ёндаша билиш, воқеликдаги эскилик билан янгилик ўртасидаги курашга диалектик асосда қарай билиш, ҳаётдаги илғор революцион анъаналарнинг ғалабасини кўра билиш керак эди. Бунинг учун кишиларимизнинг маънавий қиёфасида, кишиларнинг ўзаро муносабатларининг мазмунида фақат социализм туғдириши мумкин бўлган янги хислатларни— коммунистик ғоявийлик, оташин совет ватанпарварлиги, чин дўстлик, курашчан гуманизм ва бошқа фазилатларни социалистик реализмнинг юксак чўққисидан пайқай билиш шарт эди. Ниҳоят, асарнинг ғоявий мазмунига мос бадий форма, асар қаҳрамонларининг руҳига хос бадий воситалар топа билиш лозим эди. Чунки ғоядан ажралган композиция ҳақида, композиция билан боғланмаган образ ҳақида, образли бўлмаган сўз ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас: бадий адабиётда ғоя, композиция, образ ва сўз диалектик бирликнинг ифодасидир. «Зайнаб ва Омон» поэмасининг кучи ҳам шундаки, унда шоир ана шундай диалектик бирликка эришган; асарнинг композицияси, ҳар бир строфада ишлатилган воқеанинг ривож асосий мақсадга—бахт ва шодлик ҳақида поэма яратиш мақсадига тўла бўйсундирилган. Буни поэманинг биринчи бўлимида ~~ноқ~~ пайқаш мумкин. Унда ғамга бегона бўлган ҳаёт баҳори куйланади: илғор совет қизи Зайнабни етиштирган

...элнинг мисли йўқ,
 Зайнаб ўсган ол бахтга тўлиқ,
 Буни кўрган тес бўлар банда,
 Буни инсон бир қур кўрганда
 Юрагида ҳеч армон қолмас,
 Бунга жаннат тенглаша олмас,
 Бунда қўшиқ айтган ариқлар
 Қаршисида парилар йиғлар,
 Қушларининг нағма-навоси,
 Водийларнинг мармар ҳавоси,
 Эрта баҳор очилган лола,
 Қоялардан учган шалола,
 Бинафшалар, ранго-ранг гуллар,
 Шиша каби зангори кўллар,
 Ҳамшиалик дилтортар кўклам
 Ва табиат тўқиган гилам;
 Қорга чўмган ҳайбатли тоғлар,
 Шарқираган даво булоқлар,—
 Ҳаммаси бор, ҳаммаси маъмур..
 Бунда ерга ойдан тушган нур
 Салқини тунда ўзи бир қуёш,—
 Чўмилади унга тоғу тош.
 Новдаларда туғилган куртак
 Ҳар кун тўқир янги бир эртак.
 Бунда ҳамма, ҳамма нарса бор,
 Бунда қизга толе бўлар ёр.
 Бунда орзу қозонади от,
 Бунда севги ёзади қанот,
 Қўзгатади қиз ҳавасини,
 Чиройига ранг беради гул;
 Бунда қизга севги дарсини
 Ўқитади энг аввал булбул,—
 Зайнаб шунда туғилган эди,
 Шунда тўлиб етилган эди¹.

Бу миллий ифтихор руҳи билан суғорилган манзарадаги ҳар бир мисра бутун бир картина даражасига кўтарилган. Истаган мисрани олманг — «Водийларнинг мармар ҳавоси» ё «Қоялардан учган шалола»ними, «Шиша каби зангори кўллар» ёки «Бунда ерга ойдан тушган нур салқини тунда ўзи бир қуёш, чўмилади унга тоғу тош» ними—ба-ри бир Ватан романтик манзарасининг турли кўринишла-

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 128—129-бетлар.

ри ўз яхлитлиги билан, содда, гўзал самимияти билан, тегран поэтик сезгиларга бойлиги билан кишини мафтун этади. Шуни қайд қилиш шартки, булар фақат «пейзаж учун» эмас, балки поэма қаҳрамонларининг образини очиш учун бениҳоя зарур. Бинобарин, шонли Коммунистик партиямиз раҳбарлиги остида озод ва бахтиёр ҳаётга эришган халқнинг ижодий қудрати ҳар қандай мўъжизалар яратишга қодир. Шунга кўра, Зайнаб, Омон ва улар атрофидаги кишиларнинг

Агар бири ёйса қулочин,
Парвоз қилар кўкларда лочин,
Ҳаводаги қушларин тутар,
От чопганда яшиндан ўтар,
Ғоз сингарин қўнар кўлларга,
Сув оқизар саҳро, чўлларга,—
Ҳаммаси ҳам қиличдай ўткир,
Ҳаммаси ҳам Рустам каби зўр².

Улар бу куч, қудрат ва ишончга «яратувчи эркин, озод иш», «даладаги осуда турмуш», «колхоздаги... қайноқ ҳаёт» орқали эришганлар. Меҳнат азоб ва уқубат бўлган даврлар, елкадан нафас олиб кетмон чопган кезлар абадий унутилган. Бизнинг давримиздаги меҳнат маънавий категориядир. Меҳнат қучоғида кўклам каби кўкарган жонлар:

Ғам билмаган кулар юлдузлар
Овоз қўйиб қўшиқ айтади.
Зайнаб билан хушчақчақ Ҳури,
Адол билан яллагин Нури,
Асал билан ўйинчи Сора,
Сурма билан қувноқ Рухсора,
Сарви билан дуторчи Гулнор,
Қундуз билан Суқсур ва Анор
Бирга-бирга қайтади хандон²,
Бирга чақчақ қилади чандон³.

Чунки эксплуататор синфлар батамом тугатилган, ҳар қандай зулм мутлақ битирилган, Коммунистик партия ға

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 130—131-бетлар.

² Даладан.— С. А.

³ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 135-бет.

Совет ҳукумати кишиларимизнинг доимо ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш учун тинмай гамхўрлик қилаётган бизнинг мамлакатимизда меҳнат қаҳрамонлик ишига, виждон ишига айланган. Шунинг учун ҳам куни билан колхоз далаларида меҳнат қилган

Одамларнинг ҳаммаси тоғдан,
Тоғ бағрида бўлган улоғдан
Қайтган каби тўла ва тўда,
Сўзлашарлар ҳар бир тўғрида!
Гўё байрам, гўё янги йил,
Тарқалгандай гўёки сайил
Келардилар гурас ва гурас,
Бари эркин оларди нафас.

Хўш, поэмадан олинган бу манзараларда қандай «сир» бор? Шоир қандай мақсадни кузатмоқда? Улардаги «сир» ва шоир мақсадини билмоқ учун яна шу манзараларнинг ўзига мурожаат қилиш керак бўлади.

Биринчи манзарада бахтиёр ўлканинг гўзал пейзажи чизилган эди. Лекин бу пейзаж ўз ҳолича гўзал нарса эмас. У совет кишиларининг озод ҳаёти ва меҳнати билан гўзалдир. Шунга кўра, иккинчи ва учинчи манзарада тоғни урса толқон қилувчи йигитлар, кўклам каби кўкарган қизлар ҳақида гап кетади. Тўртинчи манзарада эса бу ҳол бутун халқнинг енгилмас қудрати ва ижодий кучининг ифодаси даражасига кўтарилди, яъни қуруқ тасвир орқали эмас, балки таърифий-тасвирий йўл билан (бунда автор интонацияси ва сўзларни танлашдаги бадий сизги катта роль ўйнайди), воқеа ва образлар ҳалқаси яратилади: фикрий изчиллик, аниқ бадий таъриф ва композиция динамика равишда ривожланиб бир бутунликни ташкил этади. Натижада шоир, биринчидан, коммунизм қураётган совет халқининг қудратини кўрсатишга муваффақ бўлса, иккинчидан, поэма қаҳрамонларининг кечмиш ва кечирмишларини, ҳаракат ва қилиқларини тасвирлашга яхши замин ҳозирлайди; энг қийин масалани ҳал этишга киришади. Чунки: «Ёзувчи учун энг қийин масала ўз қаҳрамонларининг ҳаракат ва қилиқларини тасвир қилишдир. Шу билан бирга бу ҳаракат ва қилиқларни шундай тасвир қилсинки, китобхон асарни ўқиганда қаҳрамоннинг шу

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 135-бет.

пайтда ҳақиқатан ҳам шундан бўлакча ҳаракат қилиши мумкин эмаслигига ишонсин»¹. Бунинг учун Ҳамид Олимжон яна ҳаётга мурожаат этади ва Зайнаб Омонова ҳақида ёзилган документал очеркдан бир эпизодни асос қилиб олади.

«...Пайшанба кун кечқурун Юнус отанинг эшигини биров тақиллатади. Эшикни чиқиб очган Зайнаб эди. У ўзининг поччасини кўрди:

— Эрта бизни кига бор. Опанг айтиб юборди.— У жавобини кутмасданоқ орқасига қайтди.

Эрта билан туриб, Зайнаб опасининг уйига борди:

— Айтиб юборган экансиз.— Зайнаб опасининг юзига қаради.

Иккови айвонга ўтирдилар...

— Омон деганини танийсанми?

— Танийман,— Зайнаб тортинмасдан жавоб берди.

— Уша билан нима қилдинг?— Соранинг жаҳли кўтарилиди.

— Ҳеч нарса!— Зайнаб яна дадил жавоб қайтарди.

— Ҳеч кимдан рухсатсиз кўчадан топиб, тегиб кетаверсанми?— Сора ғазаб билан Зайнабга қаради.

— Нима?!— Зайнаб чўчиб кетди ва опасига қаттиқ тикилди.— Ҳали ҳеч ундай гап йўқ. Гап шунақа бўлса тегишим ҳам турган гап.

— Ахир бирга юрар эмишсан-ку!

— Тўғри, мактабдан бирга қайтган вақтларим бўлган.

Лекин сен айтган гаплар ҳаммаси ёлғон.

— Очиқ кунда, етти ёт бегона бўлган одам билан эргашиб юрганинг, нима қилганинг ахир?— Сора яна ўт олди.

— Энди нима дейсан?— Зайнаб опасига тикилди.

— Бузилиб кетибсан, Омон билан юрма дейман. Поччанг амакисининг ўғли бор. Сани ўшанга бераман.

— Эрга тегадиган менми, сен?— Зайнаб тикилди.

— Сен, лекин мен бераман.— Сора қатъий айтди...

Шу ҳодисадан бир ҳафта ўтгандан сўнг Зайнаб билан Омоннинг тўйи ҳақида хабар тарқалди. Зайнаб билан Омоннинг топишиши ҳаммани ажаблантирди. Уларнинг ўртасида совчи юрмади. Ҳеч қандай эски исми-расм бўлган эмас. Комсомол комитетининг секретари уларни ЗАГСга эргаштириб борган, рўйхатдан ўтказиб олиб келган ва Зайнаб Омонникида қолган, холос».

Бу ҳаётдан топилган жуда тағдор эпизод—конфликт

¹ Салтыков-Шедрин. Пол. соб. соч., т. VIII, стр. 465.

эди. Лекин у қанчалик тағдор бўлмасин, бари бир, уни ҳали бадий ҳақиқат даражасига кўтаринч, эпизоддаги ҳар бир деталнинг социал моҳиятини бўрттириб очиб бериш орқали тараққиётимизнинг асоси бўлган янгилик билан эскилик ўртасидаги курашни, янгиликнинг эскилик устидан ғалабасини кўрсата билиш шарт эди. Винобарин, социалистик реализм материалистик эстетикасининг нўнган на зарича *ғўзаллик*—бу кураш демакдир. Визнинг ҳаётимиз шунинг учун ҳам *ғўзалки*, унда доимо янгиликнинг эскилик, қоқоқлик устидан ғолибона кураши бўлиб туради. Бу курашнинг адабиётда акс этиши ва янги ижтимоий онининг ғалабасини жонли образлар воситасида кўрсатилиши эса, жуда катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган бир масаладир.

Ҳамид Олимжон поэма композициясидаги изчилликни сақлаш учун, бу ўринда ҳам ҳикояни:

Зайнабнинг ҳам тоза, осуда,
Доғ кўрмаган маъсум қалбида
Севги япроқ ёзиб қолипти,
Ва фикрига ғавғо солипти¹.

каби манзара билан бошлайди ва беғубор сеvgи кечинмаларининг лирик картинасини чизади.

Омон ким? Нечун уни Зайнаб севиб қолди? Афсуски, бу саволларга очиқ жавоб беришдан ҳали Зайнабнинг ўзи ҳам ожиз. Лекин Зайнабнинг:

. бир асоси бор,
Шу асосга зўрдир эътибор:
Эл сўйларкан доим ёмонни,
Атамайди ҳеч бир Омонни.

Шунинг учун яшайди бедод,
Шунинг учун нафас олиб шод,

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 129—130-бетлар.

Баҳор каби тўлиб боради,
Ҳар кун гулдай бўлиб боради¹.

Чиндан ҳам Зайнабнинг «асоси» зўр эътиборга сазовордир. Бу асос Омоннинг ҳам, Зайнабнинг ҳам маънавий қиёфасини, эстетик тушунчасини «ялт» этиб ёритиб юборувчи, икки ёш қалбда жамол кўрсатган инсоний гўзалликни намоён қилувчи ажойиб далилдир:

Эл сўйларкан доим ёмонни,
Атамайди ҳеч бир Омонни.

Буни жуда яхши ҳис этган Зайнабнинг муҳаббати кундан-кун аланга олади. Ниҳоят, Зайнаб шу ҳолатга бориб етдики, бундан сўнг ўз муҳаббатини пинҳон сақлаши мумкин эмас. У бутун гапни Омонга очиқ айтмоқчи бўлади ва узоқ тунларни оқартириб хат ёзади:

«Сени Омон, кўргандан бери,
Кўзларимга уйқу келмайди.
Сенга майл қўйгандан бери
Ҳеч нрсасага кўнглим тўлмайди...»
Уйлаб-ўйлаб тўхтаб қолади,
Оғир-оғир нафас олади.
Ёзганларин ўқийди такрор,
Юрагида уйғонади ор.
Ва қоғозни йиртиб ташлайди,
Яна олиб ёза бошлайди:
«Севганимни қилмай ошкора,
Омон ўзи сўз очса зора,—
Хаёлида юрар эдим жим.
Фақат кутмоқ бўлмишди бурчим.
Ва ниҳоят сабр ила қарор
Тугадию бошладим иқрор...»
Боз ўқиди, кўнгли тўлмади,
Яна айтганидай бўлмади.
«Ёзолмадим»— деди-да, ўзи
Рўпарада турган қоғозни
Парчалади. У энди бу бор
Ёзмасликка айлади қарор².

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 131-бет.

² Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 132-бет.

Зайнабнинг руҳий ҳолатини тасвир этувчи бу мисраларда, мисралардаги сўзларда, сўзлардаги интонацияларда биронта ҳам сохталик йўқ. Қаҳрамоннинг энг нозик кечинмалари кишини ҳайратда қолдирарли даражада самимият билан ифода этилган. Чиройли аллитерациялар (мисол учун: «Омон ўзи сўз очса зора...»), яхши танланган деталлар (мисол учун: «Ёза олмадим» деди-да, ўзи рўпарада турган қоғозни парчалади), нухта ишланган образлар (мисол учун: «Сенга майл қўйгандан бери, ҳеч нарсага қўнғилим тўлмайди») билан тўла мисраларни ўқир экансан, Зайнабнинг шундан бўлакча ҳаракат қила олмаслигига, шулардан бошқа сўзларни ёза олмаслигига, худди шундай руҳий ҳолатни кечирishiга бутунлай ишонасан. Сўнгра, шу эпизоднинг ўзидаёқ Пушкин ва Лермонтов асарлари таржимонининг, Алишер Навоий дostonлари тадқиқотчисининг қўлини кўриш қийин эмас. Чунки Зайнаб Омонга ёзган мактуби ҳам, Шириннинг Фәрҳодга, Лайлининг Мажнунга юборган номалари ҳам кишининг кўз ўнгидан ўтади, шунинг билан бирга маданий меросга ижодий муносабатда бўлган Ҳамид Олимжоннинг новаторлиги ҳам яққол кўзга ташланади.

Ҳаётни яхши билган ва традицияга мустақил таянган шоиргина бу каби миллий колорит билан жўш урган оригинал манзара яратиш маҳорати поғонасига кўтарилиши мумкин эди.

Шундай қилиб, Зайнаб бахтиёр турмуш ва эҳтиросли севги нашъаси билан маст. У, қора ўтмишдан қолган мараз ва иллатларнинг ўз бахтига чангал солишини хаёлига ҳам келтирмайди. Бироқ:

Ичкарида ўзга ҳол эди,
Зайнаб учун ўзга фол эди.
Бунда қизнинг эркин ва тоза
Номусига ўқиб жаноза,
Ҳурлигини ер билан яксон,
Бағрин этиб лахта-лахта қон,
Кўзларидан оқизиб ёшин,
Поймол этиб унинг қуёшин
Қора турмуш соларди чангал,
Қисматини этар эди ҳал¹.

Шу воқеалар билан поэманиннг «Иккинчи бўлими», энг драматик қисми бошланади. Шоир «Биринчи бўлимда»

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 136-бет.

кўрсатилган ҳаётга бутунлай контраст воқеаларни — инсоннинг ҳайвондан баттар хор этилган чоғларини, чақалоқ Зайнабни гўдак Собирга нишона қилиниши каби чирик урф-одатлари, муҳтожликда жон таслим этиб тутдай тўкилган Зайнаб онласининг фожнасини, «на бир ғамхўр, на бир меҳрибон»сиз етим қолган бечора қизнинг дарбадар ёшлиги ва Анор хола онласида асранди қиз бўлиб жон сақлашими тасвирлаш билан ўз ўқувчиларида социалистик Ватанимизга оташин муҳаббат ва феодал ўтмишга чексиз нафрат ҳисларини уйғотишга муяссар бўлади.

Улуғ Октябрьнинг офтоби қайру тоғини йиқди:

Довсонларни ошди амаллар,
Яшашдаги чурук тамаллар
Асоендан бир-бир бузилди:
Водий бўйлаб колхоз тузилди,
Анор хола онласи ҳам,
Колхоз сари қўйдимар қадам.
Ва бўй етган Зайнаб ҳам озод,
Эркин энди бошлади ҳаёт.
Колхоздаги мустақил турмуш,
Ва маҳсулдор, яратувчи иш
Ғуссаларни айлади барбод,
Фақат шунда у қозонди от,
Шунда қадр-қиммати ортди,
Шунда иззат-ҳурмати ортди,
Атрофига гуллар сочилди,
Шунда унинг бахти очилди,
Фақат шунда сизди бегумон,
У ўзини ҳақиқий инсон¹.

Совет тузумининг — енгилмас қудрати туфайли Зайнаб «ўзини ҳақиқий инсон» ҳис этади. Бу инсоният тарихида биринчи марта аёллар ҳурлиги таъминланган социалистик жамиятнинг ана шу улуғ ғалабаси СССР Конституциясида қонун тарзида мустаҳкамланган мамлакатимиз қизи Зайнаб бахтининг, зайнаблар ҳаётининг чин поэзиясидир. Лекин ўтмишнинг қора шарпаси жамиятимизда ҳали бутунлай тугатилмаган. Биз ёт қарашлар ва кайфиятларнинг, чирик, ўлик нарсалар, олға қараб юришимизга ҳалақит берадиган сарқитларнинг орамизга суқулиб киришидан холи эмасмиз. Айниқса, 30-йиллар шароитида

¹ Ҳамид Олимжон, Иккинчи том, 139-бет.

бунинг нақадар кучли бўлгани ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Поэмада феодал ўтмишнинг қора шарпаси Анор хола орқали тилга киради. Ўз дугонаси шўх Ҳури билан уйга кириб келган Зайнабга қарата Анор шу сўзларни айтади:

«Рўзи азал қиз қисматида,
Ўрга тегмоқ одати бордир,
Бу насиба тақдир хатида
Ёзилгандир, оҳ билан зордир.
Бундан қуруқ қолган пешона,
Умри ўтар ёна ва ёна.
Қовушмоқлик қушларда ҳам бор,
Ҳамма излар бир йўлдош дийдор;
Бунга тўққиз ёшлик Оиша
Муҳаммадга теккани асос.
Бунга берар ўлим хотима,
Бу пайғамбар қолдирган мерос...
...Энда, Зайнаб бўй етиб қолди,
Юртимизнинг мана энг олди
Йигитлари унга харидор,
Кўп лочинлар чиройнга зор.
Лекин Собир ҳаммадан гўзал,
Кеча қилдик ҳамма гапни қал.
У шаҳардан келиш биланоқ,
Тўй қилмоққа айладик қарор.
Ишлар битди, битди-ю, бироқ...
«Бироқ»... дея тўхтади Анор,
Икки қизга бир қараб олди,
Атрофига бир назар солди.
Қиз қалбида бўғиларди жон,
Ҳури бўлса тамоман ҳайрон.
Яна сўзни бошлади Анор:
...Бироқ бунда бир андиша бор,
Чиқармаслик учун ёмон от,
Сақлаш учун номус ва уят,
То тўй бўлиб ўтгунигача,
Келин бўлиб кетгунигача
Боши очик чиқмас ташқари.
Шуни истар барча ёш, қари»¹.

Халқ ҳаёти ва тарихининг нозик нуқталарига қадар яхши билган, халқ ҳаёти ва тарихига партиявий кўз би-

¹ Ҳамид Олимжон, Иккинчи том, 141—143-бетлар.

лан қарай олган шоиргина бу каби яхлит, бадний ҳақиқат чўққисига кўтарилган ҳаёт манзарасини яратилиши мумкин эди. Анор оғзидан: «Рўзи азал қиз қисматида эрга тегмоқ одати бордир...» калимасининг чиқиши биланоқ «ичкари»нинг дод-фарёди, халқ учун афюн бўлган дин занжирларининг совуқ овози эшитилгандек туюлади. Ўтмишнинг қулликка, ожизликка етакловчи тушунчаси миясида мустаҳкам ўрнашиб қолган Анорнинг «далиллари» — «қиз қисмати...», «тақдир...», «...пайғамбардан қолган мерос» ҳақидаги «фалсафаси» эса ўзига ўхшаган кишиларга нисбатан сатирадек жаранглайди.

Лекин бутун фожиа шундаки, Анор ўзини ҳақ ва қилмишларини омиллик билан бажараётган умр савдоси деб билади. У ҳамма гапни ҳал қилган, ҳатто «номус ва уят сақлаш» учун «зарур» тadbирларни ҳам ўйлаб қўйган: фақат шундан сўнггина Зайнаб билан сўзлашишни лозим топади, ўшанда ҳам қиз билан маслаҳат қилиш ва унинг розилигини олиш учун эмас, йўқ, унга буйруқ бериш — «билиб қўй ва энди шунга қараб қадам ташла!» дейиш мақсадида гап очади.

Шу тариқа, икки одам ўртасида — эски урф-одатлар бутун борлигини заҳарлаган Анор билан коммунистик ахлоқ руҳида тарбияланган совет қизи Зайнаб ўртасида кескин кураш ривожлантирилади. Натижада, Зайнаб билан Анор образи ҳақиқий драматик характер даражасига кўтарилади. Бунга эришувда шоир ортиқча психологик микроанализга берилмайди, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини бутун тафсилоти билан тасвир этишга ҳам уринмайди. У бунга ифодадаги ихчамлик ва лўндалик орқали эришади. Бу фикрнинг исботи сифатида Зайнаб билан Анор диалогини эслашнинг ўзиёқ кифоядир «...эски одатлар ўлкасини айладим поймол ...сен деган оқ саодатлар қора дедим ва топдим камол» каби дадил жавоб берган Зайнаб ва унинг бу сингари оташ сўзларидан дарғазаб бўлган Анор ўртасида диалог бошланади:

- Бўлмайдими Собир, тез гапир!
- Опа, бўлмас, жоним, гапим бир!
- Ё мени де, ёки Омонни!
- Нетай, тикдим йўлида жонни!
- У пасткашнинг зоти ким скаң?!
- Опа, урма қалбимга тикан.
- Уни мен ҳам билолганим йўқ,
- Бу юмушни қилолганим йўқ.

Лекин ишонч билан тўлиқман,
Шу ишончим билан улуғман¹.

Ҳаммаси бўлиб ўн мисра шеърдан иборат бир диалогда шунчалик ички драматик ҳаракат ва киши кечинмаларининг чуқур ҳолатини бера билиш катта санъатни талаб этар эди. Унда на риторика бор ва на мелодраматизмни эслатувчи бирон белги мавжуд. Анор саволлари ва Зайнаб жавоблари ўзининг лексик состави билан ҳам, синтактик интонацион қурилиши билан ҳам бадий соддаликнинг, ихчам ифоданинг тимсолидир.

Лирик шоир Ҳамид Олимжон «Зайнаб ва Омон» поэмасида драматург шоир сифатида ҳам танилади ва характерларни ҳаракатда кўрсатишда, поэма сюжетига жалб қилинган ҳар бир кишининг ўзига хос қиёфасини яратишда, поэтик материални мустақкам сюжет тугунига боғлашда ўз ижоди учун янги бўлган бу форманинг имкониятларидан катта маҳорат билан фойдаланади. Шу сабабли, Зайнаб образи ҳам, Анор ва Ҳури ҳам, ҳатто, фақат бир эпизоддагина иштирок қилувчи Собир ҳам индивидуаллаштирилган ҳаётий образ даражасига кўтарилади. Мисол учун Собир образини олиш мумкин.

Собир шаҳарда яшайди. У университетнинг студенти, пахта илмини ўрганмоқда. Ўз уйида шошилич тайёрланаётган тўйдан, Зайнаб билан Анор ўртасидаги можародан унинг бутунлай хабари йўқ. Чунки:

Тўйдан фақат Анор хабардор,
Уни Собир онаси бардор,—
Бардор этиб йўлга солмишдир,
Ихтиёрин қўлга олмишдир²,

Зайнаб ҳам Собирнинг кимлигини билмайди. У Омони ни севади ва бошқа кимсани истамайди; фикрлари қатъий равишда рад этилгани учун жаҳлга минган Анорга қараб дейди:

Нима қилай, узоқ гапирдим,
Тушунчангни ҳар томон бурдим,
Ғараз шулким, қайтмай йўлимдан,
Келганини қилдим қўлимдан.
Қанча яхши, барно бўлса ҳам,

¹ Ҳ а м и д О л и м ж о н. Иккинчи том, 149—150-бетлар.

² Ҳ а м и д О л и м ж о н. Иккинчи том, 140-бет.

Қанча олим, доно бўлса ҳам,
Собир учун мени қийнама,
Мени ўтга ташлама яна.
Менга ёлғиз Омонимни қўй,
Менга ўша ёмонимни қўй.
У кам эмас ҳеч бир одамдан,
Мен ул билан узоқман гамдан¹.

Шундан сўнг, Зайнаб Анор уйини ташлаб чиқиб кетади.

Бутун элга ёйилди бу сир
Ва эртаси қишлоққа Собир
Келди, деган хабар тарқалди².

Поэманинг «Иккинчи бўлими» ана шундай драматик ҳолат билан якунланади ва воқеа тугунининг ечилиши «Учинчи бўлим»га кўчирилади.

«Иккинчи бўлим»даги гаплардан Собирнинг қандай одам эканини билиш қийин, албатта. Уқувчига ҳали унинг маънавий қиёфаси, онг ва тушунчаси номаълум. Бу Зайнаб учун ҳам муаммо. Лекин шунга қарамасдан, Зайнаб тўғри Собирнинг олдига боради, ўтган ҳамма гапларни жасорат билан сўзлаб, ундан жавоб кутади.

Энди Собир образини кўрсатиш, унинг кимлигини аниқлаш шарт бўлиб қолади. Бунинг устига вазият шундайки, масалани чўзиб ўтирмасдан, қисқа, лўнда гап айтиш керак. Ҳам Зайнабнинг сўроғига жавоб бериш, ҳам Собирнинг маънавий қиёфасини яхлит ҳолда чизиш лозим. Бўлмаса, воқеанинг таранглигига, композициянинг ихчамлигига путур етмаслиги маҳол гап эди.

Ҳамид Олимжон бу оғир вазифани ўташда яна драматик приёмга мурожаат этади. Зайнаб сўзларидан тамом ҳайратда қолган Собир, ҳикматларни чизиб ташлайди:

«Қариндошлар йиғсинлар эсин,
Шу чоққача инсон сезгисин
Ўйин, мазах бўлгани басдир.
Энди дунё бозор эмасдир.
Энди одам қулдек сотилмас,
Энди одам ўтга отилмас.
Энди унга қафас бўлмас жон,
Энди дунё бўлмагай зиндон.

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 149-бет.

² Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 151-бет.

Энди одам истар бўлса ёр,
 Уз севганин қилсин ихтиёр.
 ...Энди шундай одат керакдир,
 Ва саодат шундай керакдир.
 Хоҳишларинг бўлмасин увол,
 Ота-она истагин адо
 Қилиб, сенинг эркингни поймол
 Этсам агар бўлайин гадо.
 Бор, азизим, ёш кўнглинг тўлсин,
 Бор, суйганинг ўзингга бўлсин»¹.

Демак Собир совет даври ёшларининг—энг илғор инсоний фазилятлар руҳида тарбияланган ёшларнинг типик вакилидир. Бу образ Зайнаб билан Омон образларини тўлдиради, янги социалистик онгнинг тантанасини яна бир бор тасдиқлайди ва поэманинг ғоявий йўналишини ўткирлаштиради.

Шу чоққача поэманинг марказий образларидан Омон ҳақида деярли ҳеч нарса дейилмади. Унинг аччиқ ёшлиги, юрт бошини зулм босганда муҳтожликда ўлган ота-онаси, ота-онасини излаб Зарафшон қирғоқларини кезиб чиққани ҳақида, ижодий меҳнат кучоғида баҳодир йигит бўлиб етилгани ҳақида, машаққатли йилларни босиб ўтган бахтли ҳаётга эришгани учун ҳам совет даврини бениҳоя қадрлаши ва Зайнабни жондан севиши ҳақида жуда кўп гапириш мумкин.

Омон соф кўнгилли баҳодир, тўғри сўзли меҳнаткаш йигитнинг образидир. Шунинг учун ҳам жасур қиз Зайнабнинг «қаршида ишонч бор эди, қисматига толе ёр эди».

Дарё тинмай соларди шовқин,
 Қиз кўзидай қора эди тун,
 Қиз қалбидай пок эди ҳаво,
 Қиз қалбидай севгига даво,
 Борлиқдаги шу нафис ҳолда
 Япроқлар ҳам енгил шамолда
 Шитирлашиб ўйин соларди,
 Бир-бирдан бўса оларди.
 Бутун борлиқ жон қулогини
 Қўйиб тинглар Омоннинг сасин,
 Икки дўстнинг бахтли чоғини,
 Икки ёрнинг оташ бўсасин...².

¹ Ҳамид Олимжон, Иккинчи том, 158-бет.

² Ҳамид Олимжон, Иккинчи том, 160-бет.

Сираси келганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Зайнаб ёки Омон образи яратилар экан, шоир бирон ўринда ҳам уларнинг яхлит портретини чизмайди. Ҳамид Олимжон қаҳрамонларининг ташқи ва ички қиёфасини, уларнинг ҳаётга бўлган муносабати, ҳаракат ва кечинмалари воситасида ифодалашга интилади ва бунга тўла эришади ҳам. Лекин асарда «портрет» эпитетларини аҳён-аҳёнда учратиш мумкин. Мисол учун поэманинг сўнгги саҳифаларидагина «Қиз кўзидай қора эди тун» деган мисрага дуч келинади ва Зайнабнинг кўзлари тун каби қоп-қора экани англашилади. Ушанда ҳам, бу ўз ҳолича, фақат Зайнаб кўзининг қоп-қоралигини билдириш учун ишлатилган сифат эмас, шунингдек, Зайнаб билан Омон учрашган туннинг қоронғилигини ва қоронғи тунда Зайнаб қалбидаги шодлик нурунинг равшан порлашини образли қилиб кўрсатиш учун қўлланилган сифатдир бу.

Ҳамид Олимжон ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳам шундаки, шоир деярли ҳар сўзни ўз ўрнида ишлатиш ва сўзга мумкин қадар кўпроқ мазмун юклаш учун курашади. Бунинг учун у чиройли ўхшатиш («Қиз қалбидай пок эди ҳаво»), метафора («Дарё тинмай соларди шовқин»), аллитерация («Япроқлар... шамолда шитирлашиб»), анафора («Икки дўстнинг...»—«Икки ёрнинг...»), жонлантириш («Япроқлар ҳам дигил шамолда шитирлашиб ўйин соларди, бир-бирдан бўса оларди») каби образли ифодаларнинг турли йўлларида катта бадий такт билан фойдаланади. Ҳамид Олимжоннинг камолотга эришган чоғларида яратган асарларидаги ажойиб лаконизмнинг «сир» ана шундадир.

Энди Омон ҳақидаги гапга қайтиб, шуни қайд қилмоқ лозимки, бу образ поэмадаги бошқа образларга, айниқса, Зайнаб образига нисбатан анча бўш ишланган. Чунки Омон образи киши характери сифатида ҳаракатда, курашда ривожланиб бормайди, маълум даражада статик, символик образдек тасвирланади. Бу поэманинг катта камчилигидир.

«Зайнаб ва Омон» фақат икки ёш қалб тарихини тасвирловчи романтик асар эмас. «Зайнаб ва Омон» катта коллектив аъзоларининг ижодий меҳнатини, коллективнинг буюк қудратини намоён қилувчи асардир. Зайнаб билан Омон ўртасидаги муносабат колхоз далаларидаги ҳалол, қизгин меҳнат жараёнида гул очади. Гўзал Зайнабнинг ўз ёрига — софдил Омонига бўлган пок севгиси диёрига бўлган чин муҳаббат билан чамбарчас боғланиб кетади.

Поэманинг финалида эса Зайнаб билан Омоннинг бахти бутун халқнинг бахти каби янграйди:

Зайнаб билан Омон икковнинг —
Янги келин, янги куёвнинг
Бахти шундай бўлди барқарор.
Саҳаргача қизу жувонлар,
Дугоналар ва меҳрибонлар
Узатдилар айтиб ёр-ёр.
Икки ўртоқ, икки ширин жон,
Янги уйга бўлдилар меҳмон.
Гўзал эди дунё чунон ҳам,
Гўзал эди бу ажойиб дам,
Икки дўстга айтиб шараф-шон,
Оқар эди тошқин Зарафшон.
Олам сари сочиб янги онг,
Секин-секин ёршарди тонг¹.

Ўзбек совет поэзиясига «Онегин строфаси»ни олиб кирган «Зайнаб ва Омон» поэмаси шундай фалсафий символ даражасига бориб етган чуқур умумлашмалар билан тугайди.

Ҳамид Олимжоннинг бу асарида ўзбек халқи тарихининг энг муҳим даврларидан бири учун—мамлакатимизда социалистик жамият қуриш даври учун характерли бўлган типик воқеалар, типик кишиларнинг образлари ўзининг гўзал ифодасини топган. Поэманинг социалистик реализми, коммунистик партиявийлиги ҳам ана шундадир.

Ҳамид Олимжоннинг бу муваффақиятлари ўзбек совет адабиётининг халқчиллиги учун олиб борилган кураш билан узвий равишда боғланган. Бинобарин, тилнинг тафаккур қуроли эканини чуқур англамаган, тил билан енгил-елпи муносабатда бўлган ва, демак, асар ёзганда ҳам енгил-елпи ўйлаган шоирнинг юксак бадий асарлар ярата олмаслиги аксиомадир.

«Ўзбек миллатчилари бизнинг тилимизга совет сўзларининг, большевизм ғояларини ифода қилувчи сўзларнинг киришига қарши курашар эдилар,— деган эди Ҳамид Олимжон, Ўзбекистон Олий Советининг ўзбек тилининг янги алфавитини қабул қилишга бағишланган III сессиясида.— Бу сўз ва ғоялар бизга энг аввало рус тили, рус халқи маданияти орқали киярар эди. Шунинг учун улар энг аввало рус тилига қарши курашар эдилар. Буржуа миллатчилари

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 163-бет.

Ўзбек тилини қадим ҳолда, арабча, форсча билан ифодаланган ҳолда сақлаб қолиш орқасида коммунизм идеяларини бизнинг халқимиз ичига киргизмасликни таъмин қилмоқчи эдилар. Бу катта сиёсий кураш эди. Ўзбек халқининг йўли жуда очиқ эди, ва у ўзининг ёрқин шуълалари билан душманларимизнинг кўзларини кўр қилиб, социалистик маданиятга қараб борди. Ўзбек тили одамзод яратган маданий-адабий бойликнинг барча хазиналарини эгаллаш асосида улуғ рус халқининг қудратли маданиятига яқинлашиш йўли билан гуллайди.

Ўтган йиллар ичида, бизнинг тилимиз, ўзбек совет интеллигенциясининг зўр кураши ва ташаббускорлиги соясида СССР халқларининг энг бой ва энг маданий тилларидан бирига айланди. Бу бизнинг жуда катта тарихий ғалабамиздир»¹.

Юксак шеърӣ илҳом ва катта маҳорат билан ёзилган Ҳамид Олимжон асарлари том маъноси билан халқчилдир. Бу халқчиллик халқ орасида кўп тарқалган баъзи сўзлар, иборалар ва ёки айрим халқ мақолаларини бадий асарга кирита бериш, қўшиқлар ёки эртақлар услубида асар ёзиш билан белгиланмайди. Йўқ. Бу халқчиллик ёзувчининг ўз халқининг руҳини, ўз халқининг орзу-умидларини ва унинг ўз идеали учун курашини тўғри ифодалаши билан белгиланади. Бизнинг халқчиллигимиз,— деган эди В. Г. Белинский,—рус ҳаёти манзарасини ҳаққоний тасвирлашдадир. Бинобарин, совет адабиётидаги халқчиллик принципи ҳам совет кишилари ҳаёти манзарасини ҳаққоний тасвирлашдадир. Мана шу маънода Ҳамид Олимжон ижоди халқчилдир. Чунки унинг асарларида социализм ғалабалари негизида авж олган маънавий-сиёсий бирлик, СССР халқларининг дўстлиги, совет ватанпарварлиги сингари ўлмас гоюлар, янги одамлар образи, совет кишиларининг буюк коммунистик келажак учун курашлари куйланган. Чунки Ҳамид Олимжон асарлари қардош халқлар оиласида коммунизм қураётган ўзбек халқи ҳаётининг ҳаққоний акс-садосидир.

Хуллас, Ҳамид Олимжон Улуғ Ватан урушидан бурунги йиллар давомида ёзган асарлари билан бепоён Ватанимизнинг йирик ижодкорлари сафидан муносиб ўрин олишга эришди: фикрий доираси кенг, ижодий имкониятлари улкан санъаткор шоир бўлиб етишди.

Совет ҳукумати Ҳамид Олимжоннинг Ватан, халқ олдидаги хизматларини юксак мукофотлар билан тақдирлади.

¹ «Қизил Ўзбекистон». 1940, 12 май.

Шоирнинг гражданлик пафоси билан алангаланган овози янада баралла янграй бошлади. Ҳамид Олимжон «Қалбимдан оқмоқда бир дарё қўшиқ» дейди. У азиз Совет Ватанига шу сўзлар билан мурожаат қилади:

Ҳар айтганинг буюк жангнома,
Қайга десаг қайтмай кетурман.
Кўзларимни юммасман асло —
Дарё каби уйғоқ ўтурман¹.

Миртемир «Дўст ва замондош ҳақида эсдаликлар» мақоласида ёзганча Ҳамид Олимжон туғма ва нодир талант эди. Унинг қонида, ўзлигида, кўз қорачиғида, тўқсон икки томирида туғма бир зукколик, шоирона бир сажия, билгичлик, бурролик, нурбахшлик, ёрқин қалб, одоб аён, пешонасида ва йирик кўзларида улуғлик очиқ-ойдин эди. Унинг билмагани оз эди, ўқимагани кам эди. Ҳаммадан, ҳар нарсадан хабардор, қисқароқ айтганда, чин маъноси билан ўқимишли қаламкаш эди. Шу жиҳатдан у катта-кичик олдида, жумҳурият раҳбарлари олдида, олим ва фозиллар олдида, ёзувчилар олдида ардоқли эди. Унинг йирик қаламкашлигига, билим уфқининг кенглигига, улкан арбоблигига бир сўзлашган одам шубҳа қилмас эди... Ҳамид ташидан ҳам, ичидан ҳам бирдек маданий, ўша оддий ватандошларидан бир газ баланд зиёли—қалам меҳнати кундалик ҳаётига, юрак уришига сингиб кетган етакчи эди. Қаламкашликда-ку, адабиётнинг ҳамма турида... У жавлон этишга қодир эди»².

Яратувчан, тинч ва ижодий меҳнат ўзбек халқининг миллий хусусияти, ифтихоридир. Адабиёт ва санъатимизни жонкуярлари, ялакат мағиздай дўст ёзувчиларимиз тинч ва ижодкор меҳнат истиқболи ҳақида янгидан-янги асарлар яратиш устида иш олиб бораётган бир даврда, дунёнинг нариги бурчагида, Европада жаҳон уруши ўт олмоқда, Гитлер фашизми зўр бериб Совет Иттифоқига қарши жаҳаннамий урушга ҳозирлик кўрмоқда эди.

Гитлернинг қора кучларига қарши тайёргарлик ишларимизда Сталин шахсига сизинишдан келиб чиққан хатоликлар жиддий салбий роль ўйнади. Адабиёт ва санъатимизда Сталин образини яратиш билан боғлиқ бўлган ачи-

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 207-бет.

² «Сен элимнинг юрагида яшайсан» тўплами.

нарли камчиликлар ҳам (Ҳамид Олимжоннинг «Башар қуёши»га асари ҳам шулар жумласидандир) изсиз ўтмади, албатта. Аммо буюк совет халқининг Ленин партиясига бўлган сўнмас садоқатини, социализм ва коммунизмни қуришдаги мустаҳкам иродасини синдира оладиган куч дунёда йўқ ва бўлмайти ҳам. Ана шу қаноат ўзбек совет адабиётини ва унинг йирик санъаткори Ҳамид Олимжон ижодини янги уфқлар сари бошлади. Шоир тамомила ҳақли:

Дунёларни тикка қўпормоқ
Ўти агар бўлса орида,
Ёвларини айласа тупроқ,—
Сўлмоқ бўлмас эл баҳорида!¹

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 219-бет.

ФАШИЗМ—УРУШ! ҚҶЛИНГГА ҚҶРОЛ ОЛИ..

1

Ўттиз ўрик гулини кўрган Ҳамид Олимжон «...Ёзувчилар союзига раис бўлиб турган йилларида ўзининг дўстларига маълум бўлмаган ажойиб фазилатларни кўрсата бошлади. У ақлли бошлиқ, тадбирли ташкилотчи, ноёб жамоат арбоби экалигини кўрсатди... Биз ҳаммамиз раисимиз сифатида Ҳамидни гоят ҳурмат қилар эдик ва итоат қилар эдик»¹. Бу Ҳамид Олимжоннинг сирдош ва маслакдош дўсти Фафур Ғулом айтганларидир. Ойбек ҳам, Шайхзода ҳам, Абдулла Қаҳҳор ҳам, Уйғун ҳам, Яшин ҳам айни фикрни бир неча бор қайтаришган. Чунки беш қўлдай ҳаммиша бирга бўлишган бу устоз ижодкорлар бир-бирларининг «миридан-сиригача» билишар, бор гапни айтишар эди. Сирасини олганда, 20-йиллардан ўзбек совет адабиётини тишида тишлаб, балоғатга етказган бу заҳматкаш ижодкорлар дўстлигининг ўзи бир тарих.

Ҳамид Олимжон кунлари ниҳоятда банд, серташвиш кечарди. Давлат ва жамоатнинг йирик ишларидан тортиб, Фафур Ғулом «касали»ни даволаш, Ойбекка «Навой» романининг кейинги бобларига оид материалларни излатиш, баъзи шўхликлари учун Шайхзода «таъзири»ни бериб қўйиш ва Яшиннинг музыкали драма театрига ёзган асарни тўғрисидаги ноўрин танқидга жавоб қайтаришгача бўлган ташвишлар ичида ўз ижоди учун ҳам вақт топиши керак эди. Айниқса, ёшлар—Амин Умарий, Ҳасан Пўлат, Зулфия, Султон Жўра, Темур Фаттоҳ, Туйғун, Қудус Муҳаммадий, Зафар Дийёр каби шоирлар унинг кўп вақтини олишар ва бу ишга Ҳамид Олимжон доим тайёр эди.

Шуларга қарамасдан, ҳаммиша эрта тонгдан, ҳали қушлар уйғонмасдан то кундуз соат 11 ларгача кечмиш дақиқаларни шоир ўз ишхонасида ўтказди, ҳатто сафар кунлари ҳам бу одатини қанда қилмасликка тиришар, фақат муқаддас ижод, яратиш. Кечқурун ва тунги фурсат эса мутолаа, қўлёмалар таҳрири, таржима, дўстларга хат-

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан» тўплами, 19-бет.

хутлар, мақолалар устида ишлаш сингари машғулотларда кечади. Агар яхши асар ўқиса, «Отасига раҳмат-эй» дейишини, бемаза, айниқса, кўзга кўринганроқ ёзувчининг саёз асарини ўқиб қолсами, «чиқиндифуруш» дея жирканишини қўймасди. Каттами, кичикми, ёзувчи деб ном чиқарган кишининг ўз ижодига бепарво қарашини ёки керагидан ортиқ иззатталабликни Ҳамид Олимжон жинойт билан тенг кўради.

Ҳаракатда — баракат деганларидек, совет халқлари онласида битмас-туганмас ижодий қудратга тўлган ўзбек халқининг адабиёти 40-йилларга баркамол ҳолда етиб келди ва Бутуниттифоқ адабиётининг илғорлари қаторига чиқа бошлади. Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Шайхзода, Миртемир, Уйғун, Амин Умарий, Султон Жўра каби шоирларимизнинг, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ойдин, Парда Турсун каби прозаикларимизнинг, Яшин, Н. Сафаров, Умаржон Исмоилий, Туйғун каби драматургларимизнинг, Олим Шарифиддинов, Ҳоди Зариф, Воҳид Абдуллаев, Иззат Султон каби олимларимизнинг адабий-танқидий асарлари СССР халқлари тилларига кўплаб таржима қилинди. Айниқса, «Қутлуғ қон» (1939) ва «Навой» (1941) сингари йирик романларнинг пайдо бўлиши ўзбек совет адабиётининг камолотга етиш даврининг муҳим аломати эди.

Бу муваффақиятларга эришувда камчиликлар ҳам бўлди, албатта. Айрим ёзувчиларимиз ҳозирги кунимиз ҳақида кам ёздилар, баъзи асарларда қаҳрамонларнинг, революцион омманинг Коммунистик партия вакиллари билан муносабати енгил-елпи кўрсатилди (бу камчилик «Қутлуғ қон» романида ҳам бор), одатда салбий образларни кўрсатиб, бунга қарама-қарши қўйилиши лозим бўлган қаҳрамонларимиз образи устида жиддий ишланилмади («Сароб»), феодал ўтмишни идеаллаштирувчи асарлар ҳам бўлди.

Лекин гапнинг сирасини айтганда, Улуғ Ватан урушидан олдинги беш йилликлардагидек меҳнат билан адабиётнинг шунчалик бирлашиб кетганлиги, санъатнинг шу қадар халққа яқин турганлиги бунга қадар ўзбек халқи тарихида сира кўрилмаган бир ҳодиса. Бунинг манбан, албаттаки, яратувчи ҳаёт, партия ва халқ билан яқдилликнинг камол топиши, совет ёзувчилари ўртасидаги ижодий ҳамкорликнинг чиниқиб боришидадир. Маҳорат уфқлари, фалсафий-эстетик назокат йўллари очилмоқда эди.

Ўзбек совет адабиёти ана шундай тарихий тараққиёт даврини кечираётган, тинч ва сербарака меҳнат ҳаваси

билан тўлиб-тошган бир пайтда, жаҳон аҳли бошига тушган оғир кунлар—Улуғ Ватан уруши бошланди.

Халқнинг бор моддий ва маънавий кучларини, давлат ва сиёсат асосини, миллий ва интернационал продасини сиёнаш ва билишда ҳаёт мактаби бўлган Улуғ Ватан уруши ҳар бир ёзувчи зиммасига ўз халқининг тақдири, Ватанининг тақдири олдида катта ва бемикнат масъулият юклади.

Ватан уруши ҳар бир ёзувчининг халқ олдидаги виждоний бурчига нисбатан қаттиқ синов бўлди. Ўзбек совет адабиёти умумсовет адабиёти қаторида, бу синовдан шараф билан ўтди. У, урушнинг биринчи кунлариданоқ, жанг, кураш ва ғалаба адабиётига, Ватан урушини Коммунистик партиянинг гуманистик ғоялари нуқтан назаридан ёритувчи адабиётга айланди. Буюк рус революцион-демократи Н. Г. Чернишевскийнинг «санъат—ҳаёт дарслигидир» деган сўзлари эсланса, 1941—1945 йиллардаги ўзбек совет адабиётининг ҳам Улуғ Ватан уруши даври ҳаётининг дарслигига зўр ҳисса қўша олганлигини мамнуният билан эътироф этиш керак бўлади.

Юксак маънавий тетиқлик, эрксеварлик, меҳнаткашлик, инсонийлик ва қаҳрамонлик ҳисси ўзбек халқининг ижодий даҳоси учун доимо хос бўлган сифатлардир. Алишер Навоийнинг қалами арман қизи Шириннинг мамлакатига хиёнаткорона ҳужум қилган душманга қарши шердай курашган ўзбек йиғити Фарҳод образини улуғлаган эди. Ўзбекларнинг классик музикаси инсоний гўзаллик ва баҳодирлик туйғуларини билан лиммо-лим. «...тўғри бўлинг—бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг—уятга қолмайсиз. Дангаса бўлманг—бахтсиз бўлмайсиз»,—дейилади ўзбек халқ эртақларининг бирида¹. Халқнинг эпик ижодиёти мардлик, адолат, ҳақиқатнинг ҳокимлиги идеали билан, душманга нафрат руҳи билан суғорилгандир. Унинг хотирасида ўлим ўлдирмайдиган, «ўтга солса куймас, қилич солса ўтмас, милтиқ ўқи ботмас» қаҳрамонлар образи абадий тирикдир.

Халқнинг шонли традицияларига содиқ ўзбек совет ёзувчилари Ватан уруши фронтларида жанг ва мамлакат ичкарасида меҳнат қилаётган совет кишиларига куч ва қудрат бағишловчи, уларда ғалабага қатъий ишонч тундирувчи асарлар ярата олдилар. Бу гап, даставвал, Ғафур Ғулом («Сен етим эмассан», «Кузатиш», «Соғиниш» ва бошқа кўп шеърлари), Ойбек («Ёвга ўлим», «Раиса»

¹ Ўзбек халқ эртақлари. Ўздавнашр, Т., 1953, 12-бет.

ва бошқа шеърлари), Уйғун («Зафар тароналари» ва «Ғазаб ва муҳаббат» тўпламларидаги шеърлари), Яшин («Улим босқинчиларга» драмасы), Абдулла Қаҳҳор («Ас-рор бобо», «Хотинлар» ва бошқа ҳикоялари) каби ёзувчиларнинг асарларига оиддир. Бу гап, шунингдек, Ойдин, Зулфия, Туйғун, Амин Умарий, Темур Фаттоҳ, Ҳасан Пўлат, Зафар Диёр каби ёзувчилар ва ёвуз душманга қарши жангларда бевосита қатнашган фронтчи ёзувчилар Назир Сафаров, Олим Шарафиддинов, Зиннат Фатхуллин, Парда Турсун, Иброҳим Раҳим, Султон Жўра, Ҳасад Саид, Мирзакалон Исмоилий, Шуҳрат, Баҳром Раҳмонов, Аширмат Назаров, Аҳмад Бобожон, Адҳам Раҳмат, Мумтоз Муҳамедов, Назармат, Вали Ғафуров, Темур Маъмурий, Сами Абдуқаҳҳор, Наби Юсуфий, Султон Акбарий, Маъруф Ҳакимов, Маъруф Қориев, Исмоил Акрам, Адҳам Ҳамдам, Суннатилла Анорбоев, Бурхон Турсунов, Мамарасул Бобоев, Илёс Муслим, Ёнғин Мирзо, Душан Файзий, Шарофжон Орифий, Абдуғафур Убайдуллаев, Эргаш, Мавлон Икром, Матёқуб Қўшжонов, Шоислом Шомухамедов, Бердиали Имомов, Неъмат Тошпўлат, Қодир Имомов, Тўғон Эрназаров, Рустам Абдураҳмонов, Расул Муҳаммадий, Отамурод Авазмуродов, Солиҳ Собирий, Ғиёс Соатий, Акрам Қодирий асарларига оиддир.

Ёзувчиларимизнинг Улуғ Ватан уруши даврида яратган асарларининг асосий ва етакчи ғоявий йўналиши «Ўзбек халқининг жангчиларига, уларнинг эл-юртларида» *«Мактуб»*да ўз ифодасини топган:

«Ойла кичик, СССР улуғдир. Ҳар бир совет оиласи денгизга нисбатан бир қатра сувга ўхшайди. Бир қатра сувда ер, кўк ва қуёш аён бўлганидай, бир оиланинг ўзида ҳам улуғ советлар оиласига хос бўлган хислат ва муносабатлар акс этгандир. СССРдаги ҳар бир халқ бу улуғ оиланинг бир фарзандидир.

Эй, ўзбек халқининг ҳур ўғли, эркин қизи!

Сенинг халқинг СССР оиласининг бир фарзанди эмасми? Рус, украин, белорус, озарбайжон, грузин, арман, тожик, туркман ва қозоқ йиғирма беш йил ўзбек халқи билан ака-укадай бўлиб бир иморат, бир мамлакат, бир маданият қуриб келди... Энди сенинг аканг бўлган руснинг уйига, қардошинг бўлган белорус ва украиннинг уйига герман каллакесарлари босиб келдики, у сариқ вабонинг келтиргани дор ва қамчи, очлик ва ўлим, ҳақорат ва қирғиндир. Лекин руснинг уйи сенинг уйинг, украин ва белоруснинг уйи сенинг уйингдир! Сенинг ўз оиланг бор, сенинг СССРдек улуғ хонадонинг бор. Оилангдаги ўғлон-

ларнинг сараси бўл, қардош халқлар ўртасида ҳам илғор баҳодирларнинг биттаси бўл!

Бизнинг ишмиз ҳақ иш, биз ғалаба қиламиз!»¹

Бу «Мактуб» ўзбек совет публицистикасининг нодир намунасидир.

Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек ёзувчиларининг рус ва бошқа қардош халқлар ёзувчилари билан ижодий ҳамкорлик анъаналари янада мустаҳкамланди ва ўзбек совет адабиётининг ғоявий-бадиий такомилда катта натижалар берди. Бунини уруш даврида «Советский писатель» нашриётида олиб борилган ижодий иш, рус тилига ўзбек ёзувчилари асарларининг кўплаб таржима қилиниши ва рус ёзувчиларининг ўзбек ёзувчилари билан ҳамкорликда бадиий асарлар ёзиши (Н. Погодин, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Собир Абдулла—«Ўзбекистон қиличи») мисолида яққол кўриш мумкин.

Ўзбек совет адабиёти бошқа қардош халқлар адабиёти сингари Улуғ Ватан урушининг оғир кунларида ҳам ғалабамизга бўлган қатъий ишончнинг жарчиси бўла олди. Ҳаётни революцион тараққиётда кўрган социалистик реализм адабиётигина бу вазифани ўташи мумкин эди. «Биз урушнинг оғир кунларини кечирмоқдамиз,—деб ёзган эди Ҳамид Олимжон 1942 йилда, лекин олдимизда ғалаба тонги, шодлик ва бахт! Ўзбек адабиёти кураш, ғалаба, шодлик ва бахт адабиёти бўлиб гуллайди»².

2

1941 йил Алишер Навоий юбилейига тайёргарликнинг энг қизғин йили эди. Буюк ўзбек шоири ва мутафаккирининг юбилеи — ўзбек адабиёти ва санъатининг байрамини тайёрлашда бутун халқ қатнашмоқда эди. Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси ва Навоий юбилей комитети раисининг ўринбосари Ҳамид Олимжон ҳам шу ишлар билан тамомила банд эди. Шунга қарамасдан, у Латвия ёзувчилари союзининг биринчи таъсис съездига иштирок этиш ҳақидаги таклифни бажонидил қабул қилади ва июнь ойининг бошларида Ригага жўнайди.

Латвия пойтахтининг жамоатчилиги А. Фадеев, Корнейчук, Янка Купала, Петрусь Бровка ва бошқа қардош

¹ Ўзбек халқининг жангчиларига, уларнинг эл-юртларидан Мактуб. Ўздавнашр, Т., 1942, 13—16-бетлар.

² Ҳамид Алимджон, Литература узбекского народа. Доклад в Московском доме литераторов, рукопись.

халқларнинг ёзувчилари қаторида ўзбек халқининг ижодкорлари Ҳамид Олимжон билан Абдулла Қаҳҳорни ҳам ҳурмат билан қарши олади.

Съезд 1941 йил 14 июнда бошланади ва икки кун давом этади. Сўнгра, Ҳамид Олимжон латиш халқининг маданий ёдгорликлари, социализм қуриш соҳасидаги ғалабалари, латиш табиатининг гўзал манзаралари билан танишади. Шоир латиш халқининг қисқа муддат ичида эришган катта ғалабалари мисолида ленинча миллий сиёсатнинг улуғлигини, бепоен Ватанимизнинг ҳамма бурчакларида тинч ижодий меҳнат билан машғул бўлган совет кишиларининг қудратини яна бир марта чуқур ҳис этади. Латиш ёзувчилари—Ҳамид Олимжон дўстлари уни 20 июнда Москвага жўнатадилар. 22 июнда эса, икки кундан сўнг, Ҳамид Олимжон «Москва» меҳмонхонасида ўтириб, немис-фашист босқинчиларининг Ватанимизга қилган хиёнаткорона ҳужуми, Украина, Белоруссия, Литва, Латвия шаҳарларининг, кечагина шоир кезган жойларнинг бомбардимон қилинганлиги ҳақида радио орқали сўзланган нутқни тинглайди.

«Мен 1941 йилнинг 21 июнида Ҳамид Олимжонни Ригадан кутиб олганим эсимда,— деб ёзади шоир-таржимон Лев Пеньковский.—«Москва» меҳмонхонасига келиб, парвосиз чақчақлашиб овқатландик. Эртасига соат ўн иккида яна Ҳамиднинг олдига жўнадим мен.

«Москва»га бориб, Ҳамид турган хонани тақиллатдимда, ўзбек тилида: «Салом, ўртоқлар!» деб шодон кириб бордим. Биз Навоий юбилеи олдида шоир асарларининг таржимаси масалаларни муҳокама этмоқчи эдик. Радио карнайи олдида турган Ҳамид менга секин назар ташлади: «Жим! Ҳукумат ахбороти—уруш бошланди»—У худди чақмоқ ургандек, юзида гўё совуқ аланга ёнар эди...»¹

Ана шу асабий вазиятда Ҳамид Олимжон асарининг, 1941 йилнинг 24 июнида тамомлаган, Гитлер фашистларини фош қилишга қаратилган биринчи шеъри—«Ғалаба кўшиғи»нинг қуйидаги мисралари туғилган бўлса керак:

Фашизм — одамзод учун қора доғ келди,
Қуёш нурига қарши чанг билан тўзон келди,
Улакса устидаги қузғун билан зоғ келди,
Ёлғиз меннинг Ватаним бахт ўстирар боғ келди.

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан» тўплами.

Кундузни тун деб ўйлаб сарҳадга келди ўғри,
Кўршاپалак охири оташга келди тўғри.
Тушар доим эсимга — ўзбек мақолидир бу:
Ким аввал мушт кўтарса, албатта, қўрқоқ келди.

Гитлернинг ичда қилган қарғишини билардик,
Ер тагида илоннинг изғишини билардик;
Гофил деб ўйламасин, ҳар ишини билардик;
Ўрмонда бўри билан шер олишар чоғ келди...

Ҳозир бўлсин фашизм ер тагида чиришга,
Мана биз кўкка учдик, тепасидан қиришга,
Одамзод гувоҳимиз, қойил қолсин бу ишга,
Душманларни ер билан яксон қилар чоғ келди!

Ҳамид Олимжон Москвадаги сафарбар ҳолни ўз кўзи билан кўриб, Урта Осиё шаҳарларига биринчи бўлиб эвакуация қилинган эшелонда Тошкентга қайтар экан, ёв қўлида ёнган шаҳарлар ҳақида, боласидан ажралган оналар, онасиз бўзлаган болалар тилидан аччиқ, ғазабнок ҳикояларни эшитади, Тошкент вокзалида Шарқдан Ғарбга кетаётган ўзбек халоскорларини, ўз фарзандларини: «Хайр ўғлим, оқ йўл бўлсин» деб жангга кузатаётган оналарни учратади. Унинг «Кўлингга қурол ол!», «Москвани мен биламан», «Кузатув», «Шарқдан Ғарбга кетаётган дўстга», «Шарққа кетганда» шеърлари шу таассуротлар остида яратилгандир.

Ҳамид Олимжонга гўзаллик ва куч бағишловчи манба унинг халқ билан қаттиқ боғланганлигидадир. Унинг катта масштабдаги талантли шоир ва йирик давлат арбоби эканлиги уруш даврида яна ҳам кенгроқ очилди. Ҳамид Олимжон «Ўзбек халқининг жангчиларига, уларнинг эл-юртларидан Мактуб»², «Улуғ Ватан урушининг жангчиларига ўзбек халқидан хат»³нинг авторларидан бири, Тошкент интеллигентлари антифашист йиғилиши ва Урта Осиё ҳамда Қозоғистон халқлари вакилларининг фашизмга қарши митингининг нотиқларидан биридир⁴. У ўзи-

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 254-бет.

² Ўзбек халқининг жангчиларига, уларнинг эл-юртларидан Мактуб. Ўздавнашр, Т., 1942.

³ Улуғ Ватан урушининг жангчиларига ўзбек халқидан хат. Ўздавнашр, Т., 1942.

⁴ Ҳамид Олимжон. Дўстлигимиз ҳақида. Тошкентдаги интеллигентлар митингидаги сўзи. Ўздавнашр, Т., 1942; Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман «Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон халқлари вакилларининг фашизмга қарши митинги материаллари» тўплами, Ўздавнашр, Т., 1943, 65—69-бетлар.

нинг «Надежда и уверенность»¹, «Единство»², «Возвращение»³, «На берегах Сыр-Дарьи»⁴ каби публицистикаси ва «Искусство Узбекистана зовет к победе»⁵, «Ўзбек халқининг ўлмас шоири» (Муқимий — С. А.)⁶, «Четверть века узбекской советской литературы»⁷ сарлавҳали мақолалари билан ҳам машҳурдир.

Лекин Ҳамид Олимжон, даставвал шоир эди. У партия ва халқнинг кечиктириб бўлмайдиган талабларига жавоб берадиган янги-янги поэтик асарлар яратиш устида тиқмай ишлади, ижод қилди. Натижада, шоир «Она ва ўғил»⁸, «Қўлингга қурол ол!»⁹, «Ишонч»¹⁰, «Джигиты уходят на фронт»¹¹, «Когда цветет урюк»¹² деган шеърини китоблари билан кенг халқ оmmasига яна бир марта маъқул ва манзур бўлди.

Ҳамид Олимжон 1942 йилда, армиямиз Сталинград бўсағаларида ҳаёт-мамот жанглари олиб бораётган кезде Коммунистик партия сафига киради, 1943 йилда эса, Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси қилиб сайланади.

Коммунист шоир ва олим Ҳамид Олимжон «Одамзоднинг энг яхши фикр эгалари доим жангчи ҳам бўлганлар» деган сўзни қайта-қайта такрорлар ва ўз ҳаёти ва ижодининг маъносини халқнинг содиқ жангчиси бўлишда кўрар эди. У ўзининг: «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман!» девизи остида ёзилган жанговар публицистикасида ҳам—жангчи, сабот ва мардлик поэзиясида ҳам—жангчи. Унинг қуроли—лўнда ва ўтқир сўз. Публицист ва шоир—

¹ Ҳамид Алимджан. Надежда и уверенность. «Правда Востока», 22 июня 1943 г.

² Ҳамид Алимджан. Единство. «Правда Востока», 1 мая, 1943 г.

³ Ҳамид Алимджан. Возвращение. «Правда Востока», 22 июня, 1943 г.

⁴ Ҳамид Алимджан. На берегах Сыр-Дарьи. «Правда» 18 октября, 1943 г.

⁵ Ҳамид Алимджан. Искусство Узбекистана зовет к победе. «Правда Востока» 27 декабря, 1942 г.

⁶ Ҳамид Олимжон. Ўзбек халқининг ўлмас шоири. «Қизил Ўзбекистон», 1943 йил, 3 июль.

⁷ Ҳамид Алимджан. Четверть века узбекской советской литературы. «Правда Востока», 30 августа, 1942 г.

⁸ Ҳамид Олимжон. Она ва ўғил. Ўздавнашр, Т., 1942.

⁹ Ҳамид Олимжон. Қўлингга қурол ол! Ўздавнашр, Т., 1942.

¹⁰ Ҳамид Олимжон. Ишонч. Ўздавнашр, Т., 1943.

¹¹ Ҳамид Алимджан. Джигиты уходят на фронт. Госиздат, Т., 1942.

¹² Ҳамид Алимджан. Когда цветет урюк. «Советский писатель», 1942.

нинг бу қуроли СССР халқларининг бузилмас дўстлигига қасд қилган Гитлерни бутун дунё олдида фош этади.

«Дўстлик деган нарсанинг нима эканини умрида билмаган бу бўри, бутун ҳаёти алдаш ва хиёнатдан иборат бўлган бу махлуқ, виждон ва ахлоқ деган нарсаларнинг кўчасидан ўтмаган бу ҳайвон, СССР халқлари ўртасидаги дўстликнинг ҳеч қандай кучи йўқ, деб хаёл қилган эди.

У бу дўстлик учун бизнинг курашганимиз ва тер тўкиб меҳнат қилганимизни, бу дўстлик бир-бирига виждон ва садоқат билан берилган кишиларнинг дўстлиги эканини, бу дўстликда ҳеч қачон заррача хиёнат бўлмаганини ва бўлмаганини, бу дўстлик расмий ва китобий бўлмасдан чуқур ҳаётий эканини, бу дўстлик бизнинг яшашимизнинг чуқур илдизлари ва маъноси билан маҳкам боғлиқ эканини, бизлар — рус ва ўзбек, украин ва грузин, белорус ва тожик — бир-биримиз учун ўлишга ҳам тайёр эканимизни, шу муқаддас инсоний дўстлик учун ўлимга ҳам ҳозир эканимизни у асло тушунмайди.

Бизнинг ҳаётимиз бу дўстликдан ташқари бўлиши мумкин эмас. Бу дўстлик бизнинг ҳаётимиздир¹. Уруш йилларида Ўзбекистонда турган А. Толстой, А. Ахматова, Якуб Колас, С. Городецкий, Н. Погодин, В. Луговской, К. Чуковский, Вс. Иванов, Б. Лавренев, В. Қатаев, Б. Горбатов, И. Сельвинский, С. Бородин, В. Гусев, И. Уткин, В. Ян, П. Антокольский, Д. Благой, Е. Бертельс, В. Жирмунский, Б. Мейлах ва Н. Ушаков каби қардошлар ҳам бизнинг ҳаётимиздир.

Шу дўстлик туфайли рус халқининг атоқли ёзувчиси А. Толстой ҳам, ўзбек халқининг оташин шоири Ҳамид Олимжон ҳам Ватанимиз бошига оғир кунлар тушганда бир минбарда туриб, бир мақсадни кўзлаб халққа мурожаат қилдилар.

Агар Алексей Толстой: «Журъат қил, совет кишиси! Ҳеч қандай иккиланиб туришга ва шак-шубҳаларга ўрин йўқ... Биз ўзимизга юкланган буюк ишда фақат тиришмовчимиз керак, холос... Тиришмовчи эса, фақат қулдир. Лекин совет кишилари буюк жангнинг ўт ва қонида қул бўлишни хоҳламаганликларини ва қул бўлмаёжакларини ҳамда олижаноб мардлик кўрсатиб, инсониятни қулликдан озод қилаётганликларини исбот этдилар.

Совет кишиси, биринчи бўл, бу сенинг ўз Ватанинг ол-

¹ Ҳамид Олимжон. Учинчи том, 86—87-бетлар.

дидаги маънавий бурчингдир»,¹— деган бўлса, Ҳамид Олимжон: «Ватан учун жангда жон олиб, жон бераётган ўзбек йигити, бизни эшит! Сенинг Ватанинг букун Амударё билан Сирдарё орасигина эмас. Ленин сенга буюк Ватан берди. Амудан то буюк Волга дарёсигача, Узоқ Шарқдан то Болтиқ денгизигача, Шимолий Муз денгизидан то Қора денгизгача, Узоқ Хоразмдан то Ленинградгача, Андижондан то Мурманскка қадар сенинг Ватанинг, сенинг энг буюк шахринг—Москва, сенинг энг муҳташам саройинг—Кремль...

Дилингда доим Лениннинг номи бўлсин. Большевиклар партиясига суян, партияга суянган одам йиқилмайди»², сўзлари билан жангчиларга мурожаат қилган эди.

Ҳамид Олимжон публицистикасининг характери тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун «Дўстлигимиз ҳақида» мақоласининг мантиқий-композицион қурилишига онд баъзи мулоҳазаларни айтиб ўтиш ортиқча бўлмас.

Мақола маълум факт ҳақидаги хабар билан бошланади: «Гитлер бизнинг мамлакатимизни дунёнинг бошқа давлатларидан тамом ажратиб ташламоқчи, танҳо қолдирмоқчи эди. Одам қиёфасидаги бу йиртқич ҳайвон, уруш бошланиши ҳамано Совет Иттифоқи халқлари бир-бирлари билан талашиб, олишиб кетадилар, қўзғолонлар бошланади, мамлакат айрим майда бўлақларга ажралиб кетади, деб ўйлаган эди»³. Хўш, бу фактни келтиришдан мақсад нима? Мақсад, биринчидан, ўқувчи ёки тингловчининг диққатини шу масала атрофига жалб этиш бўлса, иккинчидан, фашистлар «ўйлаган» нарсанинг бутунлай пуч эканини публицистик мантиқ билан исботлаб бериш учун замин ҳозирлашдир. Шундан сўнг, мақола автори революция жангларида, социалистик меҳнат жараёнида тобланган СССР халқлари дўстлиги илдизларининг нақадар теранлиги ҳақидаги, ҳеч қандай куч бизнинг халқларимизни бир-биридан ажрата олмаслиги ҳақидаги фикрларни тизиб ташлайди. Публицистнинг бу фикрлари рус халқи билан ўзбек халқи ўртасидаги дўстликни (Василий Захарович Голубевнинг хати⁴), бузилмас дўстлигимизнинг чуқур илдизларини (блокада кунларида ҳам Алишер Навоий юбилейига тайёргарлик кўраётган Ленинграддан кел-

¹ Ҳамид Олимжон. Учинчи том, 86—87-бетлар.

² Тошкент интеллигенциясининг 1941 йил, 27 декабрда бўлиб ўтган умумшаҳар йиғилиши. Ордени ёзувчи, академик Алексей Толстой сўзидан. «Қизил Ўзбекистон», 1941 йил, 30 декабрь.

³ Ҳамид Олимжон. Учинчи том, 119—120-бетлар.

⁴ Ҳамид Олимжон. Учинчи том, 86-бет.

ган хабар), шу дўстлик туфайли Таруса ва Калуга шаҳарлари атрофида баҳодирларча жанг олиб бораётган ўзбек йигитларининг қаҳрамонлигини (Ғарбий фронтдан ёзилган политрукнинг хати) кўрсатувчи жонли далиллар билан тўлдирилади. Ниҳоят, фашистларнинг пуч ўйларини эслатувчи факт билан бошланган мақола Совет давлатининг қудратини, СССР халқининг кучини намойиш этувчи тарихий факт билан якунланади: «Одамхўр Гитлер ўзининг ақли паст босқинчи қўшинларига ва аҳмоқ қилиб ўз орқасидан эргаштирган давлатларга Москвани олиш ва 7 ноябрда Қизил Майдонда немис қўшинларининг паради бўлажаги ҳақида тантанали ваъда берган эди. 6 ноябрь кечқурун Гитлер Москва устига қараб 200 самолёт қўйган вақтда, Сталин Москва Советининг мажлисида Улуғ Октябрь социалистик революциянинг XXIV йиллиги ҳақида доклад билан чиқди. 7 ноябрь куни Қизил Майдонда совет қўшинларининг ҳайбатли ва салобатли паради бўлди. Қизил Майдондан генерал Рокосовскийнинг афсонавий жангчилари саф тортиб ўтдилар... Ва бир неча кундан сўнг Москва бўсағаларида немис-фашист ёввойилари тор-мор қилина бошланди...»¹.

Ҳамид Олимжоннинг публицистикаси ана шундай изчил мантиқ ва жонли фактлар асосига қурилгандир. У деярли ҳар бир жумлани шеърӣ мисрадек ихчам, пухта ишлашга интилади. Бунга эришувда халқ тили бойликларидан, халқ ижоди хазинасидан катта усталик билан фойдаланади.

Фақат публицистикада эмас, балки шеърӣ форма соҳасида ҳам Ҳамид Олимжон новаторлигининг белгиларидан бири шуки, у Ҳамза Ҳакимзода бошлаб берган ишчи ривожлантириб, халқ оғзаки ижодидаги поэтик форма ва бадий воситаларнинг барча бойликларини дадиллик билан ўзбек поэзиясига олиб киради: шоир ўз луғатини халқ сўзлари, ифодалари билан бойитади, бадий воситаларни ҳам халқча содда, очиқ ва халқ поэзиясининг руҳига мос шаклда танлайди². Ҳамид Олимжоннинг Ватан душманига бўлган ўтли ғазаб билан тобланган поэтик асарларидаги—«Кўлингга қурол ол!», «Москвани мен биламан», «Шарқдан Ғарбга кетаётган дўстга», «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Хат», «Севги» каби шеърларидаги лиро-эпик стилнинг манбаи ҳам шундадир. Бу шеърларнинг

¹ Ҳамид Олимжон. Учинчи том, 91-бет.

² Ойбек. Оташин ватанпарвар ва талантли шоир. «Армушон» тўплами. Уздавишр. Т., 1944, 185—186-бетлар.

лирик қаҳрамони «зўр ўлканинг қайноқ қонида ҳукм сурган сафарбар бир ҳол»нинг жарчисидир:

Бўлсин десанг дунё сенга кенг,
Қолсин десанг қўлингда эркинг,
Бўлай десанг сен одамга тенг,
Бўлмай десанг ёвларга ҳаммол,
Қўлингга қурол

ол!..

Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг,
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол,

Қўлингга қурол

ол!¹

Улуғ Ватан урушининг биринчи кунларида «Қўлингга қурол ол!» чақириғи билан чиққан лирик қаҳрамоннинг ҳар бир сўзи совет халқи ватанпарварлигининг образли ифодаси, совет халқининг йиртқич душманга қарши ҳаёт-мамот курашининг пафоси бўлиб янграйди:

Бор, Фарбга бор, баҳодир йигит,
Дўстларимиз элдан ажралди.
Ёв қўлида ёнди шаҳарлар,
Қадрдонлар беватан қолди..

Қон ичида қутурган жаллод
Ҳар қишлоқда бир дор қурипти,
Дорга қараб бораётган чол:
«Тезроқ кел!» деб кутиб турипти..

Сен бормасанг баҳор бўлмайди,
Очилмайди боғларда гуллар;
Қарағайлар барг чиқармайди,
Ўрмонларга келмас булбуллар.

Украинанинг далаларида
Лола эмас, кўкаради қон,
Сен бормасанг баҳор бўлмайди,
Бу йил экин экмайди деҳқон.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 246-бет,

Тезроқ боргил, халоскор дўстим,
Евларни қув, дўстларни қутқар;
Эл дилидан кетсин қайғу, ғам,
Баҳор келиб кетганидай қор¹.

Бу шеърларнинг биринчи сатрини ўқиш биланоқ, шоирнинг фикри китобхонларнинг фикрига, бутун ишларини душманга раҳм-шафқат қилмайдиган янги, ҳарбий тарзда қайтадан қуришга киришган совет кишиларининг фикрига айланиб кетади. Бинобарин, чин реалист шоирнинг лирикасидаги «мен» — бу «биз» демакдир: унинг «мен»и заминиди катта объектив ижтимоий муносабатлар ётади. Биз Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Муқимий ёки Ҳамза Ҳакимзода поэтик асарларидаги «мен» орқали уларнинг ҳар бири учун хос индивидуал хусусиятларни кўрамиз. Шу билан бирга бу индивидуал хусусиятларда ўз даврлари учун энг муҳим ҳис ва туйғуларнинг типиклаштирилган, бўрттирилган ифодаси ҳам мавжуддир. Давр томонидан кун тартибига қўйилган, кишилиқнинг бугунги ва келажаги учун зарур масалаларни ўзига хос ижодий йўл билан тасвирлаб берган шоиргина санъаткор бўла олади ва унинг асарлари абадий яшайди. Шу жиҳатдан Ҳамид Олимжоннинг «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Хат», «Жангчи Турсун», «Севги» каби сюжетли асарлари янада катта аҳамиятга эгадир. Чунки уларда ўз фарзандини муқаддас жангга отлантирган *Онанинг* ва *Она* қаршисида қасамёд қилган *жангчининг* бадий образлари яратилади, бу образларни яратишда Ҳамид Олимжон ижодининг ўзига хос халқчил томонлари яққол намоён бўлади.

Вокзал... *Оналар* ўз фарзандларини фронтга кузатмоқда... «Поезд тайёр жўнамоққа... «Шу лаҳзада *Она* нималар ҳақида ўйлаши мумкин?... У вечук руҳий ҳолатни кечирмоқда? Ана шу оғир ва ниҳоятда масъулиятли манзарани тасвирламоқчи бўлган шоирнинг мисраларига, интонациясига, стилига қиттак сохгалик—санъатпардозлик ораладими, асарнинг бутун ғоявий-бадий асоси лат ейди — асар чиқмайди. Ғоя, образ, композиция ва сўзнинг узвий бирлигига эришилган, ҳар бир мисрадан ҳаёт чақнаб турган тақдирдагина, бу картинанинг реалистик тасвирини чизиш мумкин эди. «Йигитларни фронтга жўнатиш» шеърида шунга эришилган ва халқ донишмандлигининг символи даражасига кўтарилган *Онанинг*—ватанпарварнинг вазмин, ғазабли образи яратилган. Унинг образида «Қў-

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 261—262-бетлар.

лингга қурол ол!», «Бор, Ғарбга бор, баҳодир йигит», деб ҳайқирган, «Москвани сен билмайсан, қонхўр ёв, Москвада сенга ёлғиз ўлим бор», деб нидо урган ватанпарвар совет кишисининг овози ўзининг янги такомилга кўтарилади:

Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин,

Хайр, кўзим қораси,

Билким: жангда билинади

Мард йигитнинг сараси.

Бола экан тиш чиқардим,

Евларни тишласин, деб,

Тоғдай оғир билак бердим,

Душманни муштласин, деб.

Яна икки кўз ҳам бердим,

Ёв келганда кўргани.

Оёқ бердим лозим келса,

Ёв устига юргани.

Ақл бердим, ёв босганда

Енгишга йўл топсин, деб.

От ҳам боқдим маврид келса,

Жангга миниб чопсин, деб.

Мана букун буюк халқнинг

Сени чақирди жангга!

Фашист деган бир аждаҳо

Ёв келипти Ватанга.

Ленин ота номини айт,

Болам, мард бўл, жангга қир.

Душманни қув элимиздан,

Кетидан елдай югур...

Агар жангда иш бермасанг,

Олмасанг ботир деб ном,

Гитлерни енгиб қайтмасанг

Берган сутларим ҳаром.

Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин,

Хайр, кўзим қораси.

Билким: жангда билинади

Мард йигитнинг сараси¹.

Чин—халқчил шоиргина юксак совет ватанпарварлиги
ғоясини бу каби гўзал миллий форма воситасида ифода

¹ Хамид Олимжон. Биринчи том, 248—249-бетлар.

эта олиши мумкин эди. Онанинг вазмин, дона-дона қилиб айтилган, йигитларни шердил қилар сўзлари совет киши-сига хос ирода ва халқ қудратига ишонч билан суғорил-гандир. Паровоз қичқириб жўнар экан:

Она йўлга тикилади:
«Болам, йўлинг бўлсин оқ...»
Поезд кўздан йўқолгунча
Тикилади у узоқ¹.

Шу тўртликнинг ўзиёқ бутун бир поэтик картинадир. «Болам, йўлинг бўлсин оқ...» сатридаги инверсия бу поэтик картинага жон киритган.

Улуғ Ватан урушининг биринчи йилларидаёқ Ҳамид Олимжон ижодида лирик шеърлардан йирик бадийий умумлашмаларга мурожаат қилиш тенденцияси сезила бошлайди. Шоирнинг «Жангчи Турсун» (1942) балладаси ана шу тенденциянинг мевасидир.

Қаҳрамон шаҳар—Сталинградда даҳшатли жанглар кетаётган бир даврда партия «*Бир қадам ҳам орқага чекиниш йўқ!*» шиорини майдонга ташлади. Жангчиларимиз: Волганинг нариги қирғоғида биз учун чекинишга ер йўқ, деб Сталинград бўсағаларида қаттиқ туриб олдилар. «*Азиз жигарғўшаларимиз!*— дейилган эди, «Ўзбек халқининг жангчиларига, уларнинг эл-юртларидан Мактуб»да.— Ватаннинг ҳар бир қисм тупроғи биз учун табаррук экан, унинг немис-фашист итваччалари оёғи остида мурдор бўлишига бепарво қараб турган кўзлар кўр бўлишга, бепарво эшитиб турган қулоқлар эса кар бўлишга лойиқдир!..

Ҳозир, Улуғ Ватан уруши майдонларида, айниқса, Сталинград, Шимолий Кавказ ва бошқа фронтларда совет халқларининг ва шу жумладан, Совет Ўзбекистонининг ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётир. Фашизмни бутун дунёда сариқ вабо дейдилар. Ана шу сариқ вабони йўқ қилиб ташлаш сизнинг қўлингизда. Ватаннинг буйруғи шу. Фашизм қуллигига тушган қардошларимиз олдидаги бурчимиз шу. Бутун илғор кишиликнинг, фашист аблаҳлар томонидан босиб олинган бечора Европа халқларининг орзу-умидлари шу...

Бир қадам ҳам орқага чекиниш йўқ!— Бу шиор Ватан иродасидир².

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 249-бет.

² Ўзбек халқининг жангчиларига, уларнинг эл-юртларидан мактуб. Ўздавишар, Т., 1942, 2—3-бетлар.

Ҳар бир нарса ўз вақтида яхши. Қерагида айтилган сўз—отилган ўқ, қўлланилган тадбир бебаҳо аҳамиятга эга. Ёзувчиларнинг ҳар бир янги асарига ҳам худди шундай тошу тарози қўйилиши лозим. Худди шу жиҳатдан қараганда, Ҳамид Олимжоннинг «Жангчи Турсун» (1942) балладасининг аҳамияти жуда каттадир. Чунки у ўз вақтида айтилган сўз, ўз вақтида душман кўксига қадалган ўқ, партиямиз ва халқимизнинг «Бир қадам ҳам орқага чекиниш йўқ!» деган жанговар шиорининг бадий ифодасидир. Балладада Улуғ Ватан урушининг энг оғир кунларидан бирида, Волганинг шаҳри азими ва мустаҳкам қалъаси бўлган Сталинградда жангчиларимиз кўкрагини тоғ, иродасини метин, ғалабага бўлган ишончини комил қилишда маълум роль ўйнаган асардир.

Балладанинг марказий образларидан бири жангчи Турсун образидир. Турсун халқ ва Ватанга чин кўнгилдан хизмат қилиш руҳида тарбияланган. Улуғ Ватан уруши жангларида чиниққан оддий жангчи. Лекин бирин-кетин юз берган мағлубиятлар, тинимсиз чекинишлар Турсунни ганг ва лол қилади. Унинг юраги увушиб, хом сут эмган одам боласи эмасми, ҳатто жанг майдонидан қочмоқни ҳам хаёл қила бошлайди. Турсун янги ҳужум олдидан қочвориш йўллари йўллар экан, онасидан хат олади. Хатда она ўз фарзандидан мардлик, йигитликнинг мислсиз намуналарини кўрсатишни талаб этади. «Қаёққа чекинасан? Борми кераксиз еринг? Не учун одам бўлдинг, келмасанг душманга тенг?.. Тўхтагил!» деб ҳайқиради. Она ёзадики, агар заррача қўрқоқлик қилсанг, жанг майдонидан чекисанг унда сенга лаънат ўқийман, сендай фарзандни оқ қиламан: қочоққа шафқат, қўрқоққа ҳурмат сира мумкин эмас. Бундай йигит на онасининг юзига, на севган ёрининг кўзига қарашга ҳаққи йўқ!

Бу сўзлар онанинг, она-Ватанинг ўз ўғлига, халқ жангчисига буйруғидек жаранглайди ва уни, жангини ўринсиз шубҳалардан, бир дақиқалик хомхаёллардан халос этиб, буюк ғалаба сари отлантиради:

Халқнинг учун тўккали
Йўқми бир қошиқ қонинг?
Ватанинг тупроғидан
Ширин эканми жонинг?..

Ўғлим, бу оғир кунлар
Бир кун ўтиб кетади,

Лекин қўрқоқнинг шаъни
Минг йилларга етади.

Шунинг учун жангда мард
Бўлганинг яхши менга.
Қочиб тирик қолгандан
Ўлганинг яхши менга¹.

Асардаги бу оддий, самимий, лекин жуда чуқур ва мазмундор мисраларда шоирнинг душманга нисбатан ўтли нафрати билан тўлқинланган қалби денсиб турибди. Шунинг учун ҳам она-Ватаннинг ўз фарзандига—халқ жангчисига берган қатъий буйруғи ғоятда зўр таъсирий куч касб этган. Онанинг, она-Ватаннинг ғазабли сўзлари жангчи Турсунга куч-қувват беради, уни ўлимни писанд қилмасликка ўргатади. Турсун шердил бўлиб олға босади, мардона жангда «ўқдай учиб бораркан, тоғдай оғир қулайди, қуш сингари енгил тан». Она ишончини оқлаган, зафарни ўз кўзи билан кўриб жон берган жангчи Турсун қаҳрамонлигининг маъноси балладанинг финалида ўзининг содда, гўзал ифодасини топган:

Ўлдими, ухладими?
Энди бари бир унга.
Уйқуси ўлим каби,
Ўлим ўхшар уйқуга².

Демак, жангчи Турсун образи динамик образдир. У тинмай ўсиб, ўзгариб, бир поғонадан иккинчисига кўтарилиб боради. Натижада китобхон кўз ўнгида совет жангчисининг яхлит характери, буюк ватанпарварликнинг ёрқин намунаси гаудаланади.

Жангчи Турсун характерини очиб беришда иккинчи воқитанинг—баллададаги она образининг ҳам аҳамияти ғоят каттадир. Она ўз ўғлини—Турсунни жонидан ҳам ортиқ кўради, унга ишонади, ундан хушxabар кутади. Лекин негадир Турсун ва унинг дўстлари кўп жойни ташлаб чиқмоқдалар, чекинмоқдалар. Шунда онанинг қаҳри келади. «Тўхтагил!»— дея ҳайқиради:

Қаёққа чекинсан?
Борми кераксиз еринг?

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 17-бет.

² Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 19-бет.

Не учун одам бўлдинг?
Келмасанг душманга тенг?

Сенинг-чун бутун элни
Оғир уят тутсинми?
Сени қўрғанда қуёш
Юзини беркитсинми?!

Онанинг ана шундай мардонавор мурожаати, «йигит бўлиб дунёда шу учун юрганмидинг? Ўз юртидан чекинган ботирни кўрганмидинг?» каби оташин сўзлари Турсунни тоғ қилади. Энди у заиф кайфиятларидан кечиб, ёвга даҳшат солади, порлоқ ғалаба йўлини қутлуғ қони билан бўяйди.

Она учун Ватан озодлигидан, халқ шодлигидан улур туйғу йўқ. У омон қолган қўрқоқнинг онаси бўлишдан кўра, Ватан озодлиги йўлида қаҳрамонларча жон берган жангчининг онаси бўлишни афзал кўради. У қочоқ ўғил бошини кўксига босишни истамайди, балки мард жангчининг қон бўлган кўйлагини бутун элга фахр билан кўрсатишга, шаҳар ва қишлоқлар бўйлаб уни кийиб ўтишга тайёр бўлади:

Ҳамма десин: «Бу ўтган
Бир ботирнинг онаси,
Ватан учун ўлибди
Унинг ёлғиз боласи...»²

Ҳамид Олимжон ўз ижодининг энг нодир саҳифаларини оналарга, «Алпомиш» дostonларидаги кайвони хотинларни эслатадиган барваста, кўркам онахон... Қомила ая...»³ каби аёлларга, она қалбининг улуғлигини кўрсатишга бағишлаган. «Жангчи Турсун» балладасида эса шоир она образини она-Ватан образи даражасигача кўтаролгани учун ҳам зўр ижодий ғалабани қўлга киритган.

Жангга кирган Турсун ҳар бир қадамда онани кўради:

Бирдан бошланган ҳужум
Она сўзини дейди,
Оёғи остида қум
Она сўзини дейди.

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 16-бет.

² Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 18-бет.

³ Гафур Ғулом. Ҳамидни эслаб... «Совет Ўзбекистони», 3 июль 1964 йил.

Уқларнинг йиғисидан
Учар она фарёди,
Бомба портлашларидан
Эшитилади доди.

Лойланиб оққан дарё —
Онанинг кўз ёшидай,
Бошин эгиб дарактлар
Турар ғамгин бошидай.

Она оғир ва хафа
Кўринади Турсунга.
Кўзини очолмайди,
Боқа олмайди кунга.¹

Совет халқининг Улуғ Ватан уруши жангларида ғолиб чиқишининг «сир»ларидан бири ҳам оналаримизнинг буюк матонатидир. Бундай оналар барҳаёт бўлган мамлакат, бундай оналар тарбиялаган жангчилари бўлган Ватан доимо ғолиб чиқади, зафардан-зафарлар сари бораверади. Бинобарин, она камолотини куйлаган «Жангчи Турсун» балладаси ҳам ҳамisha яшайди.

Совет халқининг ғалабасига тўла ишонган шоирнинг зўр ирода ва кучли эҳтирос билан ёзилган бу балладаси окоплардаги жангчилар, дастгоҳ ёнидаги ишчилар, колхоз далаларидаги фидокорлар, меҳнаткаш зиёлилар қалбига-ча бориб етган, уларни янада кўпроқ жасорат, мардлик ва қаҳрамонлик сари ундаган, халқимизнинг ғалабага ишончини мустаҳкамлашга, тинч ҳаётини таъминлашга хизмат қилган ва бундан буён ҳам хизмат қилади, албатта.

Мана бир-икки мисол:

«Менга жангчи Я. Ҳ. Ҳамид Олимжоннинг «Кўлингга қурол ол!» тўпламини келтириб берди. Китоб осколка билан тешилган, уруш дудида сарғайган, титилган ва айрим жойлари куйган. Мазкур ўртоқнинг айтишича, у, китобни шу ҳолида, жанг майдонида, қор устидан топиб олган ва урушнинг сўнгигача ёнидан қўймаган. Бу факт ва тўпламдаги шеърларнинг ёнларига жангчиларнинг қўли билан ёзилган сўзлар катта аҳамиятга эгадир: «Бу шеър («Шарқдан Фарбга кетаётган дўстга» — С. А.) ўзбек, қozoқ, туркман, озарбайжон, қирғиз жангчиларига ўқиб бериш учун

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 18-бет.

агитатор Мавлоновга топширилди. Яшасин!—Я. Ҳ. 20. III. 1943». «Бу шеър («Қўлингга қурол ол!» — С. А.) окопларда декламация қилиб юриш учун комсомол Комиловга топширилди — Я. Ҳ. 12. IV. 1943». Едлаш керак («Бўл омон» — С. А.)».

Еки:

«Ҳамид ака!.. Салом... Октябрь ойида юборган шеърларингизни («Хат», «Йигитларни фронтга жўнатиш») олдиқ, жангчилар орасида ўқиб чиқдик. Кичкина суҳбат бутун бир митингга айланиб кетди. Жангчилар «Йигитларни фронтга жўнатиш»ни эшитар экан, «Мана, бизга ёрдам келяпти», деб қарсак чалиб юбордилар. Биз она-Ватанинг насиҳатларини ўқиб, бир қошиқ қонимиз қолгунча уни ҳимоя қилишга қасамёд қилдик... Ҳозирча хайр. Иброҳим Раҳимов, 1941 йил, 20 декабрь»¹.

«Жангчи Турсун» балладасининг ички тузилишида кучли драматик ҳолат ётади: боши гаранг Турсуннинг кечинмалари, бу кечинмаларни чилпарчин қилувчи она хати, шиддатли жанг манзараси ва Турсуннинг қаҳрамонона ҳалок бўлиши фикримизнинг исботидир. Бунинг устига шоир балладанинг ҳар бандини, ҳар сатрини, сўзлар бирикмасини ҳам чуқур, мантиқий драматизм асосида илга тизиб, ҳаётий, таъсирчан бадий манзара, пухта образлар ярата олган. Балладада сўз кам, лекин фикр чуқур, форма содда, лекин фалсафий гоё ниҳоятда кенг, шеърятнинг барча элементлари лўнда, ўткир, расо тилда сайқал топган. Ҳамид Олимжон поэзиясининг «сир»ларидан бири ҳам худди ана шундадир. Мисол тариқасида шоирнинг қуйидаги мисраларини кўздан кечириш мумкин:

Оғайнилар, ўртоқлар

«Санч!»— деганга ўхшайди.

Тўғрингдаги фашистни

«Янч!»— деганга ўхшайди².

Тўрт мисрадангина иборат бўлган бу шеърӣ бандда бутун бир қайноқ жанг манзараси ҳам, меҳрибонлик ва қатъий буйруқ садолари ҳам, хуллас, юксак ватанпарварлик туйғулари ўзининг гўзал, содда, халқчил ифодасини топган.

Мана яна бир мисол:

¹ Ибрагим Раҳимов. Враг позорно бежит. Сборник «Письма с фронта». Изд. АН УзССР, Т., 1949, стр. 35.

² Ҳамид Олимжон. Иккинчи том. 19-бет.

Эркаланиб ётади
У Ватан тупроғида,
Ёш бола ётганидай
Снанинг қучоғида¹.

Бу — жангчи Турсун ўлимининг ифодаси. Турсун жанг майдонини ташлаб кетмади. У она буйруғини охиригача адо этди, Паулкюснинг 300 минглик армияси устидан ғалаба қувончини кўргандан сўнггина жон берди. Энди она қучоғида эркаланишга ҳаққи бор, чунки унга ўхшаган жангчилар халқ ва Ватан хотирасида ҳамиша тирик, асло ўлмайди. Тўрт мисра шеърда шунча фикрни ифодалаш нодир маҳорат, зўр истеъдод аломатидир. Бу йўлда ўзбек совет шоирларидан фақат бир одам: «Сен етим эмассан» жавоҳирининг автори Гафур Гулом жонажон дўсти Ҳамид Олимжон билан ҳамқадам. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Ҳамид Олимжоннинг «Жангчи Турсун» балладаси ўзбек совет шеърини камолотининг гувоҳидир. «Айниқса, Ҳамид Олимжоннинг овозини сира унутиб бўлмайди», — дея эсига олади Мақсуд Шайхзода.—Кўп адабий кечаларда, дўстлар йиғинларида, инқилобий тантаналарда ва халқ байрамларида Ҳамиднинг шеър ўқишини эшитганлар кўп улуғ завқ олар эдилар. Мен билмайман, Ҳамиднинг овози лентага ёзиб олинганми, йўқми? Балки ёзиб олинган бўлса-да, жузъий парчалар сақлангандир!.. Унинг овози ҳозир ҳам қулоғимда жаранглайди. Бу—мулоғим, **равон**, шу билан эластик ва динамик бир садо эди. Гўё унинг шеър ўқиётган овозида кумушнинг жаранглаши, булоқнинг қайнаб шилдираши, эркин елларнинг фаол вазни бирга қуйилиб, шеърини водийсида уфқларга чапайган суворий бир шоирнинг мардона қиёфаси жонланар эди... Ҳамид Олимжон... биринчи даражали нотик ҳам эди. Зеро, у жўшқин—санъат, нотикликни эса санъаткорлик дея тушунар ва бу соҳада ҳаммамизга ибрат бўладиган даражада муваффақиятларга эришган эди... Ҳамид Олимжон нутқининг жозибаси ва малоҳияти нимада, деб ўзимга-ўзим савол берар эдим. Кейин, англашимча, бу «сир» Ҳамиднинг ёқимли, қалбларга сингувчи овози билан бирга унинг катта, оригинал ақлида, чинакам олимдай изчил **манتيқий** тафаккурида, юксак шоирдай сўзни ғоят ихчам, **қовушим**-ли ва бўрттириб изҳор қила билишида экан.

Мана шунинг учун бўлса керак, Ҳамид Олимжон **дейил**-

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 20-бет.

ганда менинг кўзим олдида, кенг халқ оммаси олдида баланд минбардан туриб ўз қалбининг садоси ва ақлининг ёруғи билан сўзлаётган ёки шеър ўқиётган ажиб, нафис ва жозибадор шоирнинг қиёфаси туради».¹

3

Ҳамид Олимжоннинг ижодий биографиясида 1943 йилнинг баҳори алоҳида ўрин тутди. У, 1943 йил 18 февралда Ҳукумат делегацияси составида Дон фронтига жўнайди, жанг майдонларида ўз асарларининг қаҳрамонлари билан учрашади. «...Елецдан 20 километр берида турибмиз,—дегаң сўзлар ёзилган шоирнинг «Кундалик дафтар»ида.—Соат 7 дан бошлаб немис уни бомбага тутди. Тепаликка чиқиб Елец томонга қараймиз. Шаҳар тепасида зенит ўқлари ёрилмоқда. Немис бомбалари ерни ларзага солади. Бомбаларнинг портлашлари дам олам-олам учқунлар кўтаради, дам қип-қизил бўлиб учади...»

«...Бир оз фурсатдан сўнг, яна портлаш товушлари ва зенитларнинг қизил оловлари осмонда ярақлайди. Икки кўзимиз осмонда. Ой ёруғ, юлдузлар чақнаб турибди. Немис самолётлари ўтмоқдалар...»

«...Бизнинг уч томонимизда, Елец томонда, орқамизда — Ефремов томонда, ўнг томонимизда — фронт линиясида ракеталар портлайди, прожекторлар тинмасдан осмонга кўм-кўк йўл чизадилар, зенит ўқлари портлайди, демак, бизнинг уч томонимизда бомбардимон кетяпти. Биз ўртада турибмиз.. Ҳаммамизда ҳам (делегация составида — А. С.) жиндек шошқинлик сезилади, лекин тетикмиз...»

«...Соат 11лардан ошди. Эрта Курскка етамиз. Ухламоқ учун биз ўз купеларимизга кириб кетдик. Бирдан тепамизда самолётларнинг овози кела бошлади. Немис самолётлари тинмасдан бизнинг тепамиздан ўтмоқдалар. Биз дарҳол настига тушиб, поезддан узоққа кетдик. Немис икки станцияни—бизнинг орқамизда бўлган Касторнаяни, олдимиздаги Шатрани бомбага тутмоқда. Биздан бир неча минут илгари ўтган бир эшелонни у бомбага тутди, бир неча одам ўлган эмиш. Биз қор устида ётибмиз. Икки томондан портлашларнинг ларзаси келиб турибди. Ҳавода зенит ўқлари ёрилмоқда. Узоқдан азон товушига ўхшаш бир фарёд эшитилади, яқиндаги бир дарахтда бойқуш сайрамоқда...»

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан» тўплами, 31—32-бетлар.

«Кечқурун,— деб бошлайди шоир, 28 март хотирасини,— сафаримизнинг энг олий нуқтаси юз берди. Биз фронт Ҳарбий совети аъзолари билан учрашдик...»¹ Шоир ўзбек халқи номидан генерал-полковник Рокосовскийга шу сўзлар ёзилган олтин қадаҳни топширган эди:

Едга олиб аждодларнинг энг муқаддас номини,
Ўзбекистон сенга тутди бу муҳаббат жомини:
Партиянинг номи билан сен буни ол қўлингга
Ва лиммо-лим қилиб тўлдир ғалаба шаробини.²

Ҳамид Олимжоннинг «Сен туғилган кун» (28. II. 43), «Шинель», (2. III. 43), Россия (5. III. 43) ва «Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой» (19. III. 43) каби лирик асарлари бевосита шу воқеаларнинг таъсири остида ёзилган. Шоирнинг бу шеърларидаги ва умуман, Ватан уруши даврида ёзган кўпчилик асарларидаги асосий образлардан бири она-Ватан душманига қарши беаёв курашга отланган жангчи образидир. Ҳамид Олимжон жангчи образини кўпроқ лиро-эпик планда кўрсатади: унинг жанг майдонидаги қаҳрамонликларини онасига ёки ёрига ёзган хатлари орқали тасвир этади, яъни жангчининг халқ билан, халқнинг жангчи билан муносабати, аксарият, хат жанри воситасида ифодаланади. Натижада қаҳрамонлик лирикаси майдонга келади.

Бу ҳол фақат Ҳамид Олимжон ижоди учун характерли эмас, балки кўпгина шоир ва ёзувчиларнинг уруш даври ижоди учун хос бир ҳолдир. Бу деталь ҳаётий фактга асосланади. Ҳаётий ҳақиқат эса бу кўҳна жанрга қайтадан жон бағишлайди. Чунки ҳаёт шунини талаб қилган эди. Мазкур ўринда ижодкорнинг адабиётнинг бу жанридан қай даражада фойдалана олганлиги ҳақидагина гап бўлиши мумкин.

Агар шу нуқтаи назар билан Ҳамид Олимжоннинг уруш даври лирикасини кўздан кечирсак, унинг катта ижодий муваффақиятларини кўрамиз: шоир хат жанридан усталик билан фойдаланиб, уруш даври лирикасининг нодир намуналарини яратган. Унинг «Хат», «Ниҳол», «Севги», «Яқинлик», «Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой», «Сен туғилган кун», «Учрашув» сингари шеърлари шулар жумласидандир. Бу асарларда жангчини «меҳру садоқат ва ишқ гули» билан ўраган ёр образи, фронт учун баҳодирона

¹ Шоирнинг шахсий архивидан.

² Ҳамид Олимжон. Тапланган асарлар, 39-бет.

меҳнат қилган халқ образи ҳам гавдаланади. Шунингдек, бу асарларда ўзбек халқининг рус ва бошқа қардош халқларга нисбатан бўлган биродарлик ҳисси ва ҳурмати меҳр билан куйланади.

Бутун ёшлиги жангда кечган ўзбек йигитлари ва қизларининг ақлий ва маънавий чўққиси «Севги», «Шинель», «Сен туғилган кун» асарларида ўзининг жамолини топган. «Севги» шеърида тасвирланган инсон камолотининг ўзигина бутун бир дунё:

Дунёда албатта бир ўлмоқ бор-ку!
Ҳеч ажаб эмасдир ўлсак жанг аро.
Ёв билан курашда оқса қонимиз,
Бўлмай эл олдида юзимиз қаро.

Улимдан қўрқмаган эрлар қонидан
Жуда табаррукдир қизарса тупроқ.
Ўша қон дўстларнинг ёритиб юзин,
Зафар йўлларини қилса ойдинроқ.

Жисмимиз йўқолур, ўчмас номимиз,
Ғалаба тўйида бўлармиз биз ҳам.
Азиз дўстлар билан учрашиб хандон,
Қадрдон элларга қўярмиз қадам.

Гўзал Украина далаларида
Яна аввалгидай табиат гуллар.
Буюк Россиянинг ўрмонларида
Бизларни ёд этиб сайрар булбуллар.

Бугдой бошоғидай кўкка интилиб
Мен шунда тупроқдан кўтараман бош.
Сенинг қонларингдан ўсар қизил гул,
Ёқутга айланар сойлардаги тош.

Дунёни ёритар бизнинг севгимиз,
Иккимиз ҳеч қачон ўлмасмиз асло,
Ёру дўстларимиз, севган элимиз,
Биздан ризо бўлиб топар тасалло.¹

Ҳамид Олимжон устоди—ўлмас Алишер Навоий нафосати баҳрида бир дурдона бор:

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 269-бет.

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур...¹

Гитлер ўлаксалари тумтароқ қочмоқда. Совет халқининг афсонавий жангчилари Берлин устида ғалабамизнинг қизил байроғини қадаш, фашизм—уруш бошини мажақлаш йўлида бел боғлаганлар. Ана шу муқаддас жангу жадал жаҳаннамидан бир нафас бўшаган жангчи бугун ўн тўққизга чиққан севгилисини эслайди, хаёл суради, жанг тўғонида қорайган осмонда милт-милт жамол кўрсатган юлдузларга ҳижрон дардини ҳякоя қилади:

Ўн тўққизга чиқасан бугун,
Узоқдаман. Йўқ менда тоқат.
Оғир жангга кетаётиб ҳам
Елғиз сени ўйлайман, фақат.

Сенга томон талпиниб қалбим
Бир қуш бўлиб учар ҳавога:
Мен кетидан қарайман ҳайрон
Икки кўзим тўниб самога.

Эшикка чиқ шу соат сен ҳам,
Мени эслаб осмонга бир боқ:
Юлдуз тўла кўкка бир қара,
Ҳавога сол бирнафас қулоқ.²

Умрбод мамлакат саодати учун жанг қилган Алишер Навоий билан, ўз лирик қаҳрамонини «қуёш акси анинг ёшиндадур»,—дея куйлаган устоз билан жангчи шоир Ҳамид Олимжоннинг «Сен туғилган кун» шеъри ўртасида, ўз лирик қаҳрамонини «ўн тўққиздан ошмай тур, гўзал, йигит сендан шунини сўрайди» дея тасвирлаган санъаткор ўртасида асрлар ётса ҳам, ҳар иккаласи учун муштарак бир хол ҳоким: чин инсоннинг улуғвор қалби. Шунинг билан бирга бу икки ижодкорнинг асарларидаги тафовут, социал мазмундаги эволюция, шакл ва тил воситаларидаги революция ҳам намоёндыр:

Қуш дейдики: «Эй тўлишган қиз,
Жангда юрган ёрингдан салом.
Сенинг учун урушга кетган
Номусингдан, срингдан салом».

¹ Ўзбек шеърятини антологияси, Иккинчи том, 184-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 271-бет.

Қуш дейдики: «Ёшинг ҳеч қачон
Ўн тўққиздан ошмасин асло.
Йигит сени жуда соғинган,
Ёрим,— дейди,— шошмасин асло.

Ўн тўққиздан ошмай тур, гўзал,
Йигит сендан шуни сўрайди,
Йигит сени меҳр, садоқат
Ва ишқ гули билан ўрайди.

У келади албат қошинга,
Элга шодлик олиб келади.
Элга шодлик, омонлик ва бахт
Олиб, доврўғ солиб келади.

Сени тинмай эслайди ёринг,
У доймо содиқдир сенга.
Ўн тўққиздан ошмай кутиб тур,
У лойиқдир муҳаббатингга».

«Шошилма», деб қуш сўзлар яна,
Парвонадир қошингда ҳамон:
«Қизга бундан яхши фасл йўқ,
Ўн тўққиздан ошма ҳеч қачон»¹.

Ҳамид Олимжон учун миллий маҳдудлик ҳисси бутунлай ётдир. У дўстлик, биродарликнинг қадрини, ленинча миллий сиёсатнинг, халқлар қардошлиғи сиёсатининг тантанаси натижасида ўзбек халқи қўлга киритган ғалабаларнинг моҳиятини жуда яхши англайди: халқлар дўстлигининг, бепоён социалистик Ватанимизнинг куйчиси бўлишни ўзи учун катта бахт деб билади. «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман! Менинг халқим ўз киндигининг қони тўкилган тупроқни ўз онасидай азиз кўради. Менинг халқим ўз боболари кўмилган тупроқни ўпади, шу тупроқни ҳаром, вопок қилган одамларни ўлдиради»²,— деган Ҳамид Олимжон:

Россия, Россия, менинг Ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 272-бет.

² Ҳамид Олимжон. Учинчи том, 116-бет.

Сенинг тупроғингда улғайди таним,
Ҳозирман сен учун бўлмоққа қурбон,¹

дея ғурур билан хитоб қилади ва ўзини кўп миллатли совет халқларининг фарзанди ҳисоблайди. Шоирнинг «Россия» шеърдан олинган бу мисраларнинг манбаи совет ватанпарварлигидадир. Шунинг учун ҳам «Осмон сингари бепоян Ватан» халқининг, ўз озодлигини, ўз бахтини ҳимоя қилувчи халқнинг иродасини синдириш мумкин эмас:

Бало-офатларни енгиб ўрганган
Муҳаббатнинг улуғ, юрагинг кенгдир.
Сен қардош элларга энг монанд Ватан,
Унда уруғлар ҳам халқларга тенгдир²

Биз,—деб таъкидлайди шоир,—албатта, урушдан ғолиб чиқамиз, чунки совет халқи жаҳонни кул қилиш учун эмас, жаҳон тақдирига нажот излаб муқаддас жангга кирган:

Қаҳратон қишингда, баланд осмонда
Учиб бораётган қуш ҳам музлайди:
Жасур ўғилларинг қор ва бўронда
Жаҳон тақдирига нажот излайди.³

Биз,— дейди Ҳамид Олимжон,—албатта, урушдан ғолиб чиқамиз. Чунки шоир жанг майдонларига бориб ўз кўзи билан кўрган қудратли халқ армиясини—«азамат ўлка»нинг фарзандларини енгил мумкин эмас:

Йигитлар сен учун жангга кирганда,
Ботирлар осмонда берганида жон,
Кўзидан қон оққан ёвни кўрганда,
Сенинг енгилшинга келтирдим имон.⁴

«Россия» шеъри СССР халқлари дўстлигининг қудратини, социалистик Ватан улугворлигини, қардош рус халқининг баҳодирлигини, «Пушкин пайдо бўлган ҳар бир эшикда Навоий шарафининг муқаддас яшашини» куйловчи гимндир.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 276-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 276-бет.

³ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 276-бет.

⁴ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 276-бет.

Ҳамид Олимжон аввалги йилларда ҳам Россия ҳақида шеърлар ёзган эди. Шулардан «Пушкин» (1937) шеърда—халқдан яширин ҳолда кўмлган, лекин «бутун рус халқи ўз юрагида унинг буюк тобутини кўтариб ўтган!» гениал шоирга бағишланган асарида «Россия, Россия, шўрли Россия» сатрини ўқиймиз. Унда «аянч хўжаларнинг», «Икки бошли қузгун кўлкаси»нинг зулми остида эзилган Россия картинаси чизилади. Шоир социалистик Россия ҳақида ёзар экан, ўша сатрини эслайди ва қувонч билан: «Россия, Россия, азамат ўлка!» деб ҳайқиради.

Яна бир мисол: «Газеталар шу даҳшатли кунларда, ёв бомбалари ёғилиб турган бир пайтда, қаҳрамон Ленинград халқи ўзбекларнинг XV асрда яшаган улуғ шоири Алишер Навоийнинг юбилейига тайёрланаётганини хабар қилдилар»,—деган эди Ҳамид Олимжон 1941 йил 27 декабрда Тошкент интеллигентларининг митингида сўзлаган нутқида.— Газеталар бундай деб ёзадилар:

«Орадан бир қанча вақт ўтди. Хонага бир киши келиб кирди. Бу киши ҳозиргина уйнинг деразаларини ғиштлаган эди. «Отишма тамом бўлди,— деди у,—ҳар ким ўз ишини қилиши мумкин. Мен эса Навоийни қўлга оламан». У ўлтириб Навоий асарларини таржима қила бошлайди. У, яқин кунларда Эрмитаж томонидан ўтказиладиган юбилей сессиясига тайёрланмоқда...»¹. Совет халқлари ўртасидаги дўстликни, улуғ рус халқи билан ўзбек халқи ўртасидаги биродарликнинг бу жонли мисоли Ҳамид Олимжонга қаттиқ таъсир қилади. Орадан салкам икки ярим йил вақт ўтди. Ватанимизнинг «Қўз плғамас майдонларида жаҳаннам қўрқажак жанглари», бу жанглarda янада чиниққан СССР халқлари дўст-қардошлигининг буюк қудратини шоир ўз кўзи билан кўришга муяссар бўлди. Шунинг учун ҳам азиз ва меҳнаткаш халқимизнинг бахт ва шодлигини, кураш ва истиқболини, қон-қардошлигини янада теранроқ куйлашни Ҳамид Олимжон ўзи учун шараф деб билган. Чин инсон Ҳамид Олимжон камолли ҳам шунда.

«1943 йилнинг октябрь ойида Зулфия ва Ҳамид Олимжон белорус халқ шоири Якуб Коласни, унинг рафиқаси Мария Дмитриевнани, мени ҳам эрим билан бирга ўз уйларига таклиф қилдилар,—дея эслайди белорус шоираси Эди Огнецвет.— Шу вақтда Якуб Колас Москвага қайтишга отланганди, Ўзбекистон билан хайрлашмоқда эди.

¹ Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар, 513-бет. (Қараи: Сборник «Письма с фронта». Изд. АН УзССР, Т., 1949, стр. 99).

Зулфия ва Ҳамид Олимжоннинг уйида меҳмон бўлиш биз учун қувончли воқеа эди. Дастурхон устида энг эзгу оилавий орзу-истаклар баён қилинди. Уй эгалари бизни ўзларининг туғма меҳмондўстлик туйғулари билан иззат-икром қилдилар.

Уйга қайтганимизда Якуб Колас бу ажойиб оила ҳақида мамнунлик билан сўзлади:

— Қандай ажойиб, соф одамлар!»¹

4

Улуғ Ватан уруши йилларида совет драматургияси янада ривожланиб борди. Замонамиз қаҳрамони—совет кишининг жасур қалбини ифодаловчи пьесалар — Л. Леонининг «Босқин», Қ. Симоновнинг «Рус кишилари» ва А. Корнейчукнинг «Фронт» сингари асарлари совет томошабинлари ўртасида ҳурмат қозонди.

Ўзбек совет драматургиясида ҳам бу йилларда совет кишиларининг образини яратишга қаратилган ва халқнинг қаҳрамонона ўтмишини акс эттирувчи талайгина асарлар битилди. 1942 йилда рус драматурги Н. Погодин билан Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Собир Абдулланинг ижодий ҳамкорлигида ёзилган «Ўзбекистон қиличи», Амин Умарий ва Туйғуннинг «Қасос», Комил Яшиннинг «Ўлим босқинчиларга», «Офтобхон», Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин», Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий» ва ниҳоят, Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» асарлари шулар жумласидандир.

Бу даврда ёзувчиларнинг ва хусусан, Ҳамид Олимжоннинг тарихий темага мурожаат қилишлари бежиз эмас эди. Қадим ўтмишда кечган халқ қаҳрамонликларини бошқатдан тирилтиришнинг, Улуғ Ватан урушининг қайноқ кунлари билан ҳамоҳанг қилишнинг ўзи бир санъат ва ёзувчи замонавийлигининг тимсолидир. Айни мақсад юзасидан Ҳамид Олимжон ўзининг биринчи саҳна асарини—4 парда, 8 кўринишли тарихий драмаси «Муқанна» (1942—1943 йиллар)ни яратади. Қизиғи шундаки, у Самарқанддаги Педакадемияда ўқиб юрган кезларидаёқ, «Муқанна» ҳаракатининг тафсилотлари билан чуқур шуғулланган экан. Сўнграққа келиб, 1937 йилнинг охирида Ҳамид Олимжон ана шу сюжет асосида драматик асар ёзишга кириш-

¹ Эди Огнецвет. Унутилмас кунлар. «Шарқ юлдузи», 1964, № 6, 152-бет.

гани ва ҳатто, «Биринчи парда»сини тугатганиям маълум. Лекин бошланган иш шу ҳолича қолади. Бу хусусда баъзи тахминлар ҳам йўқ эмас. Ёш Ҳамид Олимжон Самарқандда ўқиб юрган чоғларида драматургиямиздаги баъзи миллатчи ёзувчилар ўтмишдаги хонлар ва фотихлар ҳаётини идеаллаштиришга интилган эдилар. Тарихий кечмишдаги халқ қаҳрамонларидан бирини уларга қарама-қарши қўйиш ниятида Ҳамид Олимжон «Муқанна» воқеаси билан қизиққандир, деган фикр мавжуд.

Сўнгра 1936—1937 йиллари шахсга сифинишнинг дайди шамоли кучайган паллалар шоир ўз ҳаётида энг драматик кунларини кечирди. Абдулла Қодирий оғир аҳволда, ўзига ва у ишонган энг яқин дўстлари Ғафур Ғулом, Ойбек, Миртемирларга қаттиқ хужум бошланган. Халқ ва партия йўлини бузмоқчи бўлган калтабинлар уларни миллатчиликда ва яна нечукдир бало-баттарларда айблаб, йўқ қилиш пайига тушганлар. Ана шу шароитда Ҳамид Олимжон яна «Муқанна» темасига қайтади. Аммо «Ойгул билан Бахтиёр», «Зайнаб ва Омон» асарлари устидаги қизгин ижодий иш драмани тугаллашга фурсат бермайди. Ниҳоят, Улуғ Ватан уруши, социалистик ва капиталистик тузумлар ўртасидаги ашаддий кураш бошланган бир давр ўт олади. Яна ўша мавзу Ҳамид Олимжон ижодхонасини эгаллайди ва у кўп йиллардан бери ўйлаб юрган асарини тугатиб, Ҳамза номидаги Академик драма театри (машҳур совет режиссёри С. Михоэльс билан Маннон Уйгур саҳналаштирган) билан Муқимий номидаги музыкали драма ва комедия театри саҳналарида қўйишга муваффақ бўлади. Шундай қилиб, ижодий орзу ушалади.

Тарих Ҳошим ибн Ҳаким—Муқанна номи билан боғланган халқ ҳаракатига доир далилларга ниҳоятда камбағал. Айтишларича, 778 йилларда кечган бу «оқ либосликлар» ҳаракати 14 йил чамаси давом этиб, халифат бошига кўп балоларни ёғдирган. Тарихчи олим Наршаҳий Муқаннанинг камбағаллар оиласидан чиққанига қарамасдан ўз даврининг билимдон ва тadbиркор одами бўлиб этишгани, кўп йиллар зиндонда ётгани ва ундан қутулиб, ўзининг она шаҳри Марвга қайтиши биланоқ араблар истилосига қарши ҳаракатни бошлаб юборгани ҳақида хабар беради. Муқанна, айниқса, Қашқадарё ва Зарафшон водийларида машҳур бўлган. Унинг ҳаракатини қўллаб-қувватлаган халқнинг, чунончи, деҳқонлар оммасининг кўпчилиги ҳам шу ерликлардир. Бу адолат кўзғолонининг, босқинчилар зулмига қарши халқ ҳаракатининг тобора кучланишидан қўрқиб қолган халифот бутун кучини

ишга солиб, Муқанна тарафдорлари устидан ғолиб чиқади. Муқанна тақдирига келсак, баъзи манбалар унинг ўлдирилганлигидан ва иккинчилари душманлар қўлига тушмаслик учун ўз-ўзини ўтга ташлаганлигидан дарак беришади. Наршаҳий Муқанна 782—783 йилларда дунёдан ўтган деб ёзса, Беруний 785—786 йилларни тилга олади. Нима бўлса-да, Муқанна ва унинг бошлаган ҳаракатида Урта Осиё халқларининг эркесвар қалби ва муқаддас Ватанга тажовуз қилган босқинчиларга нисбатан чексиз ғазаби, қўзғолоннинг диний бўёқларидан қатъи назар, ўз ифодасини топган. Бу халқнинг кечмишдаги қаҳрамонлик саҳифаларидан биридир.

Ҳамид Олимжон шеърӣ тарихий драмасининг сюжетини шу воқеалар асосига қурган. Асардаги кўп қаҳрамонлар —Муқаннанинги ўзи, Кулартакин, Фирдак, Сайидбаттол (Саид ал-Ҳораший), Ибн Муоз (Ҳусайн ибн Муоз) ва ҳатто Гулойин (Наршаҳ қишлоғининг ҳокимаси) ҳам реал тарихий шахслардир, шунингдек, оташпарастилик ва мусулмончилик,—Муқанна ҳаракатининг ақидалари жума намозига келганларга араблар томонидан икки дирҳамдан инъом тарқатиш, Сом тоғининг ички ва ташқи қалъасида кечган тарихлар ҳам айнан тасвирланган.

Аmmo Ҳамид Олимжон драматург-тавсифчи даражасида қолган эмас. У характер ва воқеаларнинг ижтимоий-фалсафий умумлашмасини яратишда, ўша давр ҳаётини негиз-негизларигача очиб беришда катта санъаткорлик кўрсатган. Бу ҳол асарнинг бошланишидаёқ, Гулойиннинг дастлабки сўзлариданоқ ўртага ташланади:

Чечак билан хурсанд бўлса гар одам,
Ер юзида бўлмас эди қайғу-ғам.
Ҳамма унда ёлғиз бир гул терарди,
На хоҳиши, на озори, на дарди...
Мана баҳор, бутун атроф лола, гул,
Ҳамма одам терганда ҳам етар, мўл.
Гул очилган қояларнинг бошида,
Лолалар бор булоқларнинг тошида.
Аmmo ҳеч ким шоду хуррам эмас-ку?!¹

Бундай қараганда ҳеч гап бўлаётгани йўқ. Баҳор фасли ҳақидаги оддий сўзлар. Лекин санъат ҳам шундаки, табиий фикрлар оқимида Гулойин образига хос кечинма-

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 216-бет.

лар, унинг ақлий ва маънавий дунёси, бутун вужудини ўраб олган ташвиш ва қайғулар («Аmmo ҳеч ким шоду хуррам эмас-ку?!») бўлажак бўрондан хабар бериб, драманинг тугунларини боғлай бошлайди. Шундан сўнг, Ферўз солган масжиднинг очилиш маросимида халқнинг ва истило ҳукмдорларининг Муқаннага тўғри келишлари бу тугунни «сеҳр» нўхтасига кўтаради:

Муқанна

Саволим бор ҳам сенгаю, ҳам халққа:
Нима учун элни балога тутдинг?
Нима учун босқинчилик касб этдинг?
Нима учун Аму оққан ўлкада
Бирор дарахт кўкармади юз йилда.
Элга ҳаёт берган олтин Зарафшон,
Нима учун бошдан-оёқ бўлди қон?

Жалойир

Бас қил, дейман, тилингни торт, эй беор!

Баттол

Қўй, гапирсин бу сеҳргар ниқобдор!

Муқанна

Юз йилларким сўзлайсан «лонллоҳ» дан.
Жуда оддий бир нарсага ҳайронман:
Нима учун юрт чиқмайди оловдан?
Нима учун эл қутулмас таловдан?
Нима учун элни босган ҳашарот
Дин, хирож деб ўз-ўзига қўйди от?
Нега қилди элни бунча гадоё, хор?
Нега бўлди ҳамма сенга отбоқар?
Қиз онадан, хотин эрдан ажралди,
Косиб уйдан, деҳқон ердан ажралди?
Нима учун?..
Душманларнинг босқинидан қутулмоқ..
Бўлган ҳар ким, ўз устига кийиб оқ,
Келиб қабул этсин менинг йўлимни,
Фақирларга узатаман қўлимни.

Менга келсин барча жабр кўрганлар,
Уйи куйиб кўча-кўйда юрганлар,

Муҳаммади, Исоси ҳам ўзимман,
Иброҳими, Мусоси ҳам ўзимман.¹

Драмани таранг ҳаракатга келтирган кучлар, Муқанна образига хос хусусий ва умумий хислатлар, хусусийликдан умумийликка кўтарилиш йўллари, томошабинни ушлаб турадиган «сеҳр» ана шундай бошланади. Ва Баттол билан Гулоийн ўртасидаги аччиқ кечинмалар. Гулоийн билан Муқанна орасидаги севги, халқнинг Муқанна билан Гулоийн тўдаларига бўлган ишончи қўзғолоннинг олов олишию мағлубиятга учраши даврида ўтган чигал воқеалар жараёнида ўзининг хилма-хил қирраларини намойиш қилади. Шу жиҳатдан Муқанна, Гулоийн ва Сайидбаттол образларининг динамикаси, ички дунёси, оддийликдан мураккабликка, хусусийликдан умумийликка, умумийликдан хусусийликка ўтиш ҳолатлари ниҳоятда пухта ишланган. Лекин, афсуски, асар ғоявий-бадний моҳияти учун ниҳоятда зарур Кулартакни, Фирдак, Гулобод ва Оташ образлари ўзининг қиёмига етмай қолган ва натижада, драма камолоти зарар кўрган. Агар бу образлар ҳам асарнинг умумий ғоявий-бадний нишонасига фаол хизмат қиладиган мураккаб характерлар чўққисига кўтарилгандами, драманинг санъати бундан ҳам зўр бўлар эди.

«Муқанна» қаҳрамонлик драмасидир. Ҳамид Олимжон олдинги асарларидаги, хусусан «Жангчи Турсун» балладасидаги қаноатига қайтиб, душман қўлига таслим бўлмаган инсон халқ хотирасида абадий тирик қаҳрамондир, деган фикрини янада давом эттиради.

Асарнинг сўнгги кўриниши. Душман Сом тоғидаги қалъага ўт қўяди. Муқанначилар ё таслим бўлишлари, ё ўлишлари керак. Шунда Муқанна Гулободга—волидаий муҳтарамга еру оламини ёритадиган ўт ёқишни айтиб, охириги монологини бошлайди:

Бир ўт ёқки, волидан муҳтарам,
Бир ўт ёқки, ёрисин еру олам.

(Пауза)

Халққа айтиш, мен асло ўлганим йўқ,
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ;
Мен элимнинг юрагида яшайман,

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 232, 233—235-бетлар.

Эрк деганинг тилагида яшайман,
 Қуллик билан туролмайман бир ерда,
 Душман билан ётолмайман бир гўрда.
 Халқ тангрини ахтарганда мен унга
 Ҳурриятнинг оллоҳини келтирдим,
 Йўл бошловчи бир доҳийни келтирдим.
 Ва кўрсатдим озодликнинг зўр роҳин,
 Гулойиндек муҳаббатнинг оллоҳин...
 Оловни ёқ, волидаи муҳтарам,
 Оловни ёқ, ёрисин еру олам.
 Бугун мен ҳам оловга қўшиламан,
 Бугун мен ҳам мангулик ўт бўламан.
 Нафрат ўти каби ёниб қонларга —
 Қўшиламан миллион-миллион жонларга.
 Ёвни жондан ёмон кўрганлигим рост,
 Бундан сўнгра номимни қўйинг: қасос!¹

«Муқанна — қасос!», «Тириклайин тушмаймиз ёв қўлига!» деган сўзлар билан асарнинг якун топишиям, Муқаннанинг чуқур ватанпарварлик туйғуси билан лиммо-лим монологиям юқорида айтилган фикрнинг кўркем далилидир. Бинобарин, бу монологдан драманинг ҳайкалдек қуйма тилини, Ҳамид Олимжон шеърятининг камоли ва жамолини сезиш қийин бўлмаса керак. Шунинг билан бирга, шеъринг драма жанрининг ўзига хос қийинчиликлари ҳақида ҳам гапириш лозим. Баъзида қофиядош сўзлар кетидан эргашиб, шеърят «сеҳри»га берилиб кетиб, драма воқеаларининг динамик ривожига путур етказадиган, «кўп сўзлилиқ» балосига учраб қолиш мумкин. Бундай ҳолнинг асар композициясига ҳам, қаҳрамонлар образининг такомилига ҳам салбий таъсир этиши турган гап. Афсуски, «Муқанна» драмаси ана шундай камчиликлардан ҳам холи эмас.

Булардан қатъий назар, «Муқанна» драмаси Ҳамид Олимжон ижоди учун ҳам, ўзбек совет драматургиясининг камолоти йўлида ҳам катта воқеадир. А. Фадеев айтганидек, «Муқанна» пьесаси ғоят зўр истеъдод билан ёзилган. Ҳамид Олимжон, — деган экан таниқли танқидчи К. Зеленский, — уруш кунларида яратилган энг яхши совет пьесаларидан бири — «Муқанна» авторидир².

СССР халқ артисти Сора Эшонтўраеванинг ҳам айтган сўзлари бор: «Муқанна» «Отелло», «Ҳамлет», «Навой»

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том 300—301-бетлар.

² Шоирнинг шахсий архивидан.

даражасидаги асар эди. Мен Гулойин ролини ўйнадим... Гулойин образини яратган ўша кунлар ҳаётимдаги энг унутилмас кунлардан бўлиб қолади. Халқининг, сингилларининг тақдирини, дилидаги борини шунчалар шоирона ва ҳаққоний куйлаган шоир Ҳамид Олимжондан Умр бўйи миннатдорман»¹.

«Муқанна» тарихий драмаси ҳануз саҳна санъаткорини — мураккаб ҳаёт асарини саҳналаштиришга қодир бўлган чапдаст режиссёрини кутмоқда.

Ҳа, Ҳамид Олимжон Ватан уруши даврида яратган асарларида («Муқанна» ҳам шулар жумласидандир) халқнинг бу кунги ҳаёти ва келажаги учун зарур бўлган ғоявий мазмунни камолотга етган, содда, гўзал шакл билан уйғунлаштириш санъатига тўла эришган. Унинг асарлари марксистик эстетиканинг халқчиллик назариясига мутлақ амал қилади.

В. И. Ленин Қлара Цеткин билан қилган суҳбатларидан бирида санъатнинг халқчиллиги тўғрисида шуларни айтган эди:

«Санъат халқники. У меҳнаткашлар оммаси орасига чуқур томир ёйиши керак. У меҳнаткашлар оммасига түшунарли бўлиши ва шу омма томонидан севилиши лозим. У мазкур омманинг ҳисларини, фикрларини ва иродасини бирлаштириши, оммани кўтариши лозим. У мазкур омма орасидан санъаткорларни камолотга етказиши лозим»².

Биз ҳам ўзбек адабиётида шундай халқчиллик учун курашишимиз керак. Ҳамид Олимжон ўз ижодининг тадрижий такомилда мана шундай халқчилликка эришув учун ҳормай-толмай курашиб келган эди.

Ҳамид Олимжон 1943 йилнинг декабрида Москвада ўтган ўзбек адабиёти ўн кунлигини бошқариб борди. Москвадан қайтгандан сўнг, «Жиноят» номли шеърый драма устида иш бошлади. Шу орада «Роксананинг кўз ёшлари» балладасини тугатди.

«Роксананинг кўз ёшлари» яна ўша чин инсоний дўстликни, христианлик ва мусулмончилик каби ақидалар бир ўткинчи шамол эканини, лекин совет халқларининг кураш ва ижодий меҳнат йилларида чинор қувватига айланган қон-қардошлиги абадий қолажagini, Гитлер фашизми ва ундан кейин ҳам бош кўтариши мумкин бўлган империалистик қароқчилар хуружи бу дўстлик қаршисида ер би-

¹ Уша тўплам, 72—73-бетлар.

² Қлара Цеткин. Из воспоминаний о Ленине. Сборник. «Ленин о литературе». Госполитиздат, М., 1941, стр. 276.

лан яксон бўлажагини мадҳ этувчи асардир. Украин аёли Роксананинг Шаҳрихон қишлоғида ўлган боласини қуюқ қошлари оқарган, оппоқ соқоли кўкрагигача тушган нуроний ўзбек чол ўз бағрига олар экан:

«Билсанг, менинг ҳам ўғлим
Қолди сенинг ерингда.
Бор менинг ҳам бир қабрим
Сенинг севган элингда.

Бу уруш кўп халқларнинг
Озорини ҳам қўшди.
Тақдирини қилди тенг,
Мозорини ҳам қўшди».

Болани икки қўллаб
Оҳиста олади чол.
Гўёки чанқаб, чўллаб
Хўп ўпади бемалол.

«Бу тупроқ энди сенга,
Она қизим, ёт эмас.
Украинани ҳам менга
Ҳеч ким бегона демас».

Кўз ёши булоқ-булоқ,
Чол нимадир ўқийди.
«Ё омин, энди тезроқ
Душман йўқ бўлсин»,—

дейди ¹.

Баллада Ҳамид Олимжоннинг — 35 ёшга тўлган навқирон санъаткорнинг сўнгги асари бўлиб қолди. Тарас Шевченкони дилида сақлаган, бу аллома элу юртининг чиройини, одатини, мардонавор қисматини яхши билган, ўз ўлкасига, ўз халқига ўхшаш, қиёс қилгулик ҳаволарини қайта-қайта қайд этган санъаткор — Ҳамид Олимжон дўсту биродарлик, қондош-жондошлик, ака-укалик фалсафасига ҳайкал ярагди. Дунё бор экан, бу ҳайкал ҳам бор. Чин сўз санъатининг кифтини ерга тегизаман дейиш, билингки, камоли телбалиқдир.

¹ Ҳамид Олимжон. Иккинчи том, 28-бет.

Дўрмон бекатида, Тошкент кўкрагида жойлашган манзилда ёзувчиларга ажойиб бир боғ берилган эди. Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг раиси уни дўстларига — Уйғун, Яшин, Шайхзода ва Чустийларга кўрсатишни ният қилади. 1944 йилнинг иссиқ кунлари — биринчи ва иккинчи июлга, дам олиш арафасига тўғри келади. «Иш тамом бўлган, ҳойнаҳой Ёзувчилар союзида ҳеч ким бўлмаса керак, деган фикрда, истар-истамас телефон қилдим, — деб ёзади Уйғун ва давом этади. — Лекин шу заҳотиёқ трубкада Ҳамид Олимжоннинг таниш овози эшитилди.

— Ҳа, қаёқларда юрибсиз? Соат 3 га ваъдалашмабмидик? Қаердан гапиряпсиз? Қачон келасиз?

— Назаримда хийла кеч бўлиб қолди... Бошқа кун чиқа қолсак бўлмайдими?

— Ланжлик қилманг! Кеч бўлгани йўқ... зудлик билан етиб келинг, кутаман.

...Союзга тезда етиб бордим. Қарасам, мендан бўлак ҳеч ким йўқ.

— Хўш, бошқалар қани?..

— Э, улар ҳам бетайин чиқиб қолишди... Ҳалига қадар дараклари йўқ... иккаламиз кетаверамиз. Балки улар кейинроқ ўзлари бориб қолишар. Чирчиқ поезди кетиб қолмасин...

Кўчага чиқдик. Пушкин кўчасидан трамвайга ўтириб, Чирчиқ станциясига бордик. Биз борганда поезд эндигина жўнаган экан.

— Э, аттанг...

У хафа бўлиб, қовоқ солди:

— Сиз айбдорсиз. Имилладингиз... Қани, юринг, машинага тушиб бўлса ҳам кетамиз.

Мен унинг кайфиятини сезиб, эътироз билдирмадим... Шу орада ёнимиздан ўтаётган бир юк машинаси қўл кўтаришимиз биланоқ тўхтади. Машинага чиқдик. Энди боққа қараб кетишимиз аниқ бўлди. Дўрмондан ўтиб, Қибрайга етмай, машинадан тушдик, бедазор, олмазор, жийдазор, пахтазорларни оралаб, хушманзара ерлар, узоқда кўринган тоғларни завқ билан томоша қилиб, боғ томон пиёда йўл олдик... Йўлда ўрикзор оралаб шилдираб оқиб ётган муздай сувдан ҳовуч-ҳовуч ичдик, ариқ бўйида пича ёнбошладик, майса устида бир оз ағанашдик.

— Кетдик, юринг! Ана, боғ ҳам кўриниб қолди, — деди у ўрнидан туриб.

Боққа киришимиз билан димоғимизга атир ва бол ҳиди урилди... Назаримда, боққа эмас, жаннатга киргандай бўлдим... Боғдан жуда хурсанд бўлганимни билиб, Ҳамид гурур билан сўради:

— Қалай? Еқадими?

— Қалай эмас, олтин! Еққанда қандай!

У кулиб қўйди...: Ечиндик, ювиндик, катта ариқ бўйндаги гилам кўрпачалар тўшалган каравотда, шохлари сувга тегай-тегай деб турган арғувон остида ўтириб овқатландик, яйраб чой ичдик.

— ...Ҳа, бу ерга ҳақиқий ёзувчилар келиб туриши, дам олиши, ижод қилиши керак. Хўш, бу ерда дам олса, ижод қилса бўладими?

— Бўлганда қандоқ!

— Ҳа... Мана курорт! Мана дам оладиган жой! Шундоқ ёнимизда! Ҳа, бу ерни ижод маконига айлантирамиз... Бу ерда қанчадан-қанча шеърлар, поэмалар, ҳикоялар, романлар, пьесалар яратилади. Улмасак кўрамиз!

Бу гапларни комил ишонч, гурур билан гапирган Ҳамид Олимжон ҳам, бу сўзларни ҳаяжон ва завқ билан тинглаган мен ҳам эртасига юз берадиган поғаҳоний фожиадан, кутилмаган даҳшатдан мутлақо беҳабар эдик!

Ариқ бўйидаги каравотда ёнбошлаб, қаҳрабо кўк чойни аста хўплаб, суҳбатни давом эттирдик. Кечаси, ётар пайтимизда, Ҳамиднинг илтимоси билан уйдаги сим каравотлар ташқарига, гулзор ёнига олиб чиқилди.

— Ҳавосини қаранг! Маза қилиб шу ерда ётамиз...

Ҳаво соф, гул, райҳон ҳидларини димоққа уриб шабада эсади, аллақерда чигиртка сайрайди. Осмон тўла юлдуз... Йирик олтин юлдузлар. Анча вақт туннинг майин шивирларига қулоқ солиб, юлдузларнинг жамолига тикилиб жим ётдик. Ҳамид ҳам юлдузларга тикилиб, ўйламоқда эди...

Эрталаб уйғонганимизда қуёш чарақлаган, файзли, чиройли кун бошланган эди. Зўр иштаҳа билан нонушта қилдик. Сўнг атрофни сайр этдик, янги пишган мевалардан едик. Тушда боғбон... боғ этагида, ўз чайласида галати, қулинг ўргилсин бир ош қилиб, бизни меҳмон қилди. Ошни жуда яхши кўрадиган ва ўзи ҳам жуда пазанда бўлган Ҳамид боғбоннинг ошини мақтаб-мақтаб еди...

Бир маҳал Ҳамид ўрнидан туриб:

— Қани, етар... вақт бўлиб қолди, кетамиз,— деди... Пиёда йўлга тушдик. (кейин келиб қўшилган Чустий ҳам бирга эди — С. А.) Ҳамид ҳар галгидай биздан икки қадам илгари борарди. Руҳи жуда тетик, ўзи қувноқ. Йўлда бир оз гингиллаб хиргойи ҳам қиларди.

Катта йўлга чиққаннимизда кун ботиб қолган эди. Машина пойлаб, йўл бўйида анча ўтирдик. Бир маҳал Чирчиқ томондан эмас, балки Тошкент томондан келаётган катта юк машинасига кўзимиз тушди.

— Нима бўлса ҳам шу машинани тўхтатамиз,— дедик йўлнинг ўртасига чолиб чиқиб, қўл кўтариб машинанинг йўлини тўсдик.

Машина тўхтади. Дарҳол келиб машинага чиқдик. Шофёр бола татар йигити... дам олиш кунидан фойдаланиб, кира қилиб лича чойчақа ишлаб олиш пайида юрган экан. Биз, бир чеккаси шошилинч, бир чеккаси қоронғида шофёрларнинг бир оз кайфи бор эканини пайқамабмиз.

Кабина орқасида тикка турибмиз. «Студабеккер» шитоб билан йўлга тушди... Йўл серқатнов... Биз тушга: машина арава ва машиналарни қувиб ўтиб, тўғридан келаётганларни чапдастлик билан четлаб ўтиб илгари учар эди. Машина нотинч, биз гоҳ орқага, гоҳ ёнга чайқалиб кузов қирғоғини маҳкам ушлаб борардик. Бир жойга келганимизда шофёр дафъатан тормоз беролмай, аллақасери бузилиб йўлнинг чеккасида тўхтаб қолган юк машинасига урилиб кетмаслик учун қоидага хилоф бўлса ҳам, машинани зарб билан чапга бурди. Йўлда турган машинани эндигина айланиб ўтган эдики, рўпарадан, чанг-тўзон орасидан ўнга яқин одам тушган бир арава дуч келиб қолди. Дам ўтмай, суръат билан келаётган оғир юк машина аравага урилади-ю, даҳшат юз беради, буни ҳаммамиз ҳам сездик. Шошиб қолган шофёр, ҳалокат юз бермасин учун машинани яна чапга бурди. Машина йўлдан чиқиб, ариққа тушиб кетди. Машинанинг кабинаси очилиб, икки шофёр ирғиб тушиб, икки ёққа қараб қочди. Бошқарувчисиз қолган машина қалдираб, шалдираб, чанг-тўзон кўтариб симёғочга бориб урилди, уни синдириб ўтиб, яна катта дарахтга урилди-ю, шохларини қасир-қусур синдириб, ёнга қараб ағдарилди. Буларнинг ҳаммаси бир дақиқа ичида юз берди, ҳеч ким машинадан тушиб улгуролмади. Машина зарб билан дарахтга урилганда ҳаммамиз ҳар томонга қараб учиб кетдик. Мен учиб бориб, белим билан ариққа тушдим, зум ўтмай устимга машина ағдарилди. Чалқанча ётибман, машинанинг кузови келиб қориндан босди, борган сари нафас олишим оғирлаша борди... Агар ариқ ичига тушиб қолмаганимда, мени... мажақлаб юбориши турган гап эди... Ариқ, жонимга ора кирди.

Чанг-тўзон ичида Чустий... бақирғи эшитилди... «Вой қўлим, қўлим йўқ!» деганича дод солиб, совет-партия активи боғига кириб кетди. Машинанинг нарёғида Ҳамиднинг

оғир инграши эшитилди, мен карахтман, лекин ҳаммасини эшитиб ётибман... Шу пайтда Ҳамид Олимжоннинг зўрга гапирётган овози эшитилди.

— Мени... кўя туринг... Уйгунга... қаранг. Машинанинг остида қолди... чамаси...

Ҳамиднинг овозини эшитиб, кўнглим анча тинчиди.

Кўп ўтмай аравадаги одамлар, боғдан чиққан кишилар, яқин-атрофдаги хонадонлардан катта-кичиклар етиб келишди... Одамлар ходалар олиб келишиб остига тикишиб, машинани кўтаришди. Устимдан тоғ қулагандай, дарҳол енгил тортдим... Қимдир қўлтиғимдан ушлаб даст кўтардию... «Ҳаммаёғи соғ! Бир асрабди!» деди... Мен... югурганча Ҳамиднинг олдига бордим. Ҳамид ариқ бўйидаги кўк майсада чалқанча ётар, оғир-оғир нафас олиб, оҳиста ингра эди. Менга кўзи тушиб, чеҳраси бир оз ёришди.

— Ҳа, хайрият... омон экансиз... Мен...

У ёғини айтолмай яна инграй бошлади. Уст-бошига кўз югуртириб чиқдим, ҳаммаёғи соғдек, ҳеч ери яраланмагандай кўринди.

— Сизга ҳам ҳеч нарса бўлмаганга ўхшайди. Эҳтимол бирор ерингиз лат егандир, тузалиб кетади,— дедим.

У бош чайқади:

— Йўқ... аҳволим оғир... Ичим ёнаётибди... мен... ўламан...

... Хабар топиш билан боғдан Усмон Юсупов чиқди. (У вақтда Марказкомнинг биринчи секретари эди.) У ниҳоятда ҳаяжонда, юз берган фожиадан дилгир эди. У Ҳамид Олимжонни жуда ҳам севарди. Юсупов ёрдамчисига буюрди, зудлик билан машина келтирилди, машинага ўтирдик. Ҳамидни эса уч-тўртта киши аста кўтариб (у ўрнидан қимирламас эди), машинанинг орқа ўриндигига суянтириб ўтқаздилар. Машина аста йўл юриб, шаҳарга стационарга қараб кетди... соат 9—10 ларда стационарга етиб келдик. Орадан хиёл ўтмай, Тошкентдаги энг зўр... врачларни тўплаб Усмон Юсупович етиб келди.

Жуда оғир нафас олаётган Ҳамид Усмон Юсуповга қараб:

— Ака, мендан ажралдиларинг... Уламан... Аҳволим оғир,— деди.

Усмон Юсупов бутун чоралар кўрилишини, албатта соғ-омон қолишини айтиб, унга тасалли берди...

...Операция жуда узоқ давом этди, икки соатми, уч соатми, ҳозир аниқ эсимда йўқ, аммо... жуда мураккаб операция бўлганлиги ёдимда... Ҳамширалардан бири келиб, хурсанд ҳолда:

— Хайрият, операция яхши тугади. Тузалиб кетади,— деди-ю, яна нималарнидир олиб чиқиб кетди.

Мен енгил тортдим, тарапг бўлиб турган асаблар бир оз бўшашди. Аммо орадан кўп ўтмай, (3 июлнинг саҳарига яқин вақтда — С. А.) ғамгин ҳолда Усмон Юсупов кириб келди.

— Бўлмади... сақлаб қололмадик... Ҳамиддан ажралдик...— Ҳамиддан ажралдик...— деди у йиғлаб.

Мен ҳангу манг бўлиб қолдим.

— Операция яхши ўтди, дейишувди-ку?— дедим кўзларимни катта очиб, Усмон Юсуповни ғамгин юзларига тикилган ҳолда.

— Ҳа... операция яхши ўтдию... аммо операциядан сўнг ўзига келолмади,— деди.

«...Шоир жуда катта ҳурмат ва зўр тантана билан бутун халқ, совет ва партия ходимларининг иштирокида (1944 йилнинг 4 июлида С. А.) ўртоқлар мазорига дафн этилди. Халқ уни шу қадар севар, ҳурмат қилар эди... Ҳамид Олимжон доим барҳаёт»¹.

Бундай яқун, бир олам хаёлга тўла умрнинг узилиши кутилмаганда келган селдай ҳаммани босди. 1944 йилнинг 2—4 июли. Иссиқдан қаноти куйган кунлар. Шоирнинг ҳаёти учун кураш натижа бермайди, тасодиф, ғафлат устун келади. Қаригангда қайта фарзанд доғини кўрган Комила она, дабдурустдан болаларининг даласи ва устозидан жудо бўлган Зулфия, жондош-қардошлар, дўсти биродарлар, яқин-узоқлар изтиробига чидаш ўлимдан ҳам қийин. Тошкент кўчаларида дарёдай оққан халқ ўзининг Ҳамид Олимжонини тобутини елкасига олади. Эскиларнинг «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл» дегани шу эканда...

Оловдай шоира Зулфиянинг «Сендан ўзга бор нарса унут» (1944), «Кечир, қолдим ғафлатда» (1944), «Сен қайдасан, юрагим» (1945), «Не балога этдинг мубтало» (1945), «Кўрганмидинг кўзларимда ёш?» (1945) асарларида ўн беш кунлик тўлин ой нури ва ажаб мунги яшириган:

Соғинганда излаб бир нишон,
Қабринг томон олар элим йўл.
Келтирардинг менга бир замон,
Энди ҳар чор мен элтаман гуя.²

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан» тўплами, 38—51-бетлар.

² Зулфия. Асарлар. Шалода. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 145-бет.

ҲАМИША ТИРИК!..

Йиллар кечди. Совет халқи ва унинг баҳодир қўшини Европага озодлик ва тинчлик келтирди. Жаҳонда пайдо бўлган социалистик мамлакатлар иттифоқи, Улуғ Октябрнинг ҳайдар шамоли уйғотган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси халқлари колониализм ва империализм зулмидан озод жамият яратиш йўлида янгидан-янги уфқларни эгалламоқдалар. Биродарлик ва тинчлик, яратувчан меҳнат ва халқона демократиянинг баҳодир посбони — кўп миллионли совет халқи Ленин партиясининг раҳбарлигида ривожланган социализм ва коммунизм қуриш ишини ҳақиқатга айлантирмоқда. Халқимиз ва Ватанимизнинг ақли, қудрати ҳатто фазони ҳам инсоният бахтига хизмат қилдириш даражасигача кўтарилди. Агар Ҳамид Олимжон тирик бўлганида фақат етмиш саккиз ёшга кирар экан, унинг вафотидан бери қирқ уч йил ўтибди. Лекин толмас меҳнати, чақмоқ истеъдоди билан қуш ўйқусидай калта умрни енга олган шоир ҳамиша тирик, халқимизнинг, дунё меҳнат аҳлининг дилида, буюк орзуларида яшамоқда, совет адабиёти ва маданиятининг равнақи учун тинмай хизмат қилмоқда. «Биз,— деган эди 1964 йилда Гафур Гулом.— Ҳамиднинг дўстлари унинг ишини камол билан давом эттириб турибмиз. Бизнинг сатрларимизда Ҳамиднинг ҳиссаси катта»¹.

Ҳамид Олимжонсиз ўтган йилларда унинг рафиқаси, жаҳонга таниш адиба Зулфияхоним шоир орзуларини рўёбга чиқариш билан бандлар. Ҳамид Олимжон фарзандлари — Ҳулкар билан Омон бола-чақали бўлишди. Онаси Қомила аямиз эса Ҳамиджонга айтган эртақларини, Ҳамиджоннинг одамий сифатларини неvara, чеvara ва эваралари қулоғига қуйиб, 1970 йили дунёдан ўтдилар.

Ҳамид Олимжон етмиш йиллик юбилеи маданиятимизнинг серзавқ тантанасига айланди, асарлари тинмай нашр қилинмоқда. Фақат сўнгги йиллардаёқ ўзбек тилида

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан» тўплами, 21—22-бетлар.

унинг 2.000 босма қоғозга яқин (қайта нашрлари ҳам назарда тутилади) асарлари босилди. Ўзбекистон СССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти унинг 10 томдан иборат «Мукамал асарлар тўплами»ни китобхонларга тақдим қилди. СССР халқларининг барча тилларида, Европа, Америка, Осиё ва Африка қитъаларида шоирнинг китоблари бор. Шоир номи билан аталмиш мактаблар, кутубхоналар, кўчалар, колхозлар, совхозлар, театрлар анчагинадир. Ўзбекистон ёзувчилари ўзларининг анжуманхоналарини унинг муборак номи билан атаганлар; аксарият ёш шоирларимиз Ҳамид Олимжонни ўз ижодхоналарининг илҳоми деб биладилар. «Бизнинг замонимизда бир томонлама билим олиб шоир бўлиш ва фақат ўз миллий адабиётидангина баҳраманд бўлиб ижод этиш мумкин эмас,— деб ёзган экан шоир Мирзо Турсунзода.— Чунки ҳар бир совет ёзувчиси барча қардош халқлар учун ижод қилади. Унинг овози кўп миллатли совет адабиётининг симфониясига қўшилади. Ҳамид Олимжоннинг шоирлик овози ҳам ана шундай овозлардан эди»¹.

Ҳамид Олимжоннинг номи Совет Иттифоқи халқларининг йирик ижодкорлари қаторида ҳурмат билан тилга олинади. А. Фадеев айтганидай: «Горький, Маяковский, Алексей Толстой, Демьян Бедный, Серафимович, Тренев, Фурманов, Макаренко, Николай Островский, Малишкин, Афиногенов, Павленко, Вишневский, Багрицкий, Гайдар, Ильф ва Петров, Шышков, Новиков-Прибой, Лебедев-Кумач, Кочерга, Галан, Самуйленок, Янка Купала, Мамадқулизода, Ҳақбердиев, Ўрдубодий, Жабборли, Нико Лордкипанидзе, Давид Кедиашвили, Акоп Акопян, Ширвонзода, Жамбул, Ҳамза, Ҳамид Олимжон, Саломея Нерис, Цвирка, Тоқтош, Муса Жалил, Гафурий, Сулаймон Стальский, Гамзат Цадаса, Тўқтағул, Сарихонов, Дурди Қилич — буларнинг ҳаммаси бизнинг ҳаёт ва ажойиб совет адабий меросимиздир»².

Одамни таниш — бениҳоя мушкул иш ва нодир хислат экан. Билишимча, шоир санъатининг «сири»ни англамоқ ва айниқса, санъаткор шоир илҳоми ҳақида ёзмоқ одам танишдан ҳам мушкул, ғоятда қийин бурч. Қачонки, ўттиз беш ёшида — йигит умрида ҳалок бўлган Ҳамид Олимжон асарларини чин қалб, теран ақл жавҳарларини қўлга олар,

¹ «Сен элимнинг юрагида яшайсан» тўплами, 25-бет.

² А. Фадеев, Ёзувчилар Союзининг иши ҳақида СССР Совет Ёзувчилар союзи правлениесининг XIV пленумида сўзланган нутқ. «Шарқ юлдузи», 1953, № 11, 33-бет.

унинг илҳом манбаларини таҳлил этар, шоир кезган манзилларга изим ва измим тушар экан, янги-янги кашфиётларга дуч келаман-да, санъатвор сўнгсиз ҳаёлининг шу кезгача маълум эмас йўлларига учрайман-да, ҳалиги қа-ноатга янада қаттиқроқ ишонаман.

Олтмиш иккинчи йилнинг ёзида йўлим Чирчиқ дарё-сининг ёқалаб кетган Чимён тоғлари сари тушди. Ҳайрон қолдим: нечук гўзаллик! Табиатнинг бөр фасллари — баҳор ва ёз, қиш ва куз намоён. Ун икки Булоқ обиҳаёти юзида шамол ўйнарди. Шунда, беихтиёр «Чимён эсдалик-лари» (1936) шеърининг сатрлари ҳаёлимдан бирин-кетин кечиб, «бу фолнинг ҳоли»ни сўзладилар:

Қояларда асрлик дoston,
Дараларда оппоқ, мангу қор,
Чўққиларда оташ саратон,
Енбағирлар бинафша баҳор..

Бу гўзалдир, бу ажиб бир ҳол,
Ҳам ваҳшийдир, ҳамда осуда,
Бўлмасинми шоир тили лол,
Шамол учиб ўйнаса сувда?!

Болалитим тутди ва бир бөр
Булоқ узра ётдим узаниб,
Ва санъатга бермасдан озор
Ҳовуч-ҳовуч сув ичдим қониб.¹

«Чимён эсдаликлари» шеърини олдин ҳам кўп марта ўқиган эдим. Лекин уни бунчалик эшилиб ёзилган асар си-фатида қабул этолмаган эканман. Энди-чи, шоир илҳомини эркалаган ҳаёт оғушларини ўз кўзим билан кўргандан ке-йин-чи, шеърнинг жилоси, таъсир кучи янги уфқлар очди менинг назаримда. Ҳа, бу — Ватан жамоли, камоли ҳақи-даги, шоирни аллалаган гўзал инсоний туйғулар тўғриси-даги асар, асар бўлганда ҳам қониб битилган, Ватан гў-заллиги — «бу фолнинг ҳоли»ни яқин тасвир ва тасвиф айлаган асар эди. Худди «Ўрик гулдаганда», «Ўзбекжстон», «Бахтлар водийси», «Севги», «Сен туғилган кун» ҳамда «Россия» шеърлари каби.

Мард йигит ўз ёрини ва жамила қиз ўз бахтиёрини не-чук севса, жангчи ўз диёрини ва диёр ўз фарзандини қан-чалик яхши кўрса, бола ўз онасини ва она ўз боласини

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том. 188—189-бетлар.

нечоғлик меҳриғиёсига ўраса, Ҳамид Олимжон ҳам жондош ўлкасини, қондош халқини шунчалик севар, ардоқлар, улуғлар эди. Шоир асарларининг беқиёс ватанпарварлик, теган интернационалистик руҳининг замини ҳам шунда. Боринги, ўз элини, ўз тупроғини, ўз тилини, ўз маданиятини жон-дилидек кўрмаган одам — ўзга халқларни, ўзга ўлкаларни, ўзга тил ва ўзга маданиятни кўкларга кўтара олмайди, ҳурмат қила билмайди. Ана шу фалсафий нуқтаи назарда маҳкам турган Ҳамид Олимжон ҳаёти, ижоди ва имонининг мантиқий, бадий ҳам ғоявий асоси оташин ватанпарварлик, чин интернационалистлик туйғусидир. Бу туйғу санъаткор қалби ва ақлининг кўзгусидир.

Мана бир мисол: «Ўзбекистон» шеърисида:

Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди манда..
Чаппор уриб гуллаган боғин,
Ўлар эдим Ватан тупроғин.
Одамлардан тинглаб ҳикоя
Ўсар эди шеърда ғоя.
Дарёлардан куйлаб ўтардим,
Эртақларга қулоқ тугардим.
Ҳаммасини тинглардим, аммо,
Ўхшашини топмасдим асло,¹—

деб куйлаган адиб, «Россия»сида:

Россия, Россия, менинг Ватаним,
Мен сенинг ўглинман, эмасман меҳмон.
Сенинг тупроғингда улғайди таним,
Ҳозирман сен учун бўлмоққа қурбон,²

дейишга маънан ва фикран тўла ҳақли эди ва ниҳоят,
«Севги» асарида:

Жисмиemiz йўқолур, ўчмас номимиз,
Ғалаба тўйида бўлармиз биз ҳам;
Азиз дўстлар билан учрашиб хандон,
Қадрдон элларга қўямиз қадам.

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 234-бет.

² Ҳамид Олимжон. Биринчи том, 276-бет.

Гўзал Украина далаларида
Яна аввалгидай табиат гуллар,
Буюк Россиянинг ўрмонларида
Бизларни ёд этиб сайрар булбуллар.

Буғдой бошогидай кўкка интилиб,
Мен шунда тупроқдан кўтарарман бош.
Сенинг қонларингдан ўсар қизил гул,
Ёқутга айланар сойлардаги тош.

Дунёни ёритар бизнинг севгимиз,
Иккимиз ҳеч қачон ўлмасмиз асло.
Ёру дўстларимиз, севган элимиз,
Биздан ризо бўлиб топар тасалло¹

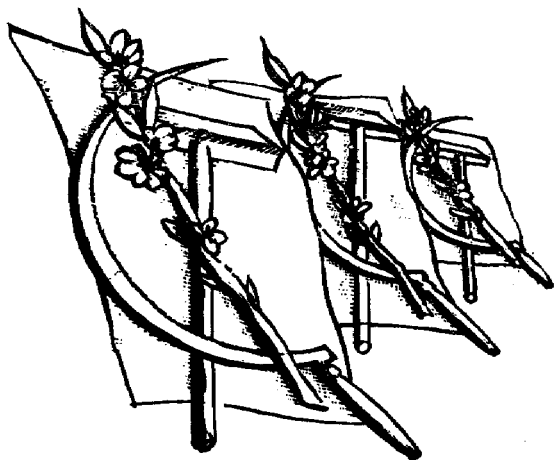
каби лавҳалар яратади.

Кўп миллатли совет адабиёти, унинг билан бир тану бир жон бўлган ўзбек совет адабиёти тинмай юксалмоқда, ғоявий-бадий маҳорат «сир»ларининг ичига кириб бормоқда, совет ҳаётининг бадий ифодаси сифатида, коммунистик фалсафанинг назокати ва нафосатини жаҳон халқлари дилига пайванд қилишга қодир омил сифатида эътибор чўққиларини эгалламоқда. Ленин ҳақиқати, совет воқелиги ҳақиқати совет адабиётининг сўнмас ҳақиқатидир. Партиямизнинг тарихий XXVII съезидан кейин, унинг метин иродаси, ривожланиш жасорати асосида иш кўрган совет ёзувчиларининг VIII съезидан сўнг бошланган буюк ижодий ҳаракат, шак-шубҳасиз, катта хирмонга, сербарақа ҳаётга йўл солади. Бу ўринда Ҳамид Олимжон ижодий жасорати ҳам — шеърятни, драматургияси, публицистик ва илмий-танқидий асарлари шу йўлдаги меҳр булоқларидан, совет кишилари, жаҳондаги дўстларимиз кўнглини тоғ ва уларнинг душманлари, империализм ва реакция дунёси дилини, урушқоқлар ва ифвогарлар бағрини тимсиёҳ қилиш қудратига молик илҳом ирмоқларидан, ўзбек совет адабиётининг сира унутилмас китобларидан иборат дейилса, муболаға бўлмас.

Ҳа, «... замонамиз ғазалхон бир дам», «...қўшиқ айтган етар муродга!» сўзларини такрор-такрор куйлашни яхши кўрган коммунист шоир Ҳамид Олимжон хаёли сўнгсиз, ижоди абадий ва шунинг учун ҳам, табиийки, санъаткор шоир ҳамиша тирикдир!

¹ Ҳамид Олимжон. Биринчи том. 269-бет.

МЕҲРИ ДАРЁЛАР

УЛУҒ САНЪАТКОР

Бу қадим она-Ер устида неча-неча асрларнинг шамоли эсиб ўтмаган, унинг хокида қанча-қанча авлод-аждодларимизнинг излари қолмаган дейсиз. Авлод-аждодлар довон ошган, янгиланган сари уларнинг одат ва удумлари ҳам ўзгариб борди. Тарих майдонида жуда кучли шахслар пайдо бўлиб, лекин уларнинг номлари жуда эрта ўчиб кетгани ҳам маълум. Бинобарин, кекса тарих шундай кишиларни ҳам кўрганки, улар дунёдан ўтганларидан кейин ҳам авлодларнинг хотирасида, қалбида, ишларида абадий яшаб келмоқдалар.

Инқилоб бўронининг мағрур лочини, улкан куйчиси, ажойиб Инсон — Алексей Максимович Горький ана шундай кишилардан эди. Бугун биз бу улуғ зотнинг юз йиллик муътабар тўйини зўр мамнуният билан нишонламоқдамиз.

Қаҳрамон совет халқи улуғвор дамларни бошидан кечирмоқда. Яқиндагина Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллигини нишонлаб, босиб ўтган ярим асрлик йўлимизга якун ясадик.

Биз кишини-киши томонидан эксплуатация қилинишига барҳам бериб, чинакам социалистик воқеликни барқарор этишни олдимизга муқаддас вазифа қилиб қўйган эдик. Бу мақсадимизга эришдик.

Биз миллий айирмалар ва жабр-зулми таг-томири билан йўқ қилишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйган эдик. Бу вазифани ҳам бажардик.

Биз «ҳар кимса — жамиятга, жамият — ҳар кимсага» деган социалистик принципни амалга оширишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйган эдик. Бу орзуга ҳам эришдик.

Биз янги, социалистик давлат яратишни, янги, социалистик демократияни ривожлантиршни, халқнинг пок иродасини ифодалайдиган ҳокимият яратишни олдимизга мақсад қилиб қўйган эдик. Бунга ҳам эришдик.

Биз жамиятимизни маданий жиҳатдан ҳам қайта қурдик. Бизнинг мамлакатимиз ҳозир халқ маорифининг

юксалини, маданият, фан ва техниканинг ривожланиши жиҳатидан бутун дунёдаги прогрессив инсониятга ибрат бўладиган даражага кўтарилиб бормоқда.

Революция меҳнаткашларни социалистик онглилик руҳида тарбиялашни асосий вазифалардан бири қилиб қўйган эди. Бугун биз мамлакатимизда коммунизм иши учун курашувчиларнинг ажойиб авлоди вояга етганлигини, етажагини мамнуният билан айта оламиз.

Бизнинг орзумиз — коммунистик жамият қуришдир. Биз бу ниятимизга албатта, етамиз. Жаҳон бўйлаб мағрур ҳилпираётган, тараққиётга, тинчлик ва саодатни ҳаётга толмай йўл очиб бораётган марксизм-ленинизмнинг голибона байроғи фикримизнинг чин ишотидир.

* * *

Эзилган ва мазлум халқнинг эҳтиросли ҳимоячиси Алексей Максимович Горький рус адабиётига ўтган асрнинг 90-йилларида кириб келди. Бу даврда Россияда инқилобий ҳаракатлар кучайиб, ишчилар синфининг капитализмга қарши кураши авж олаётган, мамлакатда биринчи марксистик ташкилотлар пайдо бўлиб, пролетариат тарихий кураш майдонига чиқаётган эди.

Бу кураш жамиятнинг ҳамма табақаларини, шу жумладан рус зиёлиларини ҳам ўзига жалб этди. Фан, санъат ва адабиёт ҳодимлари олдида: сизлар қим билан, халқ биланмиёсиз, ё унга қаршимисиз? — деган савол кўндаланг турар эди.

Ана шундай шароитда Горький рус бадий адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб, жафокаш ишчилар синфининг тарафдори сифатида майдонга чиқди ва уларнинг ғалабасига умид боғлади. Пролетар революциясининг жарчиси бўлган Горький натурализм, декадентлик, символизм, либерализмга қарши ўт очди. Мурасачиларга, мешчанларга қарши курашди: У, «Бўрон! Тезда гурлайди бўрон!..» дея ҳайқиради. У, бўроннинг жамиятни маразлардан мусаффо этувчи фазилатларини олдиндан кўриб, уни сабрсизлик билан кутди: «Яна ҳам кучлироқ гурласин бўрон!» дея бонг урди.

Горькийнинг асримиз бошларидаги ижодида кўлами кенг рус классик адабиётининг нодир традициялари ривожланди. Улуғ ёзувчи адабиётда биринчи бўлиб ишчилар синфининг қаҳрамонлигини куйлай бошлади. Ҳаётни жуда пухта ўрганган ёзувчи буржуазия жамиятидан нафратланиб, келажакка қатъий ишончини баён этди. Бу — ада-

биётда янги йўналиш, социалистик реализм методининг туғилаётганлигидан далолат эди.

Горький ўз асарларида чор Россиясининг ҳақиқий аҳволини ишончга тўла лавҳаларда тасвирлаб берди. 1905 йил революцияси арафасидаги тарихий жараёни қаламга олар экан, у ўз ижоди билан революция ғояларини кенг тарғибот-ташвиқот қилди.

Ёзувчи 90-йилларнинг бошларида ёзган қатор асарларида буржуазия ҳаётини тасвирлаш билан бирга революцион ҳаракатда зиёлиларнинг роли масаласига ҳам алоҳида тўхталиб ўтди. Зиёлилар ҳаётига бағишланган пьесаларида ўз тақдирини халқ ва ватан тақдири билан боғлаган кишигина бу ҳаётдан ўз ўрнини топа олади, деган ғояни катта ишонч билан илгари сурди.

Халқ манфаатларини ҳимоя қилиб, яқинлашиб келаётган инқилоб бўронини олқишлаган Алексей Максимович садоқатли гуманист сифатида жон-жаҳди билан урушга, қирғинга қарши чиқди, асарларида меҳнаткаш халқнинг урушга, қирғинга қарши чексиз ғазабини ифодалади.

Горький халқаро империализмнинг ҳомийси — Америка Қўшма Штатларининг машъум сиёсатини фош этди. Унинг ирқчилик тузуми эканлигини, социал адолатсизлик авж олган жиҳатларини очиб ташлади.

Максим Горький Улуғ Октябрь социалистик революциясини зўр қувонч билан кутиб олди. Шу вақтдан бошлаб унинг ижодида янги давр бошланди, асарлари юксак ғоявийлик касб этди, янги-янги бўёқлар билан бойиди. Бу асарлар улкан маҳорат билан ёзилган бўлиб, уларда халқчиллик устивордир.

Капиталистик тузумнинг ағдарилиши, революциянинг ғалаба қилиши ва янги ҳаётнинг собит қадам билан олға юришини Горький ўз кўзи билан кўрди. Бу сиёсий, иқтисодий ва тарихий ўзгаришларнинг туб сабабларини пухта ўрганди. Шу сабабли ҳам ёзувчининг Октябрь революциясидан кейинги асарларида умумлашган характерлар ёрқин акс этган. Россия босиб ўтган тарихий йўлни, социалистик революциянинг бўлиши муқаррар зарурат эканлигини у бадий асарларида санъаткорона куйлади.

Горький публицист, замондошларимиз портретини яратувчи ёзувчи сифатида ҳам жуда катта ишлар қилди. Владимир Ильич Ленин унинг «Лев Николаевич Толстой ҳақида хотиралар»ини ўқиганда Толстойнинг худди ўзини кўргандек бўлиб, бундан жуда қувонган эди. Горький Толстойдаги энг муҳим фазилатлар — унинг гўзаллиги ва

қудратли донишмандлигини жуда усталик билан тасвирлаган.

Ленин Горькийни буюк пролетар ёзувчиси сифатида ҳурмат қилар, унинг адабиётда тутган ўрнига юксак баҳо берар ва у ҳақда доимо ғамхўрлик қилар эди. Пролетар революциясининг гениал доҳийси билан дўстлашув эса Максим Горькийнинг ҳаётида энг ёрқин, мазмундор дамлар бўлиб қолди. Шу сабабли ҳам унинг публицистик асарлари орасида «Владимир Ильич Ленин» очерки алоҳида ўрин эгаллайди. Ёзувчи бу очеркида ўзининг Ленинга бўлган буюк меҳр-муҳаббатини, садоқатини, ҳурматини баён этди. «Сизнинг Ильичингиз жонли киши...— деган эди Надежда Константиновна Крупская Горькийга ёзган хатида,— уни севган кишигина у ҳақда шундай ёзиши мумкин. Ильич барҳаёт».

1927 йилда бадий сўз устаси Стефан Цвейг Горькийга қуйидаги хатни юборган: «Сиз жонли одамнинг бошқа бировлар кўролмайдиган фазилатларини, ҳаракатларини жуда ўткир кўз билан кўриб, ҳис эта оласиз... Мен ҳозирги адабиётда Сиз яратган Ленин ва Толстой портретларига тенг келадиган бирор нарсани ўқиганим йўқ. Бу портретлар ўта ҳаётий, ишончлидир, улар ҳамиша яшайди».

Алексей Максимович Горький социалистик реализмнинг асосчиси бўлиб қолди ва бу соҳада ажойиб асарлар яратди. Шу сабабли ҳам Горькийнинг асарлари совет ёзувчилари учун ижодий дорилфунун вазифасини ўтамоқда. Совет ёзувчилари бу дорилфунунда ҳаётни революцион ривожланишда, конкрет тарихий шароитда, партиявий нуқтан назардан тасвирлашни ўргандилар, замонамиз кишиларининг типик образларини яратиш йўлларидан сабоқ олдилар.

Горький қардош халқлар адабиётига жуда катта аҳамият берар эди. Бу адабиётларда яратилган энг яхши асарларни кунг билан ўқиди, кўп миллатли совет адабиётининг қудратли катта адабиётга айланиши учун кўп куч ва вақтини сарфлади. «Мен грамматик қоидаларга одатланиб қолганим учун ҳам «рус» дейман. Аслида эса у ким бўлишидан қатъи назар — ўзбекми, тожикми, осетин ё ёқутми, карельми — совет кишиси ҳақида гапираётганимни сезиб тураман»,— деб ёзган эди Соррентодан Тожикистонга йўллаган хатида.

Горький Совет Иттифоқидаги халқларнинг адабиётларини ривожлантириш ва кенг ўқувчилар оммасига етказишда бадий таржиманинг роли катта, деб уқтирган эди. Унинг ташаббуси билан ташкил этилган «Жаҳон адабиё-

ти» нашриётда СССР халқлари адабиётининг энг яхши асарларини нашр этиш тадбирлари кўрилди. Шу тариқа миллий республика ёзувчиларининг асарлари рус тилига таржима қилиниб, минг-минг нусхада босиб чиқарила бошланди.

А. М. Горький совет адабиётига раҳбарлик қилди. Коммунистик партия кўрсатмаларига асосланиб, совет ёзувчиларини уюштирди, тарбиялади. Социалистик реализмнинг моҳиятини очиб берувчи мақолалар ёзди, формализмга қарши курашиб, ёзувчиларни юксак ғоявий асарлар яратишга чақирди.

Ёш совет ёзувчилари учун Горький меҳрибон дўст, талабчан устоз, донишманд танқидчи эди. У ёшларнинг асарларини кунт билан ўқиб чиқиб, ютуқ ва камчиликларини равшан кўрсатиб берар, ўз мулоҳазаларини, тажрибаларини саҳийлик билан уларга ўргатарди.

Совет ёзувчиларининг асосий вазифаси,— деб такрорлар эди Горький,— партия ва халққа хизмат қилишдан иборатдир.

1932 йилда ВКП(б) Марказий Комитети «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш тўғрисида» қарор қабул қилди. Шундан кейин Ёзувчилар союзини тузиш учун катта тайёргарлик ишларининг ҳаммасига Максим Горький бош-қош бўлиб турди. Ёзувчиларнинг биринчи съезди отилгунча Алексей Максимович икки йил давомида кунт билан ишлади, ташкилий масалалар муҳокама қилинадиган ҳар бир йиғилишда иштирок этди, ҳужжатларни ўқиб, таҳрир қилди. «Бу ишда икир-чикир бўлмайди,— дер эди Алексей Максимович,— ҳаммаси ҳам муҳимдир».

Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ биринчи съезди 1934 йилнинг 17 августида Алексей Максимовичнинг кириш нутқи билан очилди. Съезд 15 кун давом этди. Горькийнинг совет адабиёти тўғрисидаги доклади ҳар томонлама муҳокама қилинди. Бу мазмундор докладда айтилган фикрлар бугунги кунда ҳам ўзининг аҳамиятини йўқотгани йўқ. Устоз съезднинг ўрталарида ва охирида ҳам сўзлади. Алексей Максимович оғир бетоб бўлишига қарамай, ҳамма нотиқларнинг сўзларини эшитди. Эшитдигина эмас, у съезд билан ҳамнафас яшади. Горькийнинг ушкан ижоди, битмас-туганмас ғайрати СССР халқлари адабиётининг ривожланишига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

«Горький Совет Иттифоқидаги ҳар бир халқ маданиятининг юксалишини тинмай кузатиб борарди»,— деб ёзган эди Лоҳутий, Сулаймон Стальский, Янка Купала, Павло Тичина, Самад Вурғун, Жамбул, Ҳамид Олимжон, Берди

Кербобоев, Мирзо Турсунзодалар ҳам Горькийнинг қардош халқлар адабиётининг ривожланишига жуда катта ғамхўрлик қилаётганлигидан мамнун эканликларини қайта-қайта изҳор этган эдилар. «Мен кекса бўла туриб, Горькийнинг асарларини қизиқиш билан, ҳузур қилиб ўқиб, ундан кўп нарсаларни ўрганаётирман,— деб ёзган эди Садриддин Айний.— Ёшлар эса... Максим Горькийни ўзларининг ўқитувчилари, устозлари деб билсалар ва ундан кўп нарсаларни ўргансалар бўлади. Горькийнинг асарлари барҳаётдир. Шу сабабли унинг номи ҳам абадий яшайди. Шунинг учун ҳам мен уни: «Довмо барҳаёт киши», деб атадим».

Горькийнинг ижодини пухта ўрганиш, унинг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш туфайли ўзбек ёзувчилари кўп нарсаларни билиб олдилар, унинг лабораториясига кириб, ижод «сирларини» ўргандилар.

«Сизга — муаллимимизга, революционер, курашчи, чин инсонга бўлган муҳаббатимизни ифодалаш учун сўз топа олмаяпмиз,— деб ёзган эдилар Ўзбекистон ёзувчиларининг биринчи съезди номидан Горькийга хат ёзган ўзбек адабиётчилари.— Сизнинг ажойиб ҳаётингиз, кўп қиррали улкан ижодингиз пролетариатнинг буюк қудратини ифодаловчи кучдер, инсониятнинг порлоқ эртанги ҳаётига, социализмга чорловчи шиордир».

Ўзбек ёзувчилари Горький ижодини пухта ўрганиш туфайли социалистик реализм методини чуқурроқ ангадилар. Унинг ижоди ўзбек ёзувчилари учун катта мактаб бўлди. Шу сабабли ҳам ўзбек ёзувчиларининг ҳар бири, Ҳамза ва Ойбек ҳам, Абдулла Қодирий ва Ҳамид Олимжон ҳам, Фафур Гулом ва Абдулла Қаҳҳор ҳам, Шайхзода ва Яшин ҳам, Уйғун ва Зулфия ҳам, Миртемир ва бошқа жуда кўп адибларимиз унинг номини ҳурмат билан тилга олганлар, улкан адибни совет адабиётининг асосчиси сифатида ҳурмат қилиш ҳамишалик одатдир.

Ўзбек профессионал драма театри пайдо бўлишини ҳам Горькийсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ҳамза театри унинг «Тубанликда», «Егор Буличев ва бошқалар», «Мешчанлар» каби пьесаларини сахналаштириш натижасида реалистик сахна санъатининг сирларини ўрганди. Ана шу катта мактабдан таълим олганлиги туфайли ҳозирги юксак даражага эришди.

Ёзувчиларнинг биринчи съезидан кейин ҳам Горький катта ижодий ишни давом эттирди. Ташкилий масалалар билан ҳам шугулланди. Тўқимачиларга ва қизил аскарларга мактублар ёзди. Кунцево колхозчиларига ва Мос-

ква области пионерларига табриқномалар юборди. Пролетар маданияти тўғрисида мақолалар ёзди. Германияда фашизм диктатурасига йўл очиб берган империализмни қаттиқ қоралади.

«Пролетар гуманизми», «Маданият ҳақида», «Пролетар ғазаб» каби қатор мақолаларида Европа зиёлиларини фашизмга қарши курашга чақиради. Ғарб маданият арбоблари олдига: «Маданият арбоблари, сизлар ким билан?» деган саволни қўяди.

Горькийнинг ижоди жаҳон прогрессив адабиётига ҳам жуда катта таъсир кўрсатди. Ғарб ва Шарқ ёзувчилари Горькийни жуда ҳурмат қилишар, унинг китобларини, мақолаларини ўқишарди. Замонамиздаги бирор йirik ёзувчи йўқки, у Горькийнинг ижодидан баҳраманд бўлмаган бўлса. Ромен Ролландан тўртиб Лу Сингача унинг асарларини ўқиб, ўргандилар. Шу сабабли ҳам буюк ёзувчининг юз йиллик тўйи бутун дунёда кенг нишонланмоқда.

Афсуски, Хитойдаги айрим адабиётчилар маочиларнинг кўрсатмасига биноан Горькийнинг ижодини ерга уришга, унинг асарларини бузиб, сохталаштириб кўрсатишга уринмоқдалар. Лекин жаҳондаги барча халқлар каби хитой халқи ҳам Горькийни билади ва ҳурмат қилади. Унинг деярли барча асарлари хитой тилига таржима қилиниб, бир неча марта қайта-қайта нашр этилган. Хитой ёзувчиларининг бутун бир авлоди унинг асарларини ўқиб, ўрганиб, камолга етган.

Алексей Максимович Горький СССР халқлари кўп миллатли адабиётининг буюк устози вазифасини бажариб келди. Шу жумладан, у ўзбек адибларининг ҳам мураббийсидир. Ярим аср давомида Горькийнинг деярли ҳамма асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, ҳар бир хонадонга кириб борди. Унинг «Челкаш», «Макар Чудра», «Она», «Болалик», «Менинг университетларим», «Артамановлар иши», «Тубанликда» ва бошқа асарларини ўзбек китобхонлари ўз тилларида ўқимоқдалар.

Бизнинг Горькиймиз ҳаёт, у биз билан бирга яшамокда, биз билан бирга коммунистик жамият қурувчиларининг олдинги сафида шахдам қадамлар билан бормокда. Буюк сўз санъаткори, оташин ватанпарвар Горький абадий яшайди, халққа, халқлар дўстлигига, революция ишига, ленинизм ғояларига садоқат билан хизмат қилишнинг рамзи бўлиб қолажак.

АЛЕКСАНДР ФАДЕЕВ ҲАҚИДА

Бугун биз Ватан ва халқни жонидан ортиқ кўрган коммунист ёзувчи, халқлар дўстлиги ва қардошлигининг оташин санъаткори, совет адабиётининг классикларидан бири бўлган гўзал инсон Александр Александрович Фадеев туғилган куннинг 80. йиллигини нишонламоқдамиз. Александр Фадеев новаторлик, партиявийлик ва юксак одамий идеалларга йўғрилган ўлмас асарлари билан ёшларнинг, барча совет халқининг маънавий дунёсини бойитган, жаҳон адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган моҳир ёзувчидир.

Александр Фадеев деганимизда кўз олдимизга кўп миллатли совет адабиётининг камолотига, равнақ топишига катта ҳисса қўшган одил сиймо ва камтарин инсон қиёфаси келади. У ўзининг бутун умри, бутун истеъдодини мана шу олижаноб мақсадга сарф қилди ва авлод-авлодга миллий заминда ривож топиб, инсоният тараққиётини олдинга силжитаётган рус, украин, ўзбек, грузин, қozoқ, озарбайжон халқлари, СССРдаги барча бошқа халқлар маданиятидан иборат интернационал совет маданияти байроғини баланд кўтаришдек шарафли бурчини васият қилиб қолдирди.

Киши қанчалик иши кўпу вақти зиқ бўлмасин, ҳар қандай вазиятда ҳам у бир нафас дам сақлаб, ўзига-ўзи: «Мен тўғри йўлдан боряпманми, бажараётган ишимдан бирон-бир фойда келяптими?» саволини бера оладиган бўлиши керак. Кечмиш ва қилинажак ишларини ҳар доим ҳам тўғри баҳолай биладиган одамнинггина ҳаёти маъноли, мазмунли ўтади. Александр Фадеев ана шундай одамлар тоифасига киради, дейилса хато бўлмас, деб ўйлайман. Улуғ Октябрь революцияси нурида камолга етган истеъдоди унинг мўътабар номини совет адабиётининг асосчилари Максим Горький, Владимир Маяковский, Николай Островский, Михаил Шолохов, шунингдек Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айнийларнинг номи билан бир қаторга қўйди.

Александр Фадеев яшаган ҳаёт гаройиб ва ибратомуз-дир. Унинг таржимаи ҳолини ўқирканмиз, дўстлари ва яқинларининг ҳикояларини тинглар эканмиз, бўлажак ёзувчи ҳали ёшлигидаёқ машаққатларга тўла халқ курашининг ич-ичида бўлганини кўрамиз. Давр, замон, тарих шуни тақозо қиларди. Ун етти ёшида ЕКП(б) сафига кирган Александр Фадеев оддий аскарликдан йирик партизанлар бригадасининг комиссаригача бўлган йўлни босиб ўтди. Йирик санъаткор ўзининг маъсум қалбини, покизаллигини, барча инсоний фазилатларини шафқатсиз ёнгинлар довулидан омон олиб ўта олди.

Бу ажойиб инсон партиямизнинг X съездида делегат сифатида қатнашди. Кейинчалик, граждандар уруши туғанидан кейин эса, партия ва жамоат ташкилотларидаги меҳнати туфайли мамлакатимизнинг етук арбоби бўлиб танилди. У ҳаётнинг охириг қиларига қадар халқ орасида, бахтли ҳаёт учун курашаётганлар сафида бўлди.

Ёзувчининг кўрган-кечирганлари энди ундан чуқур мушоҳаданигина эмас, бадний таъвир ва тасниф йўлларини топишни ҳам талаб қиларди. Бу йўл ҳаддан ташқари машаққатли йўл эди. Лекин инқилоб, граждандар уруши оловларида чиниққан коммунист бундай машаққатлар олдида тиз чўқар эканми? Йўқ, албатта! Ўзининг олов ёшлиги ҳақида, жанг майдонларида жисмоний, руҳий, маънавий камолотга эришган жанговар дўстлари ҳақида ҳикоя яратиш истаги билан тўлиб-тошган одамнинг йўлига, қалбига нима ҳам ғов бўла оларди? Албатта, ҳеч нарса! Мана унинг ўз сўзи:

«Мен дастлаб ёзувчи эмас, инқилобчи бўлганман. Қўлимга қалам олган пайтимда бутун вужудим билан коммунист эдим».

Ёзувчининг «Тор-мор», «Охириг Удэге», «Ёш гвардия» романларида жуда катта ҳаёт — қаҳрамонлик нашидаси, совет кишилари, айниқса ёшларимизнинг жасорати ўзининг бадний ифодасини топган. Бу романларда мураккаб ҳаёт манзараси, қаръма-қаршиликларга тўла кишиларнинг чин образи яратилган. Улар — Ленин, партия, инқилоб, коммунизм ғояларига содиқ кишилар эди. Улар империалистик доиралар тор-мор қилиб ташламоқчи бўлишган янги ҳаётга куч ва мангулик бағишлаган революционерлар, партизанлар, ишчилар, деҳқонлар эди. Биласиз, империалистлар «ана йўқ бўлади-мана йўқ бўлади» дея «башорат» қилган ҳаёт эмас, уларнинг «башорат»лари ҳалокатга, узлатга юз тутди. Чунки Александр Фадеевнинг ҳар бир қаҳрамони, у ким ва нима билан банд

бўлмасин, социализм ва коммунизмнинг йўли теп-текин эмаслигини, унинг машаққатларга тўла эканлигини яхши билар, жангу жадалларга тайёр эди.

Ёзувчининг «Ёш гвардия» романида тасвирланган образларида ҳам биз фақат барча куч ва имкониятларини фашист босқинчиларига қарши курашга сарф этган ватанпарварларнигина эмас, совет жамияти меҳрида етилган, камол топган, маънан ва руҳан қодир кишиларнинг образини, халқ анъаналари томиридан сув ичган, жонажон Ватан олдидаги бурчига содиқ ёшларимиз образини ҳам кўрамиз. Бу азамат ёшларимиз эл-юрт бошига оғир кулфат тушганда ёшликнинг барча неъматларидан воз кечиб, Ватан ҳимоясига отланадилар, ота-оналари, ака-опалари қатори жонларини ҳам аямадилар. Улкан ёзувчи совет халқи фарзандларининг — ёшларимизнинг бу фазилатларини оламга машҳур қилди, тарих билмас ибрат мактабини яратди.

Александр Фадеев ёшларнинг гўзаллик ва озодликка ишончини ҳам, Ватан ва революцион халқ ҳаётига севгисини ҳам сергак ҳаяжон билан қаламга олди, давримиз оғир юкини афсонавий Антей сингари елкасига олган қаҳрамонларнинг ҳаётга, яхши-ёмонликка муносабатини санъаткорона ифодалади. Устоз турмушни четдан туриб кузатмас, аксинча, мамлакатда жадал амалга оширилаётган бунёдкорлик ишларига куч-ғайратини аямаган ҳолда аралашар, Закавказье, Украина, Урта Осиёда маданият, адабиёт ва санъат гуллаб-яшнаётганини, қардошлик Иттифоқига жипслашган барча халқларнинг маданияти янги-дан-янги ниш ураётганини кўриб завқ олар эди. «Адабиётимиз ҳақиқатдан ҳам кўп миллатли шаклларда ривожланаётган ягона интернационал адабиётдир», деб ёзган эди Александр Фадеев.

Совет адабиётининг фаол ташкилотчиларидан ва жонкуяр раҳбарларидан бири, нодир ижодкор Александр Фадеев Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Ғулом, Уйғун, Яшин, Шайхзода, Назир Сафаров, Зулфия сингари кўплаб ўзбек ёзувчилари билан ҳам яқиндан дўст-биродар эди. У чин дўст бўлиш билан бир вақтда оқил, доно, меҳрибон, рус кишининг қалби сингари саҳий устоз ҳам эди.

Кўпгина ўзбек ёзувчилари Александр Фадеевнинг беқиёс инсоний фазилатларидангина эмас, балки ижоддаги партиявийлиги ва халқчиллигидан ҳам кўп нарса ўрганганлар. Ойбек, Абдулла Каҳҳор, Назир Сафаров, Сергей Бородин, Йўлдош Шамшаров, Раҳмат Файзий, Ҳамид Ғулом, Александр Удалов, Ҳаким Назир ва бошқа кўплаб

ҳурматли ёзувчиларимизнинг роман ва қиссалари Александр Фадеевнинг классик романлари, ёниқ публицистикаси, теран танқидий фикрлари анъанасида ёзилган. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ёзувчиларининг бу асарлари синфий душман ва нодон дўст билан кураш, социалистик ватан ҳимояси, ер юзида тинчлик, ҳамкорлик ва гуманизмни қарор топтиришдек фадеевона мавзуни давом эттирмоқдалар.

Интернационализм ғояларига ҳамиша содиқ ўзбек халқи баҳодир рус халқининг фарзанди, барҳаёт совет санъаткори Александр Фадеевни доим ёд этади; хушбичим, кўзларида меҳр юлдузи бор бўлган бу ёзувчининг ўлмас асарларини севиб-эъзозлаб ўқийди. Александр Фадеевнинг умри, хаёли, унинг ижоди ҳеч қандай ўлчоқларга сиғмайди. Чиндан ҳам Александр Фадеев — мангу ижод чашмаси!

• 1981 йил.

ДАРЁДЕК УМР

Совет адабиётининг кўркам ва меҳнаткаш адиби Георгий Мокеевич Марков жаҳонгашта одам. Замон зайли шундай келдики, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, партиямиз Марказий Комитети аъзоси, Ленин мукофоти лауреати, Совет Иттифоқи Ёзувчилари союзи правлениесининг биринчи секретари, мамлакатимиз Олий Советининг депутаты, Ленин ва Давлат мукофотлари комитетининг раиси — бу машҳур ёзувчи, камтарин инсон билан мен кўпроқ сафар йўлларида, гоҳ Ватанимизнинг турли ўлкаларида ва гоҳ чет элларда учрашиб келдим. Ҳа, азизларим, етмиш ёшга тўлган Георгий Марковнинг бор ҳаёти ҳам, ялли ижоди ҳам Сибиристон дарёларидай уйғоқ ва теран, ўрмонларидай кўкраги кенг ва сержилва, одамларидай баҳодир ва доно дейилса хато бўлмас. Бўйдор, туркман чавандозларига ўхшаш чайир, илиқназар, ширинсухбат, ўн ўйлаб бир кесадиган Георгий Марков билан ҳалиги учрашувлардан, унинг ижодини ўрганишдан келиб чиққан қаноатим шундай.

Бу гал, ўтган йилнинг охирида биз Москвада, арбобининг Ёзувчилар союзидаги шинамгина ишхонасида кўришдик. Гап Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг VIII съезди якунлари ҳақида, Бокуда бўлиб ўтган Совет Иттифоқи ёзувчиларининг катта анжумани тўғрисида, партиямиз тарихий XXVI съезди қарорларининг ижроси жараёнида қилиниши зарур ҳисобланган тadbирлар атрофида кетди. Мен учун катта аҳамиятга эга бўлган шу суҳбат давомида, негадир, ҳаёлимдан суҳбатдошимнинг ҳаёти ва ижодига оид баъзи тафсилотлар — лип-лип ўтиб турар эди:

Устод Георгий Марков ижоди ўзининг горькиёна инқилобийлиги билан машҳур. Адиб «Строговлар», «Ер мағзи» каби мукамал асарларида Матвей Строговлар инқилобий авлодининг уч даврини кўрсатади. Бу образ — Корчагин, Чапаев, Любовь Яроваялар сингари халқ меҳру мухаббатини қозонган бутун образлардандир. Ўзбек совет адабиётимиздаги Навоий, Отабек, Ғафур, Йўлчи, Кўкан,

Зайнаб, Омон ва Саидлар ҳам худди шу Строговлар каби халқимизнинг севикли қаҳрамонларига айланган. Георгий Марков сиймосида ажойиб фазилатлар бор — қардош адабиётларга, ёш қалам эгаларига ленинчасига меҳрибонлик, миллий адабиётларда яратилган энг яхши асарларни Бутуниттифоқ доирасига олиб чиқишдаги ғамхўрлик, халқ ҳаёти ва қаҳрамонликларини маҳорат билан тасвирлаш, нодир намуна — ибрат даражасига кўтара олиш, халқимиз ва партиямизнинг буюк режа ва яратувчилик фаолиятида қалбдан жонбозлик билан иштирок этиш, — асил инсон ва ҳақиқий ижодкоргина бу хислатлар эгаси бўлуви мумкин.

Ёзувчининг 1952 йилда Давлат мукофотига сазовор бўлган романи «Строговлар» тарихий-революцион мавзуга бағишланган. Асарда меҳнаткаш оила — Строговларнинг бир қатор «сулоласи»ни кўрсатиш орқали сибирликларнинг революцияга қадам қўйиши, инқилоб туғайли юзага келган — қўлга киритилган ғалабаларни сақлаб қолиш учун олиб борган курашлари, оддий овчи — деҳқонларнинг дунёқарашида содир бўлган ўзгаришлар инкишоф этилган. Социалистик воқеликни барқарор этиш йўлида қўйилган дастлабки қадамларнинг нақадар қийинчилик билан амалга ошгани бадий лавҳаларда ҳаққоний акс этирилган. Йигирма етти ёшли қаламкаш асарининг бундай табий, бадий пишиқ, тарихий фактлар жиҳатидан асосли ёзилиши ҳамда поёнсиз Сибирь табиати манзараларининг ёрқин бўёқларда жило тониши ёзувчининг таржиман ҳоли билан боғлиқдир. Зотан, адибнинг ёшлиги Сибирь қўйнида кечди. У бадий адабиётга бўлган иштиёқи, ёзувчиликнинг бошланғич таълимини шу ерларда олди. Ҳали ёшлигидаёқ отаси билан биргаликда овчилар даврасида ўтириши, бепоён ўрмонларни кезиши, ловиллаган гулханлар атрофидаги гапонликларининг гувоҳи бўлиши эндиги ёзилаётган асарларининг ҳақиқий, ҳаётий қон томирларини ташкил этган эди.

Георгий Марков халқ ҳаётини кенг кўламда, эпик йўсинда бадий ифода этувчи ижодкорлар қаторига киради. Унинг «Ер мағзи» романи фикримизнинг яна бир далилидир. Романда урушдан кейинги Сибирь манзараси, совет кишилари тақдир, илм соҳасида изланишлар, партия ва хўжалик ишлари билан алоқадор қатор ҳаётий масалалар ўртага ташланган. Асардаги ҳар бир образ ўз хатти-ҳаракати, куюнчакликлари, интилишларини рўёбга чиқариш учун тинмаслиги билан ажралиб туради, ўз идеали учун курашади, ҳақлигини исбот қилишга тиришади. Улулюбе

тайгаснинг ер ости бойликларини очиш, ўрмонни муҳофаза қилиш, кенгайтириш ва улардан оқилона фойдаланиш каби масалалар асар қаҳрамонларининг фаолияти билан боғлиқ равишда кўрсатилади. Асар қаҳрамонлари жонли, ҳаётий ҳаракатлари билан, яхлитлиги ва пухта ишланганлиги билан ажралиб туради. Ёзувчининг ҳаётни, табиат ва унинг қонуниятларини, тайгаликларнинг турмуш тарзи ва урф-одатларини чуқур билишини, қалбан ҳис қилишини романнинг ҳар саҳифасида кўриш мумкин.

«Ер мағзи»дан кейин яратилган «Ота ва ўғил» романида яна Сибирь ҳақида фикр юритилади. Сибирстоннинг бебаҳо табиий бойликларини асраш, қишлоқларни социалистик асосда қайта қуриш, совет кишиси дунёқарашини камол топтириш, коммунизм ғоялари тантанаси учун олиб борилаётган кураш ҳақида ҳикоя қилувчи бу роман ҳамisha ўқиладиган асарларимиздан бири бўлиб қолди. Ёзувчининг кейинги вақтларда яратган «Сибирь» романи-чи? Бу нодир асарларда адиб ижодининг асосий хусусиятлари, йўналишлари ўзининг рўйирост ифодасини топган. Бу роман кўп миллатли совет адабиётимизнинг катта ғалабасидир.

Георгий Марков социалистик реализм адабиётининг ибратли санъаткорларидан бири эканига ҳеч шубҳа йўқ. У, М. Горький, А. Фадеев, Н. Тихонов, М. Шолохов каби устодлар йўлидан бориб, кўп миллатли совет адабиётига раҳбарлик қилмоқда. Коммунистик партиямизнинг адабиёт ва санъат соҳасидаги сиёсати ва иродасини амалга оширмоқда. Ижодкор, давлат ва жамоат арбоби Георгий Марковнинг Ўзбекистон ёзувчиларининг кўпчилиги билан муносабати, айниқса Назир Сафаров, Уйғун, Зулфия, Комил Яшин, Раҳмат Файзий, Александр Удаловлар билан ижодий ҳамкорлиги келажакдаги ютуқларимизнинг ҳам гаровидир. Дўст бўлиш, дўст топиш ва бу инсоний хислатни халқ ва партиямиз иродаси йўлига сафарбар қила олиш — нодир фазилат.

Ишхонада кечаётган суҳбатимиз билан эмакдош кетган мана шу хотиралар мантиқи, Иттифоқимиз Ёзувчилари союзининг биринчи секретари билан қилинган мунозара натижаси мени қўйидаги фикр сари етаклади: дўстимиз ва раисимиз Георгий Мокеевич Марков совет характери, ижодкори, ва раҳбарига хос нодир фазилатларнинг истеъдодли соҳибидир.

НОДИР ШОИР ВА ОЛИМ

Уйғониш даврига мансуб классик шоир ва мутафаккир Заҳириддин Бобур туғилган куннинг 500 йиллиги нишонланаётган бир пайтда доҳиймиз Лениннинг: «Инсоният яратган барча бойликларни билиб, ўз онгини бойитган тақдирдагина коммунист бўлиш мумкин», деган сўзларини яна бир бор миннатдорлик туйғуси билан ёдга оламиз.

Ҳа, ҳақиқатдан ҳам бизнинг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятимиз барча халқларнинг бой меросини чуқур ўрганиш ҳамда уни марксча-ленинча ўзлаштириш асосига қурилган. Вазифа шундан иборатки, совет халқлари ва бутун инсониятнинг қадимий ҳамда бугунги маданиятига хос барча гўзалликлар янада тўкинроқ намоеън бўлишига эришмоқ лозим. Бунинг учун бизнинг энг инсонпарвар мамлакатимизда барча шарт-шароитлар мавжуд. «Айнан социализмгина,— деб ёзади партиямиз ва давлатимизнинг таниқли сиёсий арбоби Ю. В. Андропов «Карл Маркс таълимоти ва СССРда социалистик қурилишнинг баъзи масалалари» деган мақоласида,— меҳнат ва маданият ўртасидаги асрий тўсиқларни бартараф этади, ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, ақлий ва жисмоний меҳнат билан машғул барча ходимлар ўртасида ниҳоятда мустаҳкам иттифоқни вужудга келтиради. У меҳнаткашлар оммасини фан ва техника, адабиёт ва санъат ютуқларига ошно қилади, зиёлилар ижодий фаолиятининг ижтимоий жиҳатдан бемисл даражада эътироф этилишини таъминлайди».

Ўзбек халқи ўзининг узоқ ва бой тарихи давомида шундай маънавий бойликлар яратдики, уларнинг жаҳон маданияти раўнақида муносиб ўрни бор. Мураккаб тақдирли буюк шоир ва олим Заҳириддин Бобурнинг ўлмас ижоди ҳам ана шу хазинага алоҳида ҳисса бўлиб қўшилади.

У ажойиб шеърый асарлар — ғазаллар, рубойлар, маснавийлар, қитъалар, туюқлар ва фардлар муаллифидир. Ўзбек (Бобурча «ўзбак») насрининг сержило ҳамда

сержаранг қомусий намуналаридан бири бўлган «Бобурнома», адабиёт, мусиқа, иқтисод ва дидактика назариясига доир қатор трактатлар унинг қаламига мансубдир. Ўзбек адабиётининг буюк асосчиси Алишер Навоий анъаналарини давом эттира бориб, Бобур ўз она тилида кишилар онги ва қалбини мангуликка забт этган ажойиб асарлар яратди.

«...Бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқувчиға»,— деб ёзган эди Бобур.

Ажойиб сўзлар, ажойиб маслаҳатлар! Сонсиз-саноқсиз китоблар ёзилаётган бизнинг замонда Бобурнинг ушбу маслаҳати ниҳоятда ўринли бўлиб, унга амал қилиш туфайли қимматбаҳо вақтлар тежалган, тафаккур ва тасаввурларимиз яна равшанлашган бўларди. Лекин бу сўзлар ўзгаларга маслаҳатгина эмас, балки Бобурнинг ўзига нисбатан принципи ҳам эди, ўзи унга қатъий амал қилиб қалам тебратди. Бу ижодкорнинг ғазаллари ва эсдаликларини ўқир экансиз, бир лаҳза мазкур асарлар ёзилган даврни кўз олдингизга келтирасиз ва образ, воқеа ёки инсон характерининг туб моҳиятини, ҳаёт манзараларини гавдалантириш учун хизмат қилмайдиган биронта ҳам ортиқча сўз ё ибора ишлатмаганига ҳайрон қоласиз.

Бобурнинг услуби ва методи анъанавий шарқона жимжимадорликдан кескин фарқ қиларди ҳамда турли тилларда ёзадиган барча шоир ва носирларга ижодий таъсир этмай қолмасди.

Бобур ҳоким синф вакили эди. Лекин тақдири енгил тақдирлардан эмасди. Майда хонликлардан иборат ва ҳар бири ўз армиясига эга бўлган каттаю кичик ҳукмдорлар туну кун ўз салтанатини кенгайтиришга урнини билан овора эди. Шунинг учун ҳам XVI аср феодал Ўрта Осиёси сўнгсиз фожиалар майдонига айланганди. Ҳар бир ҳукмдор фақат уруш йўли билан, инсон қонини тўкиш йўли билангина салтанат доирасини кенгайтириши мумкин эди, холос. Давр қонунияти, феодализм ва зулм қонунияти ана шундай қурилганди. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё тарихида юзага келган ҳар бир давлатнинг умри жуда қисқа бўлар, ташқи ва ички кучлар тазйиқи остида эрта ёки кеч таназзулга юз тутишга маҳкум эди. Бобур ана шу давр ва ана шу воқеаларнинг гувоҳи ҳамда иштирокчисидир. У ўз «Воқеот»ида ана шулар ҳақида ҳикоя қилади. Унинг эсдаликларини ўқир экансиз, Ҳиндистоннинг буюк фарзанди Жаваҳарлаъл Нерунинг сўзлари ҳаминша ёдга тушади.

«Бобур дилбар шахс эди, одамларнинг даҳшатли қилмишлари ҳақида ёзганда ҳам саҳифалардан унинг дилбар сиймоси гавдаланиб туради», дейди у.

Елғоччи, маккор ва адолатсиз кимсалар тоифасига зид ўлароқ Бобурнинг меҳр-муҳаббати олижаноб кишилар тарафида эди. Султон Али Мирзонинг ноҳўя хатти-ҳаракатлари ҳақида Бобур шундай ёзади: «Бу беш кунлук ўлар жон учун ямон ют била борди... шекномлар чаргасидин чиқарди».

Нақадар аниқ, нишонга урилган сўзлар: «Ўзини шекномлар чаргасидан чиқарди». Бобурнинг хотираларида бундай доно фикрлар ниҳоятда мўл. Қутлуғ хотира — иккинчи умр, дейди Бобур. Бобур бу фикрни тарихийлик нуқтаи назаридан ҳам ифодалаб бундай дейди:

Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табнатро мукофот.

(Ёмонлик қилганингдан кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси вожибдир.)

Албатта, Бобур ўз синфининг фарзанди эди, лекин у бошпана ва бир бурда нонга зор ҳолатларни бошидан кўп кечирди. Шундан ёки Бобурнинг қалб гўзаллигидан бўлса керак, унинг меҳнат кишиларига, оддий одамларга меҳр-муҳаббати, ўз синф вакилларига нисбатан, ниҳоятда баланд. Бобур шеърляти ҳам, «Воқеот»ида акс этганидек, унинг хатти-ҳаракатлари билан уйғун. Унинг ғазаллари ва рубоийларида олижаноб қалб уриб туради. Бобур шеърларидаги ёр қиёфаси ниҳоятда ранг-баранг, баъзи ўринларда улар анъанавий образлардан фарқ қилмаса-да, лекин санъаткорнинг нафис истеъдоди туфайли улар ўзгача бўй таратади. Бобур халқларга шоху, ёрга қул эканлигини эътироф қилганида унинг самимияти қалбларни забт этади. Бобур «Тўқулди сели сиршшим» деганида ҳам унга нишонмасдан илож йўқ.

Мен худ ул тифли паривашға
кўнгул бердим, вале
Хонумоним ногаҳон бузулмағай
бошдин яна.

Андижонлик (дунёнинг кўп қадим мадинаси) Бобур шундай яшаб, шундай севган эди. Бобур кишилар қалбига яқин ва азиз, бу яқинлик унинг ўз юртига бўлган чексиз муҳаббати туфайлидир. «Воқеот»ида ҳам, шеърлари-

да ҳам ана шу муҳаббат ҳақида, юрт сөгинчи ҳақида ажойиб мисралар битеди:

Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади,
оқ,
Гурбатта севинмас эмиш, албатта,
книзи.

Бобур ўзбек адабиётида биринчи бўлиб мемуар (лоқеанома) асар яратди. Материали, тили ва услубининг бойлиги ва жозибадорлиги жиҳатидан ўрта асрларда жаҳонда яратилган биронта асарни ҳам «Бобурнома»га тенглаштириш мумкин эмас. Асар ҳамма даврлардаги этнографлар, тарихчилар, географлар ва филологлар учун ҳам қимматбаҳо маълумотлар манбаи бўлиб хизмат қилди. Бобурнинг кўп қиррали мероси СССР, АҚШ, Франция, ГДР, Туркия, ГФР, Италия, Ҳиндистон, Покистон, Англия Чехословакия ва Афғонистон каби йирик шарқшунослик марказларида синчиклаб ўрганилаётганлиги бежиз эмас.

Халқларнинг ўтмиш маданий меросини ҳамда Бобур каби сўз санъаткори ижодини ўрганиш социалистик жамият маданиятининг келгуеи тараққиёти учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Коммунистик партия ва Совет ҳукумати илғор ва тараққийпарвар ўтмиш маданий мероси кенг халқ оммасининг мулкига айланиши, кишиларни юксак инсоний ғазилатлар руҳида тарбиялаши, уларнинг ҳаётий ва эстетик оламини бойитиши учун доимий ва жиддий эътибор бериб келаётир. Ўтмиш ёдгорликларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, тарихий воқеаларни ленинчасига баҳолаш, халқнинг кўп асрли ташрибаларини ижодий ўзлаштириш жамиятимизнинг, совет фани ва маданиятининг энг муҳим вазифаси бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади.

«Шухрат билан ёдланишни, ҳакимлар, иккинчи умр демишлар», деб ёзган эди бизнинг Заҳириддин Бобур. Санъаткор ва мутафаккирга хос юксак талант соҳибни Бобурнинг номи ҳали бир қанча миннатдор авлодлар хотирасида абадий яшайди. Уз таланти ва ақл-заковати билан у ўлимни енгиб ўтди ва абадиёт касб этди!

1983 йил.

У С Т О З

Ўзларига маълумки, чўққисиз тоғ йўқ. Дарёни жилға ясайди. Қуюқ булутларни йиртган қуёш нури камалак тасмаларига, еру осмон оҳорига чирой қўшади. Давлат иқболи оиладан. Қарвонбошида гап кўп. Табиат сахийлигию гўзаллиги нечоғ ардоқланса, жамият одамлари ҳам шунчалик соғлом, одил, маънан ва руҳан тетик, ақлан чайир бўлишади. Ана шундай... Тагин денг, дилида Ленини, қўлида Октябрь ялови, шуурида коммунизм имони бор Ватан халқлари, дўстлик билан биродарликни нондай азиз кўрган совет кишилари ҳаваси ва хосиятига нима тенг келсин! 78 адабий тилда асар яратмиш совет адабиёти ва санъати менинг назаримда мана шу хаёл ва мақсадлар майдонида тер тўкаётган бир ҳалол оламдир. Чунончи туғилганига юз йил тўлиши бугун нишонланаётган устоз ёзувчи, чўққи санъаткор, ўзбек халқининг қадрдони Алексей Толстой шу ҳалол олам арбобидир.

Алексей Толстой дунёга келган ва яшаган йиллар — момақалдироқ ларзасини эслатувчи йиллар эди. Унинг кўз ўнгида нималар юз бермади, кўпни кўрган тарихнинг не-не савдолари кечмади: Биринчи Жаҳон уруши ҳам, Октябрь революцияси, граждандар уруши ҳам, социализм қуриш жасорати, Улуғ Ватан уруши ҳам... Бу турнақатор ҳодисалар гирдобидида яшаш, тарих билмас ўзгаришлар билан ҳамнафас қадам ташлашнинг ўзи осон иш эмас. Энди, бу макон ва замон силсиласида ёзувчи — инсоншунос кимсанинг ҳаётини, кечмиш-кечирмишларини тасаввур этиб, қамровига назар ташлаб кўринг-а: тоғдан ҳам оғир юк, лекин сабр қилмоқ, елкага олмоқ ва бадний тафаккур чийриғидан ўтказмоқ, пўлатдай тобланмоқ зарур эди. Ҳаёт ёзувчини тарбияласа, ёзувчи жамиятни боқади. Фикримиз далили ва исботини Алексей Толстой меҳнатининг баракасида, мумтоз бадий асарлари, ўлмас ва жаранговоз публицистикасида, тиниб-тинчимас ижтимоий ҳаёти ва ташкилотчилик фаолиятида кўриб, киши ёқасини ушлайди: талантининг кўрнин бутун Ватан ичра сочиб чи-

қиш кўлами, жаҳон илғор кишиларининг юрак-юракларига кириб бориш чегараси, уруш ва зулматга қарши нафрати, тинчлик ва яратувчиликни улуғлаш жонбозлиги, одам боласига — табиат эркасига севги, иззат, ишонч нашъаси бўлса — шунча бўлади-да. Отасига раҳмат, азамат рус халқига ташаккур!

Тўғри, биз билардик. Утган кунларнинг бир гуруҳ таниқли ёзувчилари сингари Алексей Толстой руҳий ҳолати билан ижодий изланишлари ҳам шунчаки, енгил-елпи кечмаган. Кўп мураккаб саволларга жавоб топмоқ учун Улуғ Октябрь дарсхонасида сабоқ олиш, социалистик ижтимоий тузум қонунларини сув қилиб ичиш лозим эди. Ўз дунёқарашини қайта бор кўриб чиқмоқ ва эски замон ақидаларидан воз кечмоқ учун тарихий жараёнга марксизм-ленинизм нуқтаи назаридан қаровни эгаллаш, янги ҳаёт ва янги кишилар характери моҳиятини қалбан ҳис қилиш, санъаткор кўзи билан кўра билиш керак эди. Социалистик Ватан граждани бўлув ва ниҳоят, совет ёзувчиси мартабасига эришув шуларни, яна қанча нарсаларни тақозо қиларди ўшанда. Бу довонни босиб ўтишнинг ўзи бўлмаган. Хайриятки, Алексей Толстой баъзи бир ёзувчилар йўл қўйган хатоларни қайтариб ўтирмади. Бу — ғалабанинг ўзгинаси эди. Рус кишилари табиатига хос ҳушёрлик, дунё ишларидан хабардорлик, бадний тафаккурига мос тарихийлик ва реализм аломатлари ёзувчи ғалабасининг гарови бўлди, хатолардан асради. Агар мисол керак бўлса, унинг «Сарсонлик-саргардонликда» трилогияси саҳифаларига кўз ташлашнинг ўзи кифоядир. Рост, Алексей Толстойнинг бошқа бирон асарларида қаҳрамонлар давлат ҳақида, унинг кўринишлари, бир тузумнинг ўзга тузумдан афзаллиги ҳақида «Сарсонлик-саргардонликда»гидай кўп ва батафсил мулоҳаза юритишмайди. Жоиз бўлса, бир қиёс бор: романда ифода этилган манзарани — сарсонлик азобини ҳам, саргардонлик кулфатини ҳам кўрган рус халқи тарихининг, рус давлати билан ялакат ҳолда шаклланган рус миллий характерининг кўзгусига айнан ўхшатиш мумкин. Бу мавзу — рус халқи, рус давлати, рус характери ва Русия тақдирига оид бадний тафаккур ёзувчининг «Иван Грозний», «Петр I» асарларида янада юксак ўринга кўтарилган.

Нима кўп, улуғ Петр қилмишлари тўғрисида гап кўп. Тарихшунослар, файласуфлар «Европага дарча очган» Петр қиёфасига турлича баҳо берганлари маълум: баъзилари унинг реформаларини кўкларга кўтаришса, қайси бировлари инкор этишар... Петр образининг диалектик

ва тарихий талқинини топиб олиш Алексей Толстойга ҳам қимматга тушган. Шу сабабли улуғ Петр ҳаётда барта- раф қилган мушкул муаммолар, оғир қийинчиликлар, ин- сон ва подшо зиммасига тушган замон юки романнинг қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган. Асардан чиқадиган қаноат битта: улуғ Петр халқпарвар ва ватанпарвар под- шо. У рус халқи характерини ўз характерига пайванд қи- лиш қудратига эришган инсон. Алексей Толстой романи- нинг ҳаётий ва бадиий ҳақиқати, улуғ Петр образининг абадийлигини шундай деб билмоқ, ёзувчи маҳоратига қойил қолмоқ керак, албатта-да.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон сафарбар бир ҳолни кечирди, фашизм устидан ғалабамизнинг уста- хонасига айланди. Мамлакатимиз ғарбий ўлкаларидан кўчириб келинган йирик саноат корхоналарини қайта иш- га солиш, уй-жойларини ташлаб кетган болалар, хотин- лар, кексаларни бағрига олиш, жаҳонга машҳур олимлар, ёзувчилар, санъаткорлар турмуши ва ижоди учун бутун шароитни яратиб бериш каби ишларда ўзбек халқининг одамшавандалиги, дўстлиги, садоқати ҳаёт синовидан ўт- ди. Тошкентимизга кўчиб келганлар орасида Алексей Тол- той, Анна Ахматова, Владимир Луговской, Корней Чу- ковский, Николай Погодин, Всеволод Иванов, Борис Лавренев, Якуб Қолас, Валентин Катаев, Иосиф Уткин сингари атоқли совет ёзувчилари, Иоганнес Бехер, Вилли Бредель, Ондра Лисогорский каби антифашист санъат- корлар бор эди. Чиндан ҳам «Элга-эл қўшилса — давлат» экан. Бу — меҳнаткаш Тошкент қаноати, Ленин насиҳат- ларига содиқ ўзбек халқининг билгани. Пойтахтимиз меҳ- мони бўлган яҳудийлар театри ўз ишини Ҳамза Ҳакимзо- да асаридан бошлаганига, Ўзбекистон нашриётида Алексей Толстойнинг «Булутли тонг» романи босилганига, Ҳамза номидаги академик театрида Шекспирнинг «Отел- ло» трагедияси қўйилганига, сал вақт ичида «Советский писатель» нашриётида ўзбек ёзувчиларининг ўн битта китоби чиқарилганига нима етсин. Машҳур олимлар К. Травер билан А. Якубовский Ўзбекистон тарихи усти- да иш бошлайдилар. Чирчиқ дарёси бўйидаги Ленин колхозида Франко номидаги Украина театрининг тўйи ўт- казилади. Москвада Е. П. Пешкова ўзбек болалари ишла- ган расмлар кўргазмасини очади. Қуршовда ётган Ленин- градда Алишер Навоий юбилейига бағишланган тантана ўтади. Кўнгли тўқ, нияти холис, ишончи метин одамлар- гина, Ватан ва халқгина, фақат бизларгина бунга қодир эдик. Алексей Толстой, унинг қанотида юртимизга келган

совет ёзувчилари, бағри бутун ўзбек адабиёти намояндalари — интернационалист санъаткорлар бир ёқадан бош чиқариб, ибратомуз жасорат кўрсатдилар. Алексей Толстойнинг урушга, фашизмга қарши ёзган публицистик мақолалари «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Қизил Ўзбекистон» газеталарида босилиб, бутун дунёга тарқалар, ғалаба учун тинмай хизмат қилар, совет кишиси қаҳрамонлигини улуғлар эди.

Икки йил Тошкентда яшаган Алексей Толстойнинг меҳнати, ижоди алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Икки йил яшадиган Ўзбекистоннинг бир умрлик қадрдони, мухлиси бўлиб қолди. Уни ҳамма билар, бошига кўтарарди.

Алексей Толстойдек қайнар булоқ дунёга бир марта келади, лекин ўлимни билмай — ҳамisha тирик қолади. Одам борки, санъаткор қуёши қораймас.

1983 йил

ИЛҲОМБАХШ ОЛАМ

Қайсики сўз санъаткори Ватан ва Халқ йўлида астойдил хизмат қилиб, башарият хотирасининг битмас-туганмас хазиналарини олам ва инсон ҳақидаги янги, одамшаванда, инқилобий тасаввурлар билан бойитса, тарих ва тақдир у санъаткорга абадият ато этади. Совет адабиёти классиклари Максим Горький ва Владимир Маяковский, Ҳамза Ҳакимзода ва Садриддин Айний шундай ўлмас санъаткорлар эдилар. Бундай қисмат улар Ўзидан борган жуда кўп ёзувчиларга, чунончи Абдулла Қодирий, Фафур Гулом, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжонларга ҳам насиб бўлдики, шунинг учун ҳам бу номи азизларни кўп миллатли совет адабиётининг асосчилари сифатида ифтихор билан тилга оламиз.

Шу кунларда таваллудининг 80 йиллиги жамоатчилигимиз томонидан қизгин нишонланган Фафур Гулом шу ажойиб ва доимо гўзал жаҳонга, ўзбек халқининг даҳоси ҳамда пешана тери билан яратилган барча бойликларга кўкси кенг очилган санъаткор эди.

Биз, Фафур Гуломни Ўзбекистон халқ шоири, деб ҳавас билан тилга олар эканмиз, уни халқ учун ижод қилган чинакам партиявий, интернационалист совет шоири сифатида, муҳим ҳаётий масалаларни кўтара олган ва уларни ҳал этиш йўллариини илғай билган, ер юзида устивор ҳамда боқий тинчлик учун тинмай курашган дошишманд мутафаккир ва жамоат арбоби сифатида, айниқса, қадрлаймиз.

Бундан роппа-роса бир юз йигирма йил муқаддам рус революционер ёзувчиси Н. Г. Чернишевский афкор жамият олдига «Нима қилмоқ керак?» деган саволни қўйган ва унга моҳият-эътибори билан тағдор жавоб топишга интилган эди. Шундан кейин бутун илғор рус адабиёти мана шу масалани ечиш устида мунтазам суратда матонат билан кураш олиб борди.

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, рус адабиёти ўз олдига бу қадар улуғ мақсад қўйганлиги билан дунёнинг бошқа адабиётларига ва айниқса, Россиянинг эзилган чек-

ка ўлкалари адабиётларининг тараққиётига, янги асосларда шаклланишига беқиёс таъсир ва ибрат кўрсатди.

Назаримда, Чернишевскийнинг ўша машҳур саволи билан Ҳамза Ҳакимзоданинг 1917 йил аввалларида ўртага ташлаган «Шундоқ қолурми?» деган исёнкор нидоси ўртасида жуда чуқур бир тарихий алоқа, боғланиш бордек.

Йўқ, ҳеч қачон кунимиз, халқ истиқболи узлуксиз истибод асоратида қолиши мумкин эмасди. Тез орада Октябрь ғалабаси жаҳонга янги тонг отганлигидан дарак берди, халқимиз бағрига қуёш тегди.

Мен Чернишевский, Ҳамза Ҳакимзода томонидан жамият олдига қўйилган тарихий қараш ҳақиқати билан Фафур Фуломнинг «Гўзаллик нимада?»— дея ўртага ташлаган саволи орасида ҳам нозик қонуниятга эга боғланиш бор, деб биламан. 1923 йил шаронтида бу савол кун тартибига бекордан-бекорга қўйилмагани шубҳасиз.

«Гўзаллик нимада?»— Фафур Фулом Ўзбекистонда янги, социалистик жамият яратаётган кишиларга шундай савол билан мурожаат этган ва ўзи давр даъватига яраша жавобини ҳам топганди: «Гўзаллик»— миллионларнинг ижодий жасоратида, бунёдкорлик меҳнатида, ишонч билан садоқатга тўла руҳий оламида. Ана шу жавобда, худди томчида бутун бир қуёш яллиғлангандек, янги ҳаёт ҳақидаги ҳақиқат, бизнинг навқирон яратувчан ҳақиқатимиз акс этган эди.

Фафур Фулом болалик чоғларидаёқ бир вақтлар улар хонадонидан тез-тез меҳмон бўлган ўзбек шоирлари— Муқимий, Фурқат, Асирий каби ижодкорларнинг тафтини олган. Гарчанд унинг ярим оч, ярим яланғоч кечган болалиги Тошкентнинг Эски шаҳарида, Қўрғонтеги маҳаласида жойлашган эгри-бугри кўчаларни чангитиб юрган тенгдошларининг болалик йилларидан фарқ этмаса-да, қарангки, шеърят оламига мойиллик ҳаваси унинг вужудида эрта уйғонди. Ижод дарди куртак бермоқда эди. Фафур отонасидан жуда ёш етим қолиб, бутун оила ташвиши унинг— тўнғич фарзанднинг зиммасига тушди. «Менинг ҳаётимда,— деб эслаган эди у,— бир-бирига зид ҳодисалар кўп бўлган. Беташвиш болалик шўхликлари ва етимлик азоблари. Эски мактабда кечган зерикарли соатлар ва ижод нашъаси билан тўла дақиқалар. Болалик чоғларимдаги тоғдай оғир кўринган ишлар ва китобларнинг чароғон олами. Чекка-чеккадаги шивир-шивирлар ва инқилобнинг гулдиракли нафаси... Шунинг учун ҳам болалигим тарихга айланган дунёнинг даҳшатли ва кулгили, қоронғи ва нурли манзаралари узоқ давр мобайнида

мен учун энг катта таассурот ва мезон бўлди. Ҳатто кўз олдимда туғилаётган янги дунё ҳам уни мендан узоқлаштира олмади: мен бу олам ҳақида қандай завқ билан ёзмай, ўша воқеалар фсжиавий ёхуд кулгили бир зиддият ўлароқ ҳаминша ёнма-ён турди».

Ғафур Ғуломнинг поэтик овози, аввало янги, социалистик оламнинг пайдо бўлиши ва шаклланишига бўлган унинг табиий муносабати эди. 1923 йилда у мамлакатимиздаги минглаб қаровсиз қолган ўсмирлар ҳақида сўзловчи «Феликс болалари» номли дастлабки шеърини эълон қилди. Ижтимоий воқеалар билан тўла ҳаёт ёш шоирнинг диққат-эътиборини буткул ўзига жалб этди ва унинг ижодига кучли тўлқин берди. У халқ ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларни олов қалби билан идрок этди.

Ғафур Ғулом ҳаминша қайноқ воқеалар орасида бўлди. У тезкор педагогик курсларни тугатгач, халқ маорифи соҳасида ишлаш билан бирга газета ва журнал редакцияларида жўшқин фаолият кўрсатди, республика ва бутун мамлакат бўйлаб кўп сафар қилди. У кўп ва соз ёзди, ҳар доим долзарб муаммолар билан қизиқди. Уни Ёзёвон мироблари ва Фарғона соҳибкорларининг, Қарши пахтакорлари ва Томди чўпонларининг кундалик ҳаёти баравар ҳаяжонлантирди. Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Миртемир, Зулфия ва бошқа шоирлар сингари ўз халқи қалбининг ҳар бир зарбини тегран ҳис этди, ўзининг шеърлари, дostonлари, очерклари, ҳикоялари ва повестларида давр ва жамиятнинг энг муҳим масалаларини қаламга олди.

Йиллар ўтиши ва адабий тажриба товланиши билан санъаткор воқеликка ўткир, «тарихий» нигоҳ ташлай бошлайди, унинг фақат ўзига хос бўлган услуби сайқал олади. Натижада, нафақат Ғафур Ғулом ижоди балки ўттизинчи йилларнинг аввалидаги ёш ўзбек шеърнати учун ҳам бутун бир даврни ташкил этган «Турксиб йўлларида» шеъри дунёга келди.

«Мен Турксиб қурилишига икки маротаба бордим ва ушбу сафарлар ҳақида иккита очерк ёздим. Мавзу шу билан ҳал қилингандай туюлди,— деб эслайди Ғафур Ғулом.— Бироқ орадан маълум вақт ўтгач, қурилиш ҳақидаги хотиралар яна менга тинчлик бермай қўйди...

Энди бепоён чўл менинг назаримда турли даврларнинг макони бўлиб кўринди. Мен шу нурли лаҳзада қурилишнинг таниш манзаралари оша қай бир карвоннинг ҳорғин йўл босиб келаётганини кўргандек бўлдим, бу карвон чанг-тўзонлар қуюни орасида гойиб бўлиб, унинг ўрнида

қий-чув билан келаётган отлиқ лашкарлар, сўнг кўчманчи қабилаларнинг чумолидек қатор сафлари кўринди. Ниҳоят, улар ҳам аста йўқолиб, кимсасиз ва сарҳадсиз чўлбиёбон оҳиста ҳаракатга келди... Мени шу лаҳзада сўз тўлқинлари ўз тўфонига тортди. Улар бир-бирига урилиб, худди чақмоқнинг кесик изларини ҳосил этгандек, қандайдир муайян, аммо тез илғаш маҳол бўлган бир суръатни касб этди. Мен шундагина тушундим: бу — шеърин сатрлар эди! Шеърин сатрлар... аммо мен ҳали бундай мисраларни ёзмаган эдим. Улар эски вазиларнинг таниш оҳангини, ўзга шоирларга мансуб мисраларнинг муқаррар хотирасининг эслатмас, балки шамолнинг нотекис ҳаракатини, тўп-тўп одамларнинг оёқ товушларини, байроқ ва алвонларнинг ҳилпирашини, отларнинг дукур-дукурую ноғораларнинг зилу бам садоларини такрорлар эди, холос. Мен ана шу ритмнинг измига тушдим: уни сўз тизмалари билан осонгина тўлдириб чиқдим, — образлар, тимсоллар кўз олдида ҳаракат этарди. Мен фақат бир нарсани сезиб қолдим: қогозга тушган парчаларга нуқта қўйиш керак, акс ҳолда, тўлқин кетиб, кўпикнинг ўзигина қолиши мумкин эди...»

Бу йўллар

кўп қадим йўллар...

Бу йўлдан тарихда биринчи дафъа,

Тарихда энг порлоқ —

ўлароқ бир сафҳа

қолдириб бир ботир:

Фақат эзгувчи эмас,

Бир ботир,

Улкалар бузгувчи,

эллар қирғувчи,

ўч олғувчи эмас,

Қуллардәп, туллардан

Ун миллион,

Юз миллион

ва миллиард нафар —

бирлашган мускул,

мускулли қўл

Тарихнинг чиркин лавҳасин

ёрароқ

Болға ва Уроқ —

Нажот туғроси,

Қонли варақлар

устига сурғуч урароқ

Бу йўлдан

биринчи ва энг сўнг дафъа

Шукуҳ-ла

ҳайқириб кечмишдир.

Бу шеърда Ҳамза ижодхонаси ҳам, Маяковский мактаби ҳам яққол сезилади. Ўзбек шеърятининг Маяковский мактабидан олган сабоқлари якуни сифатида «Ҳайқирик» достонининг ўзбек тилига ағдарилган гўзал таржимаси майдонга келди.

Қайта дунёга келган Шарқ, социализм қураётган ўзбек халқининг гуллаб-яшнаётгани, коллектив меҳнатнинг, қардошларча меҳнатнинг аён натижалари Фафур Фуломни ҳамisha илҳомлантирди, унда битмас-туганмас ижодий ғайрат уйғотди. У «Кўкан», «Икки васиқа», «Тўй» каби катта бадий кучга эга бўлган асарларини кетма-кет яратди. Шода-шода терилган бу асарларнинг ҳар бири ўзбек совет шеърятини чинакам кашфиёт ўлароқ уни янги истиоралар, ранг-баранг ритмлар, ёрқин товуш товланишлари ва қофиялар билан бойитди.

Фафур Фулом ижодида тасвирланган инсон ўз меҳнати, шижоати ва орзу интилишлари билан гўзалдир. У — шахс, ватанпарвар, ташаббускор ва кашфиётчи — дарга. Социализм ғояларининг ҳаётбахш кучига, келажакига, ленинчи Коммунистик партия имонига қатъий ишонч унинг асарларига чинакам куч ва қувват бағишлайди.

Фафур Фулом ижоди камалакдай сержило ва серқирра-дир. Дўстлик ва қардошлик, тинчлик, халқлар озодлиги ва тараққиёти шоир ижодининг бош мавзулари бўлиб янгради. Шеърятни инқилобийлаштирувчи, уни гражданикнинг юксак bosқичига олиб чиқувчи бу мавзулар Фафур Фуломни Маяковский ва Тихонов, Твардовский ва Исаковский, Табидзе ва Турсунзода, Колас ва Тичина билан ҳамда асримизнинг бошқа кўплаб ажойиб санъаткорлари билан ҳамнафас қилади. Улар ўртасидаги руҳий ва маънавий қардошлик худди шундадир. Фафур Фулом учун ҳам, улар учун ҳам шеърятга ёт мавзулар йўқ эди. Улар ҳар қандай мавзуни даставвал ижтимоий мавзу тарзида идрок этиб, уни ҳозирги рус, совет ва ўзбек шеърятини эришган энг юксак даражада ёритар эдилар.

Фафур Фулом ижоди серовоздир. Унинг шеърлари ғоят кучли публицистик садога эга, аини лойтда, самимий ва нозик жаранглайди. Муҳаббат, ҳарорат, шафқат каби инсоний туйғуларнинг ҳамма турлари шоирга яқиндир.

Фафур Фулом «Қиш», «Кузатиш», «Соғиниш», «Алви-

до», «Вақт», «Ақл ва қалам» каби ажойиб асарларида ғоят юксак руҳий улуғворликка эришади. «Шарқдан бо-
раётирман» китобига кирган шеърлари учун шоирнинг
СССР Давлат мукофоти билан тақдирланиши бежиз
эмас.

Сен етим эмассан,
Тинчлан жигарим,
Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг — онанг,
Заминдай вазминчу
Меҳнаткаш, мушфиқ
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор — отанг бор.
Чўчима, жигарим,
Ўз уйингдасан,
Бу ерда
на ғурбат,
на офат,
на ғам,
Бунда бор:
ҳарорат,
муҳаббат,
шафқат.

«Сен етим эмассан» шеърдан олинган бу мисралар умумхалқ қардошлиги ва ўзаро ёрдамнинг ҳикматли ифодаси ўлароқ бутун мамлакатга янграб эшитилди.

Шоир вақтнинг қадрига етар, кишиларни — ўз замон-дошларини билар, уларни бутун қалби билан севар ва уларга ўзи соҳиби бўлган барча эзгу нарсани — ўзининг мунаввар истеъдодини, украиналик дўсти Иван Ле айтмоқчи, «олтин сатрлари»ни армуғон етар эди, тиниб-тинчи-май.

Ғафур Ғулум Ленин мукофотига сазовор бўлган «Якун» номли сўнги китобида ажойиб лирик ва фикри дарё донишманд шоир сифатида намоён бўлди. Ўзбекистон, ўзбек адабиёти ва Ғафур Ғулум!.. Улар ягона маҳражга узвий равишда келиб туташдилар, бир-бирларини ўзаро тўлдирадилар ва бир-бирларини бунёд этадилар! Ленин мукофоти лауреати, шоир ва академик, ёшларнинг доно мураббийси ва талабчан устози Ғафур Ғулумнинг серқуёш, юксак ғоявий ва юқсак бадий ижоди келажакнинг нурли уфқлари билан туташган. Унинг поэтик овози бугун ҳам сафарбарликка даъват этароқ жарангламоқда!

Ҳе, Осиё, Европа,
кўҳна дунёнинг,
Африка,
У қора танларнинг сенинг,
Афгоннинг, Басранинг
етим, туллари,
Марокаш эрлари,
Снём шерлари,
Раъдвор наъралар
тортмоққа галинг.
Қўй, жаҳон уфқида,
ҳиллираб шу қизил яловки,
бирлашса ер узра
Барҳаёт йўқисил!

Ҳа, Фафур Фулом юксак қалбининг қат-қатларига қадар Советлар юртининг ватанпарвари эди. У ватанпарварликда ўз ҳаётининг ва умуман, инсон ҳаётининг энг олий маъносини кўрарди. Совет шеъриятидаги Фафур Фуломнинг чашма сувидек мусавффо, ватанпарварлик руҳи билан тўла қудратли услуби ана шундай эътиқод ва ана шундай муносабатдан келиб чиқади.

Инсон, замондош Фафур Фулом назарида энг аввало ўзининг она заминга, бу куҳна оламга, инқилобий анъаналарга ҳурмат ва муҳаббати, аждодларнинг ўлмас васиятларига садоқати туфайли гўзал ва буюқдир. Шунинг учун ҳам Фафур Фулом ҳар бир мисраси билан ўз замондоши, у билан ёнма-ён яшаган оға ва иниси, ўз ёр-биродарининг Шах ва Гражданин даражасига албатта етишуви учун бежиз курашмади. Худди шу нарсада у ўз ҳаётининг мақсад ва маъносини кўрди. «Ҳар лаҳза замонлар умридек узун», деб ёзди шоир. Ва бу лаҳзалар қанчалик узун ва мазмундор бўлмасин, уларни ўз асарларида муҳрлай олди.

Фафур Фуломнинг қардош халқлар ўртасидаги мустақкам дўстлик, Ленин ва Коммунистик партия тўғрисидаги шеърлари, Осиё, Африка ва Латин Америкасида яшовчи мазлум халқларга бағишланган шеърлари, империализм ва ўзаро қирғин урушларга оташин нафрат сочувчи шеърлари, севги ва муҳаббат туйғулари билан йўрилган шеърлари, совет кишининг меҳнати ва қаҳрамонлигини шарафловчи шеърлари, шоирнинг шундоққина деразаси олдида уя қурган мусича тўғрисидаги шеърлари маҳорат сеҳридан бебаҳра қолмаган.

Бу ниҳол қачон униб, қачон мева беради,
Миршакар тотадими, тотмайдими, бари бир.
Одамзод ўлмайдн-ку, кимдир ахир теради,
Мана, Миршакар ота ҳаётида етган сир.

Инсон умри бебаҳо — одам боласи боқийдир. Гафур Ғулом шундай дейди. Бугун саксон ёшга чиққан Гафур Ғулом ҳаётни шундай улуғлаб, ардоқлайди.

Бундан ўттиз йил муқаддам у ёзган эди: «Халқим, Ватаним кундан-кунга гуллаб, улуғ Коммунистлар партияси раҳбарлигида социализмдан коммунизм сари бормоқда. Мен ҳам шу қаторда, шу улуғ машинанинг битта винти бўлиб умрим охиригача хизмат қиламан.

Улуғ ва жондан азиз Ватанимизнинг халқлари жаҳон бўйлаб тинчлик бўлишини истайдилар. Мен шу саодатли тинчлик айёмларининг ва коммунизм қураётган совет халқининг камтарин куйчисиман.»

Гафур Ғулом шеърятининг гулшани чаппор уриб гуллаб турибди. Бу нафосат ва назокат боғи хазон фаслини асло билмайди!

1983 йил

ВЛАДИМИР МАЯКОВСКИЙ ҚУЕШИ

Шу кунларда совет адабиёти зиммасига тушган қайси бир йирик масалага назар ташламаг — санъаткорнинг гражданлик қиёфаси ҳақидаги гапгами, замонамиз киши-сини етилтириш ва унинг руҳий бойлигини камол топтиришда ёзувчи меҳнатининг аҳамиятигами, ижобий қаҳрамон образини яратиш, янада аниқроқ айтилса, ҳаёт ва ижод муаммоларига ленинча қарашни одат ва адаб тарзида би-лиш мантиқигами — кўз ўнгимизда рус, совет ва жаҳон шеърини тарихида бутунлай янги даврни кашф қилган Владимир Маяковскийнинг баҳодир сиймоси намоеън бўла-ди. Онадан тугилганига тўқсон ёш тўлишини бугун ни-шонлар эканмиз, улуғ Октябрь шоири, социалистик Вата-нимиз куйчиси, новатор — устоз Владимир Маяковский-нинг шу сўзлари ҳаёлимдан кетмайди: «Менинг револю-циям» — «Моя революция». Бир олам маъно. Қуёшдай иссиқ ва шафқатсиз истеъдодини ҳаётининг бутун гавҳари билан жавҳарини жаҳонда янги жамият яратаётган халқ-га бағишлаган фарзандгина шу муқаддас калимани шу тариқа тилга олиши мумкин. Кези келганда, шоирнинг яна икки сатр шеърини асил нусхаси, улуғ рус халқининг улуғ тилида, Маяковский дилига оназор сути билан кирган тилда келтирсам:

«Я

всю свою

звонкую силу поэта

Тебе отдаю,

атакующий класс...»

Офарин. Ўзининг қондош синфига, жонажон партиясига, елкадош жамиятига садоқат сақлашни бурч деб билган гражданин — шоиргина шу тарзда нафас олмоқ, жар солмоқ, найза қалам бўлмоқ мартабасига эришса ажаб эмас.

КПСС XXVI съездида жуда тўғри ва жуда аниқ қайд қилинганидек, партиямиз етакчи асарларга хос гражданлик руҳиятини, камчилик ва хатоликларга нисбатан муросасизликни, адабиёт ва санъатнинг жамиятимиз ҳаётида мавжуд проблемаларга фаол аралашиб турувини қизгин табриклайди. Маяковский сўзлари хотирангизда бўлса керак: «Менга ҳар йилга бериладиган режаларни аниқлаш тортишувида Госпландан тер чиқишини истардим».

Владимир Маяковский умр бўйи куйиб-пишиб, терлаб-тошиб меҳнат қилди, адабиёт ва санъат соҳасида у кирмаган майдон йўқ, драматурглик ҳам қилди, киносценариялар ҳам ёзди, рассом — плакатнавис сифатида танилди, ўз асарларига режиссёрликни ҳам адо этди, баъзан сахна ва экранда актёр вазифасини ҳам ўтади. Хуллас, бадият дунёсининг ҳамма «сир»лари унинг сержило истеъдоди олдида тиз чўкарди. Лекин Владимир Маяковскийнинг шеърият жабҳасидаги ғалабалари кўп миллатли совет поэзиясининг ривожига ҳал қилувчи моҳият касб этди, хорижий Шарқ билан Ғарб шоирлари учун бутун бир мактаб бўлиб қолди. Владимир Ильич Ленин бундай эстетик кашфиёт асоскорини, «Мен Советлар юртининг гражданиман»,— дея бонг урган Владимир Маяковскийни алоҳида ҳурмат қиларди. 1922 йили ўтказилган металлустлар съездидаги нутқида В. И. Ленин, чунончи, шу сўзларни айтган эди: «Кўни кеча Маяковскийнинг сиёсий мавзуда ёзилган «Известия»даги шеърига (гап «Мажлис-бозлар» асари устида кетмоқда — С. А.) бирдан кўзим тушиб қолди. Кўпдан бери... мен... бу қадар роҳат қилмагандим... У ўз шеърида ҳадеб мажлис ўтказишга ва қайта-қайта сўзбозлик қилишга ўрганиб қолишган мажлис-бозларни аччиқ кулги остига олади ва коммунистларнинг ҳам масхара-тасқарасини чиқаради. Шеърият масаласига келсак, бир нарса деёлмайман, бироқ сиёсат масаласига келсак, ишонч билан айтишим мумкинки, бутунлай тўғри гап».

Буюк рус адабиёти — Пушкин ва Некрасов каби даҳолар анъанасини новаторларча давом этказган, М. Горький, А. Блок, А. Куприн, В. Брюсов ва бошқа кўпгина совет шоирлари билан бирга ижод қилган Владимир Маяковский совет поэзиясининг олтин асарларини яратган. Бу ўринда унинг: «Владимир Ильич Ленин» поэмасини тилга олиш айни мақсаддир. Партия ва Ленин, Ленин ва партия дейилган халқ ақли, ишчилар синфининг заковати — мангудир. Халқ билан, ишчилар синфи билан як-

дил бўлишдан бахт излаган Владимир Маяковский «ҳам-ма тириклардан тирик... Ленин қиссасин» бошлар экан, чақмоқлар қудратига, революциянинг яратувчан ғайратига, кўҳна дунёни ёритиш учун туғилган Советлар юрти-нинг қуёшига, Партия ва Ленин шарафига, дўстлик ва биродарлик камолотига байроқ қадайдди. Улуғ давр ярат-ган шоир илҳомининг бадий қаноти, маҳорат чўққиси «сочма» минбар сатрлар тошқини беқиёсдир:

Партия ва Ленин
қондош — эгизак,—
Она — тарих учун
қай бири қиммат?
Ленинни
англаймиз
партия десак,
Ленин деганимиз,
партия демак.

Владимир Маяковскийнинг кашфиётлар сирасига кир-ган поэмасидан кўчирилган бу мисралар ҳар бир совет кишиси қалбидан, ер куррасидаги курашчан илғор одам-лар дилидан ҳамишалик ўрин эгаллаган, уларнинг қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган, Алишер Навоий теа-трининг ана шу муҳташам саройида, 1958 йили ўтган Осиё ва Африка ёзувчилари Биринчи конференцияси та-рихий кунларида бор қитъалардан Тошкентимизга келиш-ган номдор ижодкорлар Владимир Маяковский хотирасини бошларига кўтарган эдилар, уни бутун инсон ва замона-мизнинг буюк санъаткори деб шарафлаган эдилар. Ҳануз қулоғимиз ва юрагимиздан нари кетмас иззат-ҳурмат ақи-даларининг сабаби, хусусан, манави шалола сатрлар за-минида ётган бўлиши мумкин:

Меҳнатда, жангларда
туғилган, унган
Инсоният баҳори,
азиз ўлкамни,
Мен куйлайман
шаънингни
эй Она-Ватан,
Мен куйлайман
ўзимнинг республикамни!
И я,
как весну человечества,

рожденную
в трудах и в бою,
пою
мое Отчество,
республику мою!

Социалистик Ўзбекистон, ўзбек халқи, республикаимиз ёзувчилари ва санъат арбоблари Владимир Маяковскийни қондош-жондош шоир тариқасида эъзозлайдилар, улуғ шоир ва революционер, шоир — интернационалист, шоир — ватанпарвар ҳаёти ва ижодига оид ҳар нишонани, унинг асарларини кўз қорачиғидай азиз кўрадилар, ўзини давримиз яловбардори деб биладилар. Владимир Маяковский ҳақида, оташин санъаткорнинг Ҳамза Ҳакимзода, Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор, Абдулла Орипов каби шоирларимиз ижодий камолоти йўлидаги аҳамияти, умуман ўзбек поэтик тафаккури ривожига тутган ўрни тўғрисида анчагина адабий ва тарихий асарлар ёзилган. Ўзини билган ўзбек ёзувчиси Владимир Маяковскийни устоз ўрнида кўради, унинг гражданлик поэзияси анъаналарини давом эттиришни ўзи учун муқаддас ҳисоблайди. Қардош рус халқининг даҳосига нечоғлик пок меҳр билан қараса «жимжимакор шоирлар»ни балодан ҳам баттар ёмон кўрган Владимир Маяковскийни шу қадар ўқтамлик билан ҳурмат қилади.

Ватандошимиз Владимир Владимирович Маяковскийнинг бугун 90 ёшга тўлган куни. Муборак кун!

Совет поэзиясининг қуёши кундан-кун баланд кўтарилмоқда!

1983 йил

БЕКІЕС МЕЪМОР

Мен Николай Васильевич Гоголни вақтни, давронларни енгиб, бизнинг кунларимизга, бизнинг ҳаётимизга кириб келган, толмай олға қараб интилаётган сиймо сифатида тасаввур этаман.

Яширишнинг ҳожати йўқ: Николай Васильевич Гоголь асарларини ўқишга муккасидан кетган болалик чоғларимда унинг реалистик нақшларини ҳамиша ҳам тўла тушунавермасдим, лекин унинг китобларида қандайдир сеҳрли куч борлигини ҳис қилишга зеҳним етарди. Аммо менинг ҳали пешланмаган ақлим бу қандай куч эканлигини бутунсича илғаб етолмас ва аниқ изоҳлаб беролмас эди. Орадан узоқ йиллар ўтиб, маълум бир ёшга етгандан кейин, Гоголь асарларини қайта ўқиб, улар устида узоқ хаёлга толиб, бу буюк адибнинг ўзига хос ва ўхшаши йўқ образлари, ғаройиб киши характерлари оламида ўзим узоқ вақтдан бери излаб юрган нарсаларимни топдим, аввал тушунмаганларимни, ҳаёт ҳақиқати билан бадий ҳақиқат йўлларини тушундим. Николай Васильевич Гоголь мени, шарқ кишисини ўзининг одамга ишонч балқиб турадиган, дардли дилнинг қаърларидан сизиб чиқадиган мўъжизавий суҳбати билан мафтун этди, сеҳрлаб қўйди. Шунда мен, у ўзининг қудратли санъаткорлик руҳини тўлатўкис сафарбар этган ҳолда, ўқувчи билан ҳамиша шу тарзда—асосини ўзаро ишонч ташкил этадиган суҳбат қуришга интилганини ҳис қилдим. Бу ишончда қатъият ҳам, мураббийлик ҳам... ва даҳонинг қарама-қаршиликлари ҳам мужассам эди!

Бу ишончга тўла дил суҳбатининг сарчашмаси қаерда? Илк адабий қадамларидан, ўт сачраб турадиган «Оқшомлар...»идан бошлабоқ ўзини халқ ёзувчиси, ўша вақт таъбири билан айтганда, «авом» ёзувчиси, деб чуқур ҳис қилганида эмасми? Бу ҳақда адибнинг ўзи шундай бир ажойиб шаҳодат қолдирган, улкан сафдоши Александр Сергеевич Пушкинга,—хайрон қолибми ёки дил-дилидан кулибми,—шундай деб ёзган: «Ҳаммасидан ҳам босмахо-

на билан учрашувим қизиқарли бўлди. Остонадан ўтмасимданоқ ҳарф терувчилар мени кўрдилару деворга ўгирилиб, оғзи-бурунларини қўллари билан тўсиб, силкиниб кула бошладилар. Бу мени анча ҳайрон қилиб қўйди. Мен факторга (устага С. А.) юзландим, у бир неча марта гапга чап бермоқчи бўлдию ниҳоят, Павловскдан босиш учун юборилган нарсалар жуда ҳам аломат ва уларни ўқиган ҳарф терувчилар кулгиларини тиёлмай қолаётганлигини айтди. Бундан: мен мутлақо «авом» яъни оддий халқ дидига мос ёзувчи эканман, деган хулоса чиқардим» (Н. В. Гоголнинг А. С. Пушкинга 1831 йил 21 августда йўллаган хатидан).

Николай Васильевич Гоголь машҳур ёзувчи бўлиб танилганидан кейин ҳам ўзи учун фавқулодда муҳим бўлган бу масалага бот-бот қайтди: «...мен, «Ўлик жонлар»ни ўқиш,—айниқса қўл остида қаламу қорози бўлсам,—одамларни кўзғотиб қўяди, деб ўйладим», у давом этиб, яна шундай деб ёзади: «...мен кейинча ҳам: «Ўлик жонлар»ни ўқиш кўпларни ўз муддаоларини ёзиш фикрига олиб келади, деб ич-ичимдан умид қилиб юрдим...» («Муаллиф иқрори»дан). Николай Васильевич Гоголнинг «Оқшомлар...»идан «Тарас Бульба»сигача, «Уйланиш»идан «Ревизор»сигача, «Эски замон помешчиклари»дан «Бурун»сигача, «Шинель»дан «Ўлик жонлар»сигача барча буюк асарлари шундай ҳамдard, ишонч ва ижодкорликка қизғин даъватлар билан йўғрилгандир...

Бу асарлар фақат рус адабиётининг эмас, балки жаҳон адабиётининг дурдоналаридир.

Мен ўзбек адибларининг бири сифатида шу нарсадан хурсандманки, бу устознинг «барчаси дурдона каби донадона, йирик» асарларини менинг халқим бугунги кунда ўз она тилида ҳам, рус тилида ҳам ўқий олади. Мен шу нарсадан ғурурланаманки, ўзбек адабиётининг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Ғафур Ғуллом, Абдулла Қаҳҳор ва Назир Сафаров, Мирмуҳсин ва Шукрулло, Раҳмат Файзий ва Одил Ёқубов сингари танилган адиблари Николай Васильевич Гоголга кўп марта мурожаат этганлар, ундан маҳоратни, В. Г. Белинский таъбири билан айтганда, кенг, беандоза, гўзал ҳадисларни ўрганганлар.

Билишимча, биз, совет адиблари Гоголь асарларига муттасил, ҳозиргидан кўпроқ мурожаат қилишимиз, унинг ҳаётбахш, ўзига хос қайнар булоғидан тўйиб-тўйиб ичишни доимий зарурат деб билишимиз керакка ўхшайди. Ҳа-а, Гоголдан Ватанни ва халқни сидқидилдан севишни ўр-

гавиш лозим. Замонавий Хлестаков ва Маниловларга қарши ўт очиш маҳоратини ўрганиш керак.

Николай Васильевич Гоголь Пушкин ва Жуковскийнинг янги эртақларини ўқиб—завқланиб, шундай деб самимий хитоб қилган эди: «Сизларнинг қисматингиз қанчалик гўзал-а, беқиёс меъморлар!»

Бугун биз дунё тургунча сўнмас Гоголь даҳоси, зўравон, мустабид ҳокимиятга қарши борган ва унинг асарларига ларза солган, номи бош ҳарфлар билан ёзиладиган бу Рус кишиси олдида бош эгиб, «Сизнинг қисматингиз қандай гўзал-а, беқиёс меъмор, Николай Васильевич Гоголь!»—деб айта оламиз.

— Сиз дунёда яшаганингиз учун замин кенгроқ, осмон бепоён, сиз бўлганингиз учун инсон оқибатингизроқ, сиз борлигингиз учун олам гўзалроқ туюлади, бизнинг шонли меъморимиз!

1984 йил

МУИН БСИСУ ХАҚИДА

Бечора фаластин халқининг, бутун араблар оламининг оташнафас шоири, жангчиси, арбоби Муин Бсису эрта келган баҳордай ҳаёт кечириб, дунёни ташлади-кетди.

«Улар ўтолмайдилар!»—бу асар унинг ўн саккиз яшар чоғида ёзилганига қарамай, минг-минглаб варақаларга кўчирилганича Ватан, Фаластин озодлиги учун урушга отланганлар дил-дилига кириб борган, чақмоқ чироғини ўққан.

«Таня!..» шоирнинг шу сарлавҳа остида яратган нодир асари Ленинград қуршовини билган қизалоқ кечинмаларининг мунгли чашмаси, аччиқ кўз ёшларининг босқинчиларни кўр қиладиган қудрати тўғрисидаги афсонадир. Совет халқининг меҳридарё дўсти, коммунист шоир Муин Бсису «Таня!..»си орқали ёвга ўлим, ҳуррият ва тинч ижодий ҳаётга устиворлик тилайди.

Санъаткор адибнинг «Ҳамза Ҳакимзода Республикаси, яшасин!» деган асари ҳам бор. Ўзбекистонимизнинг олтин куз фасли, ояпоқ пахтазорлари, шира-шарбатга фарқ боғлари, ширинак полизлар ва, айниқса тушунчаси, имони, руҳий олами бир дунё одамлари уни ҳайратга солади, «тентак» қилади. Натижада, завқ билан битилган янги китоб пайдо бўлди...

Байрут қамалда. Империализм босқинчиларининг хуржига қарши, ваҳшийликка қарши кўтарилган фидойилар баррикадаларда қон тўкмоқдалар. Муин Бсису ҳам шулар билан бир тан-бир жон, елкама-елка туриб жанг қилади, қамал ҳалқаларини ёриб ўтади, шеър ёзади. «Маърака» («Ал-маърака») деган бир газетани чиқаради. Жангчи-шоир, минбар-шоир Муин Бсису мардликлари, нипюнга урувчи асарлари барча яхши кишилар оғзида дoston:

Шаҳидлар, шаҳидлар,
кўзин оч,
ёвин бос,
мен билан!

Филойилар, мудофийлар,
 шеърни соч,
 олға бос,
 мен билан!..
 Хуррият оловин сақлаб қоч,
 Яширин дастгоҳларга бер қулоч,
 Ёвни бос,
 олға юр,
 мен билан!
 Қўлларинг синса ҳам,
 Қўзларинг чиқса ҳам
 ёвни бос,
 мен билан!
 Озодлик — сизники,
 мангулик — бизники,
 Ёвни бос,
 олға юр,
 мен билан,
 мен билан!..

— Азизим Муин, қалайсан? Оила тинч, уйдагилар сиҳат-саломатми? Ўзинг-чи?

— Раҳмат. Бола-чақаларим тинч... Ўзим бўлсам... нимасини айтай, ҳаммасидан хабардорсиз—ёзьяпман, китобларим чиқяпти, таржималар ҳам йўқ эмас...

— Ҳа, хабарим бор: «Менинг Совет Иттифоқим», деб ном берилган шоирона очерклар китоби («Ҳамза республикаси» унинг биринчи боби) рус ва араб тилларида «Прогресс» нашриёти томонидан март ойларида чиқарилади. «Радуга» нашриёти «Фаластиним — қалбим» деган каттагина шеърлар тўпламини китобхонларга тақдим этди.

Шу кунлари десангиз, дабдурустан Фаластин Озодлик Ташкилоти исполкомидан Союзимизга телеграмма келиб қолса бўладими? «Фаластин революцияси жангчиси ва шоири, қаҳрамон Муин Бсису 1984 йилнинг 24 январида юрак касалидан вафот этди. Бу бевақт ўлим унинг Москвага кета туриб, Лондонда тўхтаган пайтида юз берган...» Йўғ-эй, ўхшамаган гап, ишонмайман! Бўлиши мумкинмас. Бизнинг қалбимиздан шу қадар мустаҳкам ўрин олган инсон қаерда юрмасин, қандай узоқ эл-юртларга сафар қилмасин, бир кунимас-бир кун, бари бир қайтиб келади. Муин тирик ва ҳеч қачон ўлмайдди, дунё тургунча туради.

ДУСТИМ ШАЪНИГА...

Одамлар кўзига яқин ёзувчи ва жамоат арбоби Алекс Ла Гуманинг ўтдай қалби урушдан тўхтади. Бу ажойиб инсон кечирган долғали ҳаёт, унинг социалистик ғоялар ғалабаси учун кураш майдонидаги жонбозлиги, романна-вислик сўқмоқ йўлларида эришган маҳорати, Жанубий Африка Республикасида ҳануз сақланиб келаётган бад-башара ирқчилик сиёсатига нисбатан нафрати, бизнинг Ватанимизга садоқат ва умид нигоҳи билан қараши кўп гапдан ва, аввало, африкалик онасининг асил фарзанди эканидан дарак беради. Алекс Ла Гума Шарқ ва Ғарб адабиётининг гуманистик, демократик, революцион йўналишларини ўзида мужассамлантирган, Осийё ва Африка пешқадам ёзувчилари дарди билан яшаган катта истеъдод эгаси дейилса хато бўлмайди, албатта.

Жанубий африкалик носир Алекс Ла Гума 1925 йили Кейптаун шаҳрида туғилган. Унинг отаси Джимми Ла Гума Жанубий Африка коммунистик партиясининг асоскорларидан бири сифатида 1927 йили Москвага келиб, Коминтерн конгрессининг мажлисларида ва Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ўн йиллигига бағишланган маросимларда иштирок қилган экан. Бундай отанинг қўлида тарбия кўрмоқ, дунёқараши ва сиёсий фаолияти билан кун сайин ошна бўлмоқ Алекс Ла Гума учун бир бахт, курашчан ҳаёт мактабининг ўзгинаси—сараси эди. Шу муҳит таъсирида Алекснинг зуваласи пишади, у ёшлик чоғларидаёқ Жанубий Африка ерли халқларининг ижтимоий тенглиги ва инсоний ҳуқуқлари учун кураш бошлаганлар қаторидан ўрин олади. 17 ёшида коммунистик ёшлар ташкилотига аъзо бўлган, кейинчалик Коммунистик партия сафига кирган Алекс Ла Гума, ўз меҳнатини касаба союз-

ларидан, илғор вақтли матбуот редакцияларида тер тўкишдан бошлайди. 1956 йили дастлабки асари босилади.

Йигит кучига тўлишган, ижод гайрати тинч қўймас бир паллада Алекс Ла Гуманинг адабий ва сиёсий фаолияти қаттиқ назорат, таъқиб остида қолади. Ёзувчи боши қамоқ азобидан, суд устига судга тортув оворагарчилигидан чиқмайди, боринги, умрининг ўн бир йили турмаларда кечеди. Яна китоблари ман қилинади, ҳатто номини тилга олиш ҳам жиноят ҳисобланади. Жанубий Африка Республикаси ҳукумати, ирқчилик билан фашизм балосига дучор бўлган зодагонлар найранги булар билан чекланмагани, она-юртда яшаш томирлари тамомила қирқилгани учун Алекс Ла Гума, дўстлар маслаҳатига кўра, бошни олиб кетишга, бир сайёра, бир сайёҳ тирикчилигини Лондон бечовалари орасида ўтказишга мажбур бўлади. Аммо сиймайди, унинг кулоллар яхши кўрган қизғиш лойнинг рангига ўхшаш афт-ангори сарғаймайди; ижод қилар, кураш завқига-завқ қўшар, партиясининг Куба ва Латин Америкасига доир топшириқларини адо этиб, 1978 йилдан бери Гаванада яшар, ёзувчилик шуҳратига-шуҳрат қўшар эди.

Колониализм билан империализмнинг хунук башарасини фош этмоқ, халқ оммасининг Жанубий Африкада ўрнатилган апартеид—ирқчилик тартибига қарши қаҳрамонларча курашининг бадий манзарасини яратмоқ, одам қадри ва озодлик учун, социал адолат ва биродарлик учун, тинчлик ва келажак учун сафарбар кишилар ҳаётини образини кўрсатмоқ — Алекс Ла Гума ижодининг, бу жасур ёзувчи барча асарларининг асосий мақсади, қони-жонидир.

Алекс Ла Гуманинг бешта романи бор: «Тўнги саргардонлик» (1962), «Уч марта пиштилган ип...» (1965), «Тошлоқ мамлакат» (1968), «Туман фаслининг охири кунлари» (1972), «Қарқуноқ вақти» (1979). Булардан ташқари «Совет Иттифоқига саёҳат» номасини ёзган. Бир даста мухтасар ҳикоялари ҳам мавжуд. Совет китобхоналари ва умуман жаҳондаги китобга ўч кишилар Алекс Ла Гумани билдилар, асарларини яхши кўриб ўқийдилар. Рост, замонамиз адабий ҳаёти тарихини бу истеъдодли ёзувчи ижодисиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаса керак.

Яна бир гап. Африка қитъасида Лениннома яратишдек шарафли ишга Алекс Ла Гума ўз ҳиссасини қўшган. Унинг «Меҳмонхонадаги сурат» ҳикояси бутун дунё меҳ-

наткашлари доҳийсига бўлган самимий иззат-икромнинг тинч ифодасидир. Шу жиҳатдан, жаҳон илғор танқидчилигининг Ла Гума ижодига берган баҳосида унинг ғоявий-бадий қарашлари социалистик реализм принципларига яқин эканини қайд этиб ўтиши бежиз эмас. 1970 йил ёзувчининг ижодий ва ижтимоий хизматлари тақдирланди — Ла Гума «Лотос» номли халқаро мукофотнинг биринчи лауреати даражасига эришди.

Алекс Ла Гума Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатининг байроқдорларидан бири, Байрут, Деҳли, Олмаота конференциялари делегати. 1973 йил Осиё ва Африка ёзувчилари VI конференциясида Алекс Ла Гума Уюшманинг бош секретари лавозимини эгаллайди.

Осиё ва Африка ёзувчилари Уюшмаси Ассоциациясининг бош секретари бўлишдек оғир масъулиятни кўп йиллар ўз елкасида кўтарган Алекс Ла Гума фаолияти халқаро тинчликни мустаҳкамлаш ишига хизмат қилди ва қилмоқда, Колониализм ва империализмга қарши, коммунистда инсоний гуманистик ғояларнинг қанот олишига, жаҳон илғор ёзувчиларининг шу мақсад тантанаси учун биродарона ҳамкорликларини мустаҳкамлаш ишига хизмат қилди ва ҳануз хизмат қилмоқда. У бизнинг Ватанимиз ва халқимиз, маданиятимиз ва адабиётимизнинг чин дўсти эди. Биз бунга Тошкентимизда қайта қақирилган Осиё ва Африка ёзувчилари VII конференцияси (1983 йилнинг сентябри) кунларида яна бир марта имон келтирдик, ишончимизга ишонч, ҳурматимизга ҳурмат қўшилди. Алекс Ла Гума Ассоциациянинг бош секретари қилиб сайланди.

Алекс Ла Гума тинчлик ҳаракати дарғаларидан, Жаҳон Тинчлик кенгашининг раҳбарларидан бири, Москвада ўтказилган тинчликсевар кучлар жаҳонро конгресси (1975)нинг қатнашчиси, Парижда бўлган «Тинчлик ва ҳаёт учун, ядро урушига қарши» жаҳон ассамблея (1983) сининг иштирокчиси, шунга ўхшаш кўлгина йигинлар тўридан жой олган арбоб, Жаҳон Тинчлик кенгаши делегациялари сафида Вьетнам, Чили, Америка, Никарагуа, Гренада каби мамлакатларни кўрган киши. Аниқроғи, у билмаган қитъа, у бормаган мамлакат йўқ ҳисоб, жаҳонгашта одам.

Шундай адиб ва арбобнинг «Халқлар дўстлиги» ордени билан мукофотланишини, бир томондан, унга бўлган чуқур ҳурмат белгиси деб қаралса, иккинчи томондан, рамзий бир лутф тарзида ҳам тан олиш мумкин. Олтимиш баҳорни кўрган Алекс Ла Гумага бу юксак мукофот «Тинчлик учун

кураш олиб бораётган илғор ёзувчилар дўстлигини мустаҳкамлаш юзасидаги актив ижтимоий ва адабий фаолияти учун» берилган эди. Дўстимиз чексиз миннатдор, бизлар шод эдик.

Алекс Ла Гумадай одам боласини эсдан чиқариш, асарларини, заҳматини, меҳнатини, қиёфасини унутиш мумкинми? Йўқ, албатта. Еру осмон нафосати, инсону башарият назокати бор экан, Африканинг қизғишранг фарзанди Алекс Ла Гума ҳам яшайди.

1985 йил

ХАЁЛЛАРИМ

БИРДАМЛИК РУҲИ

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг пойтахти, гуллар ва мардлик шаҳри, буюк мамлакатимиздаги қардош халқларнинг меҳру муҳаббатлари туфайли зилзила офатини енгиб, қаддини қайтадан ростлаб олган жонажон Тошкентим «Адабиёт ва ҳозирги замон» деган мавзудаги симпозиумда иштирок этиш учун келадиган азиз меҳмонларини кутмоқда.

Ҳа, кунлар тез суръатлар билан ўтиб турибди. Тараққийпарвар қаламкашларнинг бирлашмаси бўлган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Ассоциацияси ташкилий равишда расмийлашиб ўзининг тезкор фаолиятини бошлаб юборганига ўн йилдан ошди. Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатининг вужудга келиши яқингача асосан мустамлака қуллигида бўлган икки қитъада рўй берган тарихий ўзгаришларни акс эттирмоқда. Бу икки қитъанинг кўп йил давом этган ҳорижий ҳукмронликдан озод бўлишини Улуғ Октябрь социалистик революциясиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Миллий мустақилликка эришиш зўр курашлар оқибатида рўй берди, албатта. Халқаро империализм ўз позицияларини осонликча бўшатиб беришни хаёлига ҳам келтирмасди. Тараққийпарвар башариёт миллий мустақиллик, тинчлик, демократия ва ижтимоий тараққиёт учун курашдаги бирдамлигини империализмнинг кирдикорлари ва унинг зўравонлик сиёсатига қарши қўйди. 1955 йилда тинчлик тарафдорларининг ҳаракати кенг қулоч ёйди. Жаҳон касаба союзлари, хотин-қизлари ва ёшларнинг демократик ташкилотлари ҳам фаол ва мақсадга мувофиқ равишда фаолият кўрсата бошладилар: врачлар, олимлар, юристларнинг халқаро конгресслари тез-тез бўлиб турди. Фикр олишувлар кенгайиб, турли касбдаги кишилар, жумладан, ёзувчилар ўртасидаги алоқалар ҳам кучайди.

1956 йилда Ҳиндистон қаламкашларининг ташаббуси билан Деҳли шаҳрида Осиё мамлакатларининг ёзувчилари ўзларининг биринчи конференцияларига тўнладилар. Конференция қатнашчилари совет делегациясининг Осиё

ёзувчилари иккинчи конференциясини Тошкентда ўтказиш ҳақидаги таклифини яқдиллик билан маъқулладилар. Бироқ ҳаёт оқими бунга ўз тузатишларини киритди. Уйғонган Африка ёзувчилари ҳам бўлгуси конференцияда иштирок этиш истагида эканликларини изҳор этдилар. Осиё ва Африка ёзувчиларининг бундан ҳам серқўлам бирдамлик ҳаракати гоёси ана шундай туғилди.

Жаҳондаги барча қитъаларнинг вакиллари бўлган сўз санъаткорлари 1958 йилнинг октябрь ойи бошида Тошкентга тўпланганларида Ўзбекистонда олтин куз фасли эди. Уша унутилмас кунларда ҳукм сурган дўстлик ва яхши ҳамкорлик руҳининг хотиралари асло унутилмайди.

Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг конференциядаги нутқларида уларнинг тинчлик, тараққиёт, демократияга интилишда яқдил эканликлари аниқ намоён бўлди. Барча нутқларда адабиётнинг бундан буёнги тараққиётига, адабиётларнинг ўзаро алоқада бўлишлари зарурлигига, мустамлакачиликка, неокOLONиализмга, тушқунлик, хурофот, душманлик ва умидсизликка олиб келадиган буржуа маданиятининг зарарли таъсирига қарши курашда биргаликда ҳаракат этиш зарурлигига жонкуярлик сезилиб турди.

Конференциянинг диққат марказида совет халқининг чинакам буюк ютуқлари, кўп миллатли совет адабиётимизнинг зафарлари турганлиги ҳам тасодифий эмасди.

Осиё ва Африка ёзувчиларининг бундан ўн йил муқаддам Тошкентда вужудга келган бирдамлик ҳаракатларининг мақсад ва вазифалари юксак ва олижаноб бўлиб, улар яқдиллик билан қабул қилинган «Жаҳоннинг барча ёзувчиларига мурожаат»да аниқ ва равшан белгилаб берилган: «Биз, Осиё ва Африка мамлакатларининг ёзувчилари Тошкентда конференциямизга тўпланиб, ўзимиз ва жаҳондаги барча адабиётлар учун бениҳоя муҳим бўлган масалаларни муҳокама қилдик... Бизнинг ҳаётимиз халқларимизнинг ҳаёти билан чамбарчас боғланган, уларнинг мақсадлари—бизнинг мақсадимиз, уларнинг кураши—бизнинг курашимиз, шунинг учун ҳам улар билан биргаликда мустамлака ҳукмронлигининг истибдодига ва ядро урушининг даҳшатларига қарши курашамиз, тинчлик, бирлик ва халқларимиз ўртасидаги дўстликни ёқлаймиз. Биз, қаламкашлар—халқларнинг виждонимиз, фақат замондошларимизнинггина эмас, балки келгуси авлодларнинг тақдирини учун ҳам жавобгармиз...»

Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари ўртасидаги дўстлик ва бирдамликнинг унумдор совет тупроғига туш-

ган уруғлари яхши ҳосил берди. Ёзувчиларнинг ҳаракати қулоч ёйди ва шарқ халқларининг ҳозирги замон адабиётлари тараққиётида энг муҳим тараққийпарвар анъанага айланди.

Вақт ўтаверди. Тошкент конференциясидан буён ўтган вақт ичида Осиё ва Африка халқларининг ҳаётида улкан ўзгаришлар рўй берди. Биз ҳаммамиз кўп миллионли халқ оммасининг онгли ва фаол ҳаётга қадам қўйганлигининг гувоҳимиз. Адабиёт уларнинг ҳаётида ва маънавий юксалишларида борган сари кўпроқ роль ўйнамоқда. Мустақил тараққиёт йўлига кирган мамлакатларда ўз Ватанининг тақдиридан манфаатдор, теварак-атрофда рўй бераётган воқеаларни синчковлик билан кузатувчи, содир бўлаётган нарсалар ҳақида тобора кўпроқ бош қотираётган янги типдаги китобхонлар пайдо бўлмоқда. Шоирлар, прозаиклар ва драматурглар ана шу янги китобхонга мурожаат қилмоқдалар.

Осиё ва Африка мамлакатларининг тараққийпарвар қаламкашлари ўз халқларининг олдинги сафларида бораётганликларини ҳаёт тўла тасдиқлади.

Инсонни тарбиялашда, янги ҳаёт қурилиши ва унда адолат, яхшилик ва гўзаллик-принципларини қарор топтиришда ёзувчининг роли буюк ва шак-шубҳасиздир. Бу ҳол миллий озодлик ҳаракати тарихда мисли кўрилмаган даражада қулоч ёйган ва империалистик давлатлар сисий мустақилликка эришган мамлакатларда ўзларининг аввалги мавқеларини тиклашга уринаётган ҳозирги пайтда айниқса яққол кўрилмоқда. Империалистлар ўсиб бораётган миллий-озодлик ҳаракати экономикасини бўғиш ва парчалашга интилиб, бу мамлакатларнинг зиёлиларини сотиб олиш йўлида катта маблағлар сарфламоқдалар.

Осиё ва Африканинг илғор қаламкашлари ўзларининг шахсий манфаатлари, истаклари ва интилишларини жонажон халқларининг манфаатлари, орзу ва умидлари билан чамбарчас боғламоқдалар. Айни пайтда уларнинг жўшқин ватанпарварлигида интернационализм, жаҳондаги барча халқларнинг тақдирига чуқур ғамхўрлик ифодаларини ҳам кўрамиз. Ватанпарварлик ва интернационализм ғояларининг ана шундай чамбарчаслиги адабиётда қардошлик, дўстлик ва бирдамлик руҳини вужудга келтиради. Буюк Лениннинг гениаллик билан, Шарқ халқлари жаҳон тақдирини ҳал қилишда иштирок этадилар, деган башорати рўёбга чиққан пайт келди. Ўз мамлакатларидаги ижтимоий фикр шаклланишига бевосита таъсир кўрсатаётган ёзувчиларга бу алоҳида масъулият юклайди. Осиё ва Африка

мамлакатларида яшаб ижод этаётган тараққийпарвар ёзувчиларнинг асарлари бирдамлик руҳига тўлиқдир. Бунда, аввало, ўз ватанининг озодлигини ҳимоя қилиб келаётган ва бу йўлда мудҳиш Америка империализмига қарши кураш олиб бораётган қаҳрамон Вьетнам халқи ҳақидаги асарларни айтиб ўтиш керак. Исроил босқинчилари ва уларнинг ҳомийларига қарши курашаётган араб халқларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи асарлар ҳам бундан далолат беради. Ёзувчи жаҳоннинг қаеридадир қон тўкилиб, аёллар, кексалар ва болалар жанг оловларида нобуд бўлаётганликларидан хабар топар экан, асло лоқайд қараёлмайди.

Осиё ва Африка қаламкашлари Қоҳирада ва Бокуда, Тошкентда ва Байрутда ўтган барча анжуманларида империалистик йиртқичларга қарши нафрат ва норозиликларини баралла билдирдилар.

«Биз,—дейлади Байрут конференциясининг Декларациясида,—ўз зиммамизга олган бурчимизни адо этамиз ва адабиётимизни мустақиллик, миллий суверенитет ва халқларимизнинг бахти, шахсимизни қарор топтириш ва қадр-қиммат, адолат ва тинчлик тантанаси ҳамда башарият маданиятига позитив ва конструктив ҳиссамизни қўшиш учун курашда етакчи кучга айлантирамиз».

Бу сўзлар Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари Ассоциациясини мустаҳкамлаш, Тошкент, Қоҳира, Байрутдаги ёзувчилар анжуманларининг амалий тавсияларини ҳаётга тадбиқ этиш бўйича олдиларида улкан ва олижаноб ишлар турган осиелик ва африкалик қаламкашларга ажойиб йўлланма бўла олади. Ёзувчилар ўртасидаги алоқалар кенгайган ва мавжуд алоқалар мустаҳкамланган шаронгдагина Ассоциация муҳим куч бўлиб қолиши мумкин, зеро, унинг ютуқларининг гарови бирлик ва ҳамжиҳатликдадир.

Тошкент конференциясидан буён ўтган вақт ичида Совет Иттифоқида Осиё ва Африка ёзувчиларининг асарлари миллионларча нусхада босилди ва босилмоқда. Улар СССРдаги халқларнинг тилларига таржима қилинди ва қилинмоқда. Бу вақт ичида совет ёзувчиларининг талай асарлари ҳам Осиё ва Африка мамлакатларида нашр қилинди. Қаламкашларнинг кўплаб ўзаро сафарлари, учрашувлари, суҳбатлари адабиётнинг бугунги кундаги аҳамияти, унинг гуманистик моҳияти, халқларнинг мустақиллиги ва дўстлиги учун курашдаги ролига қарашларни яқинлаштиришда муҳим роль ўйнади.

Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг алоқала-

ри доимий равишда ривожланиб ва мустаҳкамланиб бораётганлигини қувонч билан уқтириб ўтиш керак.

Ҳозирда янги улкан учрашув—маданият арбобларининг Тошкентдаги анжумани арафасида турибмиз. Бунга эрк-севар Осиё ва Африка адабиётларининг энг яхши вакиллари, Европа ва Америка адабиётларининг вакиллари ташриф буюрадилар.

Шуниси қувонарлики, симпозиум ҳамда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари Тошкент конференциясининг ўн йиллиги тантанали нишонланадиган кунлар умумхалқ байрамимиз—ўзбек классик адабиётининг асосчиси, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг 525 йиллиги тантанаси кунларига тўғри келяпти.

Биз, совет ёзувчилари, ушбу анжуман ҳам Африка, Осиё мамлакатлари ёзувчиларининг ҳамдўстлиги бундан буён ҳам мустаҳкамланишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшишидан умидвормиз.

1968 йил

АДАБИЁТНИНГ ЮКСАК БУРЧИ

Совет Иттифоқи коммунистларининг буюк партияси программасида жуда катта аҳамиятга молик, ғоят теран сўзлар бор: «Партиянинг олий мақсади коммунистик жамият қуришдан иборат. Партиянинг «Ҳамма нарса инсон учун, инсон бахт-саодати учун» деган шиори тўла равишда амалга оширилади».

Қалби, нияти пок, меҳнатсевар кишиларнинг асрий орзу-умидлари мужассамланган ана шу сўзлардан мусаффо-роқ ва олижаноброқ яна нима бўлиши мумкин!

Табиий, ўз моҳияти жиҳатидан тарихий вазифани— коммунистик қайта қуриш вазифасини амалга оширишга бел боғлаган совет ёзувчиси лоқайд солномачи бўлиб қолгани йўқ, балки у инсоният ҳаётида юз бераётган мутлақо янги воқеаларнинг изчил иштирокчисига, тадқиқотчисига ва тарғиботчисига айланди.

Биз ўзимизнинг VII съездимизга КПСС XXVI съезди бўлиб ўтганидан кейин тўпландикки, бу қонуниятли бир ҳолдир. Ана шу съезддан кейин социалистик ривожланишнинг ҳаётий проблемаларини яққолроқ ва равшанроқ фаҳмлай бошладик. СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари ўртоқ Г. М. Марковнинг ҳисобот докладисида, съезд делегатлари ҳамда меҳмонларининг нутқларида партия съезди бағишлаган қудратли куч-илҳом, кўп миллатли ва интернационал совет адабиётининг равнақи тўғрисида жон куйдириш, ғамхўрлик қилиш сезилиб турибди.

Биз адабий ижодда миллий ва интернационаллик қаттиқ имон бўлишига эришишни ўзимизнинг муқаддас бурчимиз деб билиб келдик. Ўзбек ёзувчилари ҳамда Қорақалпоғистон қаламкашларининг икки съезд оралигида ёзган энг яхши асарларида тор миллий масалалар эмас, балки теран социалистик, умуминсоний проблемалар кўтариб чиқилди. Бошқа қардош адабиётлар каби Ўзбекистон адабиётининг бу тажрибаси принципат аҳамиятга эгадир.

Ўзбек халқининг Улуғ Октябрь кунларида ва ҳаётни социалистик тарзда қайта қуриш йилларида эришган ҳамма муваффақиятлари кўп жиҳатдан Совет Иттифоқидаги барча халқлар ва адабиётларнинг ниҳоятда бағри кенг рус халқи ва қудратли рус адабиёти бошчилигидаги бирлиги ҳамда қардошлиги билан боғлиқ. Биз «машаққати чўнг» Мирзачўл ерларини ўзлаштирар эканмиз, қардош халқларнинг қайноқ кафти ва нафасини сезиб турдик. Бинобарин, районлар обод қилинаётган экан, Ўзбекистон ана шу олижаноб ишга муносиб ҳисса қўшишни ўзининг фахрли ва ҳозир партия иродаси билан Россиядаги бўз, ноқоратупроқ қардошлик бурчи, деб билади.

Ўзбекистон ёзувчиларининг кўпгина асарларида совет кишиси характерининг чинакам моҳияти меҳнат орқали, фақат моддий бойликларинигина эмас, гуманистик бойликларни ҳам яратаётган меҳнат орқалигина очиб берилганлиги уларнинг ютуғидир. Бизнингча, совет адабиёти-мизнинг чинакам халқчиллиги, чинакам партиявийлиги ҳам мана шундандир.

Ун биринчи беш йиллик ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини янада ошириш беш йиллиги бўлади. Умуман, республикада саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш 28—31 процент кўпаяди. Пахтакорлар «оқ олтин» ҳосилдорлигини янада оширадилар.

Ўзбекистон меҳнаткашлари ва республика ёзувчилари ана шу ютуқларни янада кўпайтириш, бу билан бутун мамлакатимизни янада фаровон қилиш йўлида янгидан-янги имкониятларни ишга соладилар. Шунинг билан бирга, ҳали олдимизда кўпгина ечилмаган муаммолар бор, бу муаммолар ҳақида жиддий ўйлаб кўриш зарур. Масалан, айрим ёзувчиларимизнинг фикр доираси баъзан чеклангандай туюлади. Уларда бунёдкор халқнинг катта, қайноқ ҳаётини акс эттириш, пахтакор ва ишчининг, инженер ва қурувчининг қаҳрамонона меҳнатини гоёвий-бадий ҳақиқат даражасида тасвирлаш қобилияти етишмайди. Шундай ёзувчилар ҳам борки, улар актуал мавзунини пеш қилиб, бадий жиҳатдан заиф, схематик, қуруқ асарлар ёзадилар. Бундай асарларда қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, ички дунёси психологик жиҳатдан чуқур таҳлил қилиб берилмайди.

Ўзбекистон адабиётидаги ана шу камчиликларни ўзимиз яхши биламиз, бинобарин, бу камчиликларни тугатишга кучимиз етади ҳам.

Ғарб оламида маънавий бузилиш ва руҳий тушкунлик авжига минган ҳозирги бир пайтда совет ёзувчисининг ак-

тив позицияси, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький, Л. Лесков, С. Айний ва Ойбек каби устоз ёзувчиларнинг адабиётга нисбатан талабчанлиги биз учун яна ҳам ибратомуз-дир.

Владимир Маяковский ва Александр Блок, Михаил Шолохов ва Александр Фадеев, Александр Твардовский ва Георгий Марков, Фафур Гулом ва Мирзо Турсунзода, Якуб Қолас ва Максим Танк, Мухтор Аvezов ва Зулфия ўзига хос ва шу билан бирга, хилма-хил услубли сўз санъаткорлари бўлсалар ҳам, улар яратган асарларнинг ғоявий негизи битта—коммунистик идеалларга, барча янгилıklarга, гўзал дунёга сўнмас садоқатдир.

Биз қардош совет адабиётларининг ранг-баранг бойлигини яна ҳам ошириш ва сўз санъаткорларининг ўзига хос маҳоратини авайлаб сақлаш учун СССР халқлари тилларига, айниқса миллатлараро алоқа воситаси бўлган улур рус тилига бадий таржима қилиш масаласи алоҳида аҳамиятга эга эканини аниқ тасаввур этишимиз керак. СССР Ёзувчилар союзининг секретариати бадий таржима масалаларини ўз қўлига олиб, бир пайтлари Москвада СССР халқлари адабиётлари асарларини атоқли рус ёзувчилари таржима қилган яхши анъанани қайта тикласа, тўғри бўлур эди. Биз рус адабиёти асарларини миллий тилларга таржима қилиш борасида гап борганда ҳам жойларда худди шундай йўл тутишимиз керак. Бу эса халқлар дўстлигини ва адабиётлар дўстлигини амалда мустаҳкамлаш деган гап бўлади.

Яна шуни айтмоқчиманки, «қоғоз қаҳатчилиги» деган нарса совет адабиётининг ўсишига салбий таъсир қилиб келмоқда. Коммунизм учун ва империализмга қарши, тинчлик учун ва урушга қарши, барча эзгу ниятлар учун ва барча қолоқ нарсаларга, жаҳолатга қарши курашда адабиётнинг олдида ғоят муҳим идеологик вазифалар турганлигини эътиборга оладиган бўлсак, «қоғоз қаҳатчилиги» масаласини узил-кесил ҳал қилиш, бизнингча, ҳозирги босқичда энг муҳим вазифадир. Мамлакатимизнинг мўътабар органлари китобни ўз ўқувчисига етказиш йўлидаги барча тўсиқларни тезроқ бартараф қилишга ёрдам берадиган ҳамма зарур чора-тадбирларни кўрадилар, деб умид қиламиз ва тажриба ҳам шундай умид қилиш ҳуқуқини берди.

Ленин Совет давлатининг тажрибасига асосланиб шундай хулосага келган эди: Мустамлака ва қарам мамлакатлар халқларининг ўз озодлиги учун олиб борадиган кураши муваффақият билан тугайди. Шарқ уйғонгандан сўнг миллий озодлик ҳаракатида шундай давр келадики,

натихада Шарқдаги барча халқлар бутун дунё тақдирини ҳал этишда қатнашадилар. Урта Осиё, Қозоғистон ва Закавказье совет халқларининг намунаси шундан далолат беради: Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг бугунги ижтимоий-сиёсий харитаси шундан далолат беради. Империалистик мамлакатлар ва уларнинг малайлар Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг озодлиги ва тараққиётини бўғиш ниятида қанчалик ҳийла-найранг ишлатмасинлар, жамият қонунлари тарихий зарурат асосида ривожланаверади.

Халқ сиёсий ҳокимиятни ва иқтисодий сиёсатни ўз қўлига олган ҳамма жойда озодлик, тинчлик, тараққиёт, гарчи баъзан катта қийинчилик билан бўлса ҳам, галаба қозонаверади. Биз совет ёзувчилари Осиё ва Африка ёзувчилари уюшмаси доирасида фаол ҳамкорлик қилар эканмиз, шунга бир неча бор шоҳид бўлдикки, антисоветизм карнайчиси, зўр бериб қуролланиш ва конфронтация маддоҳи бўлишдек шармандали юмушга киришган жаҳон империализми дунёдаги меҳнаткаш халқларнинг туб манфаатларига зид иш қилмоқдалар, улар ҳам ўз бадний адабиётининг, ҳам бутун дунёдаги прогрессив адабиётнинг туб манфаатларини унутиб қўймоқдалар. Бутун фожиа шундаки, баъзи бировларнинг гегемонистик, советларга қарши, маданият анъаналарига зид сиёсати империализмининг тажовузкорлигини оширишга омил бўлмоқда, дунёни янги жаҳон уруши ёқасига олиб келмоқда. Бир миллиард кишидан иборат Хитой халқи буни билиши керак. Бутун дунё халқлари буни билишлари керак. Бинобарин, биз совет ёзувчилари бу соҳада кўмаклашмоғимиз даркор.

Дарҳақиқат, қаламкаш дўстлар, биз бундан кейин ҳам ғоясизлик, дунёқарашдаги бефарқлик, аниқ синфий баҳо беришдан чекинишлик кўринишларига қарши мурасиз кураш олиб боришимиз шарт. Мамлакатимиз коммунистлари партияси Лениннинг адабиётнинг партиявийлиги ҳақидаги таълимотини ривожлантира бориб, «Партия санъатимизнинг ғоявий йўлига бефарқ қарамаган ва бефарқ қарай олмайди», деб минг карра ҳақ гапни айтди.

Таниқли ғарб ёзувчиси Герберт Уэльс 1920 йилда Совет Россиясига келганида «Россия истиқболини» кўз олдига келтиролмаган эди. Жаҳон адабиётининг — шарқ адабиётининг — бошқа бир ёзувчиси — Робиндранат Тагор 1930 йилда мамлакатимизда бўлгач, «тарих йўлида беҳисоб фидойялик қилган» Совет Иттифоқига инсбатан умр бўйи садоқат билан ўтди.

«Бу воқеа 1941 йил август ойида бўлган эди,—деб ҳикоя қилади 1956 йилда Ҳиндистонга сафар қилган Илья Эренбург.—Тагор операцияга ётиши керак эди. У операциядан яхши чиқишига унчалик ишонмасди. Россиядан келаётган хабарлар уни ғамга соларди: фашистлар ўшанда Москвага яқинлашиб қолган эди. Операцияга ётиш олдидан у ўзининг дўсти, профессор Махаданобисдан сўрайди: «Бугунги газеталарда нима гап? Россияда аҳвол қалай?» Хабарлар нохуш эди, лекин профессор Тагорни тишчитиш мақсадида: «уларни тўхтатишибди», дейди. Тагор жилмайиб қўяди: «Руслар уларни тўхтатишини билардим...» Бу унинг охириги гапи эди, у операция пайтида оламдан ўтди.

Бунинг рамзий маъноси бор, чунки улуғ Тагорнинг сўзлари СССР Олий Советининг жаҳон парламентларига ва халқларига Мурожаатномасидаги: «Фожининг такрорланишига йўл қўйиб бўлмайди. Янги жаҳон урушига йўл қўймаслик учун ҳамма ишни қилиш лозим ва мумкин», деган сўзлар билан ҳамоҳангдир.

Биз, совет ёзувчилари янгича орзу қилиш ва ишлашни Лениндан, Коммунистлар партиясидан ва совет халқидан, тарих сабоқларидан ўрганиб келдик. Бизнинг келажакимиз—коммунизм, чин биродарлик, демократик юксаклик. Азиз дўстлар, дадил олға бориб, кўп миллатли Совет адабиётимизнинг илҳомбахш хазинасини бойтаверайлик. Ижод дарди қалбингизга ёр бўлсин.

1981 йил

ЭРТАНГИ КУННИ УЙЛАБ

Ўзбекистон осмонида бутун йил мобайнида саховатли қуёш нур сочиб туради. Бироқ фақат шунинг учунгина уни серқуёш ўлка деб аташмайди. Бизда болаларни қуёшим, офтобим деб эркалашни хуш кўрадилар. Боланинг юзида табассум қанчалик майин жилоланса, боланинг кулгуси қанчалик жарангдор бўлса, ҳар бир оиланинг бахти шунчалик тўлиқ бўлади, чор-атроф шунчалик илиқ нурга, қувончга тўлади. Ҳар бир оилада беш, етти, ҳатто ундан ҳам кўпроқ болалар бўлиши қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам одатий ҳолдир. Республикамиз мамлакатда аҳолининг ўсиши бўйича етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. В. И. Лениннинг «Ҳамма энг яхши нарсалар—болаларга» деган ўлмас шиори бутун ҳаётимизнинг етакчи ақидасига айланган.

Аҳолиси 2 миллион кишилик Тошкентда, эътибор беринг-а, ўн йил мобайнида бу рақам икки марта кўпайди, ўнлаб янги уй-жой кварталлари, улар ичида эса шинам болалар шаҳарчалари қад кўтарди. Ажойиб пионерлар саройи қурилди. Битта «Болалар дунёси» магазини камлик қилгани учун янада каттароғи, янгиси бунёд этилди. Болалар боғчалари, мактаблар, стадионлар, санаторийлар, туризм ва дам олиш базалари қурилди. Шундай қилиб, ҳамма ерда келажакимиз бўлмиш болалар ҳақида давлат ва умумхалқ ғамхўрлиги, доимий диққат-эътибор ва қизгин меҳр одат тусига кирган. Энг муҳим вазифа эса, албатта, бола тарбиясидир. Ҳар жиҳатдан камол топган, одил ва меҳрибон шахсни, коммунистик келажакнинг ишчан ва доно қурувчисини, совет ватанпарварини вояга етказиш учун нима қилиш керак? Бу жараёнга ким жавобгар? Оилами? Ҳа! Мактабми? Албатта! Жамиятми? Балли! Телевидение эса, образли қилиб айтганда, илмий-техника революцияси даврининг энагасидир. Худди шундай. Келажак авлодни халқ ва партия фарзандларини кўнгилдагидай тарбиялаш учун буларнинг ҳаммаси ниҳоятда зарур.

Одамларнинг тақдири она-Ер деб аталмиш планета-миздаги ҳаёт ва тинчликни асраб қолиш учун болаларни бугунги кундаёқ эзгуликка, дўстликка ўргатиш, уларни ҳар қандай миллат ва элатдаги барча кишилар билан то-тув яшаш руҳида тарбиялаш, меҳнат ва нафосатни сева билиш сари етаклашнинг зарурлиги ҳақида айтилган сўзларнинг салмоғи ва зукколиги айниқса яққол сезилади.

«Ўзимдаги барча яхши хислатлар учун китобдан қарздорман»,—Горькийнинг мана шу доно сўзларини ўзимиз яшаб турган космик асрда ҳам бола онгига йўл топувчи калит деб ҳисоблаймиз. Сиз кичкинтойнинг расмли китобга талпинганини, отаси ва онасидан эرتак ўқиб беришни сўраганини кўп кўргансиз. Кўргансиз-у, бироқ болага эرتак ўқиб беришга баъзан вақт тополмайсиз...

Ўзбек шоири, революция куйчиси ва мактаб муаллими Ҳамза «Обиҳаёт булоғи, қалб қувончи китобдир», деган сўзларни айтган эди. Кураш ва меҳнат гимнларининг, болалар учун мўлжалланган ва болалар ҳақида ёзилган кўплаб жўшқин шеърларнинг муаллифи Ҳамза ўзбек совет болалар адабиётининг тўнғич дарғаларидан биридир.

Бугунги кунда болаларимиз республикамиздаги бир эмас, бир қанча болалар ёзувчилари авлодлари ёзган китобларни ўқиш имкониятига эгадирлар. Ойбекнинг «Болалик» қиссаси, Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» достони, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртаклари», Султон Жўра, Зафар Диёр, Шукур Саъдулла, Эсон Раҳимов, Қудрат Ҳикматнинг шеърлари мактаб ўқувчиларининг севимли китобларига айланган.

Ғафур Ғуломнинг «Шум бола» қиссаси болалар адабиётининг олтин фондидан ўрин олган. Ешлиги Ўрта Осиё халқлари тарихида бурилиш нуқтаси—Улуғ Октябрь революцияси арафасига тўғри келган ўзбек боласининг қисмати ҳақида ҳикоя қилувчи бу асар ниҳоятда қизиқарли, доно, халқ юмори билан йўғрилган китобдир. Қашшоқ бир ўсмирнинг қисмати повестда оптимистик бўёқларла тасвирланади. Бу эса охир-оқибатда яхшилиқнинг ёмонлик устидан тантана қилишига, ёрқин келажакка ишонч уйғотади.

Биз Ўзбекистон Ёзувчилар союзида республикамиз болалар адабиётининг тараққий этишига, унга янги, талантли кучларнинг келиб қўшилишига катта эътибор берамиз. Агар илгарилари болалар учун мунтазам асар ёзувчи қаламкашлар санокли бўлса, бугунги кунда биз фахр билан болалар ёзувчиси деб атайдиган адилларнинг катта отряди етилди.

Бу адиблар юксак масъулият ҳисси билан ишламоқдалар. Болалик бутун умримизнинг пойдеворидир. Адабиёт эса мана шу пойдеворни бақувват қиладиган муҳим кашфиётлардан биридир. Ёши кексайиб қолган бўлса-да, ҳамон қалби навқирон болалар шоири Қуддус Муҳаммадийнинг «Табиат алифбе»си шеърӣ китобини ўқиганда буни яхши ҳис қиласиз. Шоир гўё болаларнинг ўзи ихтиро қилган сеҳрли микроскоп билан улкан оламни кўздан кечиршдек ажойиб қобилиятга эга. Бу микроскоп билан қарасангиз чор-атрофда иккинчи даражали нарсанинг ўзи қолмайди. Шабнам томчиси ёки чумоли кўзидан тортиб кечаси осмонда кўз қисган сон-саноксиз юлдузларгача ҳаммаси қизиқарли ва сеҳрли туюлади. Қ. Муҳаммадий ёшлар ва ёш адибларнинг тиним билмас устозидир.

1981 йили ёзувчи Ҳаким Назир беш томлик прозаик асарлари учун Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотига сазовор бўлди. Бу катта саъяткорнинг китоблари толмас боғбоннинг кўп йиллар тинимсиз меҳнат қилиб вояга етказган ажойиб боғига ўхшайди. Ҳозирги кунда ёзувчининг набиралари, турли миллат болалари адиб фикр ва ўйларининг салмоқдор меваларидан баҳраманд бўлмоқдалар. Меҳнатсеварлик, Ватанга, дўстликка садоқат, одам қадрига етиш сингари ажойиб хислатлардан сабоқ олмоқдалар.

Пўлат Мўминнинг лирик ва хушчақчақ шеърлар тўплами «Олман баҳам кўрамиз», деб аталади. Бу шоирнинг кўшиқларини Ўзбекистондаги ҳар бир бола ашула қилиб айтади, унинг пьесалари эса ёш томошабинлар театрлари сахналарида муваффақиятли намоиш этилмоқда.

Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати, истеъдодли адиб Ҳудойберди Тўхтабоев болалар адабиётига янги йўл олиб кирди. Унинг «Сариқ девни миниб» китобини совет республикаларидаги болалар ҳамда уларнинг чет эллик тенгдошлари берилиб ўқимоқдалар.

Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажонов, Сафар Барноев, Ёқуб Хўжаев, Федор Камолов, Яйра Саъдуллаева сингари прозаиклар ўз асарларида болалар ҳаётининг турли томонларини қаламга оладилар. Турғунбой Ғойиповнинг халқ оғзаки ижодига ҳамоҳанг бўлган замонавий эртақлари ёш китобхонларга манзур бўлмоқда. Республика Ленин комсомоли мукофотининг лауреати шоир Раим Фарҳодий адабий эртақ жанрини муваффақиятли ўзлаштириб бормоқда.

Болалар поэзиясининг дарёси нурли ва ранго-ранг оҳанг-

ларга тўлиқдир. М. Аъзам, Р. Толипов, Т. Убайдуллаев, А. Обиджон сингари ўнлаб жигаралар, ирмоқлар, булоқлар бу дарёни тўлдириб бормоқда...

Бизда болалар ва ўсмирлар учун китоблар кўп чиқади. Биргина «Ёш гвардия» нашриётининг ўзида ҳар йили юзга яқин номдаги китоблар чоп этилади. Гафур Гулом номидаги катталар учун мўлжалланган адабиёт ва санъат нашриётида ҳам болалар редакцияси ташкил этилди. Бу ерда яқин келажакда чоп этиладиган китоблар сонини 15 дан 40 номгача кўпайтириш мўлжалланмоқда. Шунга қарамай болалар китоблари ҳамон етишмайди.

Айниқса, болалар адабиётида воқеа бўладиган китоблар кам.

Баъзан болаларга мўлжалланган тўпламларни варақлар эканмиз, схематизм, майда мавзулар, қуруқ панд-насихатдан нарига ўтмайдиган дидактика, очикдан-очик чучмаллик сингари ҳолатларга дуч келамиз. Баъзи ёзувчиларнинг савияси шу даражада саёзки, улар ўз ўқувчиларидан орқада қолиб кетаётганга ўхшайди! Ҳолбуки, бугунги кунда болалар ёзувчидан майда-чуйда гапларни эмас, сеҳр кутадилар. Шундай экан, болалар адабиёти ҳамини келажакка яқинроқ туриши оддий ҳақиқат эканлигини эслатмаслик мумкинми? Яшириб нима қилдик, ҳамон юз минглаб, ҳатто ундан ҳам кўпроқ нусхада нашр этилаётган бўш, истеъдодсиз ёзилган, ўқувчини ҳаяжонга солмайдиган китоблар ҳамон чиқиб турибди. Аслида эса масалага жиддий қарайдиган бўлсак, бу борадаги ҳар бир хато халқ хўжалигига зарар етказиш, тонналаб қоғозларни шамолга совуришгина эмас, бу болани, ўсмирни, ёш авлодни тарбиялаш борасида баъзан тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келувчи камчиликдир.

Яқинда ёш бир аёл шикоят қилиб келди. «Чиройли қилиб безатилган китобдаги шеърларни боламга ўқиб бердим. Болам бўлса йиғлаб юборди, шеърлар нима тўғрисида ёзилганини ҳеч тушунмади». Ҳўш, бу ўринда нима қилиш мумкин? Театрдагига ўхшаб «Авторни чақиринг!» деб бўлмайди-ку. Баъзан шундай ҳолга дуч келасиз. Қўлёзманни ўқийсиз. Бир қарашда ҳаммаси жойидага ўхшайди. Асар қаҳрамонлари ҳам замонавий ўғил ва қиз болалар, китобда саргузашт ҳам бор, асарнинг тили ҳам жонли, колорит ҳам мавжуд. Бироқ нимадир етишмаганга ўхшайверади. Шунда тўсатдан бир нарсани пайқаб қоласиз. Ахир, ҳаётнинг ўзи китобда ёзилганидан кўра анча қизиқарлироқ. Рўй бераётган воқеалар қамрови ҳам каттароқ. Одамлар ҳам мураккаброқ! Бундан чиқадиган хулоса

аён: ёзувчи, айниқса, болалар ёзувчиси албатта бугунги хун проблемалари билан яшамоғи шарт.

Бизнинг совет воқелигимиз даврдаё ўзиб кетмоқда. Пахтакорлар миллион тонналаб рекорд ҳосилини ундиришяпти, қурувчилар саҳроларда шаҳарлар қуришяпти. Уларда боғлар бунёд бўляпти, ҳар нарсага қизиқадиган, шўх-шаддод, бир-бирига ўхшамаган, руҳи мураккаб болалар ўсяпти! Бу болаларга қарашлари ўткир, продаси нишиқ, «кураш ва изланишни» истайдиган, ҳамиша янгилликка интилишни орзу қиладиган адабий қаҳрамонлар ниҳоятда керак.

«Малиш», «Детская литература» нашриётларида Ватанимизнинг турли ўлкалари ҳақида қизиқарли ҳикоя қилувчи кўплаб китоблар нашр этилмоқда. Ўзбекистон ҳақида эса бундай китоблар йигирма йил муқаддам чиққан эди. Республикамиз қиёфаси бу йиллар мобайнида мислсиз даражада ўзгариб кетди. Бу ҳақда ҳикоя қилувчи болалар китоблари, ҳужжатли, шу билан бирга, чинакамига бадий китоблар негадир ҳозиргача йўқ... Бу соҳадаги этишмовчиликни ҳам тезда тўлдириш зарур.

Яна бир муаммони ўртага ташлагимиз келади. Ҳақиқий болалар ёзувчиси қалбан боладек соф бўлуви шубҳасиз. Шундай экан, Ёзувчилар союзи ҳам уларга янаям эътиборлироқ, меҳрибон муносабатда бўлиши зарур. Масалан, драматургларнинг семиналарини ўтказиб туриш яхши анъанага айланиб қолди. Ҳомийликка, ёрдамга кўпроқ муҳтож бўлган болалар адибларини мунтазам равишда семинарларга тўплаш нега мумкин эмас экан? Бу ишни бемалол амалга оширса бўлади. Боринги, Артек базасида. Бунга комсомол Марказий Комитети ва пионер ташкилотлари Совети қаршилиқ қилмайди, деб ўйлайман.

Артек. Болалар. Турли республикаларнинг болалар ёзувчилари. Қўлёзмалар муҳокамаси. Меҳнат. Уқиш. Аминманки, бундай учрашувлар фойдадан холи бўлмайди.

СССР ташкил этилганлигининг 60 йиллиги байрамига тайёрланар эканмиз, ўзбек болалар ёзувчиларининг энг яхши асарлари Бутуниттифоққа чиқаётганидан, кўп миллионли интернационал ўқувчилар мулкига айланганидан самимий қувонамиз, ўз навбатида бошқа қардош республикаларнинг болалар адабиёти асарлари ҳам ўзбек тилига таржима қилинди, ва уларнинг кўпчилиги аллақачон фарзандларимизнинг содиқ йўлдоши ва чин дўстларига айланиб кетди.

СССР Ёзувчилар союзи ва СССР Давлат нашриёти комитетининг болалар ва ўсмирлар адабиёти бўйича Бу-

туниттифоқ Совети бизга катта ёрдам кўрсатмоқда. Утган йилнинг май ойида ушбу советнинг кўчма кенгаши Тошкентда ҳам ўтказилди. Бу тадбирларнинг ҳаммаси бутун кўп миллатли совет адабиёти сингари улуғ Советлар мамлакатининг ёш авлодини коммунистик руҳда тарбиялашни ўзининг бош мақсади деб билган, ҳозир ҳам шундай деб ҳисоблаётган ва бундан кейин ҳам шундай деб биладиган жонажон совет болалар адабиётининг тараққиёти учун бир ёқадан бош чиқариб, ҳормай-толмай ҳаракат қилишимизга ишонч туғдиради.

1982 йил

«ТОШКЕНТ РУҲИ» БАРҚАРОР

Жаҳондаги барча софдил кишилар тилида — тинчлик

Ер юзида тинчлик барқарор бўладими ёки ядро уруши алангаланадими?!

Бу ҳаёт-мамот масаласи, уни кўндаланг қилиб қўйган халқаро вазият ҳар бир соғлом фикрли кишини ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ташвишлантирмоқда.

Ана шунинг учун ҳам улуг совет ёзувчиси Максим Горькийнинг: «Маданият арбоблари, сизлар ким билан?» деган хитоби ҳозир ҳаётимизнинг узвий қисми, адибларимиз ўй-хаёлларининг асосий мазмуни бўлиб қолди. «Тинчлик» сўзи қуролланиш пойгасини жиловлаш ва халқаро тангликни юмшатиш учун курашаётган барча кишиларнинг, Ер юзидаги барча софдил одамларнинг дилидан-тилига кўчмоқда, бу калом сайёрамизнинг ҳамма пучмоқларида ҳар кун ва ҳар соатда жаранглаб турибди. Бинобарин, Африка ва Осиё халқлари учун, қўшилмаган мамлакатларнинг давлатлари ҳамда ҳукуматлари учун ҳам халқаро тангликни юмшатиш, тинчлик учун кураш алоҳида аҳамият касб этади.

Ёзувчининг маънавий тараққиётдаги масъулияти

Кейинги бир неча ўн йиллик давр мобайнида жаҳон харитаси таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Осиё ва Африка мамлакатлари қуллик занжирини улоқтирдилар ва ўз мустақилликларига эга бўлдилар. Бироқ ҳали бу империализм устидан узил-кесил қозонилган ғалаба эмас, фақатгина тўла озодликка эришиш учун олиб борилаётган антиимпериалистик курашнинг янги босқичига ва янги шакллариغا ўтишдир, холос.

Осиё ва Африка мамлакатларида аҳолининг барча табақаларида ижтимоий ва маданий фаоллик ўсди, бу ҳолат реалистик адабиётнинг вужудга келиши учун омил ҳамда шарт-шароит яратиб берди. Воқеликнинг мураккаб жараёнларини танқидий англаш томон бўрилиш яққол сезилди. Осиё ва Африканинг илғор ёзувчилари ўз халқларининг

маънавий тараққиёти учун, ҳозирги замон шароитида Осиё ва Африканинг ўзига хос маданий бойликларини сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун масъул эканликларини ўз ижодлари билан исботламоқдалар. Бу қитъаларнинг маданияти эса умуминсоний жаҳон маданияти тараққиётига ўзининг бебаҳо ҳиссасини қўшиб келаётир.

Бирлик ва ҳамкорлик

Осиё ва Африканинг ижодий зиёлилари, носирлари ва шоирлари, драматурглари ва публицистлари, икки қитъанинг кекса ва навқирон адиблари озодлик ва мустақиллик учун мустамлакачиликка қарши журашда жуда катта роль ўйнадилар. Ана шу жараёнда адабиётлар ўз қобилларидан чиқишлари ва ўзаро яқин муносабатлар ўрнатишлари, зулмат ва ёвузликларга қарши жипслашган ягона қудрат бўлиб майдонга киришлари учун икки қитъа тараққийпарвар адабий кучларини бирлаштириш зарурати туғилди ва бу муҳим масала кун тартибига қўйилди.

1958 йили Тошкентда Осиё ва Африка мамлакатлари Ёзувчилари уюшмасининг ташкил топиши катта воқеа бўлди. Сўнг, Осиё ва Африканинг тарққийпарвар ёзувчилари билан Совет Иттифоқи ҳамда бошқа социалистик мамлакатлар ёзувчиларининг ҳамкорлик йўли муваффақиятли давом этди. 1962 йили Қоҳирада, 1967 йили Байрутда, 1970 йили Деҳлида, 1973 йили Олмаотада, 1979 йили Луандада Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари конференциялари бўлиб ўтди.

Икки қитъа ёзувчилари ҳар қандай қийинчиликларни матонат ва қатъият билан енгиб ўтган ҳолда ёш адабиётларнинг шаклланишларига ҳамда қадимий ва бой адабий анъаналарнинг янада ривожланиши учун ёрдам бермоқдалар, муҳим миллий муаммоларни, умуминсоний муаммоларни ҳал этишда ёзувчиларнинг барча янги-янги кучларини сафарбар этмоқдалар. Социал тараққиёт учун, халқ маданияти учун, Ер юзиде тинчлик ва тараққиёт учун курашда тараққийпарвар ижодий зиёлилар ҳамкорлигини бунёдга келтирмоқдалар ва мустақкамламоқдалар.

Замондошлар ва келгуси авлодлар тақдири учун масъуллик

Адабиёт инсоншунослик мактаби ҳисобланади. Зеро, унинг инсон учун жангга кириши, инсоният ҳаётига таҳдид солаётган қора кучларга қарши курашнинг олдинги сафида бориши бежиз эмас. Бугунги кунда қурол билан дўқ-пўписа қилаётган, қуролланиш пойгаси ва ядро ҳалокати фит-

насини авж олдираётган АҚШ империализми, НАТОчилар ва бошқа реакциян мамлакатлар эса башарият келажакини хавф остида қолдирмоқда. Қўшилмаган мамлакатларнинг давлат ва ҳукумат бошлиқлари VII Конференцияси қатнашчилари: «Антиимпериализм — бизнинг дунё қараши- мизнинг асоси... тинчлик бўлмаса тараққиёт ҳақидаги барча умидлар пучга чиқаверади», деб ҳақ сўзни айтдилар.

Осиё ва Африка ёзувчилари ўз ижодлари ҳамда ижти- мой-сиёсий фаолиятлари билан тинчлик ва тараққиёт иде- алларига содиқ эканликларини кўп марта исботладилар. Осиё ва Африка ёзувчилари Биринчи Тошкент конфе- ренцияси — эндиликда бу конференция тарихий бўлиб қол- ди — минбаридан янграган қуйидаги сўзлар қудратли адиб- лар ҳаракатининг рамзи ва мақсади, унинг сиёсий ва эс- тетик мезони бўлиб қолди: «Биз ёзувчилар — халқлар виж- донимиз. Фақат замондошларимизнинг тақдири эмас, бал- ки келгуси авлодларнинг тақдири учун жавобгарлик ҳам бизнинг зиммамиздадир... Биз сизларни ҳақиқат, гўзаллик ва озодлик учун олиб борилаётган ҳаракатда биз билан олға боришга даъват этамиз. Бу ҳаракат бизга халқ ҳаёти билан боғланган ҳамда Ер юзида ақл ва адолат тантанаси учун курашда халққа ёрдам бера оладиган адабиёт яра- тишга имкон туғдиради». «Тошкент руҳи» ана шундай!

Кейинги чорак аср давомида сайёраимизнинг сиёсий иқ- лимини кўп жиҳатдан ўзгарди. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитетининг аниқ мақсад сарни йў- налтирилган изчил фаолияти натижасида, Коммунистик партияларнинг, социалистик мамлакатлар ҳукуматлари ва халқларининг биргаликдаги актив ҳаракатлари туфайли Ер юзидаги мамлакатлар ҳамда халқларнинг ўзаро фойда- ли ҳамкорликда ва тинчликда яшашлари ғояси мустамла- качилик қуллигидан озод бўлган мамлакатларда, ҳозирги кунда ҳам миллий озодлик учун қонли кураш олиб бора- ётган мамлакатларда, шунингдек, капитализм мамлакат- ларидаги тараққийпарвар кучлар томонидан кенг қўллаб- қувватланмоқда. Бу ғоялар миллионлаб кишилар онгини забт этди ва куррамизнинг барча қитъаларида миллионлаб ўз ҳимоячиларини топди.

*Осиё ва Африканинг тинчлик ва тараққиётга
қўшаётган ҳиссаси*

Муболағасиз айтиш мумкинки, Осиё ва Африка мамла- катларининг илғор ёзувчилари халқлар дўстлиги ва ҳам- корлигидек хайрли ишга жуда катта улуш қўшмоқдалар.

Улар ўзларининг энг яхши асарлари билан омманинг миллий онгини уйғотдилар ва шакллантирдилар, юксак инсонпарварлик ва демократик идеалларни тасдиқладилар, китобхонларни ахлоқий ва сиёсий жиҳатдан тарбияладилар.

Ириқ рус шоири, Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатининг ветерани Николай Тихонов Биринчи Тошкент конференцияси миқбаридан туриб бундай деган эди: «Осиё ва Африка ёзувчисининг инсоният умумий хазинасига қўшадиган улушисиз келгуси тараққиётни тасаввур этиб бўлмайди». Биз бугун шундай дея оламиз. Осиё ва Африка ёзувчиларининг тинчлик учун курашга қўшаётган ҳиссасиз, уларнинг Ер юзида тинчликни сақлаш ишидаги қайноқ иштирокисиз бутун дунёдаги тинчлик учун олиб борилаётган ҳаракатни тасаввур этиш мумкин эмас.

Осиё ва Африка ёзувчилари «бўлиб ташлаш ва ҳукмронлик қилиш» сиёсатини бошқалардан кўра яхшироқ билдилар. Шунинг учун ҳам улар тинчлик ва дўстлик курашига кўпроқ куч сарфляптилар, турли мамлакат халқларининг яқинлашиши ва ўз мамлакатларидаги элатлар ҳамкорлиги ишига фидокорона хизмат қилмоқдалар. Масалан, романлари дунёдаги кўп мамлакатларда таржима қилинган таниқли адиб Сембен Усмоннинг фаолиятини олиш мумкин. У қаламини қўйиб, қўлига камера ва фотоаппарат олиб, хат-саводсиз негр қишлоқлари бўйлаб кезиб юрди, ўзининг қабиладоларига дунёда нималар бўлаётганлиги тўғрисида бирмунча тушунарли тил — кино тили билан ҳикоя қилиб берди.

Ёвуз кучларга қарши юзма-юз туриб курашишга тўғри келган бир шароитда халқчил адабиёт софдил ва меҳнаткаш кишиларни курашга отлантиради. Тараққийпарвар ёзувчилар жанговар образлар яратмоқдалар, тинчлик ва озодлик идеалларини тинимсиз улуғламоқдалар. Зеро, мустақилликка қарши кураш ҳам, озодлик ва мустақиллик кураши ҳам тинчлик учун курашнинг ажралмас қисми ҳисобланади. «Биз ҳозир ҳам, — деган эди ўртоқ Ю. В. Андропов ўзининг СССРнинг олтмиш йиллигига бағишланган тантанада қилган докладыда, — озодлик, мустақиллик учун, ўз халқининг ҳаёти учун курашишга мажбур бўлаётганлар билан, агрессорларнинг хуружини кўпайтиришга мажбур бўлаётганлар ёки агрессия хавфига дучор бўлиб турганлар билан қатъиян ва доимо ҳамқадаммиз. Бизнинг бу позициямиз Совет Иттифоқи Ер юзида мустаҳкам тинчлик учун изчиллик билан муттасил олиб бораётган курашдан ажралмасдир».

Ҳозир инсониятнинг бутун тарихида энг мурасасиз гоялар кураши бораётир. Дунёнинг тақдири, Ер юзида осойишталик бўлиши умуман ҳамма кишиларга ва ҳар бир одамга боғлиқдир. Жаҳон тақдирига жавобгарлик туйғуси, инсониятнинг келажаги ташвиши турли қитъа ва турли ирқдаги кишиларни урушга, ирқчиликка, сионизмга қарши биргаликда курашиш учун жипслаштирди.

Осиё ва Африка ёзувчиларининг миллий конгрессларда ва халқаро анжуманларда сўзлаган ҳар бир нутқи мазмунини жаҳон тақдири тўғрисида қайғуриш ҳисси ташкил этади... Турк ёзувчиси Азиз Несин совет ёзувчилари ҳисоб-китобни ўрганиб олганликларини, ҳамма соҳада ҳисоб-китоб билан иш олиб бораётганликларини таъкидлаган эди. Ҳар бир киши ўзининг нечанчи размерли пойабзал кийишини, уй номерини ёки квартира номерини яхши билади. «Лекин энг даҳшатли ҳисоб — бу одамлар санай бошлаган жаҳон урушлари ҳисобидир. Учинчи уруш аслида иккинчи жаҳон уруши тугаши биланоқ бошланган эди. Бироқ, бахтимизга, унга ҳали номер берилганича йўқ. Ёзувчиларнинг вазифаси бу номерсиз урушнинг номерли урушга айланмаслиги учун нимакин зарур бўлса, шунинг ҳаммасини бажаришдир».

Адабиёт бугунги кунда жамият онгини шакллантира олади ва шакллантира олиши ҳам керак. Давримиз мураккаблигини яширмасдан, уни аниқ гоявий позициялар асосида таҳлил қилиш, ижтимоий тараққиёт, демократия ва тинчликни қатъий ишонч билан ҳимоя қилиш адабиётнинг вазифасидир.

Интернационализм — энг муҳим белги

Ҳозирги замон Осиё ва Африка тараққийпарвар ёзувчилари ижодининг энг муҳим белгиларидан бири интернационализмдир. Осиё ва Африка адабиётчиларининг энг яхши вакиллари учун қайғунинг бегонаси бўлмайди, урушнинг ҳам бегонаси бўлмайди. Вьетнам бўйлаб Америка агрессияси авж олган паллада турк шоири Дагларжа Вьетнамга бағишланган шеърлар китобини нашр эттиради ва уни «Бизнинг Вьетнам уруши» деб атайди. Фаластинлик шоир Самиҳ ал-Қосим: «Мен Сонгмидан келаётирман» шеърини ёзади. Барча ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум халқ вакили, фаластинлик шоир учун Вьетнам қишлоғининг фожиаси шахсий фо-

жиадир. Бу нарса турли халқларнинг ўйлари ва манфаатлари умумий эканлигини билдиради. Зеро, уларнинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам умумийдир.

Муин Бсису: «Сиёсат учун биздан гина қилмасинлар»

Адабиётларнинг ўз ички муаммолари мавжуд, айти пайтда, уларнинг барча адабиётлар, барча маданиятлар учун умумий бўлган, барча минтақалардаги ўқувчиларга тушунарли бўлган муаммолари ҳам мавжуд. Булар озодлик, тинчлик деган мухтасар сўзлар билан ифодаланадиган муаммолардир. Адабиёт, агар у замонавий ва тараққийпарвар бўлса, инсониятни тўлқинлантирувчи воқеаларга дарҳол акс-садо қайтаради. «Шерият — бу замон,— деб тасдиқлайди ливанлик шоир Мишел Сулаймон,— замондан ташқарида шеърият йўқ». Фаластинлик шоир Муин Бсису уни қувватлайди. Бсису аланга ичида ёнган Байрутда берган интервьюсида Яқин Шарқдаги кейинги воқеалар ёрқин гражданликка хос сиёсий ўткир шеърлар уммонини юзага келтирганлигини уқтирган эди. «Сиёсат билан шуғулланаётганлигимиз учун биздан гина қилмасинлар,— дейди шоир.— Агар бундай шеърият сиёсат ҳисобланса, унда менинг юрагимни олиб иккига бўлинг-да, бир бўлагини сиёсатчи яшаётган жойга ва иккинчи бўлагини шоир юрган жойга экиб қўйинг».

Мен ўйлайманки, ҳар қандай тараққийпарвар адабиётчи фаластинлик шоирнинг бу сўзларига қўшилади. Адабиётни сиёсатдан ажратиб бўлмайди. Империализм, мустамлакачилик, сионизм, ирқчиликка қарши кураш ҳали тугагани йўқ. Ҳали фаластинликларнинг, Ангола ватанпарварларининг қонлари тўкилмоқда. Жанубий Африкада озодлик учун курашаётган жангчилар қурбон бўлмоқдалар, инқилобий Афғонистон ватанпарварлари ташқи ҳамда ички душманларга қарши мардонавор жанг қилмоқдалар. Ҳали сайёрамиз узра кулга айланттирувчи ядро урушининг мудҳиш кўланкаси тарқалмай турибди. Ёзувчининг ўрни курашаётган халқ сафидадир. Шоирнинг оташин сўзлари халқлар дўстлиги ишига, тинчлик ҳимоясига хизмат қилмоғи даркор. Тинчлик ҳаммамиз учун қимматлидир. «Тинчлик ва қуролсизланиш,— деймиз биз,— халқларнинг тарихий ғалабасидир». Қуролсизланишни ҳеч маҳал калта ўйловчи, империализм қароргоҳидан туриб фикр юритувчи худбин сиёсатдонларнинг оёғи ёстига ташлаб қўйилишига йўл бермаслик лозим. Уни қўриқламоқ, ривожлантирмоқ ва янада чуқурлаштирмоқ керак. Бу инсон ақл-идрокининг хавфи,

нодонларча тажовузкорлик устидан мислсиз галабаси бўлади. Биз шундай галабага ишонамиз, зеро, инсон ақл-идрокига ишонамиз.

Осиё ва Африка ёзувчиларининг Тошкентдаги Биринчи конференцияси кунлари ҳилпираган озодлик ва ижод байроғи, гўзаллик ва биродарлик байроғи, гуманизм ва демократия байроғи жаҳон халқларининг қалбидан ўрин олмоқда. Энди, чорак асрдан сўнг, ўтган йилнинг октябрида,— Вьетнамда Осиё ва Африка ёзувчилар уюшмаси Ижроия Кенгашининг мажлиси пайтида ана шу ҳолат яна бир бор ўз тасдиғини топди.

«Ёзувчи ва бугунги дунё» мавзуси — Тошкентда ўтадиган юбилей конференциямизнинг ҳам асосини ташкил этади.

Шундай қилиб, мўътабар меҳмонлар яна Тошкентга ташриф буюрадилар. «Тошкент руҳи» — тинчлик, дўстлик ва ҳамкорлик руҳи — бизнинг бу бебаҳо бойлигимиз яшай-веради ва тантана қилаверади.

1983 йил

ТИНИБ-ТИНЧИМАС ОДАМЛАР ГУРУНГИ

Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари Уюшмасининг ўтган тарихий йиллар арқоғидаги фаолияти бу икки қитъа мамлакатларидаги адабий кураш жараёни эскилик билан янгиликнинг, модернизм билан традициянинг кураши сифатида кечаётганлигини тасдиқлаб турибди. Чиндан ҳам бу адабиётларнинг тетик намояндалари ўз халқларининг юксак мақсадлари камолидан баҳраманд бўлинган тақдирдагина миллий анъаналарни ривожлантира олиш мумкинлигини чуқур англашлари аниқ. Бу, албатта, истеъдодга, нилуфар гулидай беғубор ижодга қўйилган давр талабидир.

Ана шу ақидани Уюшманинг сўнгги пайтларда Кобул, Аддис-Абеба, Дамашқ, Жазоир ва Москвада ўтган халқаро тadbирлари ҳам рўйирост исбот қилади. Улар силсила-сида, айниқса, 1982 йилнинг қаҳрабо кузида заҳматкаш ва баҳодир Вьетнамнинг Хошимин, Ханой шаҳарларида ўтган Уюшма ижро кенгашининг сессияси, халқаро секретариат йиғини, «Нилуфар» журнали таҳрир ҳайъати билан «Нилуфар» мукофоти бюроси мажлислари алоҳида аҳамиятга эга. Вьетнам диёрида Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг навбатдаги VII конференциясини чақириш бўйича қарор яқдиллик билан қабул қилинди. Уюшма секретариатининг бу қутлуғ маросимни Тошкент шаҳрида ўтказиш ҳақидаги таклифи эса иззат-икром билан тасдиқланди.

Бу муҳим қарорнинг қабул қилинишига сабаб бўлган асослар анча. Қоинот бўйлаб халқаро аҳволнинг жиддий кескинлашуви, Осиё ва Африка мамлакатларидаги адабиёт ривожига оид ошиғич масалаларни назардан ўтказиш, империализм ва унинг ёвуз қилмишларига қарши кураш заминида, ўзаро дўстлик ва бирдамлик заминида юзага келган Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатининг 25 йиллигини қутлов маросими шуларнинг баъзиларидир. Чунки «Ҳозирги кунда Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари халқлари олиб бораётган миллий-озодлик кура-

ши...— дейилади Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчилари Уюшмаси уставида — маданиятларимизнинг амалий аҳамиятини ва дунёда инсонпарварлик ғояларининг барқарор топишини янгича баҳолаш йўлидаги катта ҳаракатга янги ва қудратли туртки бўлмоқда».

Тарихнинг бахтли дақиқаси. Вьетнам дёрида ёзувчилар Америка империализмининг энг йиртқич қудратини синдирган, босқинчилик сиёсатининг шармандасини чиқарган эрксезар халқнинг оламшумул ишлари билан танишар эканлар, беихтиёр, Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг унутилмас биринчи Тошкент йнгилишидан бошлаб, 1962 йилдаги Қоҳира, 1967 йилдаги Байрут, 1970 йилдаги Деҳли, 1973 йилдаги Олмаота, 1979 йилдаги Луанда конференциялари давомида босиб ўтган чорак асрлик кураш тарихини хаёлдан ўтказардилар, адабиётнинг муҳим масалалари билан бир қаторда Осие ва Африка ёзувчиларининг меҳнат ва ижод шароитларига, империализм, янги мустамлакачилик, ирқчилик ва апартеиднинг инсониятга қарши олиб бораётган қабих кирдикорларига, ҳар бир халқнинг ўз она тупроғида эркин ва саодатли ҳаёт кечирish ҳуқуқи масалалари муҳокама қилинган кўпгина ижодий учрашувлар ва анжуманларга — ана шу 25 йиллик ҳаёт ва ижод тажрибаси чўққисидан назар ташладилар. Осие ва Африка адабиётлари босиб ўтган мураккаб босқичлар ўз навбатида мардлик, матонат, чин ижод мактаби, тарих удуми бўлиб қолганлигидан дарак беради. «Осие, Африка ва Латин Америкасидаги мустамлакачилик ёки ярим мустамлакачилик асоратидан халос бўлган мамлакатларнинг тобора ўсиб бораётган роли,— деган эди КПСС Марказий Комитетининг июнь (1983) Пленумида ўртоқ Юрий Владимирович Андропов,— ҳозирги замоннинг туб белгиларидан биридир. Уларда содир бўлаётган жараёнлар мураккаб ва ҳар хил. Бинобарин, бу жараёнларни тўғри тушуниш муҳимдир».

Бугунги кунда ўзининг кўлами, жугрофий қамрови жиҳатидан, сиёсий, ахлоқий ва ижодий қарашларнинг бирлиги жиҳатидан Осие ва Африка ёзувчилари Уюшмаси билан рақобат қила оладиган ва ҳатто, унга яқин келадиган халқаро ижодий бирлашма жаҳонда йўқ. Уюшма ҳаракати миллий адабиётларнинг мустақил равнақ этишига омил яратибгина қолмасдан, адибларни умуминсоний муаммоларни ҳал этишга жалб этмоқда, миллатлараро ижодий алоқаларни мустаҳкамламоқда. Осие ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг мафкура майдонидаги курашида интернационализм руҳини кучайтирмоқда. Инсоф ва назо-

катга, тақдир ва келажакка хизмат этишнинг маъноси шу бўлса керак.

Уюшмамиз икки қитъанинг халқчил, илғор ва собит фикрли ижодий зиёлиларни бирлаштиргандир. Бу яқдиллик жаҳон халқларига тинчлик ва саодат келтирадиган ирқий ва миллий камситишнинг ҳар қандай кўринишларига, ижтимоий тенгсизлик ва имперналистик босқинга қарши, импернализмнинг янгитдан куч олишига қарши имонини тикиб курашаётган жонбоз кишиларнинг яқдиллиги бўлиб қолди.

Уюшмамиз сафларидаги ҳамжиҳатлик адибларни истеъдодли, ҳаққоний асарлар яратишга руҳлантирди. Осиё ва Африка ёзувчилари жаҳон халқлари адабиётларининг энг яхши анъаналарини ижодий ўзлаштириб, уларга янги қанот бериб, тараққиёт ва миллий камолот ишига, тинчлик, ўзаро маданий ҳамкорликка чанқок одамларнинг битмас-туганмас яратувчан имкониятларини янада кенгайтириш ишига катта ҳисса қўшмоқдалар.

Демак, Осиё ва Африка ёзувчиларининг Тошкентда ўтган, бундан йигирма беш йил аввалги Биринчи конференцияси кунларида сочилган эзгулик уруғлари қут-барака билан униб чиқди, деб фахр билан айта оламиз. Бу, сўзсиз, тарихнинг бахтли дақиқаси.

Улуғ вазифа. Совет Иттифоқи иқтисодий ва снёсий мустақилликка эришиш йўлида курашаётган халқларга беғараз, биродарона муносабатда бўлишдек қутлуғ бир вазифани бажариб келмоқда. Совет адибларининг Ғарб ва Шарқ мамлакатлари тараққийпарвар ёзувчиларига ҳаммаша беғараз, биродарона муносабатда бўлиб келганликларининг сабаби ҳам ана шунда. Совет давлатининг, совет адибларининг бундай юксак фазилатини жаҳондаги барча софдил кишилар доимо чуқур ҳис этиб, қадрлаб келганлар.

Буюк инсонпарвар Максим Горькийнинг васиятларига бутунлай содиқ қолган совет ёзувчилари Осиё ва Африка мамлакатлари адабиётлари билан энг самимий, энг дўстона алоқаларни мустаҳкамлашдай улуғ ишга катта эътибор берганлар ва бундан кейин ҳам бу анъанани давом эттириверадилар. Ҳозирги кунда Совет Иттифоқида бирорта ҳам катта адабий анжуман хорижлик адиблар иштирокисиз ўтмайди. Фақатгина кейинги йиллар мобайида Осиё ва Африка қитъасидаги 53 мамлакат адибларининг 4417 минг номдаги бадиий адабиёти СССР халқларининг 78 тилида 195 миллион 159 минг нусхада боснади. Маълумки, 1967—1978 йилларда Совет Иттифоқида 200 жилддан иборат «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» нашрдан чиқди. Бу

нашрнинг 137 жилди хориж адабиётига бағишланган бўлиб, 2 минг 260 дан ортиқ муаллифнинг асарлари киритилган. Осиё ва Африка ёзувчилари ҳаракатининг Николай Тихонов ва Константин Симонов, Вадим Кожевников ва Фафур Фулом, Георгий Марков ва Зулфия, Мирзо Турсунзода ва Анатолий Софронов, Берди Кербобоев ва Мухтор Аезов, Мирзо Иброҳимов ва Чингиз Айтматов, Александр Чаковский ва Комил Яшин каби кўпгина ветеранлари фаолияти совет интернационализи ва тинчлик, дўстлик ва ҳамкорликка қаратилган юксак гуманистик идеаллар тантанасининг ёрқин мисолидир. Ҳар кимса, ҳатто кўнгли қора душман ҳам, агар у ақлли бўлса, ҳатто черчиллар, трумэнлар, даллеслар, рейганлар ҳам, агар улар бир зумгина холис ният бўла олсалар, совет халқининг юксак орзуларига, энг демократик ва инсонпарвар давлатнинг хоҳиш, иродасини ифодаловчи совет адибларининг, тинчлик ва адолат тантанаси йўлида, инсониятнинг маънавий бойлигини гуллатиш йўлида тер тўкаётган адибларнинг фидойи ва имони комил кишилар эканлигига амин бўлган бўлур эдилар.

Келажак бўсағасида. Осиё ва Африка ёзувчилари Уюшмаси ва Қўшилмаган мамлакатлар ҳаракати фаолияти орасида маълум маънода яқинлик бор. Қўшилмаган давлатлар ва ҳукуматлар бошлиқларининг шу йил март ойида Деҳлида ўтган VII конференцияси ҳар қандай шароитда ҳам ядро қуролини ишлатиш ёки хатарли вазият яратишни ман қилувчи шартнома тузишни талаб қилиб, ядро қуроли синовларини тақиқлагувчи ялпи шартномани мумкин қадар тезроқ ишлаб чиқиш ҳақидаги талабномани ҳам кун тартибига қўйди. Бу юздан ортиқ давлат ва миллий-озодлик ҳаракати вакиллариининг қатъий талаби — иродасидир. Бу талаблар — халқлар иродаси ҳар бир совет кишинининг ҳам қалбидаги энг эзгу ниятларни ифодалаш билан бирга, азиз Коммунистик партиямиз ва Совет ҳукуматимизнинг халқаро майдондаги изчил, доно ташқи сиёсати негизларига ҳам пайванддир. В. И. Ленин таъкидлаганидек, бизларнинг бутун сиёсатимиз ва мафкурамиз халқларни уруш домига тортишга эмас, балки урушга қарши сафарбар қилингандир. Партиямиз, Ватанамиз ва халқимизнинг бор ҳақиқати шу.

Айни пайтда «коммунизмни тарих харобасига улоқтириб ташлашни» мақсад қилган Америка империализми қароқчиларга хос бир сурбетлик билан бутун-бутун ўлкалар «АҚШнинг хавфсизлиги ва равнақини таъминлагувчи муҳим регионлар» эканлиги ҳақида жар солиб, инсоният учун

неки соф, неки муқаддас бўлса барига қарши мафкуравий уруш бошлаб, дунёни ядро уруши домига тўғрилаб қўйди. «Озод дунё» номидан жар солаётган Оқ уйдаги жаноблар «Дунё бизни яхши кўрадим, йўқми, деб ўйлаб юришни бас қилайлик, бизни аввалгидай ҳурматламоғи учун дунёни мажбур қиламиз», демоқдалар. Улар Геббельс ва Гитлер энг ёвуз бақирқиқларининг совуқ шамолини, аёзини эслатади. «Озод дунё»нинг бу «пешволари» Ер юзига бўҳтон «ювинди»сини тўкибгина қолмай, тортинмасдан ўз қабиҳ ниятларини амалга оширмоқда, афғон босмачиларига, Сомоса каллакесарларига, Исроил босқинчиларига, «Жанубий африкалик ирқчилар ва «куклуксклан» фашистларига яқиндан кўмак бермоқда. Европа тинчлигини машъум «Першинг»лари билан қўпориб ташлашга интилмоқда.

Осиё ва Африка ёзувчилари худди мана шундай бир шароитда ўзларининг VII конференцияларини ўтказадилар. Ҳеч шубҳа йўқки, икки буюк қитъа ёзувчилари Европа ва Лотин Америкасидан келган ҳамкасблари билан биргаликда ядро уруши хавфини бартараф этиш учун, халқлар ўртасидаги тинчлик ва дўстликни янада мустаҳкамлаш учун, адабиётнинг беғубор осмони учун, нилуфар атри уфуриб турган ҳаво учун камарбасталар.

Ёзувчини Ўзбекистоннинг заршунос пахтакорига қиёс қилиш мумкин. Меҳнатиям, заҳматиям, завқиям, хирмониям — бир дунё. Иккиси ҳам тиниб-тинчимайди. Бугун пойтахтимизда бошланадиган йиғилиш тиниб-тинчимас одамлар — сўз санъатининг усталари гурунгидир.

1983 йил

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИНИ СОХТАЛАШТИРИШГА ҚАРШИ¹

1947 йилда «Звезда Востока» журнали ўзининг бир неча сониди (№№ 1, 2, 3, 6, 8, 10) филология фанлари кандидати М. А. Сальенинг «Ўзбек адабиёти тарихидан очерклар» деган асарини босиб чиқарди.

Авторнинг айтишича, мазкур очерклар «Ўзбек халқи адабиётининг тараққиётидаги энг муҳим босқичлар ҳақида тасаввур бериши керак» эди.

Яқин кунларгача буржуа олимлари орасида ўзбек адабиёти тарихини менсимаслик одат бўлиб келган ва уни, фақат араб ё фўрс адабиёти таъсири туфайлигина шаклланган ва ҳеч қандай реал моддий заминга асосланмаган бир адабиёт, деб тасвирлаш фикри жуда кучли ўрнашиб қолган эди. Лекин совет шарқшуносларининг самарали илмий текширишлари туфайли бундай идеалистик ва зарарли тенденцияга қақшатғич зарба берилди, ўзбек адабиётининг қадимий, сержило ва оригинал адабиёт эканлиги яхшилаб исбот қилинди. «Очерклар»нинг асосий вазифаларидан бири совет шарқшунослигининг бу ютуқларини ўзида мужассамлаштириши керак эди, албатта. Бироқ, «Очерклар» билан танишгач, ўқувчининг бу ҳақли умид ва талаблари андак пучга чиқади: асарда ўзбек адабиёти ёдгорликларини баҳолаш ва англатишда жиддий хатоларга йўл қўйилган, унда хорижий Шарқ адабиёти олдида сажда қилиш кучли ўрин олган, шунингдек, фактларни изоҳлашда талай ноаниқликлар ҳам учрайди.

Гарчи, М. Салье бир-икки таъсирсиз жумлада қадимги фольклор ва Ўрхун-Енисей қабр тошларидаги ёзувларни характерлашга уринса-да, шу билан кифояланиб, Ўзбекистон халқларининг юксак қадимий маданияти ҳақида ломим демайди. Буни «Очерклар»нинг асосий камчиликларидан бири деб ҳисоблаш керак. Авторнинг фикрича, «Ўрхун-Енисей обидалари «туркий тилдаги бизга маълум бўлган

¹ Солиҳ Қосимов ва Ҳамидулла Убайдуллаев билан ҳамкорликда ёзилган.

Ёдгорликларнинг энг эскисидир». Ҳақиқатда эса, милоддан илгари, қадимги замонларда ҳозирги Ўзбекистон территориясида истиқомат қилган халқлар томонидан қўлланган хоразм, сўғд ва бошқа алфавитлар Урхун-Енисей ёзувларига қараганда жуда ҳам қадимийдир.

Республикамизда «...маданиятнинг илдизлари энг қадим замонларгача томир ёйган,— дея таъкид этилганди «Правда» газетасида.— Ўзбекистон халқи бир вақтлар жаҳоннинг энг илғор халқларидан бири эди. Унинг бой маданияти бўлиб, бу маданият ўз қўшниси бўлган улуг халқлар ва маданиятлар таъсири билан сугорилган эди. Бу халқ Греция ва Хитой, Ҳиндистон ва Эрон қадимий маданиятларининг умумий ҳаёти билан бирга яшаган. У бирлашган жаҳон маданиятини яратишда тенг ҳуқуқли бўлиб қатнашган» («Правда» газетасининг 1937 йил 26 майдаги бош мақоласидан.)

Ўзбекистондан етишиб чиққан Хоразмий, Форобий, Абу Али ибн Сино, Бируний каби Шарқнинг машҳур олимлари жаҳон илмий тараққиётига ўзларининг зўр ҳиссаларини қўшганлар.

Уртоқ Салье эса ўзбек халқининг қадимги даврдаги ижодий фаолиятини фақат фольклор билангина чеклайди, холос. Бу билан автор негадир фанимизнинг муваффақиятларини меъсимайди ва улардан фойдаланишни естамайди. У, Ўзбекистон халқлари маданиятининг қадимийлигини инкор қилувчи, бизга ва умуман илмий қарашга ёт бўлган буржуа назариялари савиясидан юқори кўтарила олмайди.

М. Салье ўз «Очерклар»ида мисол учун, Аҳмад Яссавийнинг ижодини озми-кўпми батафсилроқ таҳлил қилишга уринади, лекин Урта Осиёнинг бу энг йирик мистик шоирининг ижодини бутунлай нотўғри талқин қилади.

Маълумки, узлатга чекилиш, реал ҳаётнинг лаззатларидан ихтиёрий суратда воз кечиш ва «нопоқ танни жазолаш» йўли билан ахлоқий такомилга эришувга чақириқ Яссавийнинг фалсафий қарашларидаги энг асосий ва етакчи ғоядир. Шоир ўз «Ҳикмат»ларида ўлмай туриб ўлиш («Мутуъ қабла анта мутуъ»)га чақиради. Яссавий «ҳақиқий мусулмон бу дунёдаги ҳаёт ҳақида ўйламаслиги лозим ва худонинг марҳаматига («унинг жамолига») эришиш учун инсоний лаззатлардан, ҳатто ширин жондан ҳам кечиши зарур», деб ўргатади. Яссавийнинг фикрича, художўй мусулмон киши ҳеч қачон «бу фоний дунё»даги ҳаёт ҳақида ўйламаслиги керак.

Шунга қарамасдан, М. Салье: «Аҳмад Яссавийнинг сўфиёна кайфиятини ўзида акс эттирган шеърлари... тинглов-

чиларнинг нопок дунёга бўлган қизиқишларини мистиканинг самовий муҳитига етакламайди», деб нотўғри хулосага келади.

М. Салье Яссавий мактаби фалсафий қарашларининг асосий ва етакчи ғоясини шу тарзда бузиб талқин қилади.

Счерклар автори Аҳмад Яссавий «ўзининг бутунлик қувватини, кишиларга хос нуқсонларни қаттиқ танқид қилишга, камбағалларни алдовчи ва эксплуатация қилувчи бойлар ва дунёвий ҳам диний ҳокимиятнинг намояндаларини қаттиқ заҳарханда қилишга йўналтиради» дейиш билан бу мистикнинг ижодини баҳолашдаги ўз хатосини янада чуқурлаштириб юборади.

Ҳақиқатда эса, Аҳмад Яссавий меҳнаткашларни адолатсизликка қарши курашга эмас, балки сабр, чидам ва итоатга даъват қилади. у:

Золим агар жафо қилса: «олло!» дегил,
Илгинг очиб дуо айлаб, бўюн сунгил!

Ёки:

Золим агар зулм айласа менга йиғла,
Ёшинг сочиб, менга сизгиниб белинг боғла...

Ёки:

Золимларнинг қурби недур, мен яратқон,
Яратқонни манзур қилмай сен унутқон,
Мендан кечиб золимларнинг илгин тутқон,
Золимларга ўзим ривож бердим мано,—

дейди.

Мавжуд адолатсизликни илоҳий жазо сифатида талқин қилувчи сўфий юқори табақа учун хавф туғдириши мумкин эмас. Аксинча унга фойда келтирар эди. «Камбағалларни алдовчи ва эксплуатация қилувчи бойлар, дунёвий ҳам диний ҳокимият намояндалари»нинг эксплуататорлик моҳиятларини бундан ҳам усталик билан оқлашни тасаввур қилиш ҳам қийин.

Бироқ «Ҳикмат»да шундай шеърлар борки, уларда гўё Аҳмад Яссавий меҳнаткаш омманинг манфаатларини ҳимоя қилаётгандай бўлиб кўринади. Мана шундай шеърларнинг биттаси М. Сальега Аҳмад Яссавийни мазлум халқнинг гамхўри деб кўрсатиш ва унинг ижодини эса, XII аср шаронтида прогрессив ҳодиса эди, деб баҳолаш учун дас-

так бўлган. Бу даъвонинг хатолиги, дастлаб, шундан иборатки, М. Салъенинг фикрича, демократизм Яссавий ижодини характерловчи асосий хусусият бўлиб, мистик элемент эса, унинг асарларида фақат иккинчи даражада туради ва сиртқи кўринишигинадир. Демак, Яссавий асарларининг прогрессив характерига нисбатан мистика ҳал қилувчи ролни ўйнай олмас эмиш.

Яссавийнинг эксплуататор синф намоёндаларини «танқид» қилиши меҳнатқашларни ҳимоя қилиш мақсадида эмас, балки эзилувчиларни ҳам ўзининг мистик таълимоти таъсирига тортиш ниятидаги интилишидир. Яссавий, эксплуатация заҳматларини енгиллаштиришга заррача ҳам уринмайди, аксинча, бу дунёнинг зўравонларига жуда арзон ва қўл келадиган йўл (хайри-саҳо)ни кўрсатиш билан эксплуатация заҳматини кучайтириш учун бутун маънавий имкониятларни яратиб беради.

Бу ерда ажабланарли ҳеч нарса йўқ: бу хусусият барча динлар ва ҳамма турдаги диний оқимлар учун характерлидир.

Халқнинг Яссавий шахсиятига ўзининг халоскори деб эмас, балки руҳоний табақасининг йирик вакили ва машҳур шайх сифатида қараганини «Мадинада Муҳаммад — Туркистонда Хўжа Аҳмад» деган мақол ҳам яна бир марта тасдиқлайди.

«Ҳикмат» — Яссавий мактабининг программаси. Яссавийнинг мухлислари кўл бўлган. Улар ҳам ўз устози каби мистик характердаги шеърлар ёзиб, уларда «Ҳикмат» фикрларини давом эттирганлар. Хоразмнинг машҳур шайхи Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота) Яссавий мактабининг энг йирик вакилларида биридир.

Шунингдек, Яссавий мактабининг мухлислари орасида шайбонийлар сулоласига мансуб бўлган ва 1530 йилдан бошлаб Ўрта Осиёда хонлик қилган Убайдуллахонни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш зарур. У хон бўлишига қарамай, шайхлик ҳам қилар, муридлар тўплаб жаҳр мажлислари ўтказар ва «Убайдий» таҳаллусида сўфиёна шеърлар ҳам ёзар эди. Халқ қонини зулукдай сўрган бу феодал ҳукмдор ҳам Яссавий мактабининг «демократик майллари» ва «халқ манфаатини ҳимоя қилгани» учун шу мактаб ғояларини илгари сурган деб ўйлаш, албатта, кулгили ва тутуруқсиз бир фикрдир.

Юқорида келтирилган далиллар бизга Аҳмад Яссавийнинг ижоди консерватив характерга эга бўлганини ва асрлар давомида шу хусусиятни сақлаб келганини таъкидлашга тўла ҳуқуқ беради, шунинг учун ҳам ўртоқ Салъе

«Очерклар»да Яссавийнинг ижоди фақат XIX асрнинг иккинчи ярмидагина реакцион тус олди, деб кўрсатилиши асоссиз ва бутунлай нотўғридир.

Яссавий шеърларининг тили ва формаси ҳақида гап-рар экан, М. Салье шундай дейди:

«Хўжа Аҳмаднинг катта хизмати шундаки, у араб-эрон адабий традициялари руҳида таълим олган бўлишига қарамай, форс тили ва унга боғлиқ бўлган вазндан қоча билди, ўз ижодида халқ поэзиясининг услуб ва шакллари-дан фойдаланиб, туркий тилга мурожаат қилди. Бу билан у биринчи ўлароқ жонли туркий тилнинг бутун ихчамлиги ва унинг мураккаб, мавҳум тушунчаларни ифодалашга яроқли эканини кўрсатиб берди».

Яссавий ўз тарғиботи билан қадимги ўзбек тилида сўзлашувчи халққа мурожаат қилган, шунинг учун ўз шеърларини халқ поэзиясининг шакллари-дан фойдаланиб, шу тилда ёзишдан бошқа иложи ҳам йўқ эди. Шарқнинг кўпчилик дарвиш ва сўфийлар, шунингдек, ҳар қандай дин тарғиботчилари ҳам шу тарзда ҳаракат қилганлар.

Ўз-ўзидан равшанки, агар мистик ўзининг содда ибораларга чулганган фасоҳат оғусини халққа тутар экан, фақатгина унинг оммабоп услубда ифодаланганлиги учунгина буни шоирнинг катта хизмати ҳисоблаб бўлмайди.

Ўзбек адабиётининг тараққиётига бошқа халқлар адабиётининг таъсири анчагина бўлганлигини инкор қилиш мумкин эмас, албатта. Лекин бундан маълум халқнинг адабиёти қўшни мамлакат адабиёти таъсиридагина шаклланиши мумкин деган хулосани чиқариш бутунлай хато бўлади. Шунинг учун марксизм-ленинизм ҳар бир тадқиқотчидан замонавий воқеаларни таҳлил қилганда ҳам, узоқ ўтмишни ўрганганда ҳам ранг-баранг ҳодисалар ичида адабий фактларнинг яратилиши учун имкон берадиган моддий-иқтисодий заминни аниқ кўра билишни ва уни тўғри ёритишни талаб қилади. Аммо М. Салье адабий фактларни, уларнинг моддий-иқтисодий заминидан ажратиб қўяди, ҳар бир давр адабиётининг ўзига хос бўлган асосий йўналиш ва оқимларини очиб бермайди. У ёки бу адабий ёдгорликнинг яратилишини изохлашда эса, сохта йўл тутиб, айрим адабий асарларни хорижий адабиётлар таъсирининг натижаси деб баҳолайди.

Жумладан, автор «Қутадғу билик» поэмасини давлатни идора этиш ҳақида қўлланма ёки шоҳларга дастур сифатида характерлаб, «Юсуф ўз поэмасининг шаклини эронликлардан олгани ҳолда, мазмунда ҳам хорижий намуналарга эргашади», дейди.

Уртоқ Салье XIII—XIV аср адабиёти ҳақида тўхтаганида ўзбек адабиётини Олтин Урдадаги маданий марказга бутунлай боғлаб қўяди, ҳолбуки, Олтин Урда маданиятини яратишда ҳозирги Ўзбекистон территориясидан етишиб чиққан кўпгина истеъдодли шоирлар, олимлар ва санъат арбоблари жуда катта роль ўйнаганлар.

Авторнинг хорижий шарқ мамлакатлари адабиёти қаршисида сажда қилиши ва хушомадгўйлиги, айниқса, улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолиятини характерлаганида жуда яққол кўзга ташланади. Бу ўринда М. Салье Навоийнинг «Хамса» ва «Лисонуттайр» поэмаларини тақлид ҳисоблаб, буюк ўзбек шоирига «таржимон» лақабини тақувчи ва Алишер ижодини ўрганиш вазифасини, унинг асарларининг қўлёзмаларини тавсифлаш билан чеклаб келган ва совет адабиётшунослигига мутлақо ёт бўлган буржуа концепцияси савиясидан юқори кўтарила олмаган.

М. Сальеининг фикрича, Навоий «қадимги ўзбек тили форс тили қаторида адабиётнинг қуроли бўлиш ҳуқуқига эга ва бунинг учун ўшандай (форс тилидагидай — Қ. У. А.) бой воситалари бор эканини кўрсатиш» мақсадида ижод қилган эмиш. Яна бир ўринда М. Салье ўз-ўзига қарши ўлароқ, Навоий «балки она тилининг бутуи бойлиги ва ихчамлигини намойиш қилиш истагига фақат онгсиз равишда (биз томондан таъкидланди — Қ. У. А.) бўйсунгандир», деб хулоса чиқаради.

Гўё Навоийнинг вазифаси она тилида юксак бадий ва оригинал асарлар яратиш эмас, балки, фақат форсий намуналарга муқобил бўлган поэмалар ёзишдан иборат эмиш! М. Салье буюк шоирни-ку, поэмаларини ўзбек тилида традицион мавзуларда ёзилган асарлар дея баҳолаб, бу хусусиятни «Навоий «Хамса»сидаги *алоҳида поэмаларининг мустақиллик даражасини* (биз томондан таъкидласак — Қ. У. А.) белгилашда назарда тутишни» қаттиқ талаб қилади. Шундай қилиб, «Очерклар» автори Навоий поэмаларининг оригиналликка шубҳа қилади ва уларнинг мустақилликка ишонгуси келмайди. «Хамса»даги айрим поэмаларнинг таҳлилида автор ўзининг бу янглиш фикрини янада яққол талқин этади.

Автор Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» поэмасини Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» поэмаси учун «прототип» деб ҳисоблайди. М. Салье буюк ўзбек шоири томонидан «прототип»нинг ижодий тарзда тубдан қайта ишланишини эса фақат «авантюра элементларини кучайтириш», «баъзи бир композицион ўзгаришлар»дангина иборат деб тушунади.

«Очерклар» авторининг баҳодир Фарҳоднинг самимий образи ва унга Навоийнинг муносабатига оид фикрлари ҳам кишини таажжубга солади. Авторнинг фикрича, «Навоий Фарҳоднинг эпчил қаҳрамонликлари тўғрисида тўхталар экан, бу билан кўнглини доим ғаш қилиб турувчи ўзининг жисмоний занфлиги ҳақидаги кўнгилсиз ҳиссиётни бир қадар енгиллаштиришни истаган» эмиш. Уйлашимизча, бу бемаъни фикрларнинг бутунлай асоссиз ва ғайритабиий эканлигини исботлаб ўтиришга асло ҳожат бўлмаса керак. Чунки адабий асарни турмушнинг инъикоси сифатида эмас, балки, фақат асар авторининг шахсий истаклари ва субъектив ғояларининг мужассами деб англаш илмга қарши бадбин ва идеалистик тушунчадир.

М. Салье адабиётшуносликдаги психологик оқимнинг қарашларига берилиб кетиб, Шириннинг жозибалари ва тўлақонли образини схематик образ деб ҳисоблайди. «Бутун умрини бўйдоқликда ўтказган Навоийда, ундаги каби (Низомийнинг хотини Офоқ каби — Қ. У. А.) намуна йўқ эди, шунинг учун у аёллар образини тасвирлар экан, тайёр схемалар билангина қаноатланишга мажбур бўлган.»

Гўзал Шириннинг баркамол ва ҳаётий образ эканлигини таъкидлаб ўтиришга заррача эҳтиёж йўқ.

Навоийнинг романтик поэмаси «Лайли ва Мажнун» ҳам «прототип»га кўпроқ боғлаб қўйилади. Гўё бу поэма шоирнинг «соф тасаввуф руҳида» ифодаланган психологиясининг акс эттирилиши эмиш. «...Навоий,— деб ёзади М. Салье,— Мажнун ва Лайли эҳтиросига энди бутунлай мавҳум ва мистик характер берди... Шундай қилиб, «Лайли ва Мажнун»да, бизнинг фикримизча, умуман ипохондрия (хафагазак, умидсизлик ҳолати, руҳий тушқунлик — Қ. У. А.)га мойил бўлган Навоийнинг мистик интилишлари ўзининг ёрқин ифодасини топган».

М. Салье ўзининг юқоридаги бемаъни тезисини «тасдиқлаш» учун поэмадан парча келтиради, аммо мисолнинг ўзидан кўриниб туриптики, автор бу мисралардаги Навоий фикрининг асл маъносини англамаган.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини характерлашда ҳам, ҳақиқатни тамомила бузиб кўрсатгани кишини ажаблантиради. Авторнинг фикрича, Навоий ўз табиати билан ипохондрияга мойил бўлган, ўзининг муҳрдорлик лавозимидан воз кечиши эса, мансабпарастлик ҳамда «Алишернинг хасталик даражасига бориб етган шуҳратпарастлиги» билан изоҳланар эмиш. Шоирнинг давлат ишларидаги фаол иштироки масаласи ҳам сохталаштирилади: «Навоийнинг ўзини доим четда, яъни саҳна орқасида тутиши — унинг ўз

ҳукмдори саройидаги фаолиятининг характерли белгисидир».

Бу фикрларнинг барчаси фақат ғайритабиийгина бўлмай, балки гениал истеъдод эгасининг хоҳирасига чуқур ҳурматсизликдан ҳам иборатдир,

М. Сальенинг Алишер Навоий лирик мероси ҳам бoshдан-оёқ мистик тус олган деган фикри ҳам принципиал хатодир. «Форсий шоирларда бўлганидек, ўзбек шоирларининг ғазалларида ҳам мистик элемент яққол ҳукмронлик ролини ўйнайди... Навоийгача бўлган даврда яшаган машҳур шоирларнинг ғазалларидан, шунингдек, Алишернинг ўз шеърий меросидан ҳам реал фактларга ишора ва ҳаётий кечинмаларни излаш ниҳоятда кам самара беради».

Ўзбек адабиёти тарихини қўпол тарзда сохталаштирилишлардан ташқари «Очерклар»да қатор фактик ноаниқликлар, хатолар ва ишланиб етмаган ўринлар ҳам кўп.

М. Салье «Хисрав ва Ширин» поэмаси ҳақида гапирар экан, уни «қандайдир Қутб деган киши томонидан Низомийнинг шу номли асарига тақлидан ёзилган» асар, деб ҳисоблайди. Аслида эса, бу поэма фақат Низомий асарининг таржимасигина бўлиб, ундаги баъзи кичик ўзгаришлар эса, оригиналнинг асосий сюжет чизигига ҳеч қандай ҳалал бермайди. Бундан ташқари, «Очерклар» автори Қутб ўз асарини Олтин Урда ҳукмдори Танибекхоннинг хотинига бағишлаган, дейди. Бу нарса Сальенинг «Хисрав ва Ширин» поэмасини ўқимаганлигини кўрсатади, чунки поэманинг кириш қисмида асарнинг хон ва унинг хотинига бағишлангани айтилган.

Салье Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асари фақат маснавий формасида аруз вазнида ёзилган асар деб ҳисоблайди. Бу нарса кўрсатадики, «Очерклар» автори «Муҳаббатнома» асарини ўқимасдан туриб, у ҳақда ёзиш мумкин деб билган, чунки асарда маснавийдан ташқари 6 та ғазал (110 мисра) ҳам борки, асарни ўқиган ҳар қандай киши бунни сезмаслиги мумкин эмас. Шунингдек, «Очерклар»да Рабғузийнинг ижоди ва Хўжандийнинг «Латофатнома» асари тўғрисида гапирганда, XV асрнинг I-ярмида яшаган шоирлар ҳақида маълумот берганда, ғазалнинг асосий хусусиятларини аниқлашда қатор ноаниқликларга йўл қўйилган.

Ниҳоят, шуни қайд қилиш керакки, ўзбек адабиётининг тараққиёт йўлини характерловчи бир қанча фактлар авторнинг диққатидан четда қолган: модомики, «Очерклар» ўзбек адабиёти тарихи ҳақида маълумот беришни ўзининг вазифаси деб билган экан. Алининг «Қиссаи-Юсуф» поэма-

си ва фольклор ҳикоялари тўплами бўлган «Мифтоҳул адл» асарини характерлаш ҳамда Сайфи Саройи, Мир-ҳайдар, Амирий каби шоирларнинг ижодини таҳлил қилиш зарур эди; Алишер Навоий ҳақида гапирганда унинг Султон Ҳусайн билан бўлган муносабати ва шоирнинг ижтимоий қарашлари тўғрисида тўхтаб ўтиш шарт эди, лекин автор буларга аҳамият бермаган ва шунинг учун «Очерклар»нинг қиммати яна ҳам тушиб кетган.

«Звезда Востока» журналининг ўзбек адабиётининг оригиналлигини инкор қилувчи, хорижий Шарқ адабиёт олдидида сажда қилиш ва ҳушомадгўйликдан иборат бўлган «Очерклар»га ўз саҳифаларидан ўрин берганлигига ажабланмасдан бўлмайди.

1948 йил

«СССР ХАЛҚЛАРИ АДАБИЁТИ ХРЕСТОМАТИЯСИ»НИНГ БАЪЗИ БИР ХАТОЛАРИ ҲАҚИДА

РСФСР Маориф министрлигининг Давлат Уқув-Педагогика нашриёти 1947 йилда профессор Л. Климович томонидан тузилган «СССР халқлари адабиёти хрестоматияси»ни нашр қилди. Мазкур хрестоматия университетларнинг филология факультетлари ва педагогика институтларининг тил ва адабиёт факультетлари учун қўлланма сифатида тузилган ва СССР Олий Таълим министрлиги томонидан тасдиқланган. Бу асар Совет Шарқининг олти иттифоқчи республикаси — Тожикистон, Озарбайжон, Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Қозоғистон халқларининг адабиёти ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Л. Климович бу халқлар огзаки ва ёзма адабиётининг энг қадим замонлардан тортиб бизнинг кунларимизгача босиб ўтган асосий тараққиёт йўлини кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Лекин хрестоматия автори бу мураккаб ва масъулиятли вазифани бажаролмаган. Очерклар айрим халқлар адабиёти тараққиёт йўлини илмий асосда ёритиб бермайди. Хрестоматияда шу халқлар адабиёти учун энг характерли материаллар танланган эмас, бу материалларни талқин қилишда қатор қўпол хато ва ноаниқликларга йўл қўйилган.

Хрестоматиядаги тожик адабиёти қисмида содир бўлган энг қўпол хатолар «Культура и жизнь»² газетасида қайд қилинди. Афсуски, китобнинг бошқа халқлар адабиётларига оид қисмлари ҳам қатор методологик хатолар, чалкашлик ва ноаниқликлар билан тўла.

Биз бу мақоламизни³ фақатгина хрестоматиянинг ўзбек адабиётига оид қисмига бағишламоқчимиз.

¹ Проф. Л. Климович. «Хрестоматия по литературе народов СССР». Москва, Учпедгиз 1947.

² И Брагинский В плену «теории единого потока». «Культура и жизнь», 31 марта 1948 № 9 (64).

³ Солиҳ Қосимов ва Ҳамидулла Убайдуллаев билан ҳамкорликда ёзилган.

Ҳар қандай ўқув хрестоматия, айниқса, маълум халқ ёки бир неча халқлар адабиётининг бутун тараққиёт босқичларини ўз ичига олган хрестоматия, шу адабиёт намояндаларининг барчасини, албатта, қамраб ола олмайди. Модомики шундай экан, хрестоматия тузувчи автор муайян халқнинг адабиёти ҳақида ўқувчига тўла ва аниқ тасаввур бериш учун шу халқ адабиётининг энг йирик ва характерли вакилларини танлаб олиши ва шу ёзувчиларнинг ижодини эса, энг характерли асарларидан намуналар бериш, таҳлил қилиш ва уларни тўғри жойлаштириш орқали очиб бериши керак. Л. Климович томонидан тузилган хрестоматия эса мазкур элементар талабга ҳам жавоб бермайди.

«Сўз санъатининг боши фольклордадир» (Горький). Шунга қарамасдан, Л. Климович қозоқ ва қирғиз халқларининг фольклори уларнинг ёзма адабиётидан устун тургани ёки тенг мавқеини эгаллагани учун деб, бу қисмларни фольклор бўлиmidан, тожик, озарбайжон, ўзбек ва туркман халқларининг ёзма адабиёти эса уларнинг фольклоридан устун туради деган мулоҳаза билан бу қисмларни ёзма адабиёт бўлими билан бошлайди.

Маълумки, ҳар бир халқнинг ёзма адабиёти шу халқнинг фольклоридан кўплаб асрлар кейин майдонга келган ва биринчи галда, шу халқнинг оғзаки ижодиёти хазинасидаги бойликлардан фойдаланиш натижасида вояга етган.

Демак, тожик, озарбайжон, ўзбек ва туркман халқларининг адабиётларига оид қисмларда фольклорнинг иккинчи ўринда берилганлигини хрестоматияда йўл қўйилган методик хатолардан бири деб ҳисобламоқ зарур.

Ўзбек фольклоридан келтирилган кўпгина намуналар халқимизнинг бой ва сермазмун оғзаки ижодининг характери ҳақида ўқувчида бутунлай нотўғри тасаввур қолдиради. Фикримизнинг исботи учун хрестоматияга киритилган «Ленин ҳақида қисса»нинг қисқача мазмунини келтирамиз: эмиш, ер юзидаги ўзаро урушлар, қон тўкишлар беҳад зўрайиб кетгач, худонинг сабр косаси тўлиб, адолат ўрна тиш учун ўз вакилини ерга юбормоқчи бўлади. Лекин унинг синов шартларини кўкда ҳеч ким бажаролмагандан сўнг, худо дарвиш либосида ерга тушади ва кучли, ақлли ҳам тадбирли кишини излай бошлайди, бироқ узоқ вақт ўзи истаган фазилатларга эга бўлган инсонни тополмайди. Ниҳоят, бир кун у кенг пешонали, озғин бир кишига йўлиқади — бу киши худонинг барча синов шартларини бажаради. Худо уни ўз даргоҳига олиб чиқиб, 50 кечаю кундуз ҳикмат ўргатади ва шундан сўнг уни одамлар ора-

сига жўнатади. Худонинг вакили бўлиб келган бу киши ер юзида тинчлик ва адолат ўрнатади, сўнгра у яна дам олиш учун худонинг даргоҳига қайтади (ўлади). Худо танлаган бу расулнининг исми Ленин бўлиб чиқади (?!).

Кўрнинг туриптики, ўзоқ ўтмишда тўқилган, пайғамбарнинг исми ўрнига механик равишда Лениннинг номини қўйиб, саводсизларча «тузатилган» ва анчагина «тўлдиришлар» билан Л. Соловьев томонидан нашр қилинган бу қиссани проф. Л. Климович ўша қалбаки китобдан тўғридан-тўғри кўчириб олган. Бу сохта қиссани жаҳон меҳнаткашлари доҳийси образининг ўзбек совет фольклоридаги ифодаси сифатида тақдим қилиш хрестоматия авторининг ўзбек совет фольклоридан мутлақо хабарсиз эканлигидан дарак беради. Ҳолбуки, ўзбек совет фольклорида В. И. Ленин образи жуда кенг ва пухта ишланган. Бу ўринда, албатта, Эргаш Жуманбулбул ўглининг «Ўртоқ Ленин» достонидан намуна бериш ўринли ва зарур эди.

Шуниси ажабланарлики, ўзбек совет фольклори намуналари сифатида берилган топишмоқ ва афанди латифалари орасида ҳам диний руҳдаги парчалар анчагина. Бунинг устига паранжи, босмачилик ва зўрлаб эрга бериш ҳақида тўқилган ашулалар берилгани ҳолда, Ислом шоирнинг иккита шеъри мустасно қилинса, беш йилликлар, Улуғ Ватан уруши ва халқ хўжалигини қайтадан тиклаш мавзуларида ўзбек халқ ижодчилари томонидан яратилган ажойиб фольклор асарларидан намуна берилмаган.

Ёзма адабиётимизни ёритишда ҳам профессор Л. Климович қатор хатоларга йўл қўйган. Унинг фикрича, ўзбек адабиётининг ёзма традицияси Ўрхун-Енисей ёзуви ва Ўрта Осиё қадимги турк алфавитлари (VI—VIII асрлар)да ёзилган ёдгорликларга бориб тақалади. Ҳақиқатда эса, миллоддан илгари, қадимги замонларда ҳозирги Ўзбекистон территориясида истиқомат қилган халқлар томонидан қўлланган хоразм ва сўғд алфавитлари ҳалигилардан қадимийроқ эканлиги совет шарқшунослари томонидан аллақачонлар исботланган. Бунинг устига хрестоматияда ўзбек халқининг минг йиллик тарихий маданияти ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ.

Тарихий манбалар Ўрта Осиё халқларининг қадимги замонларда ҳам икки тилда сўзлашганликларидан дарак беради. Сўнги вақтларда ўтказилган археологик, этнографик ва антропологик текширишлар Ўрта Осиё халқларининг ҳам туркий, ҳам тожик тилида сўзлашганликларини исботладилар. Ўзбекистон территориясида яшаган ва етишиб чиққан ёзувчи ҳам, олимларининг асарларини ўз она

тилларидан ташқари тожик тилида ҳам ёзганликларининг асл сабаби ана шундадир. Шунга қарамасдан, профессор Л. Қлимович ёзма адабиёт вакилларини танлашда фақат тил принципига суяниб сохта йўлга кириб қолган: Бухорода яшаб, қорахонийлар сулоласи вакилларининг саройларида хизмат қилган шоир Шоҳобиддин Амъақ ёки Хоразмда яшаб, хоразмшоҳлар саройида хизмат қилган шоир Рашидиддин Ватвот каби ўз асарларини форс-тожик тилида ёзган шоир ва ёзувчилар нотўғри таҳлил қилинган. Тил принципагагина суяниб иш кўрилса, ўз асарларини форс тилида ёзган буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавийни қайси халқнинг вакили деб ҳисоблаш керак?!

Буюк Октябрь социалистик революциясининг самараси бўлмиш совет адабиёти янги ва илғор ғояларни тараннум қилувчи улугвор адабиётдир. Революция оловларида туғилган, граждан урушининг барча машаққатларига бардош берган бу адабиёт мамлакатимиздаги социалистик қурилиш йилларида ўсди, вояга етди ва зўр кучга айланди. Совет адабиёти халқимизнинг манфур душманга қарши олиб борган Улуғ Ватан уруши йилларида сафарбар қилиш қудратини намойён қилиб, ўзининг ҳаётийлигини исбот этди. Урушдан сўнгги тинч қурилиш йилларида эса, бу адабиёт социалистик ҳаётимизнинг муҳим масалаларини акс эттириш билан бирга улугвор инсонпарварлик, демократик ва тинчликсеварлик руҳидаги ғояларни куйлаш орқали жаҳон империализмининг милитаристик руҳидаги реакцион тенденцияларига қақшатқич зарба бермоқда. Совет адабиёти бу давр ичида турли-туман ёт ва сохта назариялар билан курашда ўсди ва чиниқди. Шунинг учун адабиётшуносларимизнинг вазифаси совет адабиёти босиб ўтган мураккаб йўлни ёритиб бериш, адабиётимизнинг изчил партиявий принципаллиги, халқчиллиги ва олижаноб инсонпарварлик мафкураларини куйлаш жиҳатдан ҳам, классик адабиётдан, ҳам ҳозирги замон чет эл адабиётларидан юқори турадиган, тамомила янги ва дунёнинг илғор адабиёти эканини алоҳида таҳлил қилишдан иборатдир.

Профессор Л. Қлимовичнинг хрестоматиясига киритилган олти очеркнинг бирортасида ҳам, совет адабиётининг ривожланиш йўлига изчил таҳлил йўқ. Авторнинг талқинида совет адабиёти классик адабиётнинг оддий давомидангина иборат бўлиб қолган. Хрестоматияда ўзбек совет адабиётининг намуналари сифатида фақатгина «Уйғон», «Ҳой, ҳой, отамиз» (Ҳамза Ҳакимзода), «Сен етим эмассан» (Ғ. Фулом), «Қутлуғ қон»дан 1 боб (Ойбек), «Ўзбекистон», «Ниҳол», «Қадаҳ» (Ҳ. Олимжон) асарларигина бе-

рилган. Наҳотки, олий мактаб программаси ҳажмида ўзбек совет адабиётининг салмоғи ва савияси ҳақида шу келтирилган парчалар орқалигина тасаввур бериш мумкин бўлса?!

Гарчи автор «Октябрдан сўнги давр адабиётининг намуналарини танлашда... биз барча жанрларни кўрсатишга тиришдик», деб таъкидласа-да, юқоридаги мисоллар бу фикрнинг фақат яхши ниятлигича қолиб кетганлигини кўрсатади. Ҳолбуки, хрестоматияда ўзбек совет адабиётида анча катта салмоққа эга бўлган дostonлар (Ғ. Ғулom, Ҳ. Олимжон, Уйғун ва бошқаларнинг асарлари), драматик асарлар (Яшин, Уйғун, Ҳ. Олимжон) ва новеллалардан (А. Қаҳҳор, Ғ. Ғулom) намуналар бериш шарт эди. Бунинг устига хрестоматияга киритилган тўрт ёзувчи ҳақида берилган маълумотлар жуда саёз ва чалкашир. Уларнинг ҳеч қайсиси ҳам ёзувчининг ижод йўли ва асарларининг характери ҳақида, ҳатто, умумий тушунча ҳам бермайди.

Хрестоматияга материал танлаш, уларни жойлаштириш ва изоҳлашда профессор Л. Қлимович томонидан йўл қўйилган хато ва камчиликлар, асосан, шулардан иборатдир. Бу турдаги китоб тузувчининг асосий вазифаси шу тўпланган материаллар асосида умумий хулосалар чиқариш, ҳар бир адабий ҳаётда мавжуд бўлган турли адабий оқим ва йўналишларнинг характерини аниқлаш, улар ўртасидаги курашларни очиш йўли билан шу халқнинг адабиёти босиб ўтган тараққиёт босқичлари ва даврларни аниқлаш ва изоҳлашдан иборатдир. Совет адабиётшунослиги масаласига ана шундай ёндошишни тақозо қилади.

Агар профессор Л. Қлимович томонидан тузилган хрестоматияга шу талаб нуқтаи назардан ёндашиб, ундиккат билан кўздан кечирилса, авторнинг, афсуски, умри ўтган шарқшунослик савиясидан юқори кўтарила олмаганлиги яққол кўзга ташланади. Хрестоматияга киритилган олти очеркнинг бирортасида ҳам, адабий оқимлар ва уларнинг курашлари, демократик ва реакцион оқимларнинг адабий ҳаётда тутган ўрни ва роли очиб берилмай, бу халқларнинг адабиётига бир тусдаги яхлит ҳодиса деб қаралади. Бундай қарашнинг тамомила хатолиги ва методологик жиҳатдан тугуруқсизлигини кўрсатиш учун В. И. Лениннинг синфий курашдан хориж, ягона «миллий маданият» шиори билан чиққан бундчиларни фoш қилиб ёзган қўйидаги сўзларини эслаш kifоя деб биламиз:

«Ҳар бир миллий маданиятда,— деб ёзади В. И. Ленин,—икки миллий маданият бордир...

Ҳар бир миллий маданиятда, гарчи ривожланмаган бўлса-да, демократик ва социалистик маданият элементлари бор, чунки ҳар бир миллатда меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи омма бор, бу омманинг турмуш шароитлари муқаррар суратда демократик ва социалистик идеологияни тўғдиради. Лекин ҳар бир миллатда буржуа маданияги (кўпинча эса ҳалигича қора гуруҳча ва клерикалча маданият) ҳам бор, бўлганда ҳам «элементлар» шаклидагина эмас, балки ҳукмрон маданият шаклидадир. Шу сабабли помешчиклар, поплар ва буржуазия маданиятидан иборат». (20-том, 8-бет.)

В. И. Ленин буржуа маданиятида бир-бирига қарама-қарши икки тенденция мавжудлиги ҳақидаги бу классик таълимоти барча антагонистик жамиятларнинг адабиётини ўрганишда совет адабиётшуносларининг асосий дастури бўлмоғи лозим.

Профессор Л. Климович эса адабиётни мана шундай синфий кураш ва унинг қандай акс эттирилганлиги нуқтаи назаридан текширмаган. Авторнинг фикрича, ўзбек адабиётида демократик ва миллий озодлик мотивлари фақат XIX асрнинг II ярмидагина пайдо бўлади. Хрестоматияда бу давргача бўлган адабиёт дидактик, мистик характерга эга эди ва фақат XVII асрдагина тарихий адабиёт пайдо бўлди, деган фикр илгари сурилади.

Ҳақиқатда эса, ўзбек адабиёти турли адабий оқим ва йўналишларнинг кураши натижасида тинмай тараққий этганлиги, ўзбек адабиётида мистик характердаги адабиёт (Яссавий, Боқирғоний, Сўфи Оллоёр, Ҳувайдо) билан бир қаторда дунёвий руҳдаги адабиёт (Хоразмий, Дурбек, Кутб, Лutfий, Атоий, Саккокий ва бошқалар), ҳоким синф ғояларини куйловчи адабиёт (Фазлий, Умархон, Муҳий, Ферўз) дан ташқари меҳнаткаш омманинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган демократик оқимдаги адабиёт (Навоий, Турди, Гулҳаний, Махмур, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз ва бошқалар) мавжуд бўлганлиги аён дир. Шунга қарамасдан, профессор Л. Климовичнинг ўзбек адабиётининг ҳар қандай синфий курашдан четдаги адабиёт сифатида талқин қилиши унинг хатоларини янада чуқурлаштиради, марксча-ленинча адабиёт билими принципларидан бутунлай четга чиқиб кетганлигини кўрсатади. XVII—XVIII аср адабиётига тўхталар экан, автор бу давр адабиётини характерловчи фақат мистик оқим деб билади, ҳолбуки, демократик ғояларни куйлаган шоир Турди шу даврда яшаган ва ижод қилган. Қўқон хонлиги вақтидаги адабий ҳаёт ҳақида сўз юритар экан, у, фақат Умар-

хон ва Гулханийларнигина тилга олади, халос. Ҳолбуки, ўша давр қишлоғининг реалистик картинасини чизиб берган «Ҳапалак» шеъри билан шуҳрат қозонган ва демократик руҳдаги асарлари билан танилган шоир Махмурга хрестоматиядан ўрин берилмаган.

Шоир Муҳаммад Солиҳ билан Шайбонийхон ўртасидаги дўстлик ҳақида сўзлар экан, автор ёзади: «Шайбонийхоннинг ўзи ҳам шеърлар ёзган ва бу нарса уни Муҳаммад Солиҳ билан яқинлаштирган». Ажабо, темурийлар салтанатига қарши қилич яланғочлаган Шайбонийхон билан мазкур темурийлардан аламзада бўлган шоир Муҳаммад Солиҳнинг дўстлашишига уларнинг, ҳар иккаласининг темурийларга нисбатан бўлган душманлик кайфияти эмас, балки уларнинг ҳамкасабалиги — шоирлиги, фақат шунинг ўзигина сабаб бўлган?! Агар бу дўстликнинг сабаби фақат ҳамкасабаликгина бўлса, нечун Ҳиротда яшаган Муҳаммад Солиҳ шоир ва ҳукмдор Ҳусайн Бойқаро билан дўстлашмапти? Худди шунингдек, адабий фактлари турмушдан узиб олиб текшириш натижасида профессор Л. Климович Аҳмад Яссавий ва Юсуф Хоҷа Ҳожиб асарларининг нима учун турли вазн билан ёзилганлигининг туб сабабларини аниқлашда ожизлик қилиб қолган.

Демак, юқорнда келтирилган далиллар профессор Л. И. Климович томонидан тузилган «СССР халқлар адабиёти хрестоматияси» китобини шу ҳолда ўқувчига тақдим қилиш хатоликдан иборат қадам эканини кўрсатади, албатта.

1948 йил

ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЁТИ РИВОЖЛАНГАН СОЦИАЛИЗМ ДАВРИДА

*(Москвада СССР Ёзувчилар союзи
привлениесининг пленуми 1984 йил 13 мартда
сўзланган нутқдан.)*

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ижодий ҳамда ташкилий ишларни янада йўлга қўйишни келажакнинг мақсад ҳамда вазифаларни кўзлаган ҳолда иш юритишни, шу кунларнинг вазифаларини узоқ келажак режалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ечиш, ҳал қилишни ўз олдига бош мақсад қилиб қўйди. Биз ташкилотимизнинг фаолият услубини бошдан-оёқ қайта кўриб чиқишга, ижодий тузилишимиз ва тармоқларни мустаҳкамлашга, Ёзувчилар союзи обласг бўлимлари ишига, адабиётга ёш талантларнинг кириб келишига ва бошқа ишларга алоҳида аҳамият бериб келдик. Москва, Ленинград, ва қардош республикаларнинг ғойтахтларида совет ёзувчиларининг етакчи вакиллари яшаб ижод қилаётганлиги ҳаммамизга маълум. Лекин бизнинг назаримизда, ҳозирги шароитда Ёзувчилар союзининг ўлка ҳамда область бўлимларини мустаҳкамлаш, бу ерларда ижодий етук адабий муҳит яратиш ғоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ўз фаолиятини мана шу йўналишда давом эттиради ва албатта, бунда ёзувчилик меҳнати билан боғлиқ барча самарали иш шакллари ҳамда йўналишларидан фойдаланишни кўзда тутади.

ҚПСС Марказий Комитетининг адабиёт ва санъат ҳақидаги программ ҳужжатларида ўртага қўйилган вазифалардан келиб чиқиб, биз республикада янги ёшлар журнали — «Ёшлик»ни йўлга қўйдик. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг ижодий имкониятларини кучайтирдик. Бадний адабиётни тарғиб қилиш бюросининг ишини такомиллаштирдик. Республика Ёзувчилар союзининг органлари бўлмиш адабий-бадий журналнинг фаолиятини яхшилаш юзасидан қатор тадбирларни амалга оширдик. Бугунга келиб, эришган натижаларимиз чакки эмас, «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока», «Ёшлик» каби журналлар, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг тиражлари кескин юқори кўтарилди. Бу, аввалло, уларга ўқувчиларнинг қизиқишлари анча ортганлигини кўрсатади. Биз бу катта тарихий йўлнинг бошланиши эканлигини, давр тақозо қилаётган улуг вазифаларни муваффақият билан адо этиш йўлида тинмай тер тўкишимиз лозимлигини яхши биламиз.

Партиявийлик ва гражданлик фаоллиги, ўз-ўзини танқид ва виждонан ишлаш, халқчиллик ва ижтимоий жўшқинлик — бизнинг кунларимизда чинакам санъаткорга хос бўлган хусусиятлардир, десам янглишмайман. Комил Яшиннинг «Ҳамза», Назир Сафаровнинг «Момақалдироқ» (уни русчага Владимир Солоухин таржима қилган), Михаил Шевердиннинг «Жайхун», Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё», Тўлепберган Қайипбергановнинг «Кўз қорачиги», Пиримқўл Қодировнинг «Одмос камар», Уктам Усмоновнинг «Гирдоб», Александр Удаловнинг «Ватан фарзанди», Иброҳим Раҳимнинг «Оқибат», Шомил Алядиннинг «Тўйга таклиф» романлари, Борис Пармузининг «Пахта», Уткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари», Нурали Қобулнинг «Янги қор тушган кун» повестлари ва кейинги йилларда пайдо бўлган бошқа кўп асарлар фикримизга далил бўлади.

Юқорида эслатиб ўтилган асарларнинг афримларига кўп сўзлилиқ, китобни ҳажман каттайтиришга уриниш, даврнинг ўткир масалаларига чуқур қаролмаслик каби нуқсонлар бегона бўдмаса-да, лекин шунга қарамай, ҳар қалай, улар бугунги ўзбек адабиётининг янгилиги, янги сўзи, кўп миллатли совет адабиётимизга қўшилган ҳиссамиздир. Кўрсатилган романлар ва қиссаларда бир умумий бадий белги кўзга яққол ташланади — бу социалистик интернационализмнинг жонли жараёнлари миллий бадий маданиятларнинг тобора яқинлашиб боришидир. Умумсовет адабиётимизда, жумладан, ўзбек адабиётида бадий жанрлар ва шакллар ранг-баранглигини яратиш, социалистик воқелигимизнинг теран қатламларини бадий ўзлаштириш ва тадқиқ этиш кучаймоқда. Бизнинг назаримизда, Урта Осиё адабиётларида юзага келаётган йирик насрий асарлар, аниқроқ айтадиган бўлсак, тарихий романлар жиддийроқ таҳлил ва тадқиқга лойиқдир. Зотан, худди мана шу соҳада, ёрқин ижобий тажрибалар қаторида баъзан қинғайишлар, тарихий ўтмишни идеаллаштиришга уриниш, миллий тор қобиқларга бурканиш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Бу масалалар юзасидан, маълумингизки, КПСС Марказий Комитети июнь (1983 й.) Пленумининг кенг кўлами, равшан кўрсатмалари мавжуд.

Тараққиётимизнинг ҳозирги босқичида санъаткор шоирнинг сўзи доимо иши билан бир бўлмоғи даркорки, партиямиз биздан шуни талаб қилмоқда. Биз иш моҳиятини қуруқ сўз билан алмаштиролмаймиз. Давримизнинг реал бунёдкорлик ишларига Ўзбекистон шоирларининг улкан отряди ўз муносиб ҳиссасини қўшмоқда. Бизни Уйғун ва Зулфия,

Ҳамид Гулом ва Асқад Мухтор, Шукрулло ва Рамз Бобо-
жон, Шуҳрат ва Туроб Тўла, Абдулла Орипов ва Эркин
Воҳидов, Ибройим Юсупов ва Ҳалима Худойбердиева, Зоя
Туманова ва Омон Матжон, Нормурод Нарзуллаев ва Ба-
рот Бойқобилов ва бошқа кўплаб шоирларимизнинг янги
асарлари қувонтиради. Биз «Советский писатель» «Худо-
жественная литература» нашриётларидан, Москванинг қа-
тор адабий-бадий журналлари, «Литературная газета» ва
айниқса, «Правда» ҳамда «Известия» газеталари редакция-
ларидан Ўзбекистон шоирлари асарларини мунтазам су-
ратда чиқариб турганликлари учун чексиз миннатдормиз.
Лекин бизнинг бир дардимиз ҳам бор. Айрим йирик рус
шоирлари Горький бошлаб берган улўф анъаналарни
унутгандай бўлибми, айтайлик, ўзларининг ўзбекистонлик
ҳамкасблари ёзган асарларини таржима қилишга қўл ур-
маётирлар. Узингизга яхши маълумки, табиат бўшлиқ
бўлишини ёқтирмайди. Тажрибали, талантли рус шоир-
лари бу ишдан ўзларини четга тортган чоғларида, улар
қилиши керак бўлган иш «косиблар»га қолади. Майдонга
«косиблар» ва яшириб нима қилдик, халтурачилар чиқади.
Афтидан, бу масала энди ҳаммага маълум. СССР Ёзув-
чилар союзи правленниси секретариатида миллий про-
заик, шоирларнинг асарларини рус тилига таржима қи-
лиш масалаларини жиддий кўриб чиқиш зарур. Шунинг ҳеч
қачон унутмайликки, рус тили орқали қардош республи-
калар адибларининг асарлари чет эллик ўқувчилар қўли-
га ҳам етиб боради. Бу катта аҳамиятга молик.

Совет драматургларининг 1983 йилда Тошкентда
«СССР ташкил этилганлигининг 60 йиллиги ва Совет
Иттифоқи драматургиясининг ўзаро таъсири ҳамда ўзаро
бойиб бориши масалалари» мавзусида бўлиб ўтган ижо-
дий конференцияси кўп миллатли совет адабиётимизда,
жумладан, Ўзбекистонда бу соҳада чуқур изланишлар олиб
бораётганлиги, бизнинг идеалларимиз, совет турмуш тар-
зини билиб ақс эттириш, чет эл империализми кирдикор-
ларини фож этишда жонбозлик кўрсатаётганлиги ҳақида
гап кетди. Ҳозирги давр ўзбек драматургиясида замона-
вий мавзулар берилаётганлиги қувонарлидир. Бу соҳада
Москва, Ленинград шаҳарлари, қардош республикалар
драматурглари, режиссёрлари билан ижодий алоқала-
римиз тобора самарали, ранг-баранг бўлмоқда. Шу ўрин-
да Максим Горькийнинг Москвада «Халқлар дўстлиги»
театрини тузиш ҳақидаги сўзларини яна бир карра эслаб
ўтмоқ жоиз. Айниқса, ҳозирги шароитда бу масала ғоятда
муҳим. Зотан, бугунги драматургия халқларимиз ўртасида-

ги дўстлик, биродарлик, ҳаммамиз учун беҳад азиз ва аҳамиятли интернационализм ҳақида бор овоз билан сўзлай олади, халойиқни ўз орқасидан эргаштира олади.

Ўзбекистонда адабий танқидчиларнинг катта отряди қалам тебратмоқда. Иззат Султонов, Салоҳиддин Мамажонов, Норбой Худойберганов, Лазиз Қаюмов, Умарали Норматов, Ҳафиз Абдусаматов, Пирмат Шермуҳамедов, Георгий Владимиров, Матёқуб Қўшжонов, Нинель Владимирова, Иброҳим Гафуров каби адабий танқидчи ва олимларнинг номлари Иттифоқ ўқувчиларига таниш. Бироқ танқидчиларимизнинг ишларини қанча кўп кўздан кечирсак, шунча бир нарсага амин бўлмоқдамиз: бизда марксистик эстетиканинг назариёти ва амалиёти билан боғлиқ асосий масалалар устида кам ишланилмоқда. Ҳатто умумиттифоқ матбуоти саҳифаларида ҳам биз социалистик реализм методи ҳақида асосли, эътиборли чиқишларни кам қиламиз. Ваҳолонки, эндиликда ортиқча шов-шувлар ва дабдабозликлар, субъективизм ва формализм, принципсизликдан тамомила қутуладиган вақт етди. Биз эришилган натижаларимизни реалистик баҳолашимиз, адабиётнинг ютуқларини реал ҳаётгий тарихий жараёнлар билан қиёсламоғимиз даркор. Замон бугун кўп миллатли совет адабиётининг фундаментал масалалари билан ҳар қачонгидан кўпроқ шуғулланишни талаб қилмоқда. Яширадиган жойи йўқ, айрим танқидчи ва адабиётшунос олимларнинг умумиттифоқ матбуоти учун ёзилаётган мақола ва тадқиқотларида кўп миллатли совет адабиёти тилга олинади-ю, лекин масала республикалардан уч-тўртта номни аташ ва улар атрофида айланишдан нарига ўтмайди. У ҳурматли-эътиборли номларни қанчалик эъозламайлик, лекин умумиттифоқ адабиёти манзарасини яратганда шулар билангина чекланиб қолиш тўғри эмас. Кўп миллатли совет адабиётимиз эса ғоят бой, ранг-барангдир. Унинг яхлит ва ҳаққоний манзарасини беришга бурчлимиз. Лекин таассуфки, айрим ҳолларда расмий адабий ҳисоботларда ҳам шу тариқа енгил-елли иш кўришларга дуч келамиз.

Бизнинг ҳар биримиз ривожланган социализм даври совет адабиёти олдига қўйилаётган улкан вазифалар ва уларнинг бутун масъулиятини ҳис қилиб турибмиз. Сизларни, азиз дўстлар, ишонтириб айтамикки, Ўзбекистон адиблари кишилар онгига коммунизм идеалларини синдиришдан, тарих яратувчилар бўлишдан ҳам олижаноброқ вазифа йўқ эканлигини яхши тушуниб меҳнат қилмоқдалар.

1984 йил

ҲАЁТ, АДАБИЁТ, ТАНҚИД

(Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениеси
пленимида қилинган доклад)

Бугунги Ўзбекистон ёзувчиларининг навбатдаги пленумига КПСС Марказий Комитети 1983 йил июнь ва декабрь, 1984 йил февраль ва апрель Пленумларининг қарорлари, Ўзкомпартия Марказий Комитети XVI пленуми қарорларини амалга ошириш юзасидан республика Ёзувчилар ташкилоти олдида турган ғоят муҳим масалаларни муҳокама қилиб олишга йиғилдик.

Дарҳақиқат, бу партия ҳужжатларида қайд қилинганидек, кишиларнинг турмуш шароитини ўзгартира бориб, аynи вақтда уларни ғоявий, маънавий жиҳатдан камол топтириш учун ҳамма ишни қилиш зарур. Кишиларни маънавий жиҳатдан камол топтириш, уларни социалистик руҳда тарбиялаш соҳасида катта ишлар қилмай туриб, етук социализмни такомиллаштириш вазифаларини уддалаб бўлмаслиги аён. Июнь Пленуми қарорларининг моҳияти ҳам омманинг онглилиги ва ғоявий эътиқодида мужассамлашган барча ижодий кучларни ҳаракатга келтиришдан иборатдир.

Партиямизнинг ленинча йўли, адабиётимизнинг бу муҳим ва масъул вазифаси ҳақида Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг XVI пленуми ва шу йил март ойида адабиёт ва санъат вакилларининг Ўзбекистон КП Марказий Комитети раҳбарлари билан бўлиб ўтган учрашувида ғоят жиддий гаплар бўлди. Унутилмас бу учрашувда айтилган эдики, ҳозирги кунда ўзбек адабиёти ва санъати катта ютуқларга эришди. Аммо кўп миллионли кишиларимизнинг кун сайин ўсиб бораётган талаблари эришилган ютуқларимиз билан кифояланишга имкон бермайди. Бундан ташқари, халқимизнинг ижтимоий-маънавий жиҳатдан бой ҳаёти тинимсиз изланиш, янги-янги бадий кашфиётлар, кучли тарбиявий таъсирга эга бўлган ёрқин образлар яратилишини тақозо этади.

Гражданлик бурчининг олий намунаси бўлмоқ, халқнинг коммунистик кашфиётларини юксак бадий маҳоратда ифодаламоқ ҳар бир совет ижодкори ҳаёти ва фаолият

тининг асосий йўналиши, муддаосига айлангани шубҳасиздир. Совет адабиёти ривожининг барча босқичларида айнан мана шу дунёқараш ва маънавий мавқе муваффақият гарови бўлиб келди. СССР Ёзувчилар союзининг кейинги пленумида кўп миллатли адабиётимизнинг масалалари ва истиқболи худди шу нуқтаи назардан кўриб чиқилди.

Бу пленумда республикамиз ёзувчилари яратган турли жанрлардаги асарларнинг анча ижобий баҳоланганлиги ҳаммамизни қувонтиради. Назир Сафаров ва Саид Аҳмаднинг публицистик мақолалари, Шукруллонинг «Аср баҳси» достони, Тўлепберган Қайипбергановнинг тарихий трилогияси, Раҳмат Файзий, Мирмуҳсин, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўктам Усмонов, Борис Пармузин, Худойберди Тўхтабоев, Вильям Александров, Черкез Алининг сиёсий, актуал ҳам гражданлик руҳи билан суғорилган асарлари алоҳида тилга олинди.

Адабиётимизнинг сўнгги уч-тўрт йил мобайнидаги фаолиятини кўздан кечирганимизда ижодкорларимиз халқимизга марксча-ленинча дунёқараш билан суғорилган, маъзи тўқ, ифодаси мукамал асарлар ҳада қила билганига амин бўламиз. Бу асарларнинг айримлари, жумладан, Эркин Воҳидовнинг «Шарқий қирғоқ» шеърий китоби, Александр Удаловнинг «Ватан ўғлони», Иброҳим Раҳимнинг «Оқибат» романлари, режиссёр Анатолий Қобуловнинг Григорий Марьяновский сценарийси асосида яратган «Бўйсунмас» бадий фильми ўтган йили Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотига сазовар бўлди.

«Знамя» журналининг 1983 йилги мукофотига Коми Яшиннинг «Ҳамза» романи, СССР Ёзувчилар союзининг 1983 йилги мукофотига эса Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» романи сазовар бўлгани адабиётимизнинг чинакам ютуғидир.

Ўтган йилги якунлар бўйича Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлиенисининг секретариати қарори билан Ойбек номидаги мукофотни «Момақалдироқ» романи учун Назир Сафаровга, Ҳамид Олимжон номидаги мукофотни «Турналар диёри» шеърий тўплами учун шоир Тошпўлат Ҳамидга, Ғафур Ғулом номидаги мукофот «Чорраҳада қолган одамлар» ва «Сомон йўли элчилари» фантастик қиссалари учун Тоҳир Маликка, Сергей Бородин номидаги мукофот ўзбек насрий асарларининг таржимаси учун Сергей Баруздин билан Владимир Солоухинга берилди. Қорақалпоғистон АССР Ёзувчилар союзининг мукофотига Аденбой Тожимуродов, Сапарбой Солиев ва Аркадий Каникин сазовар бўлди.

Бироқ номлари тилга олинган ёзувчилар ва асарлар билангина ютуқларимиз чекланмайди. Ютуқларимиз доираси кенг ва мазмунан чуқурдир. Шу ўринда ўзбек, рус, қорақалпоқ, татар, уйғур ва корейс тилларида яратилган ўнлаб роман ва повестларни, пьеса ва киносценарийларни, дoston ва шеърларни, ҳикоя ва очеркларни, публицистик ва танқидий мақолаларни, болалар ва ўсмирларга мўлжалланган асарларни айтиб ўтмоқ ўринлидир. Бугунги Ўзбекистон адабиётининг кўп миллатли ва яқдиллигида чуқур маъно бор. Мазкур маъно унинг ҳам авторлар таркиби, ҳам ғоявий йўналиши, ҳам бадий-эстетик пафоси жиҳатидан чинакам интернационал адабиёт экани билан белгиланади.

Ўзбек прозаси, шеърляти, драматургиясининг энг яхши намуналарини Иттифоқ китобхонлари учун севимли қилган Георгий Марков, Сергей Баруздин, Владимир Солоухин, Василий Росляков, Юрий Суровцев, Евгений Евтушенко, Дмитрий Холендро, Яков Козловский, Наум Гребнев, Зоя Кедрина, Юлия Нейман, Сергей Северцев, Зоя Туманова каби сўз усталари таржималарини алоҳида миннатдорчилик билан қайд этамиз. Аммо афсуски, асарларимиз ҳаммавақт ҳам истеъдодли таржимоннинг қўлига тушавермайди. Палапартиш, савияси паст таржималар адабиётимиз, ёзувчиларимиз савияси ҳақида нотўғри тасаввур уйғотибгина қолмасдан, жиддий маънавий-эстетик ва иқтисодий зиён келтиради.

Кейинги ойлар мобайнида Ёзувчилар союзининг кенгашларида ва барча ижодий советларнинг йиллик ҳисобот йиғилишларида 1983 йил асарлари атрофлича, принципиал ва холисона таҳлил этилиб, муносиб баҳоланди. Республика ва марказий матбуотда эълон қилинган танқидий мақолалар ва тақризларда таҳлил этилди.

Ижтимоий фаолиятимизнинг бошқа соҳаларида ноаҳиллик қанчалар хавfli оқибатларга, кўнгилсизликларга олиб келса, эришган ютуқларимизга адабий-танқидий нуқтаназаридан баҳо беришда холисликдан йироқлаб кетиш, бошқача айтганда, нотўғри позициядан туриб, ўзбошимчалик билан баҳолаш ҳам худди шундай хотима билан тугайди. Шунинг учун ҳам биз бу масалани четлаб ўтолмаймиз. Танқидчилигимизда, афсуски, шундай ҳоллар учраб турибди. Таҳлилдан узоқлашиб, зўр бериб бир-бирини мақташлар, баъзи асарларга ҳаддан зиёд юқори баҳо беришлар адабиётимизга фақат зарар етказиши мумкин.

Танқидчиларимиз, адабиётшуносларимиз КПСС Марказий Комитетининг адабий-бадий таққид ҳақидаги қа-

рорига суянган ҳолда ижодий ва методологик муаммоларни ҳал этишда муайян ютуқларга эришдилар. Икки жилдан иборат адабиёт назарияси яратилди, танқидчиларимизнинг ижтимоий-адабий жараён тараққиётининг туб муаммолари таҳлил этилган сермазмун асарлари нашр этилди.

Ўзбек ёзувчиларининг бир қатор асарлари Бутуниттифоқ китобхонларининг маънавий мулкига айланди. Бунда, шубҳасиз, рус ёзувчилари, танқидчилари, адабиётшуносларининг ҳам хизмати бор. В. Кожевников, В. Озеров, А. Софронов, З. Кедрин, Л. Климович, А. Бочаров, Ю. Суворцев, Е. Сидоров, В. Оскоцкий каби бир қатор етук рус ёзувчилари ва танқидчиларининг ўзбек адабиёти ҳақида мазмундор мақолалар ёзгани бизни беҳад мамнун этади. Уларнинг мақолаларида Уйғун, Комил Яшин, Назир Сафаров, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Михаил Швердин, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Пиримқул Қодиров, Ёқуб Ҳанмовларнинг янги асарлари эстетик жиҳатдан тўлақонли талқин этилди, айнан шу мақолаларда Зулфия, Шукрулло, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ҳалима Худойбердиева, Омон Матжон, Жуманиёз Жаббаров, Муҳаммад Али ва қатор бошқа шоирларимиз ижодидаги ютуқлар ўз аксини топди. Иқтидорли ўзбек танқидчилари, адабиётшунослари ҳам вақти-вақти билан марказий матбуотда салмоқли мақолалари, тақризлари билан чиқмоқдалар. Москвада М. Қўшжонов, П. Шермухамедовнинг китоблари босилиб чиқди.

СССР Ёзувчилар союзи ва республика ижодий ташкилотлари ўтказган халқаро конференциялар, симпозиум ва ижодий учрашувлар, «Литературная газета»нинг «Биз—совет халқи» мавзуидаги ижодий баҳси, 1982 йилнинг куз фаслида Самарқандда бўлган, совет адабиётининг интернационал моҳияти масаласига бағишланган республикалараро симпозиум, «Дружба народов» журналининг «Бугунги лирикада гражданлик» мавзуидаги давра суҳбатларини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Адабиётимизнинг шиддатли юксалиши республика адабий танқидчилигининг олға силжишига ҳам таъсир кўрсатди. Адабиётшунослигимизнинг В. Абдуллаев, И. Султонов, Ҳ. Ёқубов, Ю. Султонов, Г. Владимиров, М. Нурмухамедов, Ғ. Каримов каби тўнғич авлоди билан бир қаторда Ҳ. Абдусаматов, С. Мамажонов, Н. Худойберганов, О. Шарифиддинов, У. Норматов, Л. Қаюмов, И. Ғафуров, Н. Владмирова, М. Раҳмонов, Ҳ. Акбаров каби истеъдодли вакиллари самарали ижод қилмоқдалар.

Танқидчиларимиз ва адабиётшуносларимиз адабиёт на-
зарияси ва амалиётига сезиларли ҳисса қўшдилар. Аммо
айни чоқда, танқидчи ва адабиётшунослар ҳаёт тараққи-
ётидан, демакки, адабиётимиз тараққиётидан орқада қола-
ётгани ҳам маълум бўлиб қолди.

Ҳар қандай мазмундор, салмоқли асарни баҳолашда
қуруқ мақтовдан қочиб, илмий-эстетик таҳлилга суяниш
керак. Шундагина бизнинг баҳомиз самимий ва ҳалол бў-
лади.

Танқидчи Евгений Сидоров Одил Ёқубовнинг «Диёнат»,
Уктам Усмоновнинг «Гирдоб» романларини таҳлил қилиб,
«Ўзбек замонавий романчилиги миллий поэтикасини сақ-
лаган ҳолда ижтимоий мазмун, психологик ранг-баранглик
касб этиб бормоқда», деган хулосага келади. «Вопросы
литературы», (1982 йил, 12-сон, 53-бет) журнали саҳифа-
ларида айтилган бу сўзлар тарихий романларимизга ҳам
тўла дахлдордир. Шу ўринда биз Одил Ёқубовнинг «Кўҳ-
на дунё» романига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Бу—биографик характердаги анъанавий асар эмас, балки
айнап ижтимоий-муаммоли романдир. Адибнинг диққат
марказида майда-чуйда тафсилотлар эмас, ўз фаолияти
билан халқ назарига тушган инсон туради. Роман тарихий
мавзуда бўлишига қарамай, замонавий, умуминсоний му-
аммоларга туташиб кетган.

Худди шундай ибратли гапларни ўзбек қиссачилиги ва
ҳикоячилиги, шеърят ва драматургияси ҳақида ҳам ай-
тиш мумкин. Бироқ Уйғун, У. Умарбеков, А. Иброҳимов-
нинг драмаларини қайд этган ҳолда шу кунлардаги саҳна
санъатимизнинг, таъбир жоиз бўлса, бир эмас, балки ик-
ки оёғи ҳам оқсоқ эканини эслатиб ўтиш керак.

Совет жамиятининг маънавий дунёси бойиб бораётган
экан, бунда адабиётнинг хизмати каттадир. Адабиётимиз
барча жанрларида ижобий сифат ўзгаришлари содир бўл-
моқда, лекин бу ўзгаришларни танқидчилигимиз ўз вақ-
тида илғай олмаяпти.

Ёшлар адабиёти, айниқса, тез камол топмоқда. «Ёш-
лик журнали саҳифаларида, нашриётларда, вақтли мат-
буотда иқтидорли ёш ёзувчиларнинг ўнлаб мазмунли, қи-
зиқарли, бироқ ҳали бадий нуқсонлардан холи бўлмаган
асарлари эълон қилинди. Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Га-
татепага қайтиш», Нурали Қобулнинг «Яшаш учун ке-
никма» қиссалари, Усмон Азимов, Муҳаммад Солиҳ, Шав-
кат Раҳмон, Хуршид Даврон, Хосият Бобомуродова, Юсуф
Жумаев, Рустам Алиев каби навқирон истедодларнинг
шеърятлари, насрий асарлари ўзига хос оҳанги, нафаси

билан диққатни тортади. Буларни танқидчилигимиз пай-қамаяпти, дея олмаймиз. Бу азаматлар ижоди ҳақида мақолалар, тақризлар эълон қилинапти, бироқ бу адабий-танқидий материаллар улар ижодига хос характерли йўналишларни етарли даражада очиб бера олаётгани йўқ. Ҳолбуки, айнан шу ёшлар танқидчилигининг илмий жиҳатдан асосли, ҳаққоний сўзларига, ҳолис баҳоларига муҳтождирлар.

«Шарқ юлдузи» журналининг 1982 йил ноябрь сонидан танқидчи У. Норматовнинг ёзувчи У. Ҳошимов билан суҳбати босилган. Суҳбатда бир қатор зарур фикрлар мавжуд. Аммо бу фикрлар У. Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» асари ҳақида баландпарвоз мақтовлар орасида «чўкиб» кетган. Танқидчи мақтовларга шу қадар маҳлиё бўлиб кетганки, ҳатто У. Ҳошимов қиссасида Маркес асарларига хос бўлган образли-эстетик синтезларни кашф қила бошлаганини ўзи сезмай қолган.

У. Ҳошимов асарининг муносиб баҳолагани, Ойбек номидаги мукофотга сазовор бўлгани ҳаммага маълум эди-ку! Шундай экан, янада асар баҳосини кўтариб, беҳуда кўпиришнинг ҳожати бормиди? Гапнинг пўсткаласини айтганда, бунга ҳеч қандай зарурат йўқ эди.

Ёзувчиларимиз эришган ютуқларни кўп миллатли совет адабиётининг илғор номуналарига қиёслаб таҳлил қилиш—бу ютуқларнинг асл баҳосини, асл аҳамиятини белгилаб беришга қодир бўлсагина самарали бўлади. Шу боисдан бундай қиёсий таҳлил жиддий ўйланган, ҳар тарафлама асосланган бўлмоғи зарур. Акс ҳолда ёзувчини ҳам, ўқувчини ҳам, ҳатто танқидчиларни ҳам чалғитиб, ганғитиб қўяди. Танқидчи Иброҳим Ғафуров «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида Омон Матжоннинг «Сени яхши кўраман» шеърий тўплами ҳақидаги мақоласини эълон қилди. Мақолада фойдали фикрлар, зарур кузатишлар баён қилинган. Шу билан бирга, Омон Матжон буюк рус совет шоири А. Твардовский забт этган ғоявий-бадий даражага етиб келди, деган хулоса ҳам бор.

Тўғри, Омон Матжон Твардовскийдан ижодий ўргангандир, шоирнинг қайси бир бадий хислатларини ўзига олгандир, аммо энди бу буюк ижодкор билан тенглашди дейишга асос йўқ ва бу ҳақиқатга тўғри келадиган гап эмас. Биз Омон Матжон шеърятини қадрлаймиз, унинг маҳоратини камситиш ниятимиз ҳам йўқ. Биз фақат ҳаддан ортиқ мақтов истеъдод эгаларига ҳаммиша ҳам яхшилик келтиравермаслигини яна бир карра эслатмоқчимиз, холос.

Бу борада адабий-бадний журналлар зиммасига муҳим масъулият тушади. КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадний журналларнинг коммунистик қурилиш тажрибаси ижодий алоқалари тўғрисида»ги қарорида қуйидаги фикрга алоҳида урғу берилган: «Журналлар саҳифаларида пайдо бўлаётган адабиёт тарихига оид мақолалар ва адабий-танқидий ишларнинг муаллифлари мураккаб материални очиқ-равшан таҳлил этиб бермаяптилар, дунёқараш соҳасида чалкашликка йўл қўймоқдалар, ижтимоий ҳодисаларни тарихий, аниқ синфий позицияларда туриб талқин эта олмаяптилар. Адабий-танқидчилик баъзан муайян ва принципаал баҳо бера олмаяпти».

Бу гаплар «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока» ва «Ёшлик» журналлари фаолиятига ҳам тааллуқлидир.

Мазкур журналларнинг танқид ва адабиётшунослик соҳасидаги хизматларини буткул рад этишга бизда асос йўқ. Уларда маҳорат билан ёзилган, етук савиядаги мақолалар ҳам босилмоқда.

Айни чоғда таассуфли ишлар ҳам юз бериб турибди. Жумладан, журналларимиз ўтган йили ёзувчиларимизнинг саёз, рангсиз асарларидан бирортасини ҳам асосли, принципаал танқид тифига ололмади. Ҳолбуки, саёз, бўш асарлар оқими сусайгани йўқ. Журналларимизнинг ҳозирги адабий жараёнга тааллуқли проблематик мақолалар эълон қилмаётгани ҳам ачинарлидир. 1984 йилнинг дастлабки беш ойи мобайнида на «Шарқ юлдузи» ва на «Звезда Востока», ва на «Ёшлик» журналлари бугунги адабий ҳаётга, ёзувчиларнинг ижодий изланишларига оид принципаал характердаги бирон-бир ўткир проблематик мақола бермади.

«Шарқ юлдузи» журнали 1983 йил март ойида тўрт тақриз эълон қилди. Тақризнинг бири—Барот Бойқобилов достонига, иккинчиси—«Жасорат», деб номланган очерклар тўпламига, учинчиси—Мақсуд Қориевнинг «Қиз узатиб борганда» қиссасига, тўрттинчиси эса Нурали Қобул ҳикояларига ёзилган. Тақриз манбалари—достон, очерклар, қисса ва ҳикоялар чуқур мулоҳаза юритиш учун имкон беради. Муаллифлар қандэй ижодий ютуққа эришдилар, ўқувчилар асарларнинг қай жиҳатларидан қониқадилар, қай томонларига ишонмайдилар, деган гаплар атрофида қизиқарли баҳс юритиш мумкин эди. Ҳолбуки, бундай бўлмаган. Ёзувчиларнинг услуби, асарларнинг моҳияти хусусида юзаки баён билангина чекланилган.

Буларнинг барчаси ижодий индивидуаллик муаммоси танқидчиларга ҳам тегишли эканлигини яна бир карра тас-

диқлайди. Тақриз — адабий-бадий танқидчиликнинг энг жанговар, ҳозиржавоб жанри десак хато қилмаган бўламиз.

Шу ўринда республикамизнинг йирик илмий марказларидан бири ҳисобланган Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фаолияти ҳақида бир неча оғиз сўз айтмоқчиман. Маълумки, бу илмий даргоҳда йирик олим ва мутахассисларнинг катта бир қисми меҳнат қилади. Шу боисдан ҳам ёзувчилар ташкилоти мазкур институтнинг ҳар бир ютуғини қувонч билан қабул қилади. Институт томонидан тайёрланган ўзбек классик адабиёти тарихи ва назарияси, халқ оғзаки ижодиёти, бадий тил муаммоларига бағишланган қатор асарларни эслатиб ўтиш мумкин. Аммо бу мисолларга асосланиб институт кўп миллатли совет адабиётининг стратегик проблемалари ва йўналишларини танқид этиш билан муваффақиятли шуғулланяпти, дейиш қийин. Шу пайтга қадар республика олий ўқув юртлари учун совет адабиёти бўйича дарслик яратилмаган экан, адабий танқидчиликнинг ривожланиш муаммоларига бағишланган жиддий монографик тадқиқотлар ҳақида сўз бўлиши мумкинми? Бу йирик ишларни бир четга қўйиб турайликда, ўзбек совет адабиётининг маълум бир қисмини, айтайлик, дастлабки босқичи қандай тадқиқ этилаётганини кузатайлик. Бу давр адабиёти ҳақидаги фикрларда, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон каби ёзувчиларнинг ижодига ёндашишда ҳали ҳам кўр-кўрона муносабатга, оғмачиликка, чалкаш фикрларга йўл қўйилмоқда.

Ривожланган социализмнинг мукаммаллашиши жараёнида фаол иштирок этиш—қайси жанрда, қандай мавзуда (тарихийми, тарихий-инқилобийми ёки замонавийми—бунинг аҳамияти йўқ) ишлашдан қатъи назар, ҳар бир ёзувчининг бош вазифаси, бурчи бўлиб қолиши керак. Бундай олиб қаралганда, гап жанрда ҳам, мавзуда ҳам эмас. Гап ёзувчининг ғоявий-бадий замини ва дунёқарашидадир.

Мана шуларни ҳисобга олган ҳолда биз актуал масалаларга тезкорлик билан жавоб берувчи, шу куннинг муҳим муаммоларига дадил муносабат билдиришга қодир бадий очерк, публицистика жанрларига жиддий талаблар қўйиб боряпмиз. Бадий очерк жанри бўйича мақтовга арзирли ютуқларимиз борлигидан мамнунмиз. Бу ўринда Назир Сафаров, Раҳмат Файзий, Йўлдош Шамшаров, Ҳамид Ғулом, Анатолий Ершов, Йўлдош Муқимов, Шароф Убайдуллаев, Норқул Ҳайитқулов, Юрий Ковалёв, Владимир Тюриков, Нусрат Раҳмат, Эмин Усмонов ва яна ўн-

лаб ёш адибларнинг республика ва марказий матбуотда ёритилган очеркларини таъкидламоқчиман.

Халқаро аҳвол масалалари ҳам биздан катта эътибор талаб қилади. Буржуазия ҳаёт тарзи кирдикорларининг ахлоқсизлигидан тортиб, то инсонпарварликка зид барча хатти-ҳаракатларининг илдизигача очиб, империализмнинг турли ҳақ-ҳуқуқлар ниқоби остидаги найранглари-ни рўйрост фош этиш, айни пайтда, социализмнинг афзалликларини хориждаги миллион-миллион тинчликсевар кишиларга етказиш ҳам бизнинг гражданлик ва ижодкорлик бурчимиздир. Бу барчамизнинг — шоирнинг ҳам, прозаик, драматург, кинодраматургнинг ҳам ишидир.

Сўнгги йилларда республикаимиз адабиётида катта проза тез ўсди. Адибларимиз ижодида тарихий-инқилобий мавзулар кенгроқ ўрин олмоқда. Бу табиий бир ҳол. Халқимиз босиб ўтган тарихий йўлни бадий таҳлил этиш ёзувчига—бизга қадар етиб келган анъаналарнинг моҳиятини теран англаш, халқнинг бугунги бахтини баҳолаш, қадрига етиш ва истиқболини кўриш имконини беради.

Шунга қарамаедан, биз адиблар, айниқса, ёшлар диққатини замонавий мавзуга кўпроқ жалб этишни истардик.

Шеъриятимизда жиддий сифат ўзгаришлари рўй берди. Шеъриятимиз ёшлар ҳисобига янги қудрат, шиддат касб этди. Асарларимизда гражданлик оҳанглари янги авжларда, янада баландроқ пардаларда жарангламоқда, ўзига хос услуб, шаклий изланишлар, образли тил, тиниқ тасвир шеъриятимизни Бутуниттифоқ минбарига олиб чиқяпти, мамлакатимизнинг энг олис бурчакларида ва хорижда ҳам ўқувчиларимиз, мухлисларимиз кўпаймоқда.

Бироқ, бу соҳада ҳам хотиржамлик учун асос етарли эмас. Юксак ғоявий мазмунга, бадий маданиятга эга бўлган шеърлар қаторида баъзан майда, мазмунаш хира, мавҳум, таъсир қувватидан маҳрум, матбуот учун, кенг халқ оммаси учун эмас, оилавий дафтар ёки чўнтак дафтари учун ёзилган шеърлар ҳам учраб турибди. Афсуски, мана шу камчилик айрим шоирларимизда, жумладан иқтидорли шоир Рауф Парфи ижодида бўртиб кўринмоқда. Мана, бир мисол:

«Эй, сиз беғам оломон,
Юзингизга сепаман сўзларимни.

Ҳа, ҳеч нарса йўқ менда, ҳеч
парса,

Хотин — йўқ,
Фарзанд — йўқ,

Дўст — йўқ,
Йўқотганларимнинг алами
Кўксимдаги санчиқ олами
Шеърнягдан бошқа
Ҳеч нарса, ҳеч нарса, ҳеч нарса».

Яна бир мисол:

«Ҳасрат кўксимга қуюлар,
Кўз ўнгимда бу ёруғ жаҳон
Муағли қўшиқ каби туюлар...
Атиргулнинг қўллари синган,
Ёмғир ёғар, оғир чукур из.
Хаяжоннинг тили кесилган
Мен ёлғизман. Овозим ёлғиз».

Маълумингизки, бу йил СССР Ёзувчилар союзи ва Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи ташкил этилганига 50 йил тўлади. Бу тарихий сана олдида вазифаларимиз ҳолат ушбу ва муҳим. Бу вазифалар бизни кишилар қалбида коммунистик ахлоқ асосларини қарор топтиришга ёрдам берадиган, халқлар ва мамлакатларни тинчлик учун империализм ва империализмнинг мустамлакачилик, босқинчилик сиёсатига қарши, буржуа мафкурасининг ёйилишига қарши курашда жипслаштирадиган асарлар ёзишга даъват этади. Биз жамиятимизни социализм ҳақидаги энг юксак, талабчан тасаввурларга жавоб бера оладиган даражага еткази оламыз ва шундай қилишимиз шарт. Бу талаблар ҳар биримизга, ташкилотимизга нақадар улуғ масъулият юклатётганлигини англаш қийинмас.

Партия XXVI съезди қарорлари, КПСС Марказий Комитетининг февраль ва апрель (1984 й.) Пленумлари кўрсатмалари асосида республика партия ташкилоти фаолиятининг туб, ҳаётий муҳим проблемалари Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг XVI Пленумида партиявий қатъийлик билан муҳокама қилинди, ўнинчи ва ўн биринчи беш йилликлар даврида хўжалик ва маданий қурилишда эришилган катта муваффақиятлар билан бирга республиканинг иқтисодий ва маданий ҳаётида, кадрлар танлаш ва тарбиялаш сиёсатида, кишилар тарбияси масалаларида жиддий хатоларга йўл қўйилган, партия ва давлат интизомини бузиш ҳоллари рўй берганлиги айтиб ўтилди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми партия турмушининг ҳаётий ленинча ақидаларидан келиб чиқиб, мавжуд хатоларни тезда тузатиш, экономикамиз тараққиётига ҳов бўлаётган қийинчиликларни

партия, совет, хўжалик, жамоат ва ижодий органлар томонидан йўл қўйилган камчиликларни журъат билан бар-тараф этишнинг аниқ ва тўғри йўлларини кўрсатиб берди.

Ютуқлар ҳам, муваффақиятлар ҳам ўз-ўзидан келмаслигини яхши биламиз. Ютуқларга барчанинг ҳамкорлигида, айни пайтда, ҳар бир одамнинг ҳалол, фидокорона, мардларча меҳнати туфайли эришилади. Октябрь ойида барчамиз Улуғ Октябрнинг яна бир улуғ самарасини— сиёсий, ижтимоий, инқилобий аҳамиятга эга бўлган муҳим воқеани — Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг 60 йиллигини нишонлаймиз. Юбилей муносабати билан Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети, ЎзССР Министрлар Совети Ленин партияси раҳбарлигида, совет халқининг қардошлик оиласида ўзбек халқи босиб ўтган қаҳрамонона ва яратувчанлик йўлини ёрқин ифода этувчи бадий асарлар учун конкурс эълон қилди. Мазкур фахрли ижодий мусобақада иштирок этиш адабиёт ва санъатнинг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатади, бадий баркамол, гражданлик эҳтироси билан йўғрилган янги асарларнинг вужудга келишига имкон яратади.

Эндиги гап ҳалол меҳнатда, илҳом ўтида ёнган ижодда!

1984 йил

ОРОЛ—БАҲРИ КАМОЛ!

Хотира кemasида келган бир тарих бор. Замонамиздан қирқ миллион йиллар нари-берисида Орол денгизидан номишон бўлмаган. Ушанда Аму билан Сирдарёлар адоғига чегарадош кўм-кўк кенгликлар—Қорақалпоғистон, Қизилўрда, Тошовуз, Хоразм, ва Бухоро далалари, яйловлари, тўқайзорлари ўрнида қақроқ, беомон чўли малик ястаниб ётар экан.

Донолар айтган бир сўз бор. Оқар сув ўзанини қуритмоқ—элу юрт номусини букмоқ билан тенг бедодлик эмиш... Орол денгизини бутунлайин асраб қолиш бўйича шошилиш, яхши ўйланилган тадбир-чоралар амалга оширилмаса, аччиқ ҳақиқатни қарангки, шу кунларда кўклам чиройига гарқ бу воҳа ХХI асрнинг бошларига—2010 йилларга бориб қайтадан қақроқ, беомон чўли маликка айланмоғи мумкин.

* * *

Йилига эллик беш кубокилометр сув келтирган азиз. Насия савдони қўй, нақдидан кел. Хўш, мунча «ҳаёт шарбати» кимга керак, қайси иссиқ жон унга ташна чиқди, дейсизми? Оролга, албатта, Оролимизга-да! Ёши қирқ миллион чамаси йилларни кўрган, қумзорлар, тақирлар, қиру адирлар қўлидаги қоши феруза узук — Орол денгизи, садағаси кетай, шунисиз, кўза-кўзасигача ўлчанган ризқи шу сувсиз синади, табиат мувозанатининг юраги кинидан чиқади. Вассалом.

Эсимда, 1960 йил ёзининг эрта келган жизғанак кунлари. Хоразм воҳасидаги дўстларимдан устма-уст хушхабар олдим: «Оға, бу йилги сувни, атроф-муҳит гардишини, қорли тоғлар файзини бир кўриш керак. Дарёга қараган кишининг боши айланади. Орол — лиммо-лим, Чашма-лар болини ичиб тўймайсан. Балки келарсиз, ёшулли?...» Қанот бойладим. Тошкентдаги ишларнинг чала-чатти қолишига қарамай йўлга отланиб, аввало Урганч томон юр-

дим. Область марказидаги миришкорлар суҳбати мени шод қилди. Инл сурункасига яхши келармиш. Ер билан сув фидойиларнинг кўнгли тўқ эмиш. Фақат ўжар Аму тушмагур нотинч. Гурлан гузарида «дегиш» хавфи бор, дейишди. Эҳтиёт юзасидан ҳамма тайёргарликлар кўрилганмиш. Шу кунгек йўл босганимча Гурлан қалъасига кириб бордим. Чарчабман шекилли, бир коса чашма сувидан бошқани кўнгил истамади. Ўзимни ўринга, шотераклар гир айланган ҳовуз бўйидаги катга ташлаганимни билман; ой сайрга чиққан, лекин юзи хира, безовта кўринади. Дарё ёқдан асган шамол қайирида пишқириб чайқалган тўлқинлар бўйини олиб учгандай бир хил маст-аласт. Мениям, ниҳоят, гафлат элитди... Ихтиёримни олиб қочган уйқуми ё Гурлан жийдазорларининг исими ва ёки пазбўй райҳонлар ифори, жавобини хоразмликларнинг ўзларидан, шерозий чўғирмаси чаккасига ярашган баҳодирлардан, оқ рўмоли соясида ола кўзлари «бери галинг, ишим бор» демоқчи бўлгандай кулиб турган жамилалардан сўрасиз!..

Борлиқ тинчиб, тонг бўзарган аллапайт. Қўшиноғоранинг сергак зарби, асов қорабайирларнинг ер тепиб кишинаши уйқуми қочирди. Дик туриб оёққа босганимча гузатинар жанман, ёнимда қолган анов бола кўриниш берди. «Ёшулли, дегиш бошланди,— деди ҳамсоям узр сўрагандай бир оҳангда.— Дарё ажаб қийиқ-да. Қирғоқни ямлаб-емириб, дуторбўйин еридаги уватдан уриб кетди чоғи. Тулпорлар тайёр». Мен тўриқ жийроини жиловладим. У саман байтални минди. Гурлан қалъаси қия баландлик ёнбағирларидан буралиб-буралиб кетган Аму ўзани — қайирини қорага олиб от солдик, гўё етти олам бир қадам. Бироқ, арғумоқ елдириб келганимизга қарамай, энг орқада қолган биз иккимиз бўлдик. Қаттаю кичик гурланликларнинг, кўксиди ўти бор йигит-қизларнинг дарё лабига чиқиб олишганига аллавақт бўлибди. Зуваласи пишиқ оқсоқоллар (асл одам қаримайди), чапдаст мироббошилар иш устида. На ваҳимачини, на лалайганни кўрасиз. Якто Жайхун эрса қирғоқларига ларза бериб илдамлашини, овга чиққан йўлбарсдай отилиб-отилиб сакрашини, маст туяга қиёс ўкиришини қўймайди. Ростанам, унга «қараган кишининг боши айланади». Сирасини айтсам, ер юзидаги кўп дарёлар менга таниш. Сирдарё, Зарафшон, Вахш, Қашқадарё, Сурхондарё сингари қанчадан-қанча қони замзамлар таровати кўз ўнгимда. Аммо тасаддуғи кетай, Амунинг ўзи бошқача, хоразмликлар таъбирича «дим ажаб», қорақалпоқликлар тасвирича «туби йўқ дарё». Хар ҳолда,

ҳазил устида ўзанини ўзгартиришга қодир, бир Хазарга қараб, бир Оролни чамалаб йўрғалаш қудратига молик ушбу девона дарё таг-томирида ота-оналар хотираси барҳаёт, агар тўғри тушунилса... Одамни ўйлатиб қўйган манави сўзни шу ерлик аҳли тамизлардан эшитдим.

Дегишга келсак, авзойи чатоқ, «тошингни тер» деганча бор эди. Дуторбўйин уватдан юз-юз эллик қадам жойни ўпириб, шағирлаганича қирғоқдан оша қия ерлардаги экин-текинларни, тўрғайлар соялашига яраб қолган ғўзаларни, ҳайҳотдек босаётган лойқа тошқин олдини тўсиш қийин кўринади-ёв. Ўзини аяган одам, кунларига ярамаган нарса йўқ: арракашлар қўлидан ўтган оқ терак билан йўғон ғўлалар, шох-шаббаю тўқай боғламлари, Мўйноқ кемаларида келган қамиш дастадари ҳамда қумли қоп босилган қайиқларни ишга солиб, дарёдан чиққан ажларни занжирлаш ҳунарини сел бандига ташланган қумқопларни лўмбоз қўйгандай қалаштирмоқ касбини, жонбозлик оташини билиш-кўриш керак эди. Икки кечаю икки кундузга чўзилган ғайрат билан фидокорлик охири раҳмат чиқди. Қайирига ташланган дарёни чайқатган шамол ар-ар тераклар, қалин қамишзорда шилдир-шилдир хилват жимжима касб этиб, эшкаклар ичида, кемалари бошида айқаш-уйқаш ухлаб ётган тўпори йигитларни эржаларди...

Шу тариқа ишқал дегиш солган таҳликадан матлаб чиқиб, апоқ-чапоқ халқ меҳнатини кўриш муяссар бўлди менга. Устива-устак имон келтирдимки, кўз ўнгимдаги азаматлар, оч бўридай тикка ташлашга ўрганган Аму тўлқинларига бас келмоқни, асов тошқинни совутилган айғирдай изига юргизиб қўймоқ йўлини билган мана бу ялангтўш, қорача пўст денгизчилар сув гадоси, қуёш шайдоси. Асти феълан мард, лобарсўз одамлар майдон-маъракаси бундайларга ярашади. «Етти бўғинимиз умри кемада ўтган. Бизга инонганини, оға, бурни қонамайди», дея қайишган йигитлар қаторига қўшилганимча, пайти саҳар Орол томон, Мўйноқ бандароҳи сари отланган Яков Свердлов номидаги кемага тушиб олдим. Зап йўл очилди кутилмаганда.

Наҳорлик оёқ устида қилинди. Дудланган мўйловбалиқ едик, қимрон ичдик. Кейин десангиз, кема дарғаси ёнига кўтарилиб, атроф-муҳитга қараганимни биламан: тизгинсиз, ёйилма дарёнинг қоқ ўртаси. Оқимига тўш қўйган кемамиз деҳқон далаларининг «тоза қони» саналган сувни чўрт кесиб илғари бормоқда. Ҳали-замон кўтарилган қуёш дарё юзига тангасини ташлар, исинган сув ҳовурида отилиб-сочилиб ўйинга тушган балиқлар тангасида жило

кўрсатар. Чангалзор, қамишли тўқайзорлар орасидан кўтарилган чағалайлар, оққушлар, ўрдаклар, бирқазонлар, сув бургутлари чағ-чуғининг кети йўқ. Ёзги чилла сувини кўзлаган гала-гала йилқилар, қўй-қўзилар, тўда-тўда қуллонлар, кийиклар, жайронлар, алқорлар, йўрға тувалоқлар сингари жон-жониворлар дарёнинг гоҳ Қорақум қирғоғида, гоҳ Қизилқум соҳилида кўриниш беради. Кема ортида қолиб бораётган шаҳар ва қишлоқлар, бугунги каналлар ва қачонлардир қуриб кетган ўзанлар, эски ҳамда янги суғорма ерлар ва бўлиқ яйловлар поёни, дарахтзор, боғдор ва саксовулзор кенгликлар шовуллаши, лалмикор ва серўтлоқ қир-адирлар яна денг, дарё мавжи каби қадимги (неолит, бронза, антик даврларидан то XX асргача келиб етган) маданий ёдгорликлар салобати одамзод ақлини шоширади. Ёқангни ушлайсан: тавба-а, ариқдан сув узилмаса, саватдан нон аримас нақли ҳикматнинг ўзгинаси-ку. Бундайга чап бериш гуноҳ, мияси суюлган чаккй босарлар қисмати, холос.

Хайрият-э, толемиз баланд экан. Совет Иттифоқи бўйлаб таралган дарёларнинг аксарияти сувга мўл чиқди. Одам баҳри, ер дарди учун чайқалгани-чайқалган. Мана, бир мисол: бепоён Ватанимиз оқарсув жиҳатидан Ер куррасида биринчи ўринни эгаллайди. Кун чиққани шундан ҳам маълумки, жаҳон дарёларида оқмиш обиҳаётнинг ўн процентига яқини бизларга тан, яъни совет кишилари инон-ихтиёрида. Бироқ, десангиз, масаланинг «лекин»и ҳам йўқмас. Мамлакатимиз регионлари аро тақсимотга келганда, Ўзбекистон ва умуман Урта Осиёга оқарсув гавҳари андак камроқ тушган кўринади, табиат ҳисоб-ки-тоби бирдаймас. Шимолимиз оқарсувга мўл, шарқимиз—камчил. Йўқса, деҳқон халқи тирикчилигига ярайдиган кўриқ ялангликлар, қумлоқ ерлар ачиб ётибди биз томонларда. Йилига икки-уч карра ҳосил тўкишга қодир «эски» ерларимизга нима етсин! Ишчи кучига—меҳнат аҳлига келсак, белимиз бақувват. Ловуллаб чақнаган қуёшимиз, шифокор қуруқ иқлимимиз бор. Аммо сувдан қисилган халқимиз. Таъбимизни хира қилган бу кўзикиш орқасида айтар сўзимиз кўнгилдан: оқарсув, деб нишон этилган ноёб хазинага эҳтиёткор бўлмоқ, уни ҳалол сув ройишида сақлай олмақ, тежаб-тергаб сарфламоқ қасамдай муқаддас омонатдир. Сир бирла Аму дарёларига, ўзга дарё ва ариқларимизга исрофкаш қўл кўтаришларни йиғиштириб, муросаи мадора чораларини топа билиш ҳам ана шунга, ақлу диёнат иқболига, гўзаллик билан ҳаёт таомилига ён босишга киради, қариндош!

Ер-сув эркатойлари орқатоғини, Орол денгизини тинчишига яраган иккала дарёдан — ялакат баҳодирлардан бировини, чунончи, араблар Сайхун, Юнонлар Яксарт деб аташган. Ўзимизча—Сирдарё омон ҳам тотув халқ дилига яқин, мухтасар сўз.

Сирдарё уч оғайни ботирлари билан тирик. Бири—бошини Марказий Тиёншон тоғлари кўкрагига аста қўйган Норин дарёси. Иккинчиси—Фарғона ва Олой тизма чўққилари жон беришга, оқ сув, кўк сув, тилла сувлар кони,—макони Қорадарё. Учинчиси—Чирчиқ дарёси, Фарбий Тиёншон қояларини ёриб пастликлар сари отилган тасмалар, Чотқол шаршаралари шоширган-оширган дарё. Ҳаммасининг бир жойга келиб қўшилмоғи ва яна неча юз шалдиروқ жилғалар, қубба-қубба қайнар чашмалар оқимининг шу катта ўзанга етиб олмоғи марҳаматидан Сирдарёмиз дунёга келган; ҳар йилги оқарсуви 38 кубметр нари-берисида. Норин дарёсининг бошидан то Орол денгизигача бориб етганига қадар 3019 км масофани босади. Бу меҳнаткаш дарёни Шарқий Орол бўйи, Ўрта ва Қуйи Сирдарё ҳавзаси табиати билан маданияти «сир»ининг фидокори дейишган аҳли комилларга ишонмоқ керак.

Сирдарё—ажаб афсона, шоирлар йўлдоши, деҳқонлар кўзидаги ва хонадонидаги нур, тиллакорлар қувончи, кemasозлар ва эшкак эшарлар арзандаси, чорвадорлар давлати... Унинг кўп хосиятлари қаторида яна бир хизмати-ни, кекса тарих далолатини эслатиб ўтсам, эзмаликка қўшмайсиз. Эрамиздан илгариги 329—327 йиллар...

...Ўн йил ичида Кичик Осиёни, Сурия, Финикия, Миср ва Эронни, Ўрта Осиё ўлкаларининг бир қисмини, пойтахт Марокандни забт қилиш йўриғини топган Александр Македонский Сирдарё — Яксарт қирғоғида лак-лак аскарлари билан шовуллаб кўчган сарсон қумдек пайдо бўлиб қолади. Жаҳонгирлигиям, ўткир зеҳни билан жиззакилигиям ўзига ярашган саркарда Искандар Зулқарнайн кўнглига тугиб олган хаёлнинг чегараси йўқ кўринарди: дарё ўнг қанотидаги эл-юртларни-да, босиб олмоқ, номи чиққан Хоразм давлати кулини кўкка совурмоқ, ундан нари-бери мамлакатлар бошида қилич ўйнатмоқ, хулласи калом, фақат истило жазаваси, фақат беомон уруш.

Бироқ, бу сафар душман тўхтатилди. Шухратталаб фотиҳ учқур суворийлари, беаёв пиёдалари йўлига ғов бўлган баҳодир бизнинг Сирдарёмиздир, она ўзанида яйраб тебранган, лопиллаб оқарини билган бўтана сувлар...

Начора? Дарё кўприги бузилган. Кемалару қайиқлар

қочирилган. Нариги қирғоқ тошқоялари орасида қарши курашга отланган мудофийлар—шаклар куч йигмоқда. Александр эса оғир ярадор. Лашкарнинг руҳи синиқ, гўёки дабдурустдан жилов тортишга мажбур этилган босқинчилар олақароқ касалига йўлиққан жониворлар сингари қарахт ҳолатда, вақтичоғлиқ ўрнини саросима олган. Бу вазиятдан огоҳ бўлишган суғдияликлар, узрушанлар исён туғини кўтардилар, қаҳрамон Спитамен (асли номи Исмат Амин эмиш) қасоскорлари Мароқандни, чор-атрофидаги манзилларни юнонийлар зулмидан озод этиш ҳаракатини бошлаб юборади, бутун Ўрта Осиё халоскорлари оёққа туришади. Яъниким, Сирдарё тўлқинлари бағрида чатнаган ҳуррият учқини секин-аста озодлик алангасига айланиб, душман хонумонига ўт қўяди.

Од-а, ҳамisha зафар ёр бўлган македониялик Искандарга-я? Ахир, бу тақдир эркатойи шу чоққача на ҳарбий, на сиёсий мағлубиятни таъ олар, чекиниш, орқага қайтиш кўникмасини тутуруқсизлик ўрнида кўрарди-ку! Эндисига замин тарвузининг соҳибкори тахлитида ўзига бино қўйишлар нима кечади?! Йў-ўқ, ҳалиям ярадор бўрининг қулоғи овда, ямлағудай.

Юнонийлар саркардаси орқа-олдини йиғиштирибоқ, бор ҳунарини ишга солади: Сирдарёнинг ўнг соҳилига ўтиб ҳам кўради, аммо отининг туёғи шаклар ерига тегар-тегмас изига қайтишга мажбур бўлади. Хўжандни икки бўлиб оққан бўтана сувлар ўртасидаги оролда кўтарилган Узоқ Искандария қўрғониям жонига ора кирмайди. Мароқандни қайта босади. Суғдлар шаҳар-қишлоқларини вайрон этади. Ҳисор — Кўҳистон тоғларидаги исёнкор қалъаларни, узрушанлар маконини ер билан яксон қилиб, эркак уруғини қиради, аёл зоти номусини дов аскарлари оёқ остига ташлайди. Шундай, озми-кўпми, фақат Суғдиянинг ўзида 120.000 қасоскорни, ватан орияти йўлида жавлон урган эркесвар халқнинг етти пуштини қилич дамидан ўтказди. Тоғликлар боқираси—Равшанак (Роксана) деган санамни Александр жориямас, хотин қилиб олади, азбаройи маҳаллий халқ кўнглини топмоқ ниятида. Устомонлик қиламан дейдилар-у, аҳли донишлар айтган «таги душман—дўст бўлмас» сўзининг маънисини илғашдан узоқлар, акамлар.

Ниҳоят, устаси фаранглик шул нуқтага бориб етадики, манави «ўжарлар» мамлакати чархини юргизиб турмоқ масъулиятини бир гуруҳ яқинларига топширган Искандар аста чекинишга, орқага қайтишга шошилади. Уша кўкка соя ташлаган Ҳиндиқуш чўққиларидан 327 йилнинг сара-

тонида ўта олишга. Осиёнинг у палласига яна қадам бо-
сишга эришган фотиҳ, Ҳиндистонни нишонга олади.

Демак, Искандар Зулқарнайн каби жаҳонгир режала-
ри абжағини чиқазган жой Сирдарё бўйларидир; момо-
лар, боболар хотирасига содиқ раҳмат бағри, эрксевар
халқ сабру қароридир. Сирдарёни севмоқ, елкадош оға-
си Амударёга қўшиб кўз қорачигидек асрамоқ айни мақ-
сад, табиий одамшавандалик, албатта.

Амударё — Ўрта Осиёнинг энг катта дарёси. Унинг шош-
қин жилғалари бошини ўша Ҳиндиқуш тизма тоғларининг
шимоли-шарқий ёнбағирларидан, баланд-баланддаги Вре-
вский ва Федченко музликлари этагидан излаш маслаҳат.
Панж билан Вахш дарёлари қўшилиб кетувидан пайдо
бўлган Амударё сувининг мўл-кўллиги жиҳатидан Днепрни
ҳам, Донни ҳам орқада қолдиради. Фақат тома-тома шар-
қироқ оқинга айланган тоғлар орасидаги кўламининг ўзи
227.000 квадрат метрдан иборат. Пётр I, мисол учун, буни
билган. Ҳиндистон сафарига отланган киши Амударёдан
фойдаланиши мумкинмикин?— саволини ўртага ташлаган
экан, янги савдо йўллари билан кўп қизиққан чоғларида.

Кўп йиллик оқарсувининг ўртача чамасига қараганда,
Амударё йил сайин 79,5 кубометрга барабар обиҳаётни
думалатгани-думалатган, кечаю кундуз йиллар, асрлар
бўйи тиним билмасдан. Яхши кўрганлар бу «қаландар»ни
Анахита, Аракс, Оқсув, Омондарё, Жайхун каби номлар
билан аташиб келишган қадимдан, лекин жаҳон халқла-
ри тилига тушган ягона сўз—Амударё. Бугун ва эрта учун
жонини тиккан совет кишилари ҳам уни Амударё—тоза
дарё тарзида билишни истайдилар. Чунончи, ҳалол дарё-
сиз умр қисқа, хирмон пуч, кўнгил хира. Агар тинчимиз
йўлини топиб, меҳр қўйиб иш тутилса, ақл ботир бўлсаю
тил ростни сўзласа—табиат бизники. Қўлимиз ҳаммаёққа
етади. Аксига олинса, айни овунчга тескари борилса-чи,
унда омад қочади, табиат ўчини олмай қўймайди. Ўқиниш-
дан фойда йўқ сўнгра.

Ўйлар, одамга тинчлик бермас ўйлар оғушида кун ўт-
ди. Тун оқарди. «Яков Свердлов» теплоходимиз полвон
дарё дельтасига, новотқирра Бўзатов ёнбағрига яқинлаб
бормоқда эди. Қаранг, анави кутилмаган манзарага, че-
варлар палагига бир қаранг-а: 100 минг гектардан кўп
майдонни эгаллаган ёйилма кўллар билан кўлоблар, 800
минглаб гектарларга чўзилган чангалзор билан қамиш-
зорлар, яйловлар билан пичанзорлар чиройи киши кўнг-
лини очади. Турган-битгани насиба. Хоҳ мол бёқинг, экин
қилинг, хоҳ балиқ овланг, ондатра урчитинг, хоҳ ўрмон

Ўстиринг, бир замонлар яшашган йўлбарслар изини тикланг—кам бўлмайсиз. Бундай ғайратингиз Оролга ҳам хуш келади. Чунки денгиз шу атроф-муҳит бус-бутунлиги билан, Сирдарёси билан, Унг Оққой, Чап Оққой, Инженер—Ўзак ва кемамиз тушиб олган Урдабой ўзанлари орқали таги узилмай қуйилиб турган Амударё суви билан денгиздир.

Билсангиз керак, 1960 йил давомида Амударёда оққан сувнинг 37,8 кубокилометри ва Сирдарё ўзанида ҳайқирган сувнинг 21,0 кубокилометри Оролга келиб тушган. Ва денгиз сатҳининг бутунлиги 66,1 квадрат километрга, умумий ҳажми 1061,6 кубокилометрга кўтарилган экан. Узунасига 428 километргача, энига 284 километргача бўлган масофани эгаллаган тиниқ Орол лиммо-лим мувозанатида мавжланар, истаган эркаликни қилишга, каромат кўрсатишга, ҳатто қуёшдан нур эмишга ярар эди.

Қани энди бу мўъжиза ҳаловат маъносини мен айтган сўзлар орқали эмас, Мўйноқ ва Аральск балиқчилари, деҳқон ва чорвадорлари кўзларидан ўқий олсангиз, қанийди! Мен ўша кунларимни сира унутолмайман. Оролни бошдан-оёқ кезиб чиқдим. Қизилўрда ва Тошовуз областларида бўлдим. Сариққамиш чўкмасига ҳам бориб келдим, геологлар экспедицияси самолётида.

Ўрта Осиёнинг қайси томонига қараманг, одамзод қадами, меҳнат ва маънавият самараси ер ва сув қадри билан боғлиқ. Ҳосилдор ер, тоза сув—тилаган ўринда азиз. Суви қочган ёки суви айниган тупроқ эса киши қалбини қон қилади. Аксинча, турна кўзидек булоқ бор, ўйноқи сув бор жойда—кўклам, ҳаёт бор, шайдолик шамоли эсади, тўй-тўйлаб юришлар бўлади.

Бандаргоҳга ларза бериб тургич Орол тўлқинлари терватган шимолий Мўйноқ шундай шаҳар чиқди—балиқчилар шаҳри; лойсувоқ уйлар қаторини шинам иморатлар эгалламоқда, бешала балиқ заводи ишлаб турибди, атрофида жойлашган ўн битта балиқчилик колхозларининг бахти очилган, ҳаммаёқда болалар овози, ёшлар гурунги. Обитой Балиқ лақаби бор ўтағаси билан гаплашиб қолдик, чой устида.

— Оролимиз—ёзиғлиқ дастурхон. Баракаси ўзи билан,—дея тилга кирганди ўшанда оқсоқол, менга зимдан, синамол боққанича.—Мамлакатнинг беш процентдан зиёд лаққасини якка ўзи тўкади, яъниким, 500 минг центнер манадай бали, сеяга айтсам, ўғлим.

— Яхши. Очарчилик йилларидаги Ленин мактубини...

— Кўзларимга суртганман. Бола эдим. Тирик экан

юрагимда, ўлсам суягимда қолади,—Обитой Балиқ хиёл сукут сақлаб, нималарнидир зеҳнидан ўтказди-да, сўзида давом этди, мулойим, тортиброқ.— Айланайин қарагим, чупон таёғидай узун, тоши икки пудга яқин мўйловбалиқни, оққайроқ, қилқуйруқ, чўртон сўзони сувдан чиқаётган маҳал кўргандирсан-а?

— Тузиниям тотганман. Шундайгина барра қуйруқ. Оғизда эрийди.

— Шундоғ. Бизларники баланд, ҳар жиҳатдан. Оролимиз бўлса олам океанлари елкасига миниб олган. Ишонавер.

— Тушунмадим?

— Ўсмоқчилама, йигит! Ярашмайди,— Обитой Балиқ қиёфаси яна жиддий тус олганини чимирилган қошлари ошкор қиларди. Майли, эшит. Оролимиз сувининг паст-баландлиги денгиздан 79 метрга тенг тепаликда чайқалишни одат қилган. Мана, энди ақлни тезлаб кўр-чи, қани? Балли, тушунган ўхшайсан. Бу—нозик масала. Оролингинани билиб ишлатув маслаҳат. Унга қўл кўтармаслик, навозиш кўрсатмоқ лозим-ов, чунон қош қўяман деб кўз чиқарув ҳеч гапмас. Хўш?

— Оқсоқол, сабоқ учун қуллуқ. Юрагимга тугиб қўйдим.

— Кам бўлма, болам, хайр... Бирни айтсам, умрим ўтиб қолди, аммо-лекийин Орол яшамоққа туғилган. Халқ хизматида юрмоғи керак. Меникимас бу, раҳматлик отам насиҳати.

Қойил. Бундайин ўктамликни келбати келишган, содда, дилкаш, юзи-кўзи очиқ мўйноқликларнинг аксариятида, қорача пўст, оқ пўст, сариқ пўст оролликлар қилмишқидирмишларида кўрдим. Қардошлик чуқур томир олган, турли миллат фарзандлари орасидан борки ғубор кўтарилган: ҳаммалари дўст-биродар, қондош-қариндош, ён қўшни — жон қўшни, Ватан шайдоси. Ҳаммалари, бирдоярим хумкалладан ташқари, Оролни севадилар, унинг қўйнида бўлишни саодат, бутунлик деб биладилар. Рост, мана шу гузарни жаҳонга маълум совет интернационализи тимсоли дейилса ҳам, юздан ортиқ анвоёи чечаклар гулшани, ҳаёти, тарихий ва ахлоқий ҳақиқати дейилса ҳам ярашади. Мўйноқни яқин-орада келажак шаҳри сифатида кўриш орзуси кўнглимдан ўтган эди, ўша 1960 йилнинг иссиқ ёзида.

Шамол чарчади шекилли. Бўтакўз Орол тинчиган. Нафси-қорни тўқ, кўзи, мижози-мулойим, осойишта. Қимир-жимир жилмайган денгиз юзига қирмизи шафақ ташлаб қуёш

ботмоқда, коинотнинг катта, думалоқ, чўғдай баркаши. Мўйноқ бандаргоҳидаги балиқчилар хатти-ҳаракатига қараганда, эртаги кун яхши чиқади. Навбатдаги марра саҳарга қадар денгизнинг балиқ қайнаган жойига етиб олган кемачиларники, бедор ва шерик таниган балиқчиники эмиш. Уфқ томон йўл солган эшкак ва кемалар карвонини ҳавас билан кузатиб турар эканман...

— Ҳой, бормисиз, чироғим!— деганича белимдан ола кетди Наврўз Жапақов, Қорақалпоғистоннинг номусли шоири ва олими.—Икки кундан бери из қувсам-а, омонликми ахир?

— Омонлик, қариндош!—Кучоқ очиб кўришдик.—Ўзлари-чи, бардаммилар? Биродарлар саломатми?

— Оролга шукур, ёмонмас, ҳозирча. Қани, бу ёққа ўтайлик, иш бор.—шундайгина денгиз лабидан жой олдик. Бир меш қимиз билан иккита заранг коса келди.—Оғай, мешдаги сийлов Бўзатов биясининг қямизидан, қўлбола. Жилла сипқарган одам жисмида нуқул ҳалигидай жавҳар ғимирлайди. Оласиз энди, бир қимизлашайлик, чанқовбосарга.

— Майли, сипқарганим бўлсин... бай-бай, мазза-ку!—Қуёш уфқ чизигидан пастга тушиб кетган. Қўрғошинранг тўлқинлар бандаргоҳ қирғоғига чалп-чулп урилишини қўймас. Жизганак ҳарорат тафтини босиб салқин шаббода эсмоқда. Афтидан, қимизнинг оташи юзига урган дўстим Наврўз Жапақов кўнглида гап кўпга ўхшайди, лекин «дафтари»ни очмаяпти. Жўяли туртки керак чоғи.

— Наврўз оға, Аму ҳақидаги, Орол ҳақидаги янги шеърларингизни ўқиган эдим. Шоир ўйлари хийла безовтароқ, фалсафий қочириқлар зарби одатдан баландроқ кўринди назаримда. Сабаб?

— Бизлар, чироғим, сувга таянган халқ. Биронта арифимиз, дарёмиз ёки тасаддуғи кетай, Оролимиз боши оғрисам—тинчимиз кетади, юрак қоқади. Сувга тупурган одамни ҳайвондан ҳам паст кўрамиз.

— Хабарим бор. Оролбўйи аҳли орасида, айниқса кичкинтойлар ичида дараги хунук касалликлар оёқ чиқариб қолипти: рак, сариқ, оқма нимжон туғилган гўдаклар...

— Шундоғ. Дард устига чипқон чиқадиган кунга қолдик. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, эмизак оналар сутида бир хил асорат пайдо бўлганмиш.

— Йўғ-э, аниқмикин?

— Ҳа, аниқ. Аслини айтсам, чироғим, умуман ва хусусан ичар сувимиз чатоқ. Унинг таркибида энди ҳар бало бор, ҳатто Куйганёрдаги яшил кўприк ён-атрофида экилган

ғұзалар устига сепилажак заҳар дори — кимёвий моддалар оқовасиям топилипти. Қаранг, Куйганёр қайдаю Нукус қайда, чақаман дейди. Сирдарёмиздан, баъзан десангиз, чаппа ағдарилган бақалоқ балиқлар оқиб келмоқда. Аму ёйилмаларида сув ичгандан сўнг қорни дўмбирадай шишиб ҳаром кетган молларниям кўрдик. Пахтазор кенгликлариди биронта қуш зотини: на бедана, на қирғовул, на лайлак, на синчалакни учратасиз. Куни кеча урчиган гала-гала игнакўз балиқчалар бошига қирғин келган. Бойси? Еримиш, ҳавомиз, оқарсувимиз—ичимли сувимизнинг айниганида, кўпдан бери ҳалолмас, заҳри заққум. Биосфера хавф остида. Бу каби бепарволик, бундайин «бош сўриқ» олдини тезлик билан олмаслик нафақат ёлғиз Орол ҳавзасидати республикаларга, балки бутун давлатимизга, айрим қўшни мамлакатларга кони зиён етказмоғи нақд савдо-я!.. Тошу темирдан олтин ясайман деб кўздан айрилган кимёгарлик кетмаса керак эндиғи замонимизда?! Қайдам, пазарингиз тушган анави шеърларим қонидағи тўлғоқ, безовталиқ сабаби балким шундан чиқар. Биласиз, табиат ила шеърят ҳақиқати ўзи бир дунё, ақл қаламидан ўткир кашфиёт. Кўпам бўй беравермайди абадият сирлари. Илҳом ўтида ёниш—фикри уйғоқ, таъби нозик, дили ва иши пок кишиларимиз қўлини маҳкам ушлаш, мослашувчи кимсалардан узоқ юриш бўлса керак, дейман-ов, чироғим.

— Отангизга раҳмат. Яна бир саволим бор эди, майлими?

— Сўранг, — деган жавобни қилди назокат бандаси Наврўз Жапақов, ёнган юрак тафтини мешдағи салқин қимиз билан босар экан, — қани?

—...Орол қадрли қудратини билмай, ўзларини ер-сув мутахассислари, чўлқувар мелиораторлар қаторида кўришган баъзи бировлар гап чиқазишипти: эмиш, денгизга оқаётган ширин сувнинг анчаси беҳуда кетмоқда эмиш; йил сайин чуқурлиғи бир метр чамаси Орол суви оқ буғ тарзида осмонга ўрлашига вақти-соатида, мунтазам равишда товон тўламоқнинг ҳеч бойси йўқ эмиш; борингки, камоли исрофгарчилик ила хўжасизликнинг айни ўзи эмиш.

— Бўлди-бўлди. Табиат эҳсонига бели қайишмаган у бемалол акамларни танидим. Башарти коинот Қуёши Оролимиз тандирини қиздирмаса, сувда оташгоҳ, яъни терморегулятор яратмаса шимолий воҳа халқининг нони пишмайди, қимир этган жониворнинг куни ўтмайди-ку. Ахир Орол ўлкасидан кўтарилган ўша оппоқ буғ иссиқ иқлим—микроклимат торини созлайди, совуқ шамоллар

йўлини тўсади, Аму билан Сирга сув берадиган осмонўпар тоғларга кўрпақор бўлиб тушади, эрийди ва яна шошқин ирмоқлар орқали дарёларга, дарёлар орқали Оролга келиб қуйилади-ку. Мана сизга она табиатимизнинг тириклик—ҳаётсеварлик қонунияти, ер-сув—фазо—яшаш диалектик бирлигининг боқий ҳикмати. Чироғим, анави «эмиш-тўқиш архитекторлари»дан буйруқни кенгашдан афзал кўргич калтабинлардан қўрқмоқ лозим. Орол билан ёқа бўғишмоқчи чоғи ундайлар. Вой жоним-ей, тентаклик ҳам эви билан-да. Ё гапларим хатоми?

— Тўппа-тўғри. Қариндош, фақат бир тонна пахтани териб олиш учун далада 250 минг ғози тўқ чаноқ бўлмоғи керак. Эндисига бу рақамни бир миллион, беш миллион, ўн миллион «оқ олтин»га чақиб кўринг-а! Қанчадан-қанча! Меҳнати, машаққати ундан ҳам кўп, ҳамин қадар. Ҳа-а, хатоми, калтабинликни, ёлғонни, думбуллик бошини, қани энди қайириб ташласак-да, кишиларимизни яхшилаб кийинтириш, едириб-ичириш учун, гўзаллик нафосати билан ҳамдам этиш учун, соғлом, одил ва маънан тетик жамият яратиш учун қилмишларимиз илмий ҳамда амалий асос-эйтиборини пухта англаб, боболар ақлига, момо табиат қудратига таянган ҳолда яшамоқ одатини унутмай меҳнат қилсак—олам гулистон бўлур. Чунончи, Аму билан Сир ўзанлари ҳам қуримас, Орол ҳаёти қайнар, иқтисодий ва социал режаларимиз кундан-кун ривож топар, дард кўрмаймиз. Борди-ю, кори-қолимиз бунга тескари йўлга тушиб қолсами, унда Хиросимадан ҳам мушкул кулфатга қолурмиз, тинчимизга ўт кетади, қариндош.

— Офарин. Яқинда билдим. Орол денгизининг экватор минтақасига доир нуқтада жойлашганини. Орол бўйи осмон кемаларини (ракеталарини) учуришда Ер куррасининг гир айланиш кучидан фойдаланмоқ учун зап қулай манзил экан. Бойқўнғир космодромини бу манзилга қўндириш сабабларидан бири ҳам шундан келиб чиқипти. Ана-а! Орол—бахри камол, айланайин тўқ, асл, товланма бўёқларингдан...

Наврўз шоир тилига шикаста шеър келиб қолди. Мен эсам Тошкент сари йўл олдим. Келибла, кўп эшикларга бош уриб кўрдим. Фойда чиқмади. Чунки пойтахт масъул идоралари фикри-ёди «катта пахта», «Янги ер», «Оқарсув йўлини тўсув», «Барака — фақат химизацияда» каби тезкор кўрсатмаларнинг нуқул амалий тафсилотлари билан банд, орасига қил ҳам сиғмайдиган вақт эди, афтидан.

Нима қилмоқ керак? Диёримизнинг шу кечаю кундузги ҳаётидан бир лавҳани яратиш хаёлида «Юлдузлар жа-

моли» драмасини ёзишга қўл урдим: яхшилик ва нотавонлик ҳақида, садоқат ва хиёнат ҳақида, замон синовларидан ғолиб чиққан жасур кишилар ва фақат ўз қадри (тўғриси: қаҳри) учун қайғурувчи зарпечакдай хира шахслар ҳақида, тоза ер, ҳалол сув, беғубор ҳаво ҳақида, тиниқ севги ҳақида... Тошкент зилзиласи (1966 йил) келтирган касофат, табиатнинг бебош олатасири асар «кўзини очиш»га, тугашига, Ҳамза театри ва республиканинг бошқа саҳналарида қўйилишига фавқулодда таъсир кўрсатгани бор ҳақиқат. Қисқаси, «Юлдузлар жамоли» театр томошабинлари ҳамда санъат аҳли кўнглига ўтира қолганидан бўлсамикин, жамоат тилига тушиб кетди. Шу билан бирга маъмурият бюрократларининг асарга нисбатан қаршилиги, «холис хизмат»ни расм қилган баъзи айри най-зашуносларнинг осмонда юриши ҳам авжига чиқди. Натижада, жамоатчилик фикри назар-писанд қилинмай, драма йўлига дам ташланди. Асар авторининг бошида калтак синди. Бу—табиат қудратини ўз майлига бўйсундиришга гўё қодир эканини исбот қилмоқчи бўлган, экология, биосфера, инсон гўзаллиги масалаларидан, социализмнинг демократик маънавиятидан бутунлай беҳабар шахслар психологиясининг бир совуқ кўриниши эди. Ушанда, кўпчилик қатори, мени бир савол қийноққа олганди: «Орол — баҳри камол, ҳолинг нима кечади экан?..»

Тоғ бор, дарахт бор, булоқ бор—ҳаёт барқарор. Тоғ этагидаги дарахт кесилса, унинг тагидан булоқ қочади. Булоқ қочдими, қишлоқ чироғи ўчади. Тириклик сўнади.. Ғафлат балчиғидан узоқ юринг-а, жон қариндош!

1987 йил

МУНДАРИЖА

АБАДИЯТ

Ҳамид Олимжон абадияти	3
----------------------------------	---

МЕҲРИ ДАРЕЛАР

Улуғ санъаткор	202
Александр Фадеев ҳақида	209
Дарёдек умр	213
Нодир шоир ва олим	216
Устоз	220
Илҳомбахш олам	224
Владимир Маяковский кўёши	232
Беқиёс меъмор	236
Муин Бисю ҳақида	239
Дўстим шаънига	241

ХАЕЛЛАРИМ

Бирдамлик руҳи	246
Адабиётнинг юксак бурчи	251
Эртанги кунни ўйлаб	256
«Тошкент руҳи» барқарор	262
Тиниб-тинчимас одамлар гурунги	269
Ўзбек адабиёти тарихини сохталаштиришга қарши	274
«СССР халқлари адабиёти хрестоматияси»нинг баъзи бир хатолари ҳақида	283
Ўзбек совет адабиёти ривожланган социализм даврида (СССР Ёзувчилар союзи правленияси Пленумида сўзланган нутқдан...)	290
Ҳаёт, адабиёт, танқид (Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи прав- ленияси пленумида қилинган доклад)	294
Орол — баҳри камол	305

Литературно-художественное издание

САРВАР АЗИМОВ
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ

том 2

ВЕЧНОСТЬ

Художник *М. Карпузас*

Ташкент, издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадиий нашр

САРВАР АЗИМОВ

САЙЛАНМА

ИККИ ТОМЛИК

Иккинчи том

АБАДИЯТ

Редактор *Р. Абуурашид*

Безаган *Қ. Иштин*

Расмлар *М. Карпузас*

Расмлар редактори *А. Боброва*

Техн. редактор *В. Борсукова*

Корректор *О. Турдыбекова*

ИБ № 4124

Босмахонага берилди 23.03.88. Босишга руҳат этилди 17.11.88. Р 16268 Формати 84x108/32. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма л. 16,8+0,84 (вкл.) Шартли кр.—отгиск 17,64. Нашр л. 17,11+0,62 (вкл.) Тиражи 45000. Заказ 1119. Баҳоси 1с.60г. Шартнома № 200—87. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат қўмитаси «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси, Тошкент 700129 Навоий кўчаси, 30.

Азимов, Сарвар.

Сайланма: Икки томлик. Т. 2. Абадият.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.—320 б.

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Сарвар Азимов «Сайланма»сининг 2-томига «Ҳамид Олимжон абадияти» монографияси ва бошқа илмий-адабий мақолалар, адабий портретлардан ташқари муаллифнинг публицистик асарлари — халқлар дўстлиги, тинчлик, эрк ва озодлик мавзусига, Осиё, Африка ёзувчилари бирдамлиги ҳаракатига бағишланган мақолалари, нутқларидан ҳам намуналар киритилди. Зеро, бу асарлар ёзувчи ижодий фаолиятининг ўзига хос ажратмас қирраларидир.

Азимов С. Избранные произведения в двух томах. Т. Вечность.

УЎ